

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI**

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI AXBOROTNOMASI

Axborotnoma OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrdagi 223/4-son qarori bilan biologiya, qishloq xo‘jaligi, tarix, iqtisodiyot, filologiya va arxitektura fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

**2025-10/5
Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi
2006 yildan boshlab chop qilinadi**

Xiva-2025

Bosh muharrir:*Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.***Bosh muharrir o‘rinbosari:***Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.***Tahrir hayati:**

Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.
Abdullayeva Muborak Maxmusovna, b.f.d., prof.
Abduhalimov Bahrom Abduraximovich, t.f.d., prof.
Agzamova Gulchexra Azizovna, t.f.d., prof.
Aimbetov Nagmet Kalliyevich, i.f.d., akad.
Ametov Yakub Idrisovich, b.f.d., prof.
Babadjanov Xushnut, f.f.n., prof.
Bahodirova Feruza Bahodir qizi, PhD, dots,
Bobojonova Sayyora Xushnudovna, b.f.n., dos.
Bekchanov Davron Jumanazarovich, k.f.d.
Buriyev Xasan Chutbayevich, b.f.d., prof.
Gandjayeva Lola Atanazarovna, b.f.d., k.i.x.
Davletov Sanjar Rajabovich, tar.f.d.
Durdiyeva Gavhar Salayevna, arx.f.d.
Ibragimov Baxtiyor To‘laganovich, k.f.d., akad.
Izzatullayev Zuvayd, b.f.d., prof.
Ismailov Is‘haqjon Otabayevich, f.f.d., dos.
Jumaniyozov Otaboy, f.f.d., prof.
Jumaniyozov Zoxid Otaboyevich, f.f.n., dos.
Jumanov Murat Arepbayevich, b.f.d., prof.
Kadirova Shaxnoza Abduxalilovna, k.f.d., prof.
Qalandarov Nazimxon Nazirovich, b.f.f.d., k.i.x.
Karabayev Ikramjan Turayevich, q/x.f.d., prof.
Karimov Ulug‘bek Temirbayevich, DSc
Kurbanbayev Ilhom Jumanazarovich, b.f.d., prof.
Kurbanova Saida Bekchanovna, f.f.n., dos.
Qutliyev Uchqun Otoboyevich, f-m.f.d., prof.
Lamers Jon, q/x.f.d., prof.
Maykl S. Enjel, b.f.d., prof.
Maxmudov Raufjon Baxodirovich, f.f.d., k.i.x.
Mirzayev Sirojiddin Zayniyevich, f-m.f.d., prof.
Matniyozova Hilola Xudoyberganovna, b.f.d., prof.
Masharipova Feruza Jumanazarovna, PhD

Mirzayeva Gulnara Saidarifovna, b.f.d.
Najmeddinov Axmad Raxmatovich PhD, dotsent
Pazilov Abduvayit, b.f.d., prof.
Razzaqova Surayyo Razzoqovna, k.f.f.d., dos.
Ramatov Bakmat Zaripovich, q/x.f.n., dos.
Raximov Raxim Atajanovich, t.f.d., prof.
Raximov Matnazar Shomurotovich, b.f.d., prof.
Raximova Go‘zal Yuldashovna, f.f.f.d., dos.
Ro‘zmetov Baxtiyar, i.f.d., prof.
Ro‘zmetov Dilshod Ro‘zimboyevich, g.f.n., k.i.x.
Ruzmetov Davron Ibrogimovich, PhD
Sadullayev Azimboy, f-m.f.d., akad.
Salayev San‘atbek Komilovich, i.f.d., prof.
Saparbayeva Gulandam Masharipovna, f.f.f.d.
Saparov Kalandar Abdullayevich, b.f.d., prof.
Safarov Alisher Karimdjaniyevich, b.f.d., dos.
Sirojov Oybek Ochilovich, s.f.d., prof.
Sobitov O‘lmasboy Tojxmedovich, b.f.f.d., k.i.x.
Sotipov Goyipnazar, q/x.f.d., prof.
Tojibayev Komiljon Sharobitdinovich, b.f.d., akad.
Xolliyev Askar Ergashevich, b.f.d., prof.
Xolmatov Baxtiyor Rustamovich, b.f.d.
Cho‘ponov Otanazar Otojonovich, f.f.d., dos.
Shakarboyev Erkin Berdikulovich, b.f.d., prof.
Ermatova Jamila Ismailovna, f.f.n., dos.
Eshchanov Ruzumboy Abdullayevich, b.f.d., prof.
O‘razboyev G‘ayrat O‘razaliyevich, f-m.f.d.
O‘rozboyev Abdulla Durdiyevich, f.f.d.
Hajiyeva Maqsuda Sultonovna, fal.f.d.
Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.
Xudayberganova Durdona Sidiqovna, f.f.d.
Yuldashev Xamza Kamalovich, PhD
Zaripova Ranojon Zaripovna, PhD, dotsent

Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi: ilmiy jurnal.-№10/5 (131), Xorazm Ma‘mun akademiyasi, 2025 y. – 238 b. – Bosma nashrning elektron varianti - <https://www.mamun.uz/bulletin>

ISSN 2091-573 X

Muassis: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi mintaqaviy bo‘limi – Xorazm Ma‘mun akademiyasi

MUNDARIJA

Narzulloyeva M.A. Jahon tilshunosligida bobur asarlarining o'rganilishi	5
Niyazova D.F. The pragmatic functions of intonation in spoken english: a cross-cultural perspective	7
Nosirova A.E. Distinctive aspects of translating proverbs and sayings of the novel "O'tgan kunlar"	10
Nuritdinova Sh.X. Lingvokulturologiya va paremiologiyaga oid nazariy yondashuvlar xususida	13
Ohunova N.A. Erkak va ayol nutqining genderologik xususiyatlari	15
Oripova G., Abduqahhorova M. Iqbol Mirzo she'riyatida o'zbek xalq og'zaki ijodiga xos jihatlar	18
Otajanova L.O. Tarixiy koloritni ifodalashda o'xshatishning tarjimada saqlanishi	20
Oxunova M.R. Roman janridagi yangi inson konsepsiyasining asosiy xususiyatlari: o'zbek va jahon adabiyoti tahlili	23
Parpiyeva M.I. Ingliz va o'zbek nasrida qahramon muammosi	26
Payzibayeva M.S. Xalq ertaklarini to'plashda to'plam tuzuvchilarning roli	29
Qodirova B.I. O'zbek va qozoq filologik terminologiyasida eponim terminlar: qiyosiy tahlil	31
Qodirova N.A. Tahlil komponenti	35
Qodirova Z. Cultural and national values through proverbs. A Comparative study of English and Uzbek mentality	37
Rahimova U.S., Babaniyazova D.M. Vaqt konsepti: lingvokulturologik va kognitiv yondashuvlar	40
Rahimova M.U. Omon Matjonning "Yonayotgan daraxt" she'rida folklorizm	43
Rahmonova M. Konsept tushunchasining lingvomadaniy va kognitiv asoslari	46
Rakhimova N.B. The dynamics of the author's thoughts and emotions through linguistic material	50
Rakhimova U.S., Masharipova N.I. Woman's character in mentality: culture-linguistic and cognitive aspects	52
Rametullaeva Z.P. Qoraqalpoqlarning xitoy, qipchoq etnonimlarining turkiy xalqlardagi parallellari	57
Rashidova F.R. Opa-singil Brontelar ijodida psixologik portret tadqiqi	60
Rasulova M.N. Alisher Navoiyning "Devoni foniy" asaridagi tavr g'azallar matnidagi so'z bilan bog'liq tafovutlarni ma'no va badiiyatga ta'siri	63
Raxmatullayeva D.A., Raxmatullayev A.R. Hayrat hissining falsafiy konsepsiyasi: qadimgi va zamonaviy talqinlar	65
Raxmonova I.O. Ingliz va o'zbek tilshunosligida frazeologizmlarning o'rganilishi	68
Raxmonova I.O. Frazeologik birliklarning tarjima usullari	71
Raximbayeva Sh.B. Tibbiy terminlarda lotincha ot yasashining morfologik modellari va ularni o'zbek tiliga tarjima qilish muammolari	73
Ro'ziyeva F. Halima Xudoyberdiyevaning "O'zbekning" she'rida milliy ruhiyatning lingvopoetik tahlili	76
Ro'zmatova M.D. Sincerity/samimiyylik konseptining universal va milliy xususiyatlari	78
Sadinova N.S. Badiiy matnda nutqiy strategiya va taktikalarda yumorning qo'llanilishi	81
San'atbekova S.A. Qarindoshlik terminlarining lingvomadaniy va qiyosiy-tarixiy tadqiqi paradigmatalari	83
Saydaliyeva M.U. Rus olimi R.I.Avanesovning tilning fonetik tizimiga doir ayrim qarashlari	88
Sayimbetov Sh.U. Qoraqalpoq poemalarida inversiya va apostrofalarning badiiy xizmati	91
Sayimbetov Sh. Tajetdin Seytjanovning liro-epik poeziyadagi yutuqlari	94
Sheraliyeva S.J. Til tizimi va badiiy matn strukturasining o'zaro aloqasi: F.de Sossyur va Bonduen de Kurtene qarashlari	97
Shernazarov A.A. Ikki tillilik – qashqadaryo tojik folklorining lokal belgilaridan biri va kelib chiqish asoslari	100
Shukurova M.A. The nature of english literary language: oral and written forms	103
Shukurova Z.F. The formation and development of audiovisual translation in Uzbekistan	106
Soataliyev A. Sport sohasiga oid terminlarning ilmiy tavsifi	108
Sotvoldiyeva M.M. Presuppozitsiya hodisasi talqini	111

Sulaymonov B. Semonim lug'atlar – izoh tipidagi o'quv lug'atlarning maxsus turi sifatida	114
Sulaymonov I.I. Boburning shaxs ruhiyatini tasvirlash mahorati	116
Suleymanova S.A. Qissa janri tabiati va uning badiiylilik modusi	121
Tilakova N. Farididdin Attorning "Ilohiynoma" asari kompozitsion-strukturaviy modeli va payg'ambarlar obrazlari tizimining poetik-falsafiy konsepsiyasi	124
Tilavova M.A. "Ne erur bu jaholat?" qo'llanilgan birliklarning lingvoma'naviy xususiyatlari haqida	126
Tukhtasinova Z. Word formation trends in digital commerce terminology	129
Turaxonova B.O. Pragmatic functions in religious communication	134
Tursunpo'latova O.O. Ingliz va o'zbek tillarida bola tilidan aytilgan hazillarni leksik - semantik maydoni	136
Tursunova P.M. Yolg'onning ijtimoiy-siyosiy muhitda qo'llanilishi va uning jamiyatga ta'siri	139
Umurova Kh.H. Semantic and pragmatic characteristics of wedding vocabulary in english and uzbek	141
Usmanova B.S. Tasviriy san'atga oid teleko'rsatuvlarda it dan foydalanish	144
Vaxidova F.S., Faxriyeva D.O. Ziyorat turizmi terminologik tizimi birliklarining funktsional-diskursiv jihatlari	146
Xasanov D.A. Frazеologik birliklarning ingliz va o'zbek gazetalaridagi pragmatik aspekti va ifodaliligi	148
Xidirov O. O'zbek tilida axborot texnologiyalari terminlarining leksik-semantik xususiyatlari	151
Ximmatova G.A. Frans Kafka "Jarayon" va Nazar Eshonqul "Go'ro'g'li yoxud hayot suvi" asarlarining qiyosiy tahlili	155
Xodjayeva Sh.B. Leaders of realistic literature in 19th–20th century england	158
Xolmatov O.U. O'zbek adabiyotshunosligida urush mavzusining o'rganilishiga doir	161
Xudaynazarova Ch.Sh. Normurod Norqobilov qissalarida qo'llanilgan somatik iboralar haqida	164
Xudoyberganov Yo.I., Xo'jayeva Z.X. Fransuz va o'zbek tillaridagi somatizm komponentli fraseologik birliklarning lingvokulturologik xususiyatlari	167
Xusanova N.S. Salbiy yoki ijobiy subyektiv baho ifodalovchi leksik, fonetik, morfologik birliklarning lingvistik tahlili	171
Yaqubjonova R.M. Turistik muloqot jarayonida noverbal signallar va ularning samaradorlikka ta'siri	174
Yuldashev N. Cho'lpon she'riyatida an'anaviylik va novatorlik	177
Yusupova M.E. Isajon Sultonning "Alisher Navoiy" romanida mutafakkir obrazi	180
Yusupova M.U. O'zbek tilida son komponentli gidronimlarning morfemik tuzilishi va semantik tahlili	183
Zakirova N.A. Olamning lisoniy manzarasida jannat va jahannam tasviri	186
Zayriyev A.E. Leksikografiya: lug'atshunoslik ilmi va uning tarixiy taraqqiyoti	188
Zokirova S.Sh. Frank Mccourt's novel "Angela's ashes" disclosure of social issues	196
Акифьева О.О. Современные дискурсивные практики: трансформация коммуникативных стратегий в цифровую эпоху	198
Арипов А.А. Таржима фаолияти ривожланиш босқичлари ва унинг лингво-маданий жараёнлардаги ўрни	204
Джуманиязова Л.С. Влияние верований и традиций на язык в узбекском и английском языках	207
Жаббарова Ю.А. Теоретические основы исследования языковой репрезентации фармакодинамики в русском и узбекском языках	210
Комилова Ё.Н. Массмедиада сиёсий портрет тадрижи	213
Порубай И.Ф. Влияние языка интернета на стилистику современной литературы и журналистики	218
Турамуратова И.И. Метафора как концептуальная модель формирования языка эмоций	221
Ходжаев С. Генезис принципа триады в мировой литературе	223
Худайбердиева Л.С. Лексик-семантик майдон тушунчаси	225
Шарафутдинова Н. Машраб ижодида окказионал теонимлар	228
Шарафутдинов Х. Шеърятда мазмун, мавзу ва образ	230
Шин В. Художественное мастерство автора в изображении героя "Отрицающего мир"	233

UO'K 81-13:930.85

JA'HON TILSHUNOSLIGIDA BOBUR ASARLARINING O'RGANILISHI*M.A.Narzulloeva, talaba, Navoiy innovatsiyalar universiteti, Navoiy*

Annotatsiya. Boburning buyuk podshoh, mumtoz shoir, nazariyotchi, adabiyotshunos, etnograf, faqih, tilshunos, qomusiy alloma, san'atshunos, hayvonot va nabodot olamining bilimdoni sifatida faoliyati va qilgan ishlarining jahon tarixnavis tadqiqotchi olimlari tomonidan o'rganilishi tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: Fotihlik, sarkarda, aruz, mahram, qomusiy alloma, mumtoz, etnograf.

Аннотация. Сведения о деятельности Бабур как великого царя, поэта-классика, теоретика, литературоведа, этнографа, правоведа, лингвиста, энциклопедиста, искусствоведа, исследователя мира животных и природы, а также об изучении его трудов мировыми историками и учеными-исследователями и их мнения.

Ключевые слова: фатихлик, саркарда, аруз, махрам, камуси аллома, мумтоз, этнограф.

Abstract. Information about Babur's activity as a great king, classic poet, theoretician, literary critic, ethnographer, jurist, linguist, encyclopedist, art critic, scholar of the world of animals and nature, and the study of his works by world historians and research scientists and their opinions aggregated.

Key words: Fatihlik, sarkarda, aruz, mahram, kamusi alloma, mumtoz, ethnographer.

Kirish. So'nggi temuriy shahzodalardan Zahriddin Muhammad Boburning shaxsi, faoliyati va jo'shqin hayoti, insoniy fazilatlari, jahon faniga qo'shgan hissasi hamda avlodlariga bag'ishlab ko'plab ilmiy-tarixiy, badiiy asarlar yaratilgan. Bu buyuk daho tariximizning eng murakkab, eng jozibador, eng dramatik siymolaridan biridir. Dunyoyi foniya kelib, u nisbatan qisqa umr ko'rdi – bor-yo'g'i qirq yetti yil hayot kechirdi. Lekin shu suronli umri mobaynida u jahon tarixida shavkatli o'rin olib olguri.

Adabiyot, tarix, musiqa va san'atdan yaxshi xabardor bo'lgan Bobur doim olim-u fozillar davrasida bo'lgan, ijod ahliga, kasb-u hunar sohiblariga samimiy ehtirom ko'rsatib, homiylik qilgan. Shu sababdan bo'lsa kerak, ingliz tarixchisi Eduard Xolden unga "Bobur fe'li-saviyasiga ko'ra Sezarga qaraganda suyuqliroq bo'lishga arzigulikdir. Uning manglayiga yuksak fazilatli inson deb bitib qo'yilgan", deb ta'rif bergan. Mirzo Muhammad Haydar esa "Tarixi Rashidiy" asarida bunday yozadi: "...U turli fazilatlar bilan bezangan va maqtoqli xislatlarga ega bo'lgan bir podshoh edi. Barcha fazilatlari orasida shijoat va muruvvati ustunroq turardi. Turkiy she'rni Amir Alisherdan keyin hech kim Bobur yozgan darajada yozgan emas" [4].

Bobur lirikasi insonning go'zalligi va muhabbati haqidagi qo'shiqdir. U o'z asarlarida chin, halol, vafodor insonni ulug'laydi. Adolatli va munosib odamni yuksaltiradi. U o'z his-tuyg'ularini shunday nozik va nafislik bilan tasvirlab beradiki, uning muhabbat satrlarini o'qib, insonda ushbu dahoning g'oyat chuqur va hissiy tabiati haqida tushuncha shakllanadi. Chindan ham, bu ulug' zot qoldirgan ulkan ma'naviy xazina, mana besh asrdiki, dunyo ma'rifat ahlini o'ziga maftun etib keladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tarixi. Bobur Mirzoning ilmiy, ijodiy va harbiy merosi sharq-u-g'arbda birday mashhur ekani, 16-asrdan boshlab to bugungi kunga qadar yer yuzidagi yuzlab olim va adiblar bu ulug' shoir va mutafakkir ijodiga muntazam murojaat etib kelishayotgani, uning asarlari ingliz, arab, nemis, yapon, fransuz, hind, urdu, golland, uyg'ur, qozoq, rus va boshqa ko'plab xorijiy tillarga qayta-qayta tarjima qilingani va qilinayotgani albatta bejiz emas. Atoqli sharqshunos olim Pave de Kurteyl aytganidek, hazrat Boburning "Har qanday og'ir sinovga bardosh bera olgan, iroda va matonatni o'zida mujassam etgan" yorqin xarakteri va betakror qiyofasi, badiiy va ilmiy jihatdan mukammal, yuksak samimiyat va haqqoniylik bilan yaratilgan mumtoz asarlari, hech shubhasiz, bashariyat xazinasidan munosib o'rin egallaydi.

Boburning xotiralari "Boburnoma" ilk bor tarjima qilinganidan beri O'n to'qqizinchi asrdagi Yevropa tillari, ko'plab biograflar uning hayotiga oid kitoblar, ensiklopediya yozuvlari yaratishgan.

Bunda 1826-yilda Jon Leyden va Uilyam Erskin birinchi kitobni nashr etdilar. “Boburnoma”ning ingliz tilidagi “Bobur qo‘lyozma noma”ni qo‘llagan holda tarjimasi asosiy manba materialidir. Jon Leyden va Uilyam Erskindan keyin tarjimalar birlamchi manba materialining kombinatsiyasi kabi ko‘rinadi. “Boburnoma”ning ko‘plab tarjimalari [1], asosan, asos qilib olingan bo‘lsa-da, oldingi tarjimalar, XX asrda Annett Susannah Beveridge tarjimasi keyingi eng yaxshi ingliz tarjimasi sifatida qabul qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yoritishda etimologik, tasniflash, tavsiflash, leksikografik va konseptual semantik tuzilishini tahlil qilish usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Ayni kunga qadar o‘zbek yozuvchilaridan tashqari Bobur haqida bir necha o‘nlab chet ellik mualliflar asar yaratishgan. Jumladan, 1995-yili ingliz tarixchisi U.Erskinning “Bobur Hindistonda” asari, hind tarixchisi L.P.Sharmaning 1988-yili Dehlida bosilgan “Boburiylar saltanati” asari, amerikalik olim S.M.Berkning “Akbarshoh – boburiylarlarning eng buyugi” asarlarida Boburga zamondosh tarixchilarning qo‘lyozmalari, Hindiston tarixiga oid tadqiqotlar, XX asrning jahonga mashhur olim va tarjimonlarining asarlarida Boburning butun hayot yo‘li, bolalik, o‘spirinlik, yigitlik yillari, tashvishli kunlari, hukmronlik faoliyati, diniy-falsafiy qarashlari, davlatni boshqarish usuli, madaniyat va san‘atga munosabati singari masalalar tasvirlangan. Umuman, davlat arbobi va ko‘p vaqti jang-u jadallarda o‘tgan sarkarda sifatida ijtimoiy faoliyatining eng qizg‘in davrida ham, shaxsiy hayoti va davlati nihoyatda murakkab va xatarli sharoitda qolgan chog‘larida ham Bobur ijodiy ishga vaqt topa bilgan, ilm, san‘at va ijod ahlini o‘z atrofiga to‘plab, homiylik qilgan, ularni rag‘batlantirgan [4].

Mashhur ingliz tarixshunos olimi Vilyam Rashbruk Bobur yashagan va davlatchiligini tuzgan Hindiston tarixiga oid ko‘pgina tarixiy asarlarni, manbaalarni jiddiy o‘rgangan hamda asarida ulardan badiiy tasvirlar yaratish, ayniqsa Bobur badiiy obrazini takomiliga yetkazib tasvirlashda unumli foydalangan. “O‘n oltinchi asr bunyodkori” asarining kirish qismida uning bu xislati haqida quyidagilarni bildiradi: “... V.Rashbruk bu asarida Bobur hayoti va faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan “Habib us-siyar”, “Humoyunnoma”, “Tarixi Rashidiy”, “Tabaqoti Akbariy” va boshqa tarixiy manbalardan foydalanib, Boburshoh haqida anchagina ilmiy dalillarni keltiradi” [2].

Shu bilan birgalikda, Amerikalik tadqiqotchi Berk Boburga bergan qisqa va lo‘nda tavsiflarida ulug‘ siymoning hayot yo‘li, davlatchilik tarixidagi xizmatlari va shaxsiyatidagi eng muhim jihatlarni muxtasar tarzda yoritishga erishgan. Muallif Boburning hukmronlik siyosati xususida shunday yozadi: “Boburshohning fikricha, fothlik va hukmdorlik ishida yuz ming usul qo‘llasa ham haq va zarur hisoblanadi. Biroq bosib olingan yerlarni, ayniqsa, bu o‘lkalarni o‘z saltanati tarkibiga kiritish rejalashtirilgan bo‘lsa-da, u g‘olib askarlar mag‘lublar mulkini talon-taroj qilishiga mutlaqo yo‘l qo‘ymasdi”. “Boburnoma” haqidagi fikrlar ham diqqatga sazovor: “Men bor haqiqatni yozdim”, – deydi muallif va haqiqatan ham u o‘zining kamchiliklari, omadsizlikka olib kelgan noto‘g‘ri xatti-harakatlarini o‘quvchidan yashirmaydi.

Bobur hayoti va ijodi Fransiyada ham keng o‘rganilgan bo‘lib, Fransiya ilm ahliga Zahiriddin Muhammad Bobur va “Boburnoma” haqida dastavval ma‘lumot bergan fransuz sharqshunosi Bartoleme D’Erbelo (1621-1695) hisoblanadi. D’Erbelo o‘zining “Sharq kutubxonasi” (La Biblioteque orientale. Paris, 1967) qomusidagi “Bobur yoki Bobar” nomli maqolasida Boburning hayoti, uning davlati va sarkardalik mahorati, adabiyot va san‘atga qiziquvchi ilg‘or fikrli kishi bo‘lgani haqida ma‘lumot beradi.

XIX asrga kelib Yevropa, xususan, fransuz sharqshunosligida Bobur merosini o‘rganish, uning asarlarini tarjima qilish borasida yangi davr boshlandi. Ayni shu yillarda Boburning ulkan asari “Boburnoma”ni fransuz tiliga tarjima qilish, uning matn xususiyatlarini o‘rganish, siyosiy-tarixiy ahamiyatini baholashda fransuz olimlari e‘tiborga molik tadqiqotlarni yaratishdi. 1948-1949-yillarda “Boburnoma” ning ikki qismdan iborat to‘liq teksti bosib tarqatilgan edi [3].

G‘arblik ayrim olimlar “Boburnoma”ning bunyod bolishini Bobur Hindistonda hukmron bo‘lgan davr bilan bog‘laydilar. Fransuz tarjimoni bu haqda quyidagi fikrni aytadi: “Agar mendan “Boburnoma” qaysi davrda yozilgan deb so‘rasalar, men kitob Bobur Hindistonni zabt etgandan song, ya‘ni 1526-yildan boshlab yozilgan va Boburshoh hayotining oxirigacha davom etgan, deb javob qilardim”.

Ma'lumki, Boburning "Aruz risolasi" asari o'zbek, arab va boshqa turkiy xalqlar she'riyati qonuniyatlarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan qo'llanmadir. Bu asar qo'lyozmasining hozirgacha saqlanib qolganligi ilmiy jamoatchilikka ma'lum bo'lmashligi mumkin. Qo'lyozmaning bir nusxasi Parijdagi Milliy kutubxonada saqlanib kelinayotgani haqida 1923-yil turk olimi M.F.Koprulizoda ilk bor ma'lumot beradi. Fransuz sharqshunosi Edgar Bloshe o'zining Parijdagi "Milliy kutubxonada saqlanayotgan qo'lyozmalar katalogi" kitobida "Aruz risolasi"ning ushbu qo'lyozmasiga alohida to'xtalib o'tadi.

Xulosa. Shulardan kelib chiqib ko'rishimiz mumkinki, tarixdan to bugungacha Bobur ijodini o'rganish g'oyat dolzarb va katta ahamiyatga ega. Xususan, u favqulodda nodir iste'dodi, beqiyos insoniy salohiyati bilan haqli ravishda jahon ahlining hayrat va ehtiromiga musharraf bo'ldi. Ayni fazilatlari bilan u millatimizni, xalqimizni butun olamga tanitdi. Shu bois u millatimizning, xalqimizning iftixor bayroqlaridan biriga aylandi. Dunyodagi ne-ne fozil insonlar uning haqida hali-hanuz hayrat va e'tirofga to'lgan ulug' hikoyalar so'zlaydi. Chet ellik taniqli olimlar Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti va ijodini o'rganar ekan, vatandoshimizning nechog'lik buyuk shoh, sohibdil shoir, ma'rifatli inson, ruhiy-ma'naviy jihatdan barkamol shaxs bo'lganligiga amin bo'ladilar. Bu esa Bobur shaxsiga va merosiga bo'lgan hurmatni yanada oshiradi. Zero, ulug' vatandoshimiz Bobur hazratlarining jahon ilmiga va davlat boshqaruviga qo'shgan hissasini anglab yetish hamda o'rnak bo'larli jihatlarini o'zimizga qabul qilish uchun uning ijodini o'rganish bugun ham muhim ahamiyat kasb etmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. The Babur Nama: Introduction by William Dalrymple (Everyman's Library Classics Series) Hardcover – November 3, 2020.
2. Vilyam Rashbruk. O'n oltinchi asr bunyodkori. Inglizchadan G'ofurjon Satimov va Xolida So'fiyeva o'zbek tiliga o'g'irgan. – Toshkent: Sharq. 2011.
3. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma, I-II qism. – Toshkent, 1948-1949. Nashrga tayyorlovchilar I.Shamsiyev, S.Mirzayev.
4. [https:// ziyouz.uz](https://ziyouz.uz) > tarix > sarkarda
5. <https://www.bukhari.uz/?p=26547#lang=oz>.

UDC 811.111-26

THE PRAGMATIC FUNCTIONS OF INTONATION IN SPOKEN ENGLISH: A CROSS-CULTURAL PERSPECTIVE

D.F.Niyazova, associate professor, Samarkand State Institute of Foreign Languages, Samarkand

Annotation. Intonatsiya, ya'ni nutq paytida ohangning o'zgarishi, ma'noni oddiy so'zlardan tashqarida etkazishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Og'zaki ingliz tilida, ayniqsa madaniyatlararo kontekstlarda intonatsiya hissiyotlar, niyatlar va ijtimoiy munosabatlarni ifodalash uchun kuchli vosita bo'lib xizmat qiladi. Ushbu matn intonatsiyaning pragmatik funktsiyalarini o'rganadi va bu funktsiyalarni tushunish turli xil madaniy muhitlarda samarali muloqot qilish uchun zarur ekanligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: intonatsiya, madaniyat, madaniyatlararo kontekst, til, talqin, jumla.

Аннотация. Интонация, то есть изменение высоты тона голоса во время речи, играет ключевую роль в передаче смысла, выходящего за рамки просто слов. В сфере разговорного английского языка, особенно в межкультурных контекстах, интонация служит мощным инструментом выражения эмоций, намерений и социальных отношений. В данной работе рассматриваются прагматические функции интонации, и утверждается, что понимание этих функций необходимо для эффективной коммуникации в различных культурных контекстах.

Ключевые слова: интонация, культура, межкультурные контексты, язык, интерпретация, предложение.

Abstract. Intonation, the variation of pitch while speaking, plays a crucial role in conveying meaning beyond mere words. In the realm of spoken English, especially within cross-cultural contexts, intonation serves as a powerful tool for expressing emotions, intentions, and social

relationships. This text explores the pragmatic functions of intonation, arguing that understanding these functions is essential for effective communication in diverse cultural settings.

Key words: intonation, culture, cross-cultural contexts, language, interpretation, sentence.

Understanding Intonation: The Melody of Language. Intonation refers to the variation in pitch while speaking, which plays a crucial role in conveying meaning and emotion in spoken language. It is a fundamental aspect of communication that can alter the interpretation of a sentence, often without changing the words themselves. In this text, we will explore the concept of intonation, its functions in communication, and its significance in various languages.

Intonation can be defined as the rise and fall of the voice while speaking. It is often described as the musical aspect of speech. Just as music has melody and rhythm, language has intonation patterns that can indicate questions, statements, commands, and emotions. For instance, a rising intonation at the end of a sentence often signals a question, while a falling intonation typically indicates a statement or command.

The Components of Intonation

Intonation consists of several components:

1. **Pitch:** This refers to how high or low a sound is perceived. In speech, pitch can vary to emphasize certain words or convey different meanings.
2. **Stress:** Stress involves emphasizing certain syllables or words in a sentence. This can change the meaning of a sentence, as in the difference between "I didn't say he stole the money" with different words emphasized.
3. **Rhythm:** The pattern of sounds and silences in speech contributes to the overall melody of language. This rhythm can be influenced by the speaker's native language and personal speaking style.
4. **Pauses:** Strategic pauses in speech can highlight important information and give listeners time to process what they've heard.

Functions of Intonation. Intonation serves several essential functions in communication:

1. **Conveying Attitude and Emotion:** The way a speaker uses intonation can reveal their emotional state or attitude. For example, a flat intonation might suggest boredom, while a varied pitch can indicate excitement or enthusiasm.
2. **Clarifying Meaning:** Intonation can help clarify the intended meaning of a sentence. For instance, the sentence "You're going to eat, right?" can be interpreted differently depending on the speaker's intonation. A rising intonation might indicate uncertainty, while a falling intonation could imply confidence.
3. **Indicating Sentence Type:** Intonation often signals the type of sentence being spoken. Questions frequently end with a rising intonation, while statements typically have a falling intonation. This helps listeners understand the speaker's intent without the need for additional context.
4. **Marking Discourse Structure:** Intonation can indicate shifts in topic or emphasis within a conversation. It helps listeners follow the flow of ideas and understand the speaker's organization of thoughts.

Intonation Across Languages. While intonation is a universal feature of spoken language, its patterns can differ significantly across languages. For instance, English speakers may use rising intonation to signal a question, while speakers of languages like Mandarin Chinese might use it to indicate different meanings for words. Understanding these variations is essential for effective communication, especially in multilingual contexts.

In some languages, intonation is closely tied to grammatical structures. For example, in some Slavic languages, the intonation pattern can change depending on whether a sentence is a statement or a question. This highlights the importance of intonation not just as a stylistic feature but as a grammatical element.

The Role of Intonation in Language Learning. For learners of a new language, mastering intonation can be just as important as vocabulary and grammar. Misplaced intonation can lead to misunderstandings, making it crucial for language students to practice and refine their intonation

skills. Listening to native speakers, practicing with language partners, and receiving feedback can help learners develop a more natural intonation style.

Intonation refers to the rise and fall of voice pitch during speech. It operates at both the phonetic and pragmatic levels, influencing how messages are interpreted. Phonetically, intonation can distinguish between questions and statements, as in the difference between "You're coming?" (a question) and "You're coming." (a statement). However, the pragmatic implications of intonation extend far beyond this basic function. For instance, in English, a rising intonation typically signals uncertainty or a request for confirmation, while a falling intonation often conveys certainty or finality. Understanding these nuances can significantly enhance communication, particularly in intercultural interactions where speakers may have different intonation patterns.

Intonation serves multiple pragmatic functions in communication. Firstly, it helps convey emotions. A speaker's intonation can indicate excitement, disappointment, sarcasm, or enthusiasm. For example, consider the phrase "That's great!" The intonation used can transform the statement from genuine praise to sarcastic dismissal, depending on the pitch and stress applied.

Secondly, intonation aids in managing discourse. It helps speakers indicate when they are finished speaking, when they are inviting responses, or when they are emphasizing a particular point. This management of discourse is essential in maintaining the flow of conversation, especially in multicultural settings where conversational norms may differ.

Moreover, intonation can also signify social relationships. For example, speakers may use a softer intonation when speaking to authority figures or in formal situations, while a more relaxed intonation might be used among friends. These variations in pitch can signal respect, intimacy, or distance, which are crucial in cross-cultural communications where the interpretation of social cues can vary widely.

Cross-Cultural Perspectives on Intonation

The interpretation and use of intonation can differ significantly across cultures. In some languages, such as Mandarin Chinese, intonation can change the meaning of a word entirely, as it functions as a tonal language. In contrast, English uses intonation more to convey emotions and pragmatic functions rather than to distinguish word meaning.

For instance, speakers from cultures that rely heavily on intonation might find it challenging to understand English speakers who use flat intonation. Conversely, English speakers might misinterpret the meanings of speakers from tonal languages if they do not recognize the significance of pitch variations. This highlights the importance of cross-cultural awareness in communication.

Additionally, research indicates that certain cultures exhibit distinct intonation patterns when expressing agreement or disagreement. For example, in some cultures, a rising intonation at the end of a statement might be viewed as a sign of uncertainty, while in others, it can signify enthusiasm or openness to discussion. Recognizing these cultural differences in intonation is vital for fostering effective intercultural communication.

The Impact of Intonation on Effective Communication

Understanding the pragmatic functions of intonation can greatly impact the effectiveness of communication. Failure to recognize the significance of intonation can lead to misunderstandings, particularly in cross-cultural contexts. For instance, a speaker may intend to convey enthusiasm through a rising intonation, while the listener might interpret it as uncertainty.

Moreover, effective use of intonation can enhance clarity and engagement in conversation. By varying pitch appropriately, speakers can draw attention to key points, express emotions more vividly, and create a more dynamic interaction. This is particularly important in educational settings where instructors can use intonation to emphasize crucial information, making lessons more engaging for students.

Conclusion

Intonation is an intricate and vital aspect of spoken language that enhances communication by conveying meaning, emotion, and intent. By understanding the components and functions of intonation, we can improve our speaking and listening skills, fostering more effective and nuanced interactions. As language continues to evolve, the study of intonation remains essential for both

linguists and everyday communicators alike. Intonation enriches our understanding of language and helps us connect more deeply with others. Whether in casual conversation, public speaking, or language learning, paying attention to intonation can significantly enhance our communication skills.

In conclusion, intonation is a vital aspect of spoken English that serves numerous pragmatic functions, particularly in cross-cultural contexts. By understanding how intonation conveys emotions, manages discourse, and reflects social relationships, individuals can enhance their communication skills and minimize misunderstandings. As our world becomes increasingly interconnected, the ability to navigate the nuances of intonation across cultures will be essential for fostering effective and meaningful communication. Recognizing the importance of intonation not only enriches our understanding of language but also strengthens our ability to connect with others in a diverse world.

REFERENCES:

1. Hirschberg, J. (2002/2003). *Pragmatics and Intonation* (survey/paper). — Explains how prosody contributes to discourse meaning and pragmatic inference.
2. Vandepitte, S. (1989). *A pragmatic function of intonation: tone and cognitive...* — Early paper linking intonation to relevance-theoretic pragmatics.
3. Bazarbayeva, Z. M. (2021). *The pragmalinguistic character of intonation units...* — Recent article on intonation components in unprepared speech (pragmatic tasks)

UDC 81'255.2:811.111

DISTINCTIVE ASPECTS OF TRANSLATING PROVERBS AND SAYINGS OF THE NOVEL "O'TGAN KUNLAR"

A.E.Nosirova, mustaqil tadqiqotchi, Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqola Abdulla Qodiriyning mashhur "O'tkan kunlar" asarida maqol va matallar tarjimasining o'ziga xosligini tahlil qilishga bag'ishlangan. Muallif, asarda o'zbek tiliga xos maqol va matallarni qay tarzda jonli va ta'sirchan tarjima qilish orqali, ularning milliy-madaniy va adabiyotga qo'shgan hissasini ochib beradi. A.Qodiriy asarida xalq og'zaki ijodi, jumladan maqol va matallardan foydalanishda, ularni nafaqat ma'nosiga mos ravishda, balki til va madaniyat xususiyatlarini saqlab qolishga harakat qilingan. Shuningdek, maqola, tarjima jarayonida tilning stilistik jihatlari, maqol va matallarning o'ziga xos uslubi va ularning asosiy g'oyalar bilan uyg'unligini tahlil etiladi. Muallif, A.Qodiriy ijodida maqollar va matallarni tarjima qilishning nozik jihatlari va o'ziga xos metodlari yoritib beriladi, adabiy tarjimashunoslik va tilshunoslik sohalarida muhim ilmiy qiymatga ega.

Kalit so'zlar: xalq maqollari, lingvistik xususiyatlar, badiiy tarjima, A.Qodiriy, "O'tkan kunlar, milliy ifoda, tarjima usullari, adabiy tahlil.

Аннотация. Данная статья посвящена анализу особенностей перевода пословиц и поговорок в знаменитом произведении Абдуллы Кадыри "Минувшие дни." В своей работе автор раскрывает свой вклад в национальную культуру и литературу, ярко и эффективно переводя узбекские пословицы и поговорки. В своей работе А. Кадыри при использовании фольклора, включая пословицы и поговорки, старался сохранить не только их значение, но и особенности языка и культуры. В статье также анализируются стилистические аспекты языка в процессе перевода, уникальный стиль пословиц и поговорок, их гармония с основными идеями. Автор подчеркивает тонкие связи и специфические методы перевода пословиц и поговорок в работе А. Кодири, которая имеет важную научную ценность в области художественного перевода и лингвистики.

Ключевые слова: народные пословицы, языковые особенности, художественный перевод, А. Кодирий, "Утган кунлар" национальное выражение, методы перевода, литературный анализ.

Abstract. This article is devoted to the analysis of the peculiarities of the translation of proverbs and sayings in Abdulla Qodiriy's famous work "Days Gone By." In the work, the author reveals their contribution to national culture and literature by vividly and effectively translating Uzbek proverbs and sayings. In his work, A. Qodiriy, when using folklore, including proverbs and sayings, tried to preserve not only their meaning, but also the peculiarities of language and culture. The article also

analyzes the stylistic aspects of the language in the translation process, the unique style of proverbs and sayings, and their harmony with the main ideas. The author highlights the subtle ties and specific methods of translating proverbs and sayings in A. Qodiriy's work, which has important scientific value in the fields of literary translation and linguistics.

Keywords: folk proverbs, linguistic features, literary translation, A. Qodiriy, "O'tgan kunlar", national expression, translation methods, literary analysis.

Introduction: The translation of proverbs and sayings occupies an important place not only in literary studies but also in the fields of linguistics, cultural studies, and translation studies. The oral literature of each nation is closely linked to its national characteristics and culture, and these works reflect their worldview, life philosophy, and values. Proverbs and sayings, being simple, meaningful, and effective expressions, provide important information about the spirituality, moral norms, and worldview of the people. Therefore, in the translation process, it is crucial to convey the meaning of proverbs and sayings fully and accurately [8].

In his work "Days Gone By," Abdulla Qodiriy revitalized not only modern interpretations of classical literature but also oral folk art, incorporating proverbs and sayings into the text in a distinctive manner. In this work, proverbs and sayings serve as a means of reflecting the worldview and spirituality of the people of that period. Every proverb or saying found in the work, even in its simplest form, contains deep meanings, moral lessons, and life experiences. A. Qodiriy has integrated these proverbs into his work in such a way that they not only enrich the language but also deepen the overall content of the work.

The distinctive feature of translation lies in the necessity to preserve the meaning and context of proverbs and sayings when rendering them into another language [7]. In translating proverbs and sayings in "Days Gone By," A. Qodiriy not only considered the unique characteristics of the language but also strived to fully reflect the inner world and culture of the people. In this process, the translator's aim is not merely to provide a literal translation, but to preserve the authenticity of proverbs and sayings within their linguistic, cultural, and social contexts.

This article is aimed at analyzing the specific features of translating proverbs and sayings from the work of Abdulla Qodiriy. The article comprehensively examines the complexities of translating proverbs and sayings used by A. Qodiriy, their significance in the national and cultural context, and the difficulties encountered during the translation process. It also highlights the stylistic aspects of translation and the problems that arise when translating proverbs and sayings into another language, their artistic and semantic content.

Main part: Although some proverbs can be translated directly, most proverbs are artistically incompatible or their meaning can change. Since proverbs are connected with the lifestyle and customs of a particular people, it is important to express them in a way that is understandable to representatives of other cultures in the process of translation. In many cases, proverbs matching in content can be found in other languages. But in some cases, if an equivalent proverb is not found, the translator is obliged to express its content in a free form [9].

As an example, let us analyze the following proverbs from the novel "O'tkan kunlar" (Days Gone By):

1) "*Og'riqning tuzalasi kelsa, emchi o'z oyog'i bilan kelur*" [1]

This proverb is one of the Uzbek folk wisdoms, which means that when help is needed, help sincerely sought comes naturally. If translated word for word, this phrase may not be understandable in another language. For example, if it is translated directly into English as "*When the pain wants healing, the healer comes with his leg*," it may not sound natural and cause misunderstanding. Therefore, it is advisable to adapt it to the English proverb "*When there is a will, there is a way*." Also, "*When the pain seeks healing, the healer comes on his own*" is expressed in a freer and more natural way. If we analyze another proverb:

2) "*Yotib qolguncha, otib qol*" [1]

This proverb has long been widely used among the people and means to fight, to act, even if surrendering, rather than sitting idle in fear or despair. If it is translated literally into English as

"Rather than remaining lying down, get shot," the translation will be awkward and incomprehensible. Therefore, depending on the context, it is advisable to adapt the proverb to the English quote "There is no harm in trying" or "Better to dye fighting than to do nothing." Pay attention to the next proverb:

3) *"Teng-tengi bilan, tezak qopi bilan"* [1]

This proverb is used among the people in the sense that everyone should contact with people who are equal in status: to connect their lives, to become in-laws, to become friends, etc. This proverb can be an equivalent to the English proverb *"Birds of a feather flock together"* or the phrase *"like attracts like."*

4. *"Yig'lamag'an bolaga sut berilmas"* [1]

This proverb is used among the people in the sense that *"if a person does not express their need, no one will help them."* This proverb is used as a reminder to the Uzbek people, who are by nature shy, modest, and well-mannered, as well as to the peoples of the East, sometimes about the necessity of self-expression. According to Mark Reese's literal translation, this proverb can be translated as *"If the baby doesn't cry, he will not be suckled on milk, [12]"* but it may not sound natural and may not be understandable to the English reader. Therefore, it is advisable to adapt this proverb to the English alternative *"Closed mouths don't get fed."*

A. Qodiriy widely used proverbs and sayings in his novel. It is important to analyze how these proverbs have changed in different translations of the work. Sometimes a direct translation of the proverb is used, but this is not always understandable or natural. Some proverbs are replaced by an analog suitable for the culture and language of another language. The proverb is adapted to the style of the target language while preserving its main meaning.

As an example, let's take the proverb *"yotib qolg'uncha, otib qol"* [1]

It is directly translated into English as *"Shoot until you fall asleep,"* but this completely changes the meaning of the proverb and its use in the context. The use of the proverb *"There is no harm in trying"* [12] as an English equivalent is more appropriate.

When interpreting the proverb in the novel *"Egasini suylagan itiga suyak tashlar"*, "it is translated as *"A bone is thrown to a dog that treats its owner,"* but this does not sound natural. It is advisable to use the proverb *"Respect must be measured in kind"* [12] as an English equivalent.

Proverbs and sayings are the historical and cultural experience of people, and their translation requires careful attention. In the translations of the novel *"Days Gone By,"* there are cases of changing or directly translating proverbs. To preserve the artistic spirit of the original, the translator should try not to lose the national color. Therefore, the search for equivalent proverbs or the use of the method of free translation in translation is considered effective.

Translation of proverbs and sayings is one of the most complex and important aspects of literary translation, requiring the skill of the translator, a deep knowledge of language and culture. Since they reflect national thinking, historical experience, and the wisdom of the people, in the process of translation, not only the literal meaning, but also their artistic and aesthetic value should be preserved.

Abdulla Qodiriy's novel *"Days Gone By"* is one of the most artistically mature works of Uzbek literature, in which folk proverbs and sayings are widely used. These proverbs play an important role in conveying the general style of the work, the naturalness of the speech of the characters, and the national color. In the process of their translation, the translator uses various methods - literal translation, searching for equivalent proverbs, or the method of free translation. Each approach has its own advantages and disadvantages, but the most important aspect is that the translator must express proverbs and sayings in another language in the spirit and meaning characteristic of the Uzbek people.

The analyzed translations show that literal translation is not always effective. Because the language and culture of each nation are different, phraseological units in one language can lose their meaning or become ambiguous when transferred to another language. Therefore, translators should use methods of searching for analogous equivalent proverbs or free translation. For example, translating the Uzbek proverb *"O'tgan ishga salovat"* into English as *"Bygones be bygones, Let."* (*Let the past remain in the past*) conveys its meaning more clearly.

Also, the preservation of national color and artistic style is very important in translation [5]. Since A. Qodiriy's style is written in a lively, folk language, the translator must preserve both its content and the tone of speech. Artistically incorrect translations can change the tone of the work, artificially show the speech of the characters, or reduce the aesthetic effect of the work.

In conclusion, the translation of proverbs and sayings is not only a linguistic process, but also a cultural intermediary. The translator must convey not only the words, but also the historical and cultural context behind them. On the example of the translation of proverbs from the novel "Days Gone By," it can be understood that an effective translation should be based not on literal translation, but on conveying the content and spirit. This, in turn, requires a translator's creative approach, linguistic competence, and intercultural thinking.

REFERENCES:

1. Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar. – Toshkent: "Ilm-ziyo-zakovat" nashriyoti, 2019. – Bb- 35, 132, 321, 385.
2. Алефиренко Н. Ф., Семенов Н. Н. Фразеология и паремология. - Москва: "Флинта" & "Наука", 2009. –с.273.
3. Алексеева О. П. Давыдочева М. А. Паремии к вопросу терминологии в лингвистическом знании // Филологические науки. Гуманитарный научный вестник. - 2020. - №4. с. 79-83. – ISSN 2541-7509.
4. Bassnett S. Translation Studies. Taylor & Francis Group. – London and New York, 2002.
5. Bekmuratova S. Linguocultural Features of Proverbs on the Topic of Patriotism in the Uzbek and English Languages// Modern Science and Research. – 2024. – Т.4. - №1.- pp. 1-3.
6. Carol Ermakova. Abdulla Qadiri. Days Gone By. –Paris: - "Nouveau Monde Editions", 2018.
7. Jo'rayev K. Tarjima san'ati. Toshkent: "Fan" nashriyoti, 1982. Bb.36-45.
8. Ochilov E. "Badiiy tarjima masalalari" (O'quv qo'llanma). Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2014.- B.101.
9. Salomov G'. Maqol va idiomalar tarjimasi. – Toshkent, "Fanlar akademiyasi" nashriyoti, 1961.
10. Sotvaldieva X. M. Paremiologiya fan sifatida// FarDU. Ilmiy xabarlar. - Volume 30 Issue ISSN 2181-1571. - 2024. - B. 467-476.
11. Tukhtasinov I. M., Muminov O. M., Khamidov A. A. The Days gone By. – T.: "Mashhur-press", 2017.
12. Mark Reese. Abdullah Qodiriy. – Nashville TN: - "Muloqot Cultural Engagement Program", 2020. –p. 236.

UO'K 808.5

LINGVOKULTUROLOGIYA VA PAREMIOLOGIYAGA OID NAZARIY YONDASHUVLAR XUSUSIDA

Sh.X.Nuritdinova, o'qituvchi, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Maqolada lingvokulturologiya va paremiologiya fanlarining nazariy asoslari hamda o'zaro bog'liqligi yoritilgan. Til va madaniyatning uzviy aloqasi lingvokulturologik yondashuv asosida tahlil qilinib, xalq tafakkuri va qadriyatlar tizimining til orqali ifodalanishi ilmiy jihatdan ko'rib chiqiladi. Shuningdek, paremiologiyaniing – maqol va matallarni o'rganish sohasining – tarixiy rivoji hamda nemis tilshunosligidagi tadqiqotlar tahlil qilinadi. Nemis maqollarida oilaviy qadriyatlarning aks etishi lingvokulturologik va paremiologik yondashuvlarning kesishgan nuqtasi sifatida talqin qilinib, ular xalq mentaliteti va madaniy qadriyatlarini ifodalovchi kod sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: Til, madaniyat, lingvokulturologiya, paremiologiya, maqol, milliy qadriyatlar, dunyoning lingvistik manzarasi, nemis maqollari, gepoteza, frazeologizm, antropologik lingvistika, madaniy lingvistika.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические основы и взаимосвязь лингвокультурологии и паремологии. Взаимная связь языка и культуры анализируется с позиций лингвокультурологического подхода, при этом изучается научный аспект отражения народного мировоззрения и системы ценностей через язык. Также анализируется развитие паремологии – науки, изучающей пословицы и поговорки, а также исследования в области немецкого языкознания. Отражение семейных ценностей в немецких пословицах рассматривается как точка пересечения лингвокультурологического и паремологического подходов, при этом пословицы оцениваются как культурный код, выражающий национальный менталитет и духовные ценности народа.

Ключевые слова: Язык, культура, лингвокультурология, паремиология, пословица, национальные ценности, лингвистическая картина мира, немецкие пословицы, гипотеза, фразеологизм, антропологическая лингвистика, культурная лингвистика.

Abstract. The article highlights the theoretical foundations and interrelation of linguoculturology and paremiology. The intrinsic connection between language and culture is analyzed from a linguoculturological perspective, focusing on the scientific study of how national worldview and systems of values are expressed through language. The article also examines the historical development of paremiology – the study of proverbs and sayings – as well as research in German linguistics. The reflection of family values in German proverbs is interpreted as a point of intersection between linguoculturological and paremiological approaches, with proverbs regarded as a cultural code expressing the national mentality and cultural values of a people.

Keywords: Language, culture, linguoculturology, paremiology, proverb, national values, linguistic picture of the world, German proverbs, hypothesis, phraseology, anthropological linguistics, cultural linguistic.

Bugungi kunda til va madaniyatning o'zaro aloqasini o'rganish dunyo tilshunosligida dolzarb yo'nalishlardan biriga aylangan. Xususan, lingvokulturologiya tilda aks etgan madaniy mazmun va qadriyatlarni tadqiq etuvchi soha bo'lsa, paremiologiya esa xalq maqollari orqali milliy dunyoqarash va ijtimoiy qadriyatlarni o'rganadi. Biz ana shu ikki yo'nalishning nazariy asoslarini tahlil qilib, nemis tilidagi maqollarda oilaviy qadriyatlarning ifodalanishi misolida lingvokulturologik va paremiologik yondashuvlarning kesishuv nuqtalari yoritishga xarakat qilamiz.

Lingvokulturologiya tilni madaniyat fenomeni sifatida o'rganuvchi integrativ fan sohasi bo'lib, til va madaniyatning uzviy aloqasini kompleks tarzda tadqiq etadi[1]. Tadqiqotchilar tilni nafaqat aloqa vositasi, balki xalqning milliy tafakkuri va mentaliteti ifodasi deb biladilar. Masalan, nemis olimi V. fon Humboldt har bir xalq tili o'ziga xos "dunyoni idrok etish va tafakkur organi" ekanini ta'kidlagan edi[2]. Unga ko'ra, har bir til alohida milliy dunyoqarashni shakllantiradi va til orqali xalqning ruhiyati namoyon bo'ladi. Gumboldt g'oyalariga hamohang tarzda amerikalik tilshunoslar E.Sapir va B.Uorf ham til tafakkurga ta'sir ko'rsatishini nazariy jihatdan asoslab, Sapir-Uorf gipotezasini ilgari surdilar. Bu g'oyalarning ildizi bir bo'lib, ya'ni til va madaniyat bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir.

Lingvokulturologiya mustaqil fan yo'nalishi sifatida XX asr oxirlarida rus tilshunosligida shakllandi. Rus tilshunos olimi V.V.Vorob'ev 1990-yillarda ilk bor "lingvokulturologiya" atamasini ilmiy muomalaga kiritib, uni til va madaniyatning o'zaro ta'sirini yaxlit tizim sifatida o'rganish deb ta'riflagan[3]. Vorobyev tilshunoslikning bu yo'nalishini insoniyat madaniy merosini til vositasida talqin etuvchi metodologiya sifatida ishlab chiqdi. Keyinchalik V.N.Teliya boshchiligidagi Moskva frazeologik maktabi til va madaniyatning sinxron o'zaro aloqasini chuqur tadqiq etib, lingvokulturologiya rivojiga katta hissa qo'shdi[4]. Teliyaning tadqiqotlarida madaniy ma'no, konnotatsiya va frazeologizmlarning madaniy semantikasi tahlil qilingan, Stepanov esa "rus madaniyatining konstansiyalari" asarida konseptlar orqali lingvokulturologik tadqiqotlarga yangi yo'nalish bergan. Shu tariqa, rus tilshunosligida lingvokulturologiya til va madaniyat chorrahasidagi fan sifatida shakllandi va til birliklarida milliy-madaniy mazmunni tadqiq etish metodikasini ishlab chiqdi[5].

G'arb tilshunosligida lingvokulturologiyaga muqobil yo'nalishlar ham mavjud. Masalan, antropologik lingvistika va madaniy lingvistika sohalari turli tillarda madaniy modellarning til vositasida aks etishini o'rganadi[6]. Polyak tilshunos olimi (asli avstraliyalik) Anna Wierzbicka esa madaniy kalit so'zlar konsepsiyasini ishlab chiqib, turli tillardagi muhim tushunchalarni qiyosiy tahlil qiladi. Wierzbicka tadqiqotlarida har bir xalq tilida o'sha xalq uchun ahamiyatli bo'lgan leksik birliklar – masalan, erkinlik, adolat, oilaviy burch kabi tushunchalar – maxsus madaniy mazmunga ega ekanligi ko'rsatiladi[7]. G'arb va rus olimlarining bu boradagi qarashlarini qarama-qarshi qo'yishdan ko'ra, ularni bir-birini to'ldiruvchi yondashuvlar deb tushunish lozim. Chunki barcha tadqiqotchilar til xalqning qadriyatlar ko'zgusi ekanini e'tirof etadilar. Til va madaniyat birligini o'rganishda "dunyoning lingvistik manzarasi" tushunchasi muhim o'rin tutadi. Masalan, nemis

tilshunos olimi Leo Vaysgerber ilk bor “tilda dunyo manzarasi” atamasini fanga kiritib, har bir til o‘z egalari ongida muayyan olam tasvirini shakllantirishini ta’kidlagan[8].

Paremiologiya – bu maqol va matallarni o‘rganish bilan shug‘ullanuvchi fan sohasi bo‘lib, u xalq og‘zaki ijodining ushbu qisqa janrlarida mujassam bo‘lgan ma’no va vazifalarni tadqiq etadi. Ma’lumki, maqol – xulosa va hikmatga boy, avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan qisqa xalq iborasi bo‘lib, unda ibrat, odob-axloq qoidalari, urf-odat va hayotiy tajriba ifodalanadi. Nemis tilshunos olimi Wolfgang Mieder maqolni “xalq orasida keng tarqalgan, qisqa va hiqmatli gap bo‘lib, unda hayotiy haqiqat va an’anaviy qarashlar obrazli, ritmik shaklda ifoda etiladi va u avloddan-avlodga o‘tadi” deb ta’riflagan. Maqollarning mana shunday umumiy xususiyatlari tufayli ularni dunyoning deyarli barcha xalqlari asrlar davomida yaratib, hikmat xazinasi sifatida asrab kelgan. Paremiologiya fani esa bu boy merosni nafaqat to‘plash (paremiografiya), balki ilmiy tahlil qilish, tasniflash va talqin etishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi.

Lingvokulturologiya va paremiologiya fanlari tilshunoslikning o‘zaro uzviy bog‘langan yo‘nalishlari bo‘lib, ularning har ikkisi ham til orqali xalqning ma’naviy olami, qadriyatlari va dunyoqarashini ochib beradi. Lingvokulturologiya tildagi madaniy mazmunni, milliy mentalitet va qadriyatlar tizimini tadqiq etishga yo‘naltirilgan bo‘lsa, paremiologiya ushbu qadriyatlarning eng ixcham, obrazli va hayotiy ifodasi bo‘lgan maqollarni o‘rganadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Маслова В.А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Академия, 2001. – С. 8. (208)
2. Rakhimova A.E., Mukhamadiarova A.F., Tarasova F.Kh. Linguistic and cultural characteristics of proverbs describing family relations in the german linguistic picture of the world // Humanities & Social Sciences Reviews, 2019. – Vol. 7. – No. 6. – P. 1048-1055.
3. Воробьев В. В. Лингвокультурология: теория и методы. – М.: Изд-во Росс. ун-та Дружбы народов, 1997. – С.32.
4. Телия В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 284 с.
5. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 824 с.
6. Sharifian F. Cultural linguistics: cultural conceptualisations and language. – Amsterdam: John, 2017. – P.171.
7. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, Japanese. – New York, Oxford: Oxford university press, 1997. – P. 317; Cliff G., Wierzbicka A. Discourse and Culture. In Teun A. van Dijk (ed.), Discourse as Social Interaction. – London: Sage Publications, 1997. – P. 231-259.
8. Weisgerber L. Sprache und geistige Gestaltung der Welt // Präsidium des Pädagogischen Hochschultages [Hrsg.]; Geschäftsstelle des Arbeitskreises Pädagogischer Hochschulen [Hrsg.]: Didaktik in der Lehrerbildung. Bericht über den vierten Deutschen Hochschultag vom 7. bis 10. Oktober 1959 in Tübingen. – Weinheim: Beltz, 1964. – S. 5-16

UO‘K 808.5

ERKAK VA AYOL NUTQINING GENDEROLOGIK XUSUSIYATLARI

N.A.Ohunova, o‘qituvchi, Farg‘ona davlat universiteti, Farg‘ona

Annotatsiya. Maqolada erkak va ayol nutqining genderologik xususiyatlari lingvistik, sotsiolingvistik va madaniy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Erkak va ayol nutqidagi fonetik, leksik, grammatik, pragmatik farqlar, turli tillar tajribasi (o‘zbek, rus, ingliz, yapon, akan, djirbal, yana va boshqalar) asosida o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: gender, nutq, erkak, ayol, lingvistika, sotsiolingvistika

Аннотация. В статье анализируются гендерологические особенности мужской и женской речи с лингвистической, социолингвистической и культурной точек зрения. Рассматриваются фонетические, лексические, грамматические и прагматические различия в речи мужчин и женщин на материале различных языков (узбекский, русский, английский, японский, акан, джирбал, яна и др.).

Ключевые слова: гендер, речь, мужчина, женщина, лингвистика, социолингвистика

Abstract. The article analyzes the genderological features of male and female speech from linguistic, sociolinguistic, and cultural perspectives. Phonetic, lexical, grammatical, and pragmatic differences in male and female speech are examined based on the material of various languages (Uzbek, Russian, English, Japanese, Akan, Djirbal, and others).

Keywords: *gender, speech, male, female, linguistics, sociolinguistics.*

Kirish. Dunyo tilshunosligida an'anaviy holda ikki jins mavjud: erkak va ayol. Bu farq faqatgina biologik jihatdan emas, balki nutqiy jihatdan ham sezilarli tarzda namoyon bo'ladi. Erkak-ayol nutqi o'rtasidagi tafovutlar lingvistika, sotsiolingvistika hamda madaniyatshunoslik doirasida keng tadqiq etib kelinmoqda. O'zbek tilshunosligida ham odatiy tarzda erkak va ayol tuli mavjud. Ayol erkak tushunchasida katta farq kuzatilganidek, ularning nutqlarida ham o'ziga xos nozik tafovutlar seziladi. O'zbek lingvistikasida tilning ma'lum tuzilishi, verballashgan gaplarning anglanishi hamda turli leksemalarning semantik tahlilini tushunish gender nutqiy masalalari bilan amalga oshadi.

O'zbek tilshunosligida jins tushunchasi nazariyasi tilni umumiy o'rganishning muhim qismidir. Tildagi gender uning asosiy qismi bo'lib, ot va olmoshlarni farqlash uchun ishlatiladi. Gender nazariyasining yana bir muhim jihati bu gender neytralligidir. Bu nazariyada tilga erkak va ayolning ikki mustaqil tuzilish sifatida emas, balki neytral sifatida qarash lozimligi ilgari suriladi. Bu nazariya til o'rganish jarayonini osonlashtiribgina qolmay, tilda gender tenglikni ta'minlaydi. Ma'lumki, tilda gender muammosi, asosan, XX asr 2-yarmida tilshunoslikda muhim masala sifatida rivojini topgan. Ammo ushbu masalaning ildizi XIX asrga ham borib taqaladi, deb ayta olamiz. Buning sababi mashhur tilshunos olim F.de.Sossyur tilni bir sistema sifatida qarashga, ammo genderni o'ziga xos bir lingvistik fenomenon (holat) sifatida alohida soha tarzida hozirgidek qaralmagan bo'lsa-da, til bir sistema, uning ichida gender bir grammatik kategoriya, masalan, nemis, fransuz va ingliz kabi tillardagi erkak va ayol jinsini anglatuvchi ot, olmosh, fe'l shakllari bo'lganidek deya qaralgan. Faqatgina tilshunoslikda sotsiolingvistika yo'nalishi kurtak yoya boshlashi bilan gender tilshunoslikning yana bir o'rganish zarur bo'lgan obyekti sifatida paydo bo'la boshladi.

"Ijtimoiy psixolog-amaliyotchi alifbosi" kitobida genderning birinchi ma'nosi sifatida "ijtimoiy jins", ikkinchi ma'nosi esa "biologik jins" ma'nolari keltiriladi: 1) *"ijtimoiy jins"* – shaxsning jamiyatda huquqiy va ijtimoiy maqomini belgilovchi shartlashgan xususiyatlari; 2) *"biologik jins"* – shaxsning fiziologik va morfologik tavsiflari majmuyi" B.Karoubi fikricha, "gender tushunchasi zamon va makon osha o'zgarib boradi, shuningdek, turli irq, millat, din va ijtimoiy qatlam vakillari orasida ham turlicha tushuniladi. Demak, gender atamasi zamiridagi erkak va ayol haqidagi tushuncha ham ma'lum davr va hududga nisbatan ahamiyatlilik darajasi har xil bo'lganidek, turli mamlakatlar, millatlar va jamiyatlarda biologik jins ma'no anglatishi bir xil bo'lsa-da, konseptlarning ijtimoiy ko'lam va ahamiyatidagi farq sezilarli darajada katta bo'ladi, deb aytishimiz mumkin. Darhaqiqat, bu farq negizida ko'plab omillar bo'ladi va fikrimizcha insonlar itoat qiladigan din ana shu omillar orasidan eng ko'zga ko'rinarli sabablaridan deb hisoblaymiz.

Zamonaviy tilshunos olimlari ikki jins tilining qanday aks etishini o'rganuvchi gender lingvistikasida, ularning og'zaki hamda yozma nutqini tahlil qilishadi. Bu yerda, asosan, genderning tilda qanday o'zini namoyish qilishini tadqiq qiladilar. Shuningdek, sotsiolingvistikaning paydo bo'lishi bilan bog'liq bo'lgan gender tilshunosligining ham o'z o'rganish obyektlari bo'lib, ularga ma'lum tildan turli jins vakillari foydalanish usullarini kiritish mumkin. Bunda, albatta, turli badiiy asarlardagi genderga asoslangan tilni, ma'lum jins vakili tomonidan tanlab ishlatilgan so'zni (lug'atni), nutq shaklini hamda olmoshlarning individual xususiyatlarini namoyish qilishni taqqazo etadi. So'zlovchi ayol yoki erkak bo'lgan holda barcha uchun umumiy va yagona bo'lgan tildan foydalansada, har bir shaxs uchun xususiy bo'lgan lisoniy qobiliyatlar darajasi bir biridan farq qiladi. Nutqda ko'proq boshqaruvchanlik, bosiqlik, shoshmaslik aks etishi erkaklarga xos bo'lsa, buning aksi shoshqaloqlik, emotsionallik, noliq va hatto ba'zan noverbal holatlarni (baqirib yuborish, xursandchilikdan qarsak chalish) ikkinchi jins vakili orasida kuzatishimiz tilning leksik hamda pragmatik doirasida aks etishi hisoblanadi. Ba'zi holatlarda ayollar g'azablarini tinch holatlarida sukut saqlash tarzida ko'rsatsalar, erkaklar aksincha, so'kish, baqirish orqali namoyon qiladilar. Ammo aksincha, xursandchilik holatida esa ayollar o'z kayfiyatlarini yuqori darajada ko'rsatsalar, erkaklar sukut saqlashadi. Ushbu bir xil vaziyat ustida kechadigan paradoksalar jarayon kuzatilgan nutqdan tilning gender holatini farqli holatda aks etishini ko'rishimiz mumkin.

Tilshunoslikda genderologik tadqiqotlardan ko'zlanadigan asosiy maqsad ayollar va erkaklar nutqiga xos bo'lgan, shuningdek, har ikkala jins vakillariga xos uslubda voqelangan yozma yoki og'zaki matnlarni farqlash ko'rinishidagi "lisoniy assimetriya" turlari va sabablarini aniqlashdir. Og'zaki so'zlashuv nutqi hamda yozma matnlarda turli tarzidagi o'ziga xosliklar mavjud. Ularning tahlili haqida gap ketganda, ayollar va erkaklar nutqining fonetik, leksik, frazeologik, stilistik kabi til sathlaridagi farqlarini ko'rishimiz mumkin. Ushbu farqlarni to'liq anglagach, bu jarayonni boshqa millat vakillari bilan solishtirish va sotsial, etnomadaniy sabablarni topish maqolamizning bosh maqsadlaridan biri sanaladi. Shu o'rinda rus tilshunosi V.A.Yevremov erkak va ayol konseptini gender stereotipiga solib, tahlil qilgan olimlardan sanaladi. U tildagi gender masalasini etnik, diniy va professional yo'nalishlarda tahlil qilgan. Bundan tashqari, yapon ayollari gap tuzib gapirganlarida ana shu har bir gapning oxiriga "ne" yoki "wa" qo'shimchasini qo'shib gap tuzadilar. Shuningdek, erkak kishi o'zini o'z gapida ifodalaganda "boku" yoki "ore" deya atasa, ayollar "watasi" yoki "atasi" qo'shimchasini qo'shib gap tuzadilar. Masalan, Erkaklar: boku kaeru – I will go back (Men ortga qaytaman); Ayollar: Watasi kaeru – I will go back (Men ortga qaytaman). Bunday sintaktik gender farqlanishini rus tilining ayollarni ko'rsatib turuvchi gaplarning so'ngida "a" женский род qo'shimchasiga tenglashtirishimiz mumkin.

Tilshunos olimlar tilni tahlil qilishda, shu jumladan, erkak va ayol nutqi va uning qanday ishlatilishini ko'rib chiqib boshlashgan. Fanga esa mashhur ingliz lingvisti R.Lakofning "Til va undagi ayolning o'rni" kitobi gender tilshunoslikning rivojiga ulkan turtki bo'lgan ilk ilmiy asarlardan hisoblanadi.

Shuningdek, M.R.Keyning "Erkak va ayol tili", Barnie Thome Nancy Henleylarning "Til va jins" (Language and sex) kabi kitoblarning yaratilishi ham sohada keng tarqalgan izlanishlardan hisoblanadi. R.Lakofning nazariyasiga ko'ra, erkak ham ayol ham bir xil jamiyatda yashasa ham ularning jamiyat bilan aloqa qilishlari turlichadir. Ayollar o'zlarini erkaklarga bo'ysinuvchan hisoblashadi hamda ular o'zlarini kuchsizlilik xususiyatlarini namoyish qiladilar. Erkaklar esa dominantlik ularning tabiiy xarakterlari sifatida ko'rilgan. Yana bir ingliz tilshunos olimi Ronald Vordxaf ayollarning nutqi haqida erkaklardan farqli ravishda intonatsiya, so'z tanlovi, paralingvistik vositalardan (imo ishoralar, qo'l, yuz, bosh harakatalari tili) foydalanish o'ziga xos tarzda kechishini aytib o'tgan.

Tilda gender masalasini ko'plab dunyo tilshunoslari o'rgangan. Xususan, J.Xolms insonlarni nutqlariga qarab genderga ajratilishini ijtimoiy-madaniy xatti-harakat degan. R.Tong jamiyat insonlarni erkak va ayol bo'lib shakllanishida fundamental vazifa bajarishini aytgan. R.Lakof esa birinchi tilshunoslardan bo'lib erkaklarning nutqiy uslubi ayollarnikidan farqli bo'lishini quyidagicha talqin qilgan: Erkaklar: mantiqiy, qisqa, turli mavzular orasidan faqat dolzarbi haqida gapiruvchi; gaplarning sintaksis tuzilishi, lug'at tanlashi ayollarnikidan o'ziga xosdir. Ayollarda esa emotsional, xushmuomilalilik ila yasalgan gaplarga boy, juda uzoq gapiriluvchi, o'z fikriga ishonchi kam kabi xususiyatga ega nutq sohiblari, degan. Shuning uchun ularning o'rtasidagi tafovut til grammatikasida morfologik jihatdan turli xil farqlarga egaligini ham aytib ketgan.

Xulosa. Erkak va ayol nutqi o'rtasida tafovudlar fonetik, leksik, morfologik, stilistik va pragmatik darajalarda kuzatiladi. Ularning sabablari lingvistik omillar bilan bir qatorda ijtimoiy, diniy va madaniy jihatlar bilan ham bevosita bog'liq. O'zbek tilshunosligida gender masalasini chuqur tadqiq etish, uni sotsiolingvistika va etnolingvistika bilan uzviy bog'lab o'rganish zamonaviy lingvistika rivoji uchun ahamiyatga ega bo'lib, sohaga oid keyingi tadqiqotlarga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Lakoff R. Language and Woman's Place. New York, 1975.
2. Wardhaugh R. An Introduction to Sociolinguistics. Oxford, 1992.
3. Holmes J. Gendered Talk at Work. Blackwell, 2008.
4. Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. New York, 1921.
5. Tong R. Feminist Thought. Colorado, 2009.

IQBOL MIRZO SHE'RIYATIDA O'ZBEK XALQ OG'ZAKI IJODIGA XOS JIHATLAR

G.Oripova, dots., DSc, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona
M.Abdugahhorova, talaba, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Maqolada mustaqillik davri ijodkorlaridan biri Iqbol Mirzoning poetik mahorati ochib berilgan. Shoirning xalqona an'analardan yangicha yondashuv asosida samarali foydalanganligi va she'riyatiga xalq og'zaki ijodining ta'siri yoritilgan.

Kalit so'zlar. Bolalar folklori, g'oyaviy-estetik ta'sirchanlik, she'riy kontekst, shoir mahorati, poetik mazmun.

Аннотация. В статье раскрывается поэтическое мастерство Икбала Мирзо, одного из творцов эпохи независимости. Отмечается эффективное использование поэтом народных традиций в новом ключе, а также влияние устного народного творчества на его поэзию.

Ключевые слова: Детский фольклор, идейно-эстетическое воздействие, поэтический контекст, мастерство поэта, поэтическое содержание.

Abstract. The article reveals the poetic skills of Iqbal Mirzo, one of the creators of the independence era. The poet's effective use of folk traditions in a new approach and the influence of folk oral art on his poetry are highlighted.

Keywords: Children's folklore, ideological and aesthetic impact, poetic context, poet's skill, poetic content

O'zbek xalq og'zaki ijodining boy an'analari barcha davrlar adabiyoti uchun ham ta'sir va o'rganish manbai bo'lib kelgan. "Ma'lum-ki, folklor va yozma adabiyot munosabati o'z ichiga ijodkor asaridagi oddiy folklorizmdan tortib ijodiy metod munosabati, xalqchilik, milliylik va baynalmilallik, ijodkorning folklordan ijodiy foydalanish yo'llari va usullari, u yoki bu san'atkor mahorati yo'nalishi va unda folklor an'alarining ta'siri kabi masalalar bilan birgalikda badiiy shakl sohasidagi o'zaro ta'sir masalalarigacha qamrab oladi" [1; 85]. Xalqchilik va haqqoniylik, ifoda soddaligi va ravonligi, hayotiylik va jonlilik, obrazlilik va ixcham ifodaviylik xususiyatlari mustaqillik davri o'zbek she'riyatida g'oyaviy-estetik va badiiy ta'sirchanligi bilan o'zining ijodiy qudratini namoyon eta boshladi. Bu jihatlarni Erkin Vohidovdan Omon Matjongacha, Xurshid Davrondan Usmon Azimovgacha, Ulug'-bek Hamdamdan Iqbol Mirzogacha bo'lgan mustaqillik davrining turli avlod vakillari ijodida uchratish mumkin.

Iqbol Mirzoning "Ramazon" she'rida bolalar folklori ta'siri unga "Ramazon aytib keldik eshigingizga, Xudoyim o'g'il bersin beshigingizga..." satrlarini keltirish bilan boshlanganida ko'rinadi. Ma'lumki, ramazon kunlarida bolalar eshikma-eshik yurib, ushbu qo'shiqni aytadilar. Mazkur she'r ham "ramazon" qo'shig'ini aytib yurgan shodon bolalar tasviri bilan boshlanadi. "Ko'chalari qator teraklarga, osmoni porlayotgan yulduzlarga, sutdek oy nurlariga burkangan qishloq, unda olgan holvalari haqqiga shirin tilaklar qoldirayotgan dili javohir yalangoyoq bolalar" tasviri orqali yuzaga kelgan g'oyaviy-estetik ta'sirchanlik she'rning dastlabki bandi asosini tashkil etadi. Shoir mahorati shundaki, un ko'tarib qaytayotganda simyog'ochga suyanib yig'lagan Yoqub polvon holatiga o'quvchi diqqatini qaratish orqali uning farzandsizlikdan chekkan iztiroblariga bizni oshno etadi. She'r farzandsizlik motiviga qurilgan bo'lib, ma'lumki, bu motiv "Alpomish", "Rustamxon" kabi xalq dostonlarida voqealar boshlanishiga asos bo'lib xizmat qilgan. Professor O.Sharafiddinov ta'kidlaganidek: "Badiiy asarning haqqoniyligini ta'minlashda, uning g'oyaviy-emotsional ta'sir kuchini oshirishda uslubning ham roli katta. Aks ettirilmoqchi bo'lgan mazmunga, yozuvchining g'oyaviy niyatiga mos kelmaydigan uslub qanchadan-qancha asarlarning muvaffaqiyatsiz chiqishiga sabab bo'lgan" [2; 161]. Iqbol Mirzo ham she'rning g'oyaviy-emotsional ta'sirchanligini ravon uslubda bayon etgan:

Pichanlarning hidiga qo'shilib ketar sado,
 Mo'rildan chayqalib taraladi dudlar ham.
 Shu kecha kelinlarning ko'ngliga qara dunyo,
 Shu kecha kuyovlarning ko'ziga boqqil olam!

Aylanadi charxpalak, guldirdaydi tegirmon,
 Umr o'tar suv kabi, bug'doy misol to'kilar.
 Un ko'tarib qaytyotgan befarzand Yoqub polvon
 Simyog'ochga suyanib yig'laganin kim bilar? [3; 188]

She'rdagi oddiy xalq hayoti, turmush tarzi yoritilgan ekan, tegirmon harakati olam charxpalagi aylanishi bilan hamohang tarzda tasvirlangan. Parchadagi "Umr o'tar suv kabi, bug'doy misol to'kilar" satri zamiriga "umr – oqar suv" degan maqol singdirib yuborilgan. Hamma joyda g'alaba qozongan polvon esa taqdir zarbasidan yengilishi va pinhona yig'lashi she'r syujeti, mazmuniy kompozitsiyasi g'oliblik va xo'rlik o'rtasidagi ziddiyat asosiga qurilgan namoyon bo'ladi.

Ma'lumki, "Lirika inson o'z shaxsini tanigan, o'zini shaxs sifatida anglagan, o'zini olam ichra yana bir olam deb bilgan va tashqi obyektiv olamga yangicha qaragan sharoitlarda paydo bo'ladi. Inson o'z shaxsini olam bilan qiyoslaydi, goho unga qarama-qarshi qo'yadi, goho tashqi olam bilan tutash va payvasta ekanligini qayd etadi. Ammo hech qachon olam qarshisida o'zini batamom unutmadi" [4; 237]. She'r lirik qahramoni ham Yoqub polvon dardini o'z dardi deb his etadi, uning olami ichra yashaydi. Satrlarga singgan g'oyaviy-estetik salmoqdorlik shu orqali namoyon bo'ladi. She'rning so'nggi satrlari *"Do'st, tirnoqqa zor bo'lma, ko'rmagil tirnoqcha g'am, Har yili ko'ztumorlar osilsin beshigingga. Mening ham yelkamdagi yukimni olsin bolam, Ramazon aytib borsin bir kuni eshigingga"* tarzidagi ezgu niyat bilan xulosalanadi. Ana shu tariqa shoir "Ramazon" she'rida og'zaki ijod materiallaridan ta'sirlanib, yangi voqelik asosida she'r yaratadi va o'ziga xos tuyg'ular, kechinmalar tasvirini yuzaga chiqaradi. Yoki "Boychechak" she'rida bolalarning marosim qo'shig'idan ta'sirlanib, ishq-muhabbat mavzusini, sevimli yor qiyofasini tarannum etuvchi boychechak obraziga yangicha ma'nolarni yuklaydi. Ma'lumki, bolalar erta bahorda navro'z darakchisi sifatida boychechakni dalayu qirlardan terib, guldastalar tayyorlaganlar. Hovlima-hovli yurib, "Boychechak" qo'shig'ini kuylab, bahor kelganidan xabar berishgan. Bolalarning biri yakkaxon sifatida kuylasa, qolganlari naqoratlarda unga baravar jo'r bo'lganlar:

Boychechagim boylandi,
 Qozon to'la ayroni.
 Ayroningdan bermasang
 Qozonlaring vayroni.
 Qattiq yerdan tatalab chiqqan boychechak,
 Yumshoq yerdan yumalab chiqqan boychechak!
 Sen bizlarning to'ng'ich go'zal qizimiz,
 Bizga qarab jilmaysang-chi, hey chechak! [5; 104]

satrlarini qo'shiq qilib aytishgach, ularga sovg'a-salomlar berishgan. She'rdagi tabiatning to'ng'ich go'zal qizi bo'lgan boychechakning jilmayishini bolalar o'tinib so'raydilar. Chunki u bahor darakchisi. Bahor esa elga to'kin-sochinlik olib keladi. Shuningdek, *"Qo'shiqda ta'riflangan boychechak – erta bahorda ochiladigan gulgina emas, umumlashma darajasiga ko'tarilgan ramziy obraz ham. Unda murg'ak-kina bolalik obrazi tajassum topgan. Xalq bolani erta bahorning ilk guli timsolida ko'rgan, bola shu gulday nozik, yoqimli, navnihol va chindan ham, insoniyat bahorining g'unchasi tarzida e'zozlangan"*. Iqbol Mirzo boychechak obraziga yangi ma'no yuklab, uning yangi qirrasini ochgan. U oshiq dili, mahbuba timsoli sifatida namoyon bo'ladi. She'rning dastlabki satrlarida *"ko'zlarining muzini ko'z bilan eritgan, anduylarning izini bir kulib aritgan qiz"* tasviri o'rin olgan. Keyingi bandda ikki dilda – oshiq-ma'shuqlarda sevgi uyg'ongan holat *"Qoshla-rimga ergashib, Qoshlaringga engashib Qaldirg'ochlar qaytdilar, Valfajr aytdilar, Boychechagim boylandi"* tarzida ifodalanadi. Olti band va har bir band besh satrdan iborat mazkur she'rdagi "boychechagim boylandi" birikmasi besh marotaba takrorlanadi. Bu ishqqa bandi ko'ngil yoki bu ko'ngilning ikkinchi bir ko'ngilga payvandligi ifodasi sifatida taassurot uyg'otadi.

She'rning so'nggi bandi
 Guldek nozik qo'lingga
 Barmoqlarim boylandi.
 Bir kuldingu qo'ynimda
 Boychechakka aylanding!

Boychechagim!

satrlari bilan xulosalanadi. Boychechak ardoqli muhabbatning, sevimli yorning ifodachisiga aylanadi. Shoirning mahorati she'riy kontekstdagi ma'no tovlanishlaridan foydalanib, so'zning yangicha talqinini yuzaga keltirishida ko'rinadi. Iqbol Mirzo she'rlaridagi badiiy g'oya va badiiy-estetik xususiyatni ifodalashda xalq og'zaki ijodining o'rni haqida professor U.Normatovning quyidagi fikrlari o'rinli: "... kutilmagan, faqat Iqbol qalamigagina xos betakror tashbehlar o'z-o'zidan quyilib keladi, xalq qo'shiqlaridan, qadim bitiklardan o'tgan misralar ham xuddi shoirning ixtirosidek yangraydi" [6; 139]. Bunga qo'shimcha qilib shuni ta'kidlash lozimki, shoir o'z kechinmasi va shodiyona tuyg'ularini satrlarga mohirlik bilan singdirib yuborgan. Boychechak esa lirik qahramonning yori timsoli bo'lib, shoir unga she'riy shakldagi badiiy murojaatnomani yo'llagan.

Xulosa shuki, mustaqillik davri o'zbek she'riyatida xalq og'zaki ijodi an'analari muhim o'rin tutib, Iqbol Mirzo o'z g'oyaviy niyati, asarning g'oyaviy-estetik va badiiy funksiyasini kuchaytirishda xalqona an'analardan yangicha yondashuv asosida samarali foydalangan. Natijada she'r san'atining badiiy ta'sirchanligi yanada ortgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Саримсоқов Б. Фольклор ва ўзбек адабиёти муносабатларига доир изланишлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1976, № 5. – Б. 85.
2. Шарафиддинов О. Адабий этюдлар. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1969. –Б.161.
3. Иқбол Мирзо. Сизни куйлайман. – Тошкент: "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2007. – Б.188.
4. Адабиёт назарияси. Икки томлик. Иккинчи том. – Тошкент: Фан, 1978 – Б.237.
5. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. Кўп томлик. Бойчечак.–Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – Б. 104
6. Иқбол Мирзо. Кўнгил. – Тошкент: Чўлпон, 1993. – Б.4.
7. Норматов У. Ижод сеҳри. – Тошкент: Шарқ, 2007. – Б.139.

UO'K 81'255.2

TARIXIY KOLORITNI IFODALASHDA O'XSHATISHNING TARJIMADA SAQLANISHI

L.O.Otajanova, PhD, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. *Ushbu maqolada "Firdavs ul-iqbol" asarining Y.Bregel tarjimasidagi o'xshatishlarning uslubiy figura sifatida saqlanish masalalari haqida ma'lumot beriladi.*

Kalit so'zlar: *tarjima, tarixiy kolorit, tarjima usullari, analogiya va uslubiy figura.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается сохранение стилистических фигур сравнения в переводе «Фирдавс уль-икбал» Ю.Брегелем.*

Ключевые слова: *перевод, исторический колорит, приемы перевода, аналогия и стилистический прием.*

Abstract. *This article provides information about the preservation of similes as stylistic figures in Y. Bregel's translation of "Firdavs ul-iqbal".*

Keywords: *translation, historical coloring, translation methods, analogue and stylistic device.*

Badiiy matn tarjimasida tarjimonning nafaqat lingvistik bilimini, balki uning asliyatdagi badiiy-estetik go'zallikni tarjima tilida ham muvaffaqiyatli qayta yaratish mahoratini aks ettiruvchi omil hisoblanadi. Kundalik nutqimizda metafora, metonimiya, o'xshatish, sinekdoxa, giperbola kabi troplar ko'p uchrasa ham, ko'pchilik ular o'rtasidagi farqni anglay olmaydi. Chunki nutq figuralarining umumiy konfiguratsiyasida har bir uslubiy figura va troplarning tarjimadagi o'rni haqida aniq bir to'xtamga kelinmagan.

Muarrir tarixiy voqealarning tasvirini berishda badiiy tasvir vositalaridan, ya'ni o'xshatishlardan keng ko'lamda foydalangan. "O'zbek tilida o'xshatishlar leksik va grammatik vositalar yordamida aks etadi. Leksik vositalar – *kabi, singari, qadar, yanglig', bamisoli, misoli, misli, monand, xuddi, bir, aynan, o'zi, tus, naq, go'yo, teng, eslatmoq, o'xshatmoq, demoq, bo'lmoq* va boshqalar kirsalar, grammatik vositalarga *-dek / -day / -dag / -dak / -tak / -dag' / -dog' / -dayin; -dan, -dir, -namo, -simon, -ona, -omuz, -li, -cha / -larcha, -chasiqa* kabilar" [2,19] kiradi, ingliz tilida esa

like, as, such as, as if, seem so'zlari yordamida qiyoslash va o'xshatish orqali kitobxon e'tiborini tortish maqsad qilinadi.

P.Nyumark o'xshatish uslubiy figurasining tarjimadagi muhim jihatlaridan biri reseptor asliyat madaniyatidan yaxshi xabardor bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. [3,89] Shu sababdan, tarjimon ba'zida o'xshatish vositalarining tarjimasida kompensatsiya, tushirib qoldirish yoki almashtirish kabi tarjima usullaridan foydalanadi. Asliyatda keltirilgan o'xshatishlarning tarjima tilida saqlanish xususiyatlari tahlilini quyidagi tasnif asosida amalga oshiramiz:

1. Kishi nomlari bilan bog'liq o'xshatishlar:

a) **payg'ambarlar nomlari bilan bog'liq metaforik o'xshatishlar.** Ogahiy hukmdorlar tasvirida o'z idealidagi taxt egalari va amaldor shaxslarni tasvirlaydi. Quruq bayondan iborat bo'lib qolmasligini istagan muarrix diniy obrazlardan foydalanadi. Bunda *talmeh* san'ati ham parallel ravishda namoyon bo'ladi va bu lingvopoetikada intertekstuallik sifatida baholanadi. Masalan, quyidagi jumlada Iso payg'ambar timsoli tarixiy qahramonning shijoati xuddi *o'luk jismiga hayot bag'ishlash* sifatida talqin etiladi: "aning sarvaqtiga *Masihodek* qadam yetkurub, o'luk jismiga hayoti toza va navmid joniga musarrati beandoza bag'ishladi." (FI, 241) O'liklarga jon bag'ishlash xislati bilan siylangan Iso payg'ambar timsoli asliyatda *Masiho* obrazi, tarjima matnida esa *Jesus* diniy realiyasi orqali tasvirlangan. Asliyatda keltirilgan o'xshatish vositasi *dek* ingliz tilida *like* birligi orqali ifodalanib, *o'xshab... dek* ma'nolarini bildirgan: "came to his (Muhammad Karim Qoychi's) rescue, and, like Jesus, breathed new life into his dead body and greatly cheered his desperate soul" (FI, 235).

b) **shaxs nomlari bilan bog'liq o'xshatishlar.** Muarrix tomonidan keltirilgan diniy qahramonlar *talmeh* san'ati misolida hukmdorlar siymosi ideallashtiriladi: "...xazinayi karamidin ul mushobihda ganjrezlik ko'rguzdikim, *Hotami Toyi* ehsonining fasonasi *naqdi qalbddek* bee'tibor bo'ldi..." (FI, 691) \ "..." scattered bowties from the treasury of munificence in quantities *surpassing the legendary generosity of *Hatim-i Ta'i*" (FI, 321).

Muallifning bu turkumli o'xshatishlarida taxt egalarining saxiyliги *naqdi qalbddek* va *Hotami Toyi ehsonini* ham bu borada ortda qoldirishi ta'rif-u tavsiflanadi. Ta'kidlash joizki, asliyatda keltirilgan *naqdi qalbddek* o'xshatishi tarjimada tushirib qoldirilgan. Natijada asliyatdagi murakkablik va sharqona badiiyligni ifodalovchi uslubiy vositalar *talmeh* va *tashbeh* (o'xshatish) pretsedent nom bilan *allyuziya* tropining kelib chiqishiga sabab bo'lgan.

2. Tabiat hodisalari bilan bog'liq o'xshatishlar.

a) **quyosh bilan bog'liq o'xshatishlar.** Muallif tarixiy qahramonlarning kuch-qudrati va maqomini tasvirlashda tabiat hodisalaridan keng foydalangan. Mumtoz adabiyotda *quyosh* adolat timsolini ifoda etadi. Mazkur parchaning tarjimasida diqqat qaratadigan jihatlardan biri asliyatdagi qiyoslash tarjima tiliga aynan shu mazmunni ifodalovchi birlik *like the very sun* bilan o'girilishi o'xshatish vositasining tarjimada saqlanishi bilan birga, bunday ko'chimning yana ham konnotativ ma'noni kuchayishiga olib kelgan. Quyidagi o'rinda tarjimonning yuksak salohiyati va poetik go'zallikni ang'lay olishi tarjimada badiiylkning saqlanishi va muallif maqsadini to'la aks ettirilishiga xizmat qilgan: "Har biri belida *quyoshdek* zang" (FI, 261) \ "Each of them had a bell like the very sun at his waist" (FI, 277). Bizga ma'lumki, sharq mumtoz adabiyotida go'zallik, latiflik va tarovatni ifodasi sifatida oy, *quyosh* kabi samoviy jismlar an'ana tarzida tez-tez tilga olinadi. Davr ruhini tarjimada qayta yaratishda uslubiy troplarining adekvat tarjimasiga oy (*qamar, moh*), *yulduz* va *shamol, yashin, chaqmoq* bilan bog'liq o'xshatishlarni ham misol tariqasida keltirishimiz mumkin:

b) **oy (qamar), yulduz tasviri bog'liq o'xshatish:** "Inonida jilavdori sabukrav, Aning har halqai go'shi *mahi nav*" (FI, 262) \ "There was an agile groom at its bridle, Each of his ear-rings⁷⁶⁸ was like a new moon" (FI, 258). ⁷⁶⁸ – izohda ear-rings were a symbol of slaves.

c) **shamol, yashin, chaqmoq bilan bog'liq o'xshatish:** "Balki shah shastining *shimoli kibi*" (FI, 261) \ "Or even like a northern wind (?)" (FI, 257).

Yuqorida keltirilganidek, asliyatdagi oy va *shimol shamoli* komponentli o'xshatishlar tarjima matnida to'g'ri tanlangan so'zlar yordamida mazmunni saqlanishiga va uslubiy figuraning *like a new moon* va *like a northern wind* shaklida ifodasi aynan vazifasi nuqtayi nazaridan o'xshatishning tarjima tilida ham qayta yaratilishiga sabab bo'lgan.

b) **yomg'ir bilan bog'liq o'xshatish:** "... ul qal'aning javonibin taxt-u toz qilib, *seli ofat va muhiti maxofat yanglig' ihota etdilar*" (FI, 475) \ \ "... by his order, raided and plundered the environs of the fortress and surrounded it" (FI, 521). Asliyatdagi uslubiy troplarning stilistik jihatlari tarjimada saqlanmasligi va faqat mazmunning tarjimada keltirilishi ham uslubiy figura va troplarning tarjima usullaridan biri sanaladi. Bu fikrni yuqoridagi misol ham isbotlaydi.

3. **Hayvon va parrandalar bilan bog'liq o'xshatishlar.** Y.Bregel asarning uslubi haqida fikr bildirar ekan, hukmdor tasviri va jang lavhalarini uslubi jihatidan shu davrda yaratilgan asarlar orasida yetakchilik qilganligini aytib o'tadi. Tarjimon asarning ushbu xususiyatlarini nazarda tutgan holda, badiiy jihatlarning aks etishiga erishgan va adekvat tarjimani yuzaga keltirgan: "Olomon dog'i *sheri g'arrandadek* fidoyivor hamla yetkurdilar." (FI, 451) \ \ "The ever-victorious troops, also attacked fearlessly, *like roaring lions*." (FI, 493).

4. **Xayoliy-to'qima obrazlar nomi bilan bog'liq o'xshatishlar.** Tarixiy asarda muarrix tomonidan xon va uning a'yonlari, bunyodkorlik ishlari, harbiy mojarolar, shikor – ov va to'y-tantanalar tavsifi beqiyos ta'riflanganligi, ayniqsa, ulardan xon va uning a'yonlari hamda harbiy mojarolar tasvirida stilistik vositalardan keng foydalangan: "... barcha birdin *ajdahoyi damon yanglig'* hamlalar bila jilovrez ot soldilar" (FI, 484) \ \ "... all at once rushed their horses in a *dragon-like* assault" (FI, 531).

Mumtoz adabiyotdagi *ajdar* xayoliy-to'qima obrazi haqida S.Nurullayeva quyidagicha fikr bildirgan: "Badiiy ijodda ajdaho, asosan, yovuzlik va ochko'zlik timsoli sanaladi va ko'chma ma'noda "nafs, nafrat" ma'nolarini ifodalashga xizmat qiladi". [4, 253] Asliyatda *ajdahoyi damon yanglig'* o'xshatish birligi harbiy voqealarda g'azab bilan yog'iy tomon hamla qilgan jangchilarning tasviri tarjimada ham aynan shu mazmunni ifodalovchi muqobil *dragon-like* tarjima birligi bilan ifodalanib, adekvat tarjimani ta'minlagan.

5. **Hasharotlar bilan bog'liq o'xshatishlar.** Tarixdan ma'lumki, bir-biriga yaqin qardosh qabilalar asriy nizolarni doimo boshdan kechirib kelishgan. Muarrix tarixiy asarda xalqlar o'rtasidagi son-sanoqsiz azaliy nizolarning batafsil bayonini mubolag'ali o'xshatishlardan foydalangan holda tasvirlar ekan, g'anim askarining son jihatdan *mo'r-u malaxdin* ko'pligi tarjimada mubolag'ali *greater than that of ants and locusts* tarzida keltirilib, o'xshatish vositasi tushirib qoldirilishi natijasida reseptor tilida faqat giperbola tropining tarixiy koloritni ifodasida xizmat qilganligini ko'ramiz: "adadda *mo'r-u malaxdin* afzun erdi" (FI, 470) \ \ "number was greater than *that of ants and locusts*" (FI, 517).

6. **Joy nomlari bilan bog'liq o'xshatishlar.** Tarixiy asarda joy nomlari tarixiy va diniy tushunchalar bilan ko'plab keltirilgan bo'lib, *do'zaxnishona* leksik birligi bilan ifodalangan o'xshatishli jumlasini tarjima jarayonida tushirib qoldirilgan: "Ul uchurda ishorati volo bila to'pxonai *do'zaxnishona* mulozimlari to'pandozlig' marosimig'a qiyom ko'rguzub, gululai otashbor bavoriqi kufra xaylining obdoni sharoratnishonin kuydurdi". (FI, 419)

Tahlil jarayonida asliyat va tarjimada bunday komponentli o'xshatishlarning bir necha o'rinlarda berilganligini, ayrim holatlarda asliyatda mavjud bo'lmagan o'xshatishning tarjimada yaratilganligini ham ko'rishimiz mumkin: "Summi sotir bo'ldi va pahlavonlar na'rasidin tog' ichida *g'avg'oyi qiyomat zohir*". (FI, 419) Ushbu misolda *pahlavonlar na'rasi* obrazli tarzda *g'avg'oyi qiyomat* sodir bo'lganligi hech qanday o'xshatish vositasiz amalga oshgan bo'lsa, manba tilidagi *g'avg'oyi qiyomat zohir* metaforasining tarjimada *like* vositasida *like the uproar of the Day of Resurrection* o'xshatishi yaratilganligining guvohi bo'lamiz: "and the pandemonium in the mountains caused by the battlecries of the warriors was *like the uproar of the Day of Resurrection*". (FI, 439)

7. **Tana a'zolari bilan bog'liq o'xshatishlar.** Tarixiy asar tarjimasida tarjimon tomonidan turli sabablarga ko'ra badiiy san'atlar ba'zan tushirib qoldirilgan. Quyida keltirilgan misolda ham obrazli tasvir tarjimada saqlanmagan: "... fitr iydining hiloli nishotsipehrdin yuz turluk nazokat va latofat bila jilvagar bo'lub, *sho'xlarning mushkin qoshidek* dilkash imolar bila olam ahlig'a masarrat va behjat sharobidin seroblig'lar yetkurdi" (FI, 468). \ \ "the moon of the Festival of Breaking the Fast (Fitr 'Idi) appeared in the sky" (FI, 514). Muallif *fitr iydi hiloli* osmonda sho'x qizlarning *mushkin qoshidek* paydo bo'lishini badiiy vositalar bilan tasvirlar ekan, tarjimon bu tasvirni shunchaki

mazmunni quruq so'zlar yordamida, uslubiy figurani tarjimada tushirib qoldirib, faqat asliyatdagi mazmunni tarjimada berishga qaror qilgan. Bu o'rinda tarjimon asliyatdagi milliy-tarixiy koloritni tarjimada ko'r-ko'rona tasviriy vositalar yordamida shunchaki bust-butunligicha o'girishni ma'qullamagan hamda reseptor madaniyati va tasavvuriga *sho'xlarning mushkin qoshidek* o'xshatishi yot ekanligi oqibatida kelib chiqadigan madaniyatlararo tafovutning oldini olgan. Bizga ma'lumki, g'arb madaniyatida yuzning chiroyi va tarovatida qora qosh konseptining berilishi pragmatik jihatdan muvofiq hisoblanmaydi.

Asliyatda o'xshatish vositasi sifatida *yanglig', misol, monand, masallik, kibi, singari, go'yo, timsol (paritimsol)* kabi yordamchi so'zlari va *-day, -dek, -omiz, -oso* kabi vositalar [2, 145] ishlatilgan bo'lsa, tarjimada Y.Bregel o'xshatish troplarini faqat *like* leksik vositasi yordamida shakllantirgan. Umuman olganda, asliyatdagi o'xshatish tropining *Hotami Toyi* va *hasharotlar* bilan bog'liq tasvirlarini giperbola tarzida, *joy va diniy tushunchalar* hamda *yomg'irli komponentning* tarjima qilinmasdan qoldirilganligi tarjima sifatiga jiddiy putur yetkazmagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Al-Sharafi, A. Textual metonymy: A semiotic Approach. – London: Palgrave Macmillan. 2004.
2. Ismoilov I.O. Ogahiyning tarixiy-adabiy asarlari poetikasi. Monografiya. – Toshkent: Lesson press, 2023.
3. Newmark P. Approaches to translation. Shanghai: – Shanghai Foreign Language Education Press, 2001.
4. Nurullayeva S. Ogahiy she'riyatida mifologik obrazlar metaforizatsiyasi xususida. "Muhammad Rizo Ogahiyning o'zbek mumtoz adabiyoti rivojida tutgan o'rni" mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy anjuman materiallari. – Toshkent, 2020.
5. Munis va Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. – Toshkent, Yangi asr avlodi. 2010.
6. Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Riza Mirab Agahi, Firdavs al iqbal History of Khorezm. Translated from Chaghatay and Annotated by Yuri Bregel, Leiden Boston, 1999.

UO'K 882.09

ROMAN JANRIDAGI YANGI INSON KONSEPSIYASINING ASOSIY XUSUSIYATLARI: O'ZBEK VA JAHON ADABIYOTI TAHLILI

M.R.Oxunova, o'qituvchi, Farg'ona shahar "Ideal orzular" xususiy maktabi, mustaqil tadqiqodchi, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona
ORCID ID: 0009-0006-3244-7896

Annotatsiya. Ushbu maqolada roman janridagi yangi inson konsepsiyasining asosiy xususiyatlari o'rganilgan. Jahon adabiyotida insonning murakkab va ziddiyatli qiyofasi, uning ma'naviy izlanishlari, axloqiy dilemmalari va jamiyat bilan munosabatlari tasvirlangani aniqlandi. O'zbek romanchiligida yangi inson konsepsiyasi milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligida namoyon bo'lishi, insonning ma'naviy olami, uning o'zligini anglashga intilishi va jamiyatdagi o'rni masalalari asosiy o'rinni egallashi ta'kidlandi.

Kalit so'zlar: roman, inson konsepsiyasi, adabiyot, o'zbek romanchiligi, qadriyatlar, ma'naviyat, axloq, jamiyat.

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные особенности новой концепции человека в жанре романа. Определено, что в мировой литературе отражен сложный и противоречивый образ человека, его духовные поиски, моральные дилеммы и отношения с обществом. Подчеркивается, что в узбекской романистике новая концепция человека проявляется в гармонии национальных и общечеловеческих ценностей, а духовный мир человека, его стремление к самопознанию и вопросы его места в обществе занимают центральное место.

Ключевые слова: роман, концепция человека, литература, узбекская романистика, ценности, духовность, мораль, общество.

Abstract. This article explores the main features of the new concept of man in the novel genre. It was found that world literature depicts the complex and contradictory image of man, his spiritual quests, moral dilemmas, and relationships with society. It was emphasized that the new concept of man in Uzbek novels is manifested in the unity of national and universal values, and the issues of man's spiritual world, his desire to understand his identity, and his place in society occupy a central place.

Key words: *novel, concept of man, literature, Uzbek novels, values, spirituality, morality, society.*

Kirish. Roman janri, o'zining boy tarixi va evolyutsiyasi davomida, inson konsepsiyasini aks ettirish va tahlil qilishning muhim maydoni bo'lib kelgan. Ushbu maqolada roman janridagi yangi inson konsepsiyasining asosiy xususiyatlari, uning shakllanish omillari va o'zbek hamda jahon adabiyotida namoyon bo'lish shakllari tahlil qilinadi. Yangi O'zbekistonda ideologik tarbiya masalalari dolzarb bo'lib turgan bir davrda bu kabi tahlillar muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, yosh avlodni ma'naviy barkamol etib tarbiyalash har bir davrning muhim vazifalaridan biri bo'lib kelgan [1].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ushbu maqolani yozishda turli xil ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi. "Tarixiy-qiyosiy usul" adabiy asarlarni yaratilish davri va tarixiy kontekst bilan bog'liq holda tahlil qilish imkonini berdi. "Strukturaviy-semantik usul" asarlarning syujeti, kompozitsiyasi, obrazlar tizimi va til xususiyatlarini o'rganishda qo'l keldi. "Psixologik tahlil usuli" qahramonlarning ichki dunyosini, ularning motivlarini va xatti-harakatlarini tushunishga yordam berdi.

Yangi inson konsepsiyasi roman janrining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, u insonning murakkab, ziddiyatli va ko'p qirrali tabiatini aks ettiradi. Ushbu konsepsiya adabiyotda insonning ichki dunyosiga chuqur kirib borish, uning jamiyat bilan munosabatlarini tahlil qilish, ma'naviy izlanishlarini aks ettirish va o'z taqdirini o'zi yaratishga qodirligini e'tirof etish kabi xususiyatlar bilan ajralib turadi. Maqolada keltirilgan tahlillar roman janrida yangi inson konsepsiyasining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishga va adabiyotshunoslikka muayyan hissa qo'shishga qaratilgan. O'zbek adabiyotshunosligida zamonaviy shaxs va uning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, huquqiy, madaniy qarashlarini tadqiq etishga ayniqsa, mustaqillik yillarida yangicha tamoyillarga tayanib e'tibor berila boshlandi [2].

Yangi inson konsepsiyasining asosiy xususiyatlari. Roman janrida shakllangan yangi inson konsepsiyasi bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega. Birinchidan, insonning ichki dunyosiga chuqur kirib borish va uning psixologik murakkabligini ochib berishga e'tibor qaratiladi. Adabiyotshunos olimlarning ta'kidlashicha, yangi romanlarda qahramonning ongi, his-tuyg'ulari va kechinmalari batafsil tasvirlanadi, uning xatti-harakatlariga turtki bo'lgan ichki motivlar tahlil qilinadi. Bundan tashqari, yangi inson konsepsiyasi insonning jamiyat bilan munosabatlaridagi ziddiyatlarni aks ettiradi. Zamonaviy romanlarda insonning ijtimoiy muhitga moslashuvi, uning jamiyatdagi o'rni va rolini topishga urinishlari, shuningdek, jamiyatning bosimi va tazyiqi ostida ezilishi tasvirlanadi. Yangi inson konsepsiyasining yana bir muhim jihati shundaki, u insonning ma'naviy izlanishlari, uning hayot ma'nosi, axloqiy qadriyatlar va diniy e'tiqodlar haqidagi savollarga javob topishga intilishini aks ettiradi. Yangi romanlarda insonning o'ziga xosligi, uning individual xususiyatlari va takrorlanmasligi ta'kidlanadi. Bunday qarashlar insonning o'zligini anglashga bo'lgan intilishini kuchaytiradi. Yangi inson konsepsiyasining yana bir asosiy xarakteri, u insonning zaifligi, uning xatolari va adashuvlarini tan olishga asoslanadi. Inson mukammal emas, u hamisha to'g'ri yo'lni topa olmaydi, lekin xatolaridan saboq chiqarib, o'zini o'zgartirishga qodir ekanligi ta'kidlanadi. Nihoyat, bu konsepsiya insonning o'z taqdirini o'zi yaratishga qodirligini e'tirof etadi.

O'zbek adabiyotida yangi inson konsepsiyasi. O'zbek adabiyotida yangi inson konsepsiyasi XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asrning boshlarida yaratilgan romanlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Masalan, Cho'lponning "Kecha va Kunduz" romanida Miryoqub obrazi orqali yangi inson konsepsiyasi o'ziga xos tarzda ochib berilgan. Miryoqub romanda an'anaviy qadriyatlar va yangi zamon talablari o'rtasida kurashayotgan, o'z shaxsiy hayoti va jamiyat oldidagi mas'uliyatini anglashga intilayotgan murakkab shaxs sifatida gavdalanadi. Uning obrazi orqali milliy o'zlikni saqlab qolish, ma'rifatparvarlik g'oyalarini targ'ib qilish va jamiyat taraqqiyotiga hissa qo'shish kabi masalalar ko'tariladi. Miryoqubning ma'naviy izlanishlari, axloqiy dilemmalari va insoniylik fazilatlarini uni romandagi yangi inson timsoliga aylantiradi. Uning xarakteridagi ziddiyatlar, idealizm va realizm o'rtasidagi kurash romanning asosiy konfliktlaridan birini tashkil etadi. Miryoqub obrazi orqali Cho'lpon o'zbek jamiyatining o'tish davridagi murakkabliklarini va insonning bu davrdagi

rolini mohirona tasvirlaydi. Uning intilishlari, umidlari va xavotirlari o'quvchini chuqur o'ylashga undaydi va adabiyotda inson konsepsiyasining o'zgarishini anglashga yordam beradi.

Shuningdek, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida [3] Yusufbek hoji obrazi orqali o'zbek ziyolilarining milliy uyg'onish davridagi intilishlari, ularning ma'rifatparvarlik g'oyalari va millatga xizmat qilishga bo'lgan sadoqati aks ettirilgan [4].

Chingiz Aytmatovning "Alvido, Gulsari" romanida Tanabay obrazi orqali kollektivlashtirish davrida qishloq mehnatkashlarining hayoti, ularning fojialari va orzu-umidlari tasvirlangan [5]. Pirimqul Qodirovning "Olmos kamar" romanida esa o'zbek xalqining Ikkinchi jahon urushidagi qahramonligi, front ortidagi mehnatkashlarning fidokorona xizmatlari va urushning insonlar taqdiriga ta'siri aks ettirilgan. Roman tilining o'ziga xosligi va milliy koloritni aks ettirishdagi mahorati alohida e'tirofga loyiqdir [6].

XXI asr o'zbek adabiyotida yangi inson konsepsiyasi yanada chuqurroq va murakkab shakllarda namoyon bo'lmoqda. Asarlarda insonning global muammolar, texnologik taraqqiyot va axborotlashuv davridagi o'rni, uning ma'naviy inqirozi va o'zligini saqlab qolishga urinishlari tasvirlanadi.

Jahon adabiyotida yangi inson konsepsiyasi

Jahon adabiyotida yangi inson konsepsiyasi XX-XXI asrlarda yaratilgan romanlarda ham o'z aksini topgan.

Sharlotta Brontening "Jeyn Eyr" romanida Jeyn obrazi yangi inson konsepsiyasining yorqin namunasi sifatida namoyon bo'ladi. Jeyn, o'z qadr-qimmatini anglagan, mustaqil fikrlaydigan va o'z tuyg'ulariga sodiq bo'lgan ayol timsolidir. U jamiyatning an'anaviy qoliqlariga qarshi chiqadi va o'z shaxsiy erkinligi uchun kurashadi. Jeynning ichki dunyosi boy va murakkab bo'lib, u ma'naviy izlanishlar, axloqiy dilemmalar va sevgi sinovlariga duch keladi. Uning obrazi orqali muallif ayolning jamiyatdagi o'rni, tenglik, adolat va insoniylik kabi muhim masalalarni ko'taradi. Jeynning o'ziga ishonchi, qat'iyati va mehr-muhabbati uni romanning markaziy qahramoniga aylantiradi. U o'z sevgi hikoyasida ham passiv qurbon emas, balki o'z taqdirini o'zi yaratuvchi kuchli shaxs sifatida namoyon bo'ladi. Jeynning obrazi XIX asr adabiyotida ayol qiyofasining yangilanishiga turtki berdi va keyingi avlod yozuvchilari uchun ilhom manbai bo'ldi. Uning timsolida o'z huquqlari uchun kurashuvchi, o'zligini anglashga intiluvchi va jamiyatga o'z ta'sirini o'tkazuvchi yangi inson konsepsiyasi mujassam topgan.

Bundan tashqari, Ernest Hemingwayning "Chol va dengiz" romanida Santyago obrazi orqali insonning tabiat bilan kurashi, uning matonati va mag'lubiyatga taslim bo'lmaslik qobiliyati tasvirlangan. Albert Kamyuning "Begona" romanida Merso obrazi orqali jamiyatga zid bo'lgan, o'z hissiyotlarini yashirmaydigan va absurd dunyoda o'z o'rnini topishga urinayotgan insonning portreti yaratilgan. Frans Kafka romanlarida insonning byurokratik tizimga qarshi kurashi, uning yolg'izligi va begonalashuvi aks ettirilgan. Gabriel Garsia Markesning "Yolg'izlikning yuz yili" romanida esa insonning tarix bilan munosabatlari, uning xotirasi va o'tmishga bog'liqligi tasvirlangan. Orhan Pamuk asarlarida modernlik va postmodernlikning turli jihatlari, sharq va G'arb o'rtasidagi ziddiyatlar va insonning o'zligini topishga urinishlari aks ettirilgan [7].

Natija va muhokama. Yangi inson konsepsiyasi roman janrining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, u insonning murakkab, ziddiyatli va ko'p qirrali tabiatini aks ettiradi. Mazkur konsepsiya adabiyotda insonning ichki dunyosiga chuqur kirib borish, uning jamiyat bilan munosabatlarini tahlil qilish, ma'naviy izlanishlarini aks ettirish va o'z taqdirini o'zi yaratishga qodirligini e'tirof etish kabi xususiyatlar bilan ajralib turadi. Shuningdek Sharqshunos olimlarning Markaziy Osiyo xalqlari tarixiga oid qarashlari ham o'rganilgan [8].

Shuningdek maqolada insonning ma'naviy olami, uning axloqiy qadriyatlari, diniy e'tiqodlari va hayot ma'nosi haqidagi savollarga javob topishga intilishi tahlil qilingan.

Bundan tashqari yangi romanlarda insonning o'ziga xosligi, uning individual xususiyatlari va takrorlanmasligi ta'kidlanadi. Bundan tashqari insonning zaifligi, uning xatolari va adashuvlarini tan olishga asoslanganligi ham tadqiq qilingan [9].

Zamonaviy adabiyotshunoslikda insonning madaniy-ma'naviy merosi, uning milliy o'ziga xosligi va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqligi masalalari keng o'rganilmoqda [10]. O'zbek

adabiyotida ham bu tendentsiya sezilarli bo'lib, asarlarda milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unlashgan holda aks etadi.

O'zbek romanchiligida yangi inson konsepsiyasini tadqiq etish orqali milliy adabiyotimizning jahon adabiy jarayonidagi o'rnini belgilashga va uning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga imkon yaratiladi [11]. Shu bilan birga o'zbek adabiyotida insonning XXI asrdagi qiyofasi, uning global muammolar va texnologik taraqqiyot davridagi o'rni haqida yangi g'oyalar ilgari suriladi [12].

O'zbek adabiyotida ham milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unlashgan holda aks etadi. Xulosa qilib aytganda, roman janridagi yangi inson konsepsiyasi adabiyotning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, u insonning murakkab, ziddiyatli va ko'p qirrali tabiatini aks ettiradi [13].

Xulosa. O'zbek romanchiligida yangi inson konsepsiyasining milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligida aks etishi adabiyotimizning o'ziga xos xususiyatidir. Jahon adabiyotida ham insonning ma'naviy izlanishlari, o'zligini anglashga intilishi va jamiyat bilan munosabatlari muhim o'rin egallaydi. Biroq, jahon adabiyotida individuallikka ko'proq urg'u qaratiladi. Ammo o'zbek romanchiligida bu masalalar milliy madaniyat, tarixiy tajriba va ma'naviy qadriyatlar bilan chambarchas bog'langan holda tasvirlanadi. Bu o'zbek adabiyotiga o'ziga xos rang beradi va uni jahon adabiy jarayonida ajratib turadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Aktaş, H., & Uğurlu, S. B. (2022). Boğazkesen: fatih'in romani'nda postmodernist teknik. Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi, 6(2), 534. <https://doi.org/10.47525/ulasbid.1093192>
2. Azizova, N. (2019). On the Issue of Bilingualism in Terms of Independence of Uzbekistan. Open Journal of Applied Sciences, 9(12), 870. <https://doi.org/10.4236/ojapps.2019.912070>
3. Ertuğrul, K. (2009). A reading of the turkish novel: three ways of constituting the "turkish modern." International Journal Middle East Studies, 41(4), 635. <https://doi.org/10.1017/s0020743809990109>
4. Fierman, W. (1995). Problems of Language Law Implementation in Uzbekistan. Nationalities Papers, 23(3), 573. <https://doi.org/10.1080/00905999508408403>
5. Hurshit, Isayev, Hacali, & Necefoglu. (2013). The Use of Literately Translation in Teaching of Russian. US-China Foreign Language, 11(4). <https://doi.org/10.17265/1539-8080/2013.04.008>
6. Jo'rayeva, M. (2023). Zamonaviy o'zbek nasrida yangi inson konsepsiyasi. Mumtoz so'z, ISBN978-9943-8065-4-2
7. Kamilova, S., & Mirkurbanov, N. (2021). Linguistic-and-Stylistic Determination of National Peculiarities Representation in Literary Translation (Exemplified by Uzbek Prose). Vestnik Volgogradskogo Gosudarstvennogo Universiteta Seriya 2 Jazykoznanije, 3, 75. <https://doi.org/10.15688/jvolsu2.2021.3.7>
8. Kodirov, Q. A. (2021). Socio-Political Issues of Ideological Education in Uzbekistan. Revista Gestão Inovação e Tecnologias, 11(3), 1902. <https://doi.org/10.47059/revistageintec.v11i3.2059>
9. Maratovich, J.N. (2020). The semantic, connotative and pragmatic peculiarities of anthropocentric proverbial constructions in the english, uzbek and karakalpak languages. Zenodo (CERN European Organization for Nuclear Research). <https://doi.org/10.5281/zenodo.3663591>
10. Qambarov, S. (2021). Modernization of education systems in Uzbekistan: problems and solutions. Theoretical & Applied Science, 104(12), 1007. <https://doi.org/10.15863/tas.2021.12.104.107>
11. Shaikat, M. A., & Basharat, T. (2022). A Study of Relativistic Theory of Ethics in the Light of Islamic Theory of Morality. Journal of Islamic Thought and Civilization, 12(2), 286. <https://doi.org/10.32350/jitc.122.20>
12. Shomirzayev, M. K. (2021). Combined In Technology Courses Use Of Technologies. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 3(5), 389. <https://doi.org/10.37547/tajssei/volume03issue05-70>
13. Toshkuvatova, R. S., & Markova, G. (2020). Modernization of education development of the Republic of Uzbekistan. Theoretical & Applied Science, 82(2), 483. <https://doi.org/10.15863/tas.2020.02.82.79>

UO'K 808.5

INGLIZ VA O'ZBEK NASRIDA QAHRAMON MUAMMOSI

M.I.Parpiyeva, assistent o'qituvchi, Farg'ona davlat texnika universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Maqolada ingliz va o'zbek nasrida qahramon muammosi tahlil qilinadi. Ingliz nasrida qahramon obrazining individualizm, psixologik murakkablik va ichki kurashlar asosida shakllanishi, o'zbek nasrida esa milliy ma'naviyat, ijtimoiy vazifalar va xalqning tarixiy tajribalari bilan bog'liq bo'lishi ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: qahramon, personaj, obraz, hikoya, syujet.

Аннотация. В статье анализируется проблема героя в английской и узбекской прозе. Показано, что в английской прозе образ героя формируется на основе индивидуализма,

психологической сложности и внутренней борьбы, тогда как в узбекской прозе он связан с национальной духовностью, общественными задачами и историческим опытом народа.

Ключевые слова: герой, персонаж, образ, рассказ, сюжет.

Abstract. The article analyzes the problem of the hero in English and Uzbek prose. It is shown that in English prose the image of the hero is formed on the basis of individualism, psychological complexity and internal struggles, while in Uzbek prose it is associated with national spirituality, social tasks and the historical experiences of the people.

Keywords: hero, character, image, story, plot.

Adabiyotning har bir janrida, xususan nasrda, qahramon – asarning markaziy shaxsidir. Qahramon obrazining mohiyati, uning xarakteri, ijtimoiy vaziyati va psixologiyasi asarning mazmun-mohiyatini belgilaydi. Ingliz va o'zbek nasrida qahramon muammosi turli tarixiy, madaniy va badiiy sharoitlarda shakllangan, biroq ularning asosiy jihatlari va farqlari mavjud. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek nasrida qahramon obrazining o'ziga xosliklari, uning muammolari va ta'siri tahlil qilinadi. Adabiy qahramon – bu badiiy asarda muallif tomonidan yaratilgan, voqealar rivojida ishtirok etuvchi, o'ziga xos xarakter va ruhiy-jismoniy xususiyatlarga ega bo'lgan shaxsdir. U adabiy matnning markaziy elementlaridan biri bo'lib, o'quvchining diqqatini jalb qiladi va asarning ma'naviy-ma'rifiy mazmunini yetkazishda muhim rol o'ynaydi.

Adabiy qahramon bu – badiiy adabiyotdagi inson obrazi bo'lib, nasr, nazm, dramaturgiyada unga hamohang ravishda turli atamalarda qo'llaniladi. Masalan, nasrda “xarakter”, “obraz”, “tip”, “qahramon”, nazmda “lirik qahramon”, dramaturgiyada esa “qatnashchi” singari atamalar bilan ifodalanadi. Demak, bu atama umumiy ma'noda badiiy asarda ishtirok etuvchi va asar voqealari qatnashchisi bo'lgan shaxslarga nisbatan qo'llaniladi.

Jahon adabiyotshunosligida shu kunga qadar poetika muammolaridan biri sifatida obraz mohiyati va nazariyasi bo'yicha Aristotel qarashlariga tayanib kelinmoqda. Olimning fikricha, “Ba'zi kishilar mahorat, ba'zilar malaka sababli, yana ba'zilar tug'ma iste'dodlari tufayli bo'yoqlar va shakllar yordamida ko'p narsalarning tasvirini – o'xshashini yaratadilar”. Aristotel o'z davridayoq kishilar tasavvuri, fikrlash tarzi badiiy mahsuli bo'lgan obrazga xos asosiy xususiyatlarni ko'rsatib berishga erishgan. Ya'ni hayotga taqlid qilish orqali obraz yaratilishi haqida aytgan. Gegel esa o'zining “Estetika haqida ma'ruzalar” asarida san'at – obrazlar orqali fikrlash, degan fikrni ilgari surgan va obrazga xos asosiy xususiyatlarni quyidagicha sanab o'tgan: estetik haqiqat, badiiy o'lchov, ideallik, o'ziga xoslik, umumbashariy ahamiyat, mazmun va shakl dialektikasi. Har qanday muallif inson obrazi tasvirida Gegel sanab o'tgan xususiyatlarga e'tibor qaratadi. Eng muhimi, obrazning hayotiyligidir. Demak, “obraz – to'qima yordami bilan yaratilgan va estetik qiymat kasb etgan inson hayotining umumlashma va ayni paytda konkret manzarasidir”.

Adabiy asar qahramoni hayotdagi kishilarga o'xshasa-da, lekin ularning aynan o'zi bo'la olmaydi. Obraz umumlashma hamda konkretlashtirilgan va individuallashtirilgan natijasi bo'ladi. Adabiyotshunoslik lug'atlarida adabiy qahramon atamasi quyidagicha ta'riflanadi: “Adabiy qahramon – asar personajlari tizimida yetakchi mavqe egallab, g'oyaviy-badiiy konsepsiyani shakllantirish va ifodalashda muhim rol o'ynovchi shaxs obrazi. Terminni bu ma'noda tushunish epik yoki dramatik asar personajlarini darajalashni ko'zda tutadi: syujet voqealari qahramon atrofida uyushtirilib, boshqa personajlar u bilan bog'liq holda asar voqeligiga kiritiladi; ular qahramon bilan integrativ aloqada (hokim-tobe) bo'lib, unga nisbatan yordamchi funksiyalarni bajaradi[1].

Jahon adabiyotshunosligida adabiy qahramon muammosi ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan. Jumladan, L.Chernets bu muammo haqida fikr yuritgan. Olimning ta'kidlashicha, zamonaviy adabiyotshunoslikda ko'proq “adabiy qahramon”, dramada esa “xarakatlanuvchi shaxs” kabi so'z birikmalari personaj o'rnida qo'llaniladi. Bunday qarashlar V.V.Dubrovskaya izlanishlarida ham uchraydi. Uning “personaj” atamasiga alohida to'xtalib, personaj matnda tilga olingan shaxs, ya'ni antropomorfik mavjudot ekanligini qayd etgan.

Demak, badiiy asarda ishtirok etgan shaxslarga nisbatan personaj deyiladi. Badiiy adabiyotda “obraz” tushunchasi keng va tor ma'noda qo'llaniladi. Keng ma'noda qo'llanganda yozuvchi tomonidan badiiy asarda aks ettirilgan voqelik yoki hodisaning yaxlit bo'lagi tushuniladi. Tor

ma'noda esa ijodkor tomonidan yaratilgan inson obraziga aytiladi. Butun borliqni san'atkorona nigoh bilan ko'rish, san'atkorona qalb bilan his etish va shu asnoda ijodkor estetik ideali asosida qayta kashf etish obrazdir.

O'zbek adabiyotshunosligida esa professor Dilmurod Quronov "Adabiyotshunoslik nazariyasi asoslari" asarida badiiy obrazga shunday ta'rif bergan: "Badiiy obraz borliqning (undagi narsa, hodisa va b.) san'atkor kozi bilan korilgan va ideal asosida ijodiy qayta ishlanib, hissiy idrok etish mumkin bolgan shaklda ifodalangan aksidir, Albatta, bu aksda borliqning koplav tanish izlarni topamiz, biroq bu endi biz bilgan borliqning aynan ozi emas, balki tamoman yangi mavjudlik – badiiy borliqdir"[2]. Adabiyotshunos H.Umumrov esa obraz haqida quyidagi fikrlarni bayon qilgan: "Obraz sozi raz chiziq sozidan olingan bolib, raz sozidan razit chizmoq, yonmoq, oymoq va undan obrazit chizib, oyib, yonib shakl yasamoq sozi yasalgan. Obrazitdan obraz umuman oyilgan tasvir vujudga kelgan"[3].

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinadiki, obraz vositasida ijodkor olamni va odamni badiiy idrok etadi, baholaydi va uni o'quvchiga badiiy-estetik tarzda yetkazib beradi. Obraz badiiy asarda mazmun va shaklning, mavzu va g'oyaning birligini ifodalovchi asosiy vositadir. Badiiy asarda ijodkor dunyoqarashi, estetik didi, voqelikni idrok etishi badiiy obrazlar bilan bog'liqdir. Shu ma'noda "badiiy obraz borliqning (undagi narsa-hodisa va boshq.) san'atkor ko'zi bilan ko'rilgan va ideal asosida ijodiy qayta ishlanib, hissiy idrok etish mumkin bo'lgan shaklda isbotlangan aksidir. Albatta, bu aksda borliqning ko'plav tanish izlarini topamiz, biroq bu endi biz bilgan borliqning aynan o'zi emas, balki tamoman yangi mavjudlik – badiiy borliqdir"[4]. Ayni shu "badiiy borliq" shoir tomonidan idrok qilingan obyektiv borliqdir. Yana ham aniqroq aytganda, "Obraz juda keng tushuncha. U olam – obyektiv borliq va ijodkor – subyektiv borliqning o'zaro "to'qnashuvi"dan paydo bo'ladi. Obraz – bu voqelikdan ko'chirilgan kalka – nusxa emas. Unda ijodkorning individual yondashuvi aks etadi"[5].

Bundan ko'rinadiki, badiiy obraz orqali ijodkor shaxsiyati ham namoyon bo'ladi. Poetik obraz san'atga xos bo'lgan hayotni takrorlash, talqin qilish va o'zlashtirish shaklidir. Badiiy asarning ifodaviyligi, estetik ta'sirdorligi va yaxlitligi poetik obraz tasviriga bog'liqdir. Umuman olganda, badiiy adabiyotda "...ijodkor o'z fikrlarini ifodalovchi so'z qidiradi; uning uchun niyatini va tuyg'ularini aniq, ravshan yetkazib beruvchi ifoda hamda obrazni tanlashi muhim" lik kasb etadi.

Ingliz nasrida qahramon ko'pincha individualizm, erkinlik, ichki qarama-qarshilik va inson ruhiyatining murakkabligi asosida yaratiladi. Masalan, Jek London, E.Xeminguey, O.Genri asarlaridagi qahramonlar ichki kurashlar, jamiyatga moslashish muammolari bilan yuzlashadi. Ularning xarakteri murakkab, ko'p qirrali va ijtimoiy muhit ta'sirida rivojlanadi.

O'zbek nasrida esa qahramon asosan xalqning tarixiy va ijtimoiy muammolarini aks ettiradi. O'zbek yozuvchilari qahramonni ko'pincha o'zbek xalqining turmush tarzini, an'analarini, ma'naviy qadriyatlarini ifoda etuvchi ramz sifatida yaratadilar. Masalan, Said Ahmad, Odil Yoqubov, Pirmqul Qodirov kabi yozuvchilarning asarlaridagi qahramonlar o'z vataniga, xalqiga sodiq, ma'naviy barkamol inson sifatida tasvirlanadi. Ularning muammolari ko'proq jamiyat va tarix bilan bog'liq bo'lib, shaxsiy va ijtimoiy vazifalarni uyg'unlashtiradi.

Qahramon muammosi faqat xarakter tavsifi bilan cheklanmaydi, balki uning jamiyatdagi o'rni, qiyinchiliklarga munosabati, ruhiy dunyosi va axloqiy qarorlari bilan chambarchas bog'liqdir. Ingliz nasrida qahramon ko'proq subyektiv yondashuv, shaxsiy dunyoqarash va ichki konfliktlarga e'tibor berilsa, o'zbek nasrida u ko'proq ijtimoiy axloq va milliy qadriyatlarga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, ingliz va o'zbek nasrida qahramon muammosi har ikkala adabiyotda markaziy o'rin tutadi, lekin ular o'zaro madaniy va tarixiy farqlarga ega. Ingliz nasrida qahramonning psixologik murakkabligi va individualizmi, o'zbek nasrida esa xalqning umumiy ma'naviy qadriyatlari va ijtimoiy muammolar bilan bog'liqligi asosiy xususiyatlardir. Bu farqlar adabiyotning boyligini va har bir millatning o'ziga xos badiiy an'analarini aks ettiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'XATI:

1. Куронов Д., З.Мамажонов., М.Шералиева. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б.53.
2. Quronov D. Adabiyotshunoslik nazariyasi asoslari. – Toshkent, 2018. – Б.90.
3. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. - Toshkent:A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004. – Б.33.

4. Куронов Д., З.Мамажонов., М.Шералиева. Адабиётшунослик лугати. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б.43.
5. Ҳамдамов У. XX аср ўзбек шеърятда поэтик образ ва унинг тадрижи. <https://www.e-adabiyot.uz/maqola/913>

UO'K 808.5

XALQ ERTAKLARINI TO'PLASHDA TO'PLAM TUZUVCHILARNING ROLI

M.S.Payzibayeva, o'qituvchi, PhD, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada xalq ertaklarini to'plash jarayonida to'plam tuzuvchilarning o'rni va faoliyati yoritib berilgan. Xususan, ertaklarni yozib olish, variantlarini qiyoslash, sharh va izohlar bilan ta'minlash, ularni nashrga tayyorlash kabi vazifalarning ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, mashhur to'plam tuzuvchilarning (Perro, aka-uka Grimm, Afanasyev, Hodi Zarif va boshqalar) faoliyati misolida xalq ertaklarini avlodlarga yetkazish va xalq madaniy merosini asrab qolishdagi xizmatlari ko'rsatib o'tilgan. Maqolada ertak to'plamlarining ilmiy-tadqiqiy, ma'naviy-ma'rifiy va tarbiyaviy ahamiyati haqida xulosa chiqarilgan.

Kalit so'zlar: xalq og'zaki ijodi, ertak, to'plam, to'plam tuzuvchi, variant, folklor, izoh, folklorshunos, madaniy meros.

Аннотация. В данной статье освещена роль и деятельность составителей сборников в процессе собирания народных сказок. В частности, проанализировано значение таких задач, как фиксация сказок, сопоставление их вариантов, обеспечение комментариями и примечаниями, подготовка к публикации. На примере известных собирателей (Ш. Перро, братья Гримм, А. Афанасьев, Х. Зариф и др.) показан их вклад в сохранение культурного наследия и передачу сказок будущим поколениям. В статье сделан вывод о научно-исследовательской, духовно-просветительской и воспитательной ценности сборников сказок.

Ключевые слова: устное народное творчество, сказка, сборник, составитель сборника, вариант, фольклор, комментарий, фольклорист, культурное наследие.

Abstract. This article highlights the role and activity of compilers in the process of collecting folk tales. In particular, it analyzes the importance of recording fairy tales, comparing their variants, providing commentary and explanations, and preparing them for publication. The contribution of well-known collectors (Perrault, the Brothers Grimm, Afanasyev, Hodi Zarif and others) is discussed as an example of preserving cultural heritage and transmitting tales to future generations. The article concludes with an emphasis on the scholarly, educational, and moral significance of fairy tale collections.

Keywords: oral folk art, fairy tale, collection, compiler, variant, folklore, commentary, folklorist, cultural heritage.

Xalq og'zaki ijodi — xalqning ko'p asrlik hayotiy tajribasi, qadriyatlari, dunyoqarashi va estetik didining mahsulidir [1]. U insoniyatning tarixiy xotirasini saqlashda, milliy ong va ma'naviyatni shakllantirishda muhim manba sifatida xizmat qiladi. Folklor janrlari orasida ertaklar alohida o'rin tutadi. Ertaklar nafaqat bolalar uchun qiziqarli hikoya, balki xalqning tarbiyaviy tajribasi, ma'naviy qadriyatlari va ideal obrazlarini mujassam etuvchi janrdir. Shu sababli ertaklarni to'plash, qayd etish va nashr qilish jarayoni xalq merosini asrash va keyingi avlodlarga yetkazishda beqiyos ahamiyatga ega. Bu jarayonning markazida esa to'plam tuzuvchilar — folklorshunoslar, adabiyotshunoslar va ijodiy ziyolilar turadi.

To'plam tuzuvchilar xalq og'zaki ijodi namunalari bo'lgan ertaklarni yig'ib maxsus to'plam holiga keltirishgan. Ushbu jarayonda xalq ertaklarini yozib oluvchi va nashr qiluvchi mutaxassislarining vazifalari ko'p qirrali bo'lib, ular quyidagilarni o'z ichiga olgan:

- 1. Matnni aniq qayd etish** — ertakni ijro etuvchi shaxs tilidan yozib olishda xalq tiliga xos ohang, ibora va shevaga xos so'zlarni, ularning xususiyatlarini imkon qadar to'liq saqlash.
- 2. Variantlarni yig'ish** — bir ertakning turli hududlarda uchraydigan variantlarini qayd etib, ularni qiyosiy tahlil qilish.

3. **Izoh va sharh berish** — ertaklarda uchraydigan qadimiy soʻzlar, urf-odatlar, mifologik tasavvurlarni izohlash.

4. **Ilmiy tahlil** — ertakning janriy xususiyatlari, funksiyalari, syujet strukturasini oʻrganish va ilmiy jamoatchilikka taqdim etish [2].

Toʻplam tuzuvchilarning faoliyati tufayli xalq ertaklari yozma shaklda saqlanib qoldi. Bu jarayon ertaklarning faqatgina ogʻzaki ijro bilan chegaralanib qolmasdan, adabiy-madaniy muhitga ham kirib borishiga imkon yaratdi. Yozma shaklda nashr etilgan ertaklar keng ommaga yetib bordi va turli avlodlar orasida oʻqilishi, oʻrganilishi hamda tahlil qilinishiga sharoit tugʻdirdi. Natijada xalq ertaklari milliy merosning ajralmas qismiga aylanib, ilmiy, tarbiyaviy va estetik qadriyat sifatida oʻz mavqeini mustahkamladi. Shu bilan birga, yozma manbalarga aylangan ertaklar xalqning ijtimoiy hayoti, urf-odatlari va mentalitetini oʻrganishda muhim manba sifatida xizmat qilmoqda. Ularning muntazam ravishda nashr etilishi va qayta chop qilinishi esa xalq ogʻzaki ijodining zamonaviy madaniyatda ham oʻz ahamiyatini yoʻqotmaganini koʻrsatadi. Natijada, ertaklarning yoʻqolib ketmasligini taʼminlanadi; xalqning qadimiy urf-odatlarini, eʼtiqod va qarashlarini keyingi avlodlarga yetkaziladi; yoshlarni tarbiyalashda, ularning milliy gʻururini, maʼnaviyatini shakllantirishda qoʻllanma sifatida xizmat qiladi.

Ertak toʻplamlari folklorshunoslik, tilshunoslik, madaniyatshunoslik va hatto psixologiya hamda pedagogika fanlari uchun bebaho manba hisoblanadi. Ular asosida xalq tafakkurining qadimiy qatlamlarini oʻrganish; mifologik dunyoqarashni tadqiq etish; ertaklarning ijtimoiy va tarbiyaviy funksiyalarini tahlil qilish; xalqning estetik didi va badiiy tafakkurini oʻrganish mumkiin.

Jahon folklorshunosligida ertak toʻplash va nashr qilish sohasida katta hissa qoʻshgan mashhur shaxslar mavjud. Ularning saʼy-harakatlari tufayli turli xalqlarning ertaklari yozib olingan, tartiblangan va keng kitobxonlar ommasiga yetkazilgan. Bu shaxslar nafaqat ertaklarni saqlab qolish, balki ularni ilmiy jihatdan oʻrganish va qiyosiy tahlil qilishda ham muhim rol oʻynagan. Shu tariqa, ular xalq ogʻzaki ijodining xalqaro miqyosda tarqalishi va qadrlanishiga beqiyos hissa qoʻshgan. Masalan: **Charles Perrault** (Fransiya) – “Goʻzal va yirtqich hayvon”, “Qizil qalpoqcha” singari ertaklarni yozib olgan. Aka-uka **Grimmlar** (Germaniya) – “Qor malikasi”, “Yovvoyi oʻrmon” kabi ertaklarni xalq ogʻzidan yozib olib, adabiy merosga aylantirgan. **Aleksandr Afanasyev** (Rossiya) – rus xalq ertaklarining eng yirik toʻplovchisi sifatida tanilgan [7].

Oʻzbekistonda esa **Hodi Zarif, Rahmat Majidiy, Boqijon Toʻxliyev** kabi folklorshunos olimlar xalq ertaklarini toʻplash va chop etishda katta xizmat qilgan. Ularning mehnati tufayli oʻzbek xalq ertaklari boy meros sifatida avlodlarga yetib kelmoqda. Ertak toʻplamlarining ahamiyati faqat badiiy-estetik zavq berish yoki oʻquvchini qiziqarli syujetlar bilan tanishtirish bilangina cheklanmaydi. Ular xalqning ijtimoiy-madaniy tajribasini, maʼnaviy qadriyatlarini, axloqiy qarashlarini, mentalitetini, dunyoqarashini va tarixiy xotirasini oʻzida mujassam etgan koʻp qatlamli manbalardir [4]. Shu bois, ertak toʻplamlarini oʻrganish, ularni tahlil qilish va nashrga tayyorlash jarayoni nafaqat folklorshunoslik, balki lingvistika, etnografiya, madaniyatshunoslik, psixologiya va pedagogika fanlari uchun ham beqiyos ilmiy ahamiyatga ega. Ertak toʻplamlari yordamida xalq tafakkurining eng qadimiy qatlamlarini aniqlash, xalqning urf-odatlari, eʼtiqodlari, mifologik qarashlari, maʼnaviy ideal va qadriyatlari haqida aniq tasavvur hosil qilish mumkin.

Ilmiy nuqtayi nazardan qaralganda, ertak toʻplamlari xalq ogʻzaki ijodining genetik ildizlarini, janr tizimini, syujet mexanizmlarini, obrazlar tizimini va kompozitsion tuzilishini oʻrganish uchun asosiy material sifatida xizmat qiladi. Masalan, V. Proppning “Morfologiya skazki” asarida ertaklarning strukturaviy tahlili aynan toʻplamlar asosida ishlab chiqilgan. Shuningdek, E. Meletinskiy, B. Putilov, A. Dundes kabi folklorshunoslar ertaklarning semantik qatlamini, ularning mifologik asoslarini va sotsiokultural funksiyalarini tahlil etgan. Oʻzbek folklorshunosligi misolida esa Hodi Zarif, Rahmat Majidiy, T. Ziyodov, M. Joʻraev singari olimlarning izlanishlari oʻzbek xalq ertaklarining janr turlari, kompozitsion tuzilishi va maʼnaviy mohiyatini ilmiy asosda yoritishga imkon berdi [6]. Ertak toʻplamlarining muntazam nashr etilishi bu sohadagi tadqiqotlarning izchilligini taʼminlab, ularni xalqaro ilmiy maydonga olib chiqdi.

Maʼnaviy-maʼrifiy jihatdan ertak toʻplamlari xalqning ruhiy olami va milliy oʻzligining badiiy ifodasidir. Ular yosh avlodni ezgulik, halollik, mehnatsevarlik, vatanparvarlik, sadoqat va mehr-

oqibat kabi fazilatlar ruhida tarbiyalaydi. Ertak qahramonlari o'zining jasorati, to'g'riligi, adolatparvarligi bilan bolalar va yoshlarning axloqiy tasavvurlarini shakllantiradi, ularni ijobiy qadriyatlar sari yo'naltiradi. Shu jihatdan, ertak to'plamlari nafaqat folklorshunoslar yoki adabiyotshunoslar uchun ilmiy manba, balki pedagoglar uchun ham tarbiyaviy vosita sifatida xizmat qiladi. O'qituvchilar ertaklardan dars jarayonida foydalanib, o'quvchilarda tafakkur, tasavvur, mantiqiy fikrlash va estetik didni rivojlantiradi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, xalq ertaklarini to'plashda to'plam tuzuvchilarning faoliyati — xalqning og'zaki merosini yozma shaklda saqlash, uni ilmiy tahlil qilish va keng ommaga yetkazishda hal qiluvchi omildir. Ularning mehnati tufayli ertaklar nafaqat milliy, balki jahon madaniyatining umumiy xazinasiga aylangan. To'plam tuzuvchilar nafaqat yozuvchi yoki qayd etuvchi, balki tadqiqotchi, tarjimon va targ'ibotchi sifatida ham xalq ijodiyotini abadiylashtiruvchi shaxslar hisoblanadi. Demak, xalq ertaklari to'plamlari — bu xalqning ruhiy-ma'naviy tarixini avlodlarga yetkazuvchi ko'zgudir. To'plam tuzuvchilarning roli esa mazkur ko'zguni asrab-avaylash va kelajak avlodga yetkazishda beqiyosdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Афанасьев А. Н. Русские народные сказки. – Москва: Наука, 1976. – 672 б.
2. Гримм Я., Гримм В. Немецкие сказки братьев Гримм. – Москва: Правда, 1988. – 512 б.
3. Zarif H. O'zbek xalq ertaklari. – Toshkent: Fan, 1962. – 340 b.
4. Ziyodov T. O'zbek xalq og'zaki ijodi. – Toshkent: O'zbekiston, 1997. – 256 b.
5. Jo'raev M. O'zbek folklorshunosligi tarixi. – Toshkent: Fan, 2005. – 298 b.
6. Пропп В. Я. Морфология сказки. – Москва: Лабиринт, 1998. – 192 с.
7. Meletinskiy E. M. Poetika mifa. – Moskva: Nauka, 1976. – 344 s.
8. Putilov B. N. Folklor i narodnaya kultura. – Leningrad: Nauka, 1986. – 260 s.
9. Dundes A. The Study of Folklore. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1965. – 508 p.

UO'K 4(06)

O'ZBEK VA QOZOQ FILOLOGIK TERMINOLOGIYASIDA EPONIM TERMINLAR: QIYOSIY TAHLIL

B.I.Qodirova, dots., Samarqand davlat universiteti, Samarqand
ORCID:0000-0001-6281-0111

Annotatsiya. Ushbu maqolada eponim terminlarning mazmun-mohiyati, ularning rus, qozoq va o'zbek tilshunosligidagi o'rni, shakllanish manbalari va uslublari tahlil qilinadi. Mualliflar til tarixida shaxs nomlari asosida yaratilgan eponim terminlarning ilmiy va madaniy ahamiyatini ochib beradi. Qozoq va o'zbek tilshunosligida milliy eponimlarning shakllanish tendensiyalari, shuningdek, rus tilshunosligining ta'siri ham yoritilgan. Matnda Al-Xorazmiy, A.Baytursinuli, Abay, Bobur kabi shaxslar nomi bilan bog'liq eponimlar misol sifatida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: eponim termin, filologik terminologiya, rus tilshunosligi, qozoq tilshunosligi, o'zbek tilshunosligi, shaxs nomi, milliy til, atama shakllanishi.

Аннотация. В данной статье рассматривается сущность эпонимических терминов, их роль и особенности формирования в русской, казахской и узбекской лингвистике. Авторы подчеркивают научное и культурное значение терминов, образованных от личных имён, в истории языка. Анализируются примеры национальных эпонимов, таких как «алгоритм» (аль-Хорезми), «алфавит Байтурсынулы», «поэзия Абая», а также влияние русской терминологической школы на казахскую и узбекскую филологию.

Ключевые слова: эпонимический термин, филологическая терминология, русское языкознание, казахское языкознание, узбекское языкознание, имя собственное, национальные термины, формирование терминов.

Abstract. This article explores the nature of eponymous terms and their role in Russian, Kazakh, and Uzbek linguistics. The study highlights the scientific and cultural value of terms derived from personal names in the development of language and terminology. It examines how national eponyms—such as “algorithm” (from al-Khwarizmi), “Baytursynuly alphabet”, and “Abay’s

poetry” – have emerged, and analyzes the influence of Russian linguistic tradition on Kazakh and Uzbek terminological systems.

Keywords: *eponymous term, philological terminology, Russian linguistics, Kazakh linguistics, Uzbek linguistics, personal name, national terminology, term formation.*

Har bir til va xalqning ilmiy tafakkur darajasi, tilshunoslik va adabiyotshunoslik taraqqiyoti, ko'p jihatdan uning terminologik tizimi orqali namoyon bo'ladi. Ayniqsa, filologik terminologiyada eponim atamalarining mavjudligi va ularning shakllanish uslublari, shu xalq ilm-fan tarixida qaysi shaxslarning muhim o'rin egallaganini aks ettiradi. Eponim terminlar – bu biror ilmiy tushuncha yoki hodisaning nomini uning kashfiyotchisi yoki nazariyasini asoslab bergan shaxs nomi bilan ifodalovchi terminlardir. Bu haqida ko'pgina olimlarning fikrlari mavjud bo'lib, biz bu fikrlarni quyida rus, qozoq va o'zbek tilshunosligi nuqtayi nazaridan tahlil qilamiz.

Rus tilshunosligida eponim terminlarning tuzilishi va hosil bo'lishi, termin-so'z va terminologik birikmalarga ajratilishi haqida fikrlar berilgan bo'lib, V.M.Leychik, A.Y.Bagiyan, I.A.Shuyseva, Y.V.Kerber, Y.A.Zyuzina A.I.Kononova, Y.V.Rozanova, I.V.Novinskaya, Y.M.Kakzanova, E.J.Apiyeva, M.G.Blau singari tilshunoslarning ilmiy tadqiqotlarida turli fanlardagi termin-eponimning o'ziga xos tomonlari yoritib berilgan.

Masalan, E.J.Apiyeva “eponim” atamasining ilk ma'nosi haqida shunday yozadi: “Eponim” atamasining ilk ma'nosi qadimiy tarixga borib taqaladi. Allaqachon qadimgi Misrda shaharlar, qabilalar yoki hududlar xudoning, shohning yoki qahramonning nomi bilan atalgan. Qadimgi Yunoniston va Rimda esa eponim – xalq, joy nomlari va hokazolar bilan bog'liq bo'lgan shaxs nomini bildirgan [1, 41]. U terminlar va terminologiyalarni ijtimoiy hodisa sifatida o'rganish zamonaviy tilshunoslik fanining markaziy muammolaridan biri ekanligini ta'kidlaydi va quyidagi ijtimoiy hayotimizda eng ko'p uchraydigan eponim terminlarga misollar keltiradi: kardigan – yoqasiz uzun kurtka, Jeyms Tomas Bryudenell, Krim urushida nom qozongan Cardigan grafigi sharafiga nomlangan; vatman – qalin oq qog'oz, qog'oz fabrikasi egasi Jeyms Vatman nomidan; sendvich – Jon Montegyu, to'rtinchi Sendvich grafigi, qimor o'yinlariga shunchalik berilgan ediki, faqat o'yin vaqtida ikki bo'lak non orasiga solingan ovqat bilan qanoatlanar edi; makintosh – suv o'tkazmaydigan plash materiali, uning ixtirochisi Charlz Makintosh nomidan; xuligan – XVIII asrda yashagan irlandiyalik Patrik Xuligan ism-sharifidan kelib chiqqan, bu so'z buzuc xulqli odam ma'nosini anglatadi.

V.M.Leychik: “XX asrning 60–80-yillaridan boshlab, “эпоним” (yoki “epónim”) leksemik birligi turli tillarda maxsus maqsadlar uchun ishlatiladi, shu jumladan, tilshunoslik atamasi sifatida ham. Urg'uning ko'chishi bilan birga mazmun ham o'zgargan. Endi “epónim” deganda shaxsiy ism ko'chirilgan obyekt – xudo, qahramon yoki real shaxs ismi ko'chgan narsa tushuniladi: tibbiyotdagi kasallik yoki sindrom, anatomik organ, texnikadagi ixtiro, abstrakt fanlardagi metod, strukturaviy birlik, geografik obyekt” [16] tushinilishini ta'kidlaydi.

M.G.Blau esa eponimlarni maxsus (individual) ismlarning umumiy otlarga aylanishining har qanday shakli sifatida tavsiflagan bo'lib, ba'zan individual ismlar umumiy (nomsiz) otlarga aylanishi mumkinligini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, bunday metamorfoza – ya'ni shakl va mazmun o'zgarishi – nafaqat geografik nomlar, balki insonlarga oid ism-shariflar: shaxsiy ismlar, familiyalar, otalik ismlari hamda taxalluslar bilan ham sodir bo'ladi. Shuningdek, bunday holatlarda ismlarning individuallik xususiyati yo'qolib, ular umumlashtiruvchi, genetik funksiyani bajara boshlashini aytib o'tadi [2, 5].

Qozoq tilshunosligida ham bu termin bilan bog'liq bir qancha tadqiqot ishlari olib borilgan. Masalan, X.A.Qarabayeva [3], A.Ashirova [17], S.Y.Kaldikozova, G.A.Temirbekova, G.U.Anartayeva, U.S.Kayirbekova [4], M.Kerembekova [5], T.D.Tatarenko, A.A.Tokpanova, Y.K.Lisaridi [6], J.T.Taubayev [7] kabi tilshunoslarning nomini keltirish mumkin. Bu tadqiqotlarda turli fanlardagi termin-eponimning o'ziga xos tomonlari yoritib berilgan. Shuningdek, rus tilshunoslik tadqiqotlariga tayangan holda fan tilida eponim termin yoki eponim nomlar bilan bog'liq terminlarning shakllanishi qadimiy va an'anaviyligi ta'kidlangan.

Bevosita qozoq tilshunoslik terminologiyasida eponim terminlar X.A.Qarabayeva, A.Ashirova tomonidan tahlilga tortilgan bo'lib, qozoq tilshunosligida ham, miqdor jihatdan oz bo'lsa-da, eponim terminlarning mavjudligi ta'kidlangan. Jumladan, A.Baitursinulining milliy manfaatlariga xizmat qilgan keng qamrovli faoliyati sovet mafkurachilari tomonidan siyosiy qarashlar asosida salbiy baholangan bo'lsa-da, uning zamondoshlari, xususan ilg'or fikrli ziyolilar tomonidan xalq uchun ko'rsatgan xizmatlari e'tirof etilgan va yuqori baholangan. Bu borada e'tiborga molik dalillardan biri – sovet tilshunosligi doirasida shakllangan va lingvistik termin sifatida tan olingan “Baytursinov alifbosi” (“Байтұрсынұлы әліпбиі”), “Baytursin imlosi” (“Байтұрсын емлесі”), “Baytursinov yozuvi” (“Байтұрсынұлы жазуы”) eponimlaridir [8, 105]. A.Baitursinuli tomonidan ishlab chiqilgan yozuv 1929-yilgacha rasmiy yozuv sifatida qo'llanilgan. Biroq XX asr boshidagi siyosiy-ijtimoiy o'zgarishlar natijasida qozoq yozuvi avval lotin, keyinchalik esa kirill grafikasi asosida yangilangan edi. Bu jarayon natijasida “Baytursinov alifbosi” eponimi faol lingvistik terminlar safidan chiqib, nafaol terminlar qatlamiga o'tgan. Shunga qaramay, A.Baitursinuli yaratgan yozuv tizimi bugungi kunda ham Xitoy Xalq Respublikasida istiqomat qilayotgan qozoq diasporasi orasida asosiy yozuv tizimi sifatida saqlanib qolgan. Bu holat “Baytursin alifbosi”ning hayotiyligini, ya'ni ilmiy asoslanganligi va strukturaviy mustahkamligini ko'rsatadi [17]. Shuningdek, qozoq filologik terminologiyasida ishlatiladigan va lingvistik terminologik lug'atlariga kiritilgan eponimlarga quyidagi terminlarni kiritish mumkin: “Abaytanu” (“Абайтану”), “shag'atoy tili” (“шағатай тілі”), kirillitsa (“кириллица”), “Gumboldt ta'limoti” (“Гумбольдт ілімі”), “Vinogradov maktabi”, (“Виноградов мектебі”), “Jambiltanu” (Жамбылтану), Shoqantanu (“Шоқантану”), “Ezop tili” (“Эзоп тілі”), “Aleksandriya maktabi” (“Александрия мектебі”), “Xarkov lingvistikaliq maktabi” (“Харьков лингвистикалық мектебі”) va boshqalar.

Eponim terminlarni o'zbek tilshunosligi nuqtayi nazaridan tahlil qilganda, Z.Q.Teshaboyeva, D.J.Xalilova [9], O.Husanxo'jayev [10], Sh.Shaxobiddinova, X.Maxsudova [11]lar tadqiqotlarida uchratishimiz mumkin. Mazkur tadqiqotlarda turli sohalarda yaratilgan eponim terminlar tahlilga tortilgan.

O'zbek tilida turli sohalarda yaratilgan va bugungi kunda dunyo ilm-fani miqyosida keng qo'llanilayotgan eponim terminlar mavjud. Bunga misol qilib matematika sohasida yaratilgan algoritm termini keltirish mumkin. “Algoritm” atamasi o'zining kelib chiqishi jihatidan Markaziy Osiyo sivilizatsiyasiga, xususan, buyuk alloma Abu Abdulloh Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (taxm. 783-850) nomi bilan chambarchas bog'liq. Uning “Hisob al-hind” (hind hisoblash usullari) haqidagi asari arab tilida yozilgan bo'lib, bu asarda u o'sha davrda Hindistonda mavjud bo'lgan raqamlar va hisoblash usullarini tizimli bayon qilgan. Ushbu asar keyinchalik lotin tiliga “Algoritmi de numero Indorum” (“Hind raqamlari haqida Al-Xorazmiy”) nomi bilan tarjima qilinadi. Tarjimada uning ismi “Algoritmi shaklida yozilgan va vaqt o'tishi bilan bu atama hisoblashda qo'llaniladigan aniq va ketma-ket bajariladigan qoidalar majmuasi – ya'ni algoritm tushunchasiga aylangan. Bu haqida Kenneth H. Rosen o'z darsligida shunday yozadi: “Algoritm” termini aslida IX asr matematiklaridan biri bo'lgan al-Xorazmiy nomining buzilgan shaklidir. U hindu raqamlari haqida asar yozgan bo'lib, bu asar zamonaviy o'nlik sanoq tizimining asosini tashkil qiladi. Dastlab “algorizm” so'zi o'nlik sanoq tizimi yordamida arifmetik amallarni bajarish qoidalari uchun ishlatilgan. XVIII asrga kelib, “algorizm” so'zi “algoritm” shakliga o'zgargan [12, 192]. Demak, “algoritm” termini o'z nomini Al-Xorazmiydan olgan bo'lib, u butun dunyo ilm-fanida insoniyat sivilizatsiyasiga ulkan hissa qo'shgan o'zbek allomalari nomining abadiylashgan namunalaridan biridir.

O'zbek filologik terminologiyasida ham eponim terminlar mavjud bo'lib, ular quyidagilar:

Xatti Boburiy – Zahiriddin Muhammad Bobur tomonidan yaratilgan xattiy yozuv namunasidir. U Boburning shaxsiy yozuvi bo'lib, XVI asr boshlariga oid qo'lyozmalarda uchraydi. “Xatti Boburiy” termini, odatda, Boburning o'z qo'li bilan yozilgan asarlaridagi xat turini anglatadi. Bu yozuv asosan Nastaliq xat turi asosida bo'lib, o'ziga xos chiroyli va silliq harf shakllari bilan ajralib turadi. Bu termin nafaol termin hisoblandi.

Chig'atoy tili yoki chig'atoy adabiyoti – chingiz iste'losidan so'ng O'rta Osiyoga xon bo'lgan Chig'atoy nomi bilan bog'liq bo'lib, bu haqida Fitrat quyidagicha ma'lumot beradi: “O'rta Osiyo

adabiy tiliga chig'atoy tili va u shevada yozilg'an narsalarg'a, umuman, chig'atoy adabiyotining bir-biriga chog'ishtirib qarasoq xoqoniy turkchasining Chingizxon chiqishi bilan boshqa shevalarga aralashib islom-eron ta'siri ostig'a ham anchagina kira qolib chig'atoy unvonini olg'anini ko'rmak mumkundir" [13, 174]. Bu termin qozoq adabiyoti va tilshunosligi tarixida ham muhim o'rin tutgan bo'lib, turkiy madaniyatning umumiy ildizlarini bog'lab turuvchi til hisoblangan. Shuning uchun ham O'zbek va qozoq tillarida "chig'atoy tili" hamda "chig'atoy adabiyoti" terminlari tarixiy, madaniy va filologik jihatdan yaqin va o'xshash ma'noga ega bo'lgan umumiy turkiy tushunchalardir.

Shuningdek, o'zbek tilshunoslik va adabiyotshunoslik terminlari lug'atlarida quyidagi eponim terminlar berilgan: gongorizm, abay she'ri, aleksandriya poeziyasi, aleksandriya bayti, aleksandriya she'ri, alkey bandi, alkey she'ri, alkman she'ri, allonim, anakreontizm, anakreontik poeziya, anakreont she'r, bayronizm, bayronist, bakxiy va boshqalar.

Masalan, gongorizm – ispan shoiri L.de Gongora-i-Argote (1561 – 1627) nomi bilan bog'liq holda ispan va portugal tillaridagi adabiyotlarda yuzaga kelgan barokko doirasidagi oqim [14, 83]. Abay she'ri – qozoq adabiyotining klassigi Abay Qo'nanboyev tomonidan xalq she'riyatining nozik ritmik imkoniyatlaridan foydalanib yaratilgan va o'ziga xos qofiyalanish sistemasiga ega bo'lgan, har bandi sakkiz misradan tashkil topgan she'r shakli. Bunday she'riy shakl qozoq adabiyotiga Abay tomonidan kiritilganligi sababli Abay she'ri deb ataladi [15, 17].

Keyingi paytlarda o'zbek filologiyasi sohasi doirasida yaratilayotgan tadqiqotlarda -shunoslik termini bilan bog'liq (masalan, navoiyshunoslik, fitratshunoslik) terminlar faol ishlatilib kelinmoqda.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda quyidagicha xulosa qilish mumkin:

filologik terminologiyada eponim terminlar ko'pincha grammatik tizimlar, fonologik modellar, uslub va nazariy maktablar, adabiy yo'nalishlar nomlarini ifodalashda ishlatiladi;

qozoq tilshunosligida eponim terminlar shakllanishida rus tilshunosligining ta'siri kuchli bo'lsa-da, mustaqillikdan keyin milliy shaxslar asosida yangi eponimlar paydo bo'la boshlagan;

o'zbek tilshunosligida eponim terminlar rus va g'arbiy manbalar asosida, shuningdek, milliy adiblar va tilshunoslarning merosiga asoslangan holda shakllanganligini ko'rishimiz mumkin;

qiyosiy tahlil nuqtayi nazaridan, milliy eponim terminlarni yaratilishida qozoq tilida -tanu, o'zbek tilida -shunoslik affikslari faol ishlatilmoqda;

kelgusida har ikki til filologiyasida eponim terminlarni tizimlashtirish, ularni lug'atga olish va ularning grammatik-morfologik shakllarini belgilash muhim vazifalardan biri bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Апиева Э.Ж. Особенности эпонимов в русском языке. Вестник магистратуры. 2018. № 12-1(87).
2. Блау М.Г. Судьба эпонимов: 300 историй происхождения названий. – Словарь-справочник. 2010.
3. Қарабаева Х.Ә. Авторлық терминдер: пәрменді-пәрменсіз қолданылу динамикасы. (А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, Н. Сауранбаев еңбектері негізінде): филол. ғыл. канд. дис. автореф. 10.02.02. – Алматы, 2010. – 28.
4. Калдыкызова С.Е., Темирбекова Г.А., Анартаева Г.У., Кайырбекова У.С., Туребекова Б.А. Термины-эпонимы в языке клинической психологии. Наука и Мир 3 (4), 14-15.
5. Керембекова М. Интернациональный характер терминов-эпонимов системы VS.*Tiltanym*.2019;(4):37-40.
6. Татаренко Т.Д., Токпанова А.А., Лисариди Е.К. О необходимости существования эпонимов в медицинской терминологии // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2015. № 12-6. С. 1140-1141.
7. Таубаев Ж.Т. Эпонимы в политическом дискурсе: прагматический аспект. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философических наук. – Алматы, – Алматы, 2019.
8. Қарабаева Х. Ә. Қазақ тіл білімі классиктерінің авторлық терминдері. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2013.
9. Teshaboyeva Z.Q., Xalilova D.J. Tibbiyot sohasining stomatologiya terminlari xususida / Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi –11/4-2022.
10. Husanxo'jayev O. Pedagogik terminlarning semantik-struktur va lingvopoetik tadqiqi. Monografiya. – Namangan, 2024. – 120 b.
11. Makhmudova N., Shakhobiddinova Sh. Eponyms - As Onomastic Unit / Central asian journal of theoretical and applied sciences Volume: 03 Issue: 06 | Jun 2022 ISSN: 2660-5317.
12. Rosen, Kenneth H. Discrete Mathematics and Its Applications / Seventh Edition. The McGraw-Hill, 2012.
13. Абдурауф Фитрат Танланган асарлар IV жилд: дарслик ва ўқув қўлланмалари, илмий мақола ва тадқиқодлар. – Тошкент: Маънавият, 2006.
14. Куронов Д. Адабиётшunoslik луғати / Д.Куронов, З.Мамажонов, М.Шералиева. – Тошкент: Akademnashr, 2013.

15. Хотамов Н., Саримсоков Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – 364 б.

16. <https://eponym.ru/Article/71>

17. <https://pps.kaznu.kz/2/Main/FileShow2/22213/510/4/0/0/>

UDC 811.1/.8

CULTURAL AND NATIONAL VALUES THROUGH PROVERBS. A COMPARATIVE STUDY OF ENGLISH AND UZBEK MENTALITY

Z.Qodirova, teacher, Kokand University, Kokand

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ingliz va o'zbek maqollarida o'z ifodasini topgan madaniy va milliy qadriyatlar o'rganilib, ularda har bir xalqning mentaliteti va dunyoqarashi qanday aks etishiga e'tibor qaratiladi. Maqollar jamoaviy hikmatning lo'nda ifodasi sifatida urf-odatlar, axloqiy me'yorlar va ijtimoiy munosabatlar haqida qimmatli tushunchalar beradi. Ikkala tildan tanlangan misollarni tahlil qilish orqali tadqiqot umumiy insoniy tajribani ochib beradigan o'xshashliklarni, shuningdek, tarixiy rivojlanish, turmush tarzi va madaniy muhit bilan bog'liq farqlarni aniqlaydi. Ingliz maqollarida ko'pincha amaliylik, individuallik va oqilona mulohaza yuritish ta'kidlangan bo'lsa, o'zbek maqollarida jamoaviy qadriyatlar, kattalarga hurmat va kuchli mehmondo'stlik tuyg'usi aks etadi.*

Kalit so'zlar: *Maqollar, ingliz mentaliteti, o'zbek mentaliteti, milliy o'zlik, madaniy qadriyatlar, qiyosiy tahlil, xalq og'zaki ijodi, dunyoqarash, etnolingvistika, kollektiv hikmat.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются культурные и национальные ценности, воплощенные в английских и узбекских пословицах, с акцентом на то, как они отражают менталитет и мировоззрение каждого народа. Пословицы, как лаконичные выражения коллективной мудрости, дают ценную информацию о традициях, моральных нормах и социальных установках. Анализируя отдельные примеры из обоих языков, исследование выявляет сходства, раскрывающие общечеловеческий опыт, а также различия, обусловленные историческим развитием, образом жизни и культурной средой. Английские пословицы часто подчёркивают практичность, индивидуализм и рациональное суждение, тогда как узбекские пословицы отражают общественные ценности, уважение к старшим и сильное чувство гостеприимства.*

Ключевые слова: *Пословицы, английский менталитет, узбекский менталитет, национальная идентичность, культурные ценности, сравнительный анализ, фольклор, мировоззрение, этнолингвистика, коллективная мудрость.*

Abstract. *This article examines the cultural and national values embodied in English and Uzbek proverbs, focusing on how they reflect the mentality and worldview of each nation. Proverbs, as concise expressions of collective wisdom, provide valuable insights into traditions, moral norms, and social attitudes. By analyzing selected examples from both languages, the study highlights similarities that reveal universal human experiences as well as differences shaped by historical development, lifestyle, and cultural environment. English proverbs often emphasize practicality, individualism, and rational judgment, whereas Uzbek proverbs reflect communal values, respect for elders, and a strong sense of hospitality.*

Keywords: *Proverbs, English mentality, Uzbek mentality, national identity, cultural values, comparative analysis, folklore, worldview, ethnolinguistics, collective wisdom.*

Introduction. Proverbs, as condensed expressions of collective wisdom, occupy a significant place in the cultural and linguistic heritage of nations. They function not only as stylistic devices in everyday communication but also as valuable sources for understanding a people's worldview, traditions, and mentality. Every nation reflects its unique historical experience, moral principles, and cultural values through proverbs, making them an important object of comparative research.

English and Uzbek proverbs, though belonging to different linguistic and cultural spheres, reveal both universal and distinctive features of human thought. English proverbs are often associated with practicality, rationality, and individualistic values that mirror the socio-cultural development of

Western society. In contrast, Uzbek proverbs highlight communal solidarity, hospitality, and deep respect for elders, which are central to Eastern traditions and values. By comparing these two traditions, one can observe how national mentality is preserved and transmitted through seemingly simple yet culturally loaded expressions.

This article aims to analyze the cultural and national values embedded in English and Uzbek proverbs, with particular attention to the ways they shape and reflect the mentality of their speakers.

Literature Review. Proverbs are widely acknowledged as cultural artifacts that condense the life experience, values, and collective wisdom of nations. They represent a bridge between language and culture, offering insights into how people conceptualize their world and transmit social norms. In ethnolinguistic research, proverbs are viewed not merely as stylistic devices but as cultural codes that preserve national identity and reveal the mentality of a people.

Permyakov (1979) emphasizes that proverbs act as “microtexts” reflecting social models and behavioral norms. Krikmann (2009) develops this idea further, noting that the figurative and metaphorical nature of proverbs enables communities to categorize and interpret life experiences. Whiting (1968) argues that in the English tradition, proverbs have primarily served as didactic tools, embedding lessons of pragmatism, discipline, and rational problem-solving into everyday communication. This tendency reflects the individualistic orientation of English cultural development.

In contrast, research on Uzbek proverbs shows their deep connection with communal values and collective identity. Yuldashev (2001) underlines that Uzbek proverbs convey the importance of hospitality, solidarity, and respect for elders—elements deeply rooted in the agrarian lifestyle and traditional family structures of Central Asia. Aliev (1990) highlights that Uzbek proverbs also serve as moral guidelines, shaping social relationships and emphasizing collective responsibility.

Comparative studies indicate that while universal motifs such as wisdom, morality, and labor exist across nations, the ways in which these themes are expressed depend on cultural priorities. In English, proverbs emphasize individual effort and practical judgment, whereas in Uzbek, they stress harmony, cooperation, and respect for tradition. This duality demonstrates the significance of proverbs as both universal expressions of human experience and unique markers of national mentality.

Research Methodology. The methodology of this study is designed to explore how English and Uzbek proverbs reflect national identity, cultural values, and collective mentality. This method allows for a deeper analysis of both the linguistic form and the cultural substance of proverbs, ensuring that the study does not merely catalog examples but interprets them as meaningful cultural texts.

The study is descriptive, analytical, and comparative in nature. The descriptive aspect focuses on recording, categorizing, and interpreting proverbs as linguistic units. The analytical aspect examines their semantic content, pragmatic functions, and cultural implications. The comparative component identifies similarities and differences between English and Uzbek proverbs, highlighting how each reflects the distinct mentality of its speakers.

The data for this study was collected from authentic and widely recognized sources. English proverbs were selected from established collections such as Whiting (1968) and Taylor (1996), as well as modern linguistic references. Uzbek proverbs were drawn from anthologies compiled by scholars such as Yuldashev (2001), Aliev (1990), and Kasimov (2005). Additional examples from oral traditions and everyday usage ensured cultural relevance. In total, around 300 proverbs (150 from each language) were included in the corpus for systematic analysis. Selection criteria emphasized frequency of usage, cultural significance, and thematic representativeness.

After individual analyses, a cross-cultural comparison was conducted to identify universal features (truth, wisdom, morality) and culturally specific expressions shaped by historical and social conditions.

Results and Discussion.

1. Family and Kinship. Family is a central theme in Uzbek proverbs, reflecting the importance of kinship ties in a collectivist society. Expressions such as “*Ota-ona duosi — farzandga yor*” (“The

parents' blessing is a light for the child") highlight filial respect and intergenerational dependence. In contrast, English proverbs such as "*Charity begins at home*" stress the family's foundational role but with a more individual-centered perspective. family structures.

2. Labor and Diligence. Both traditions value hard work, though framed differently. The English proverb "*The early bird catches the worm*" reflects pragmatism and personal initiative, encouraging timely effort for success. Uzbek proverbs such as "*Mehnat qilgan odam to'yadi*" ("He who works will be satisfied") emphasize labor as a moral and communal duty, reflecting agrarian contexts where collective effort ensured survival.

3. Wisdom and Knowledge. In both traditions, wisdom holds high value. The English proverb "*Knowledge is power*" highlights the utilitarian role of learning. Conversely, the Uzbek proverb "*Bilim — boylik, uni o'g'ri o'g'irlamaydi*" ("Knowledge is wealth that no thief can steal") portrays wisdom as a spiritual and enduring treasure.

4. Hospitality and Generosity. Hospitality is central in Uzbek culture, as expressed in "*Mehmon otadan ulug'*" ("The guest is greater than the father"). In English tradition, proverbs about generosity exist but tend to emphasize moderation, such as "*Neither a borrower nor a lender be.*" This difference reflects cultural priorities: hospitality and honor in Uzbek society versus caution and personal responsibility in English culture.

5. Social Relations and Morality. Moral behavior is a universal theme. The English proverb "*Honesty is the best policy*" ties morality to practical benefits. Uzbek proverbs like "*Yolg'onning umri qisqa*" ("The life of a lie is short") frame dishonesty as a violation of communal trust. While both cultures value honesty, the Uzbek perspective stresses communal harmony, whereas the English view is more pragmatic.

Conclusion. The findings demonstrate that proverbs are not merely ornamental expressions but cultural codes through which nations preserve and transmit their identity. English proverbs emphasize pragmatism, rationality, and individualism, reflecting the historical and cultural development of Western society. Uzbek proverbs, on the other hand, highlight collectivism, spirituality, and moral responsibility, aligning with the agrarian and family-centered traditions of Central Asia.

REFERENCES:

1. Aliev, A. (1990). *O'zbek xalq maqollari va ularning ma'naviy qadriyatlari* [Uzbek Folk Proverbs and Their Spiritual Values]. Tashkent: Fan.
2. Krikmann, A. (2009). *Proverb Semantics: Studies in Structure and Meaning*. Tartu: Tartu University Press.
3. Permyakov, G. L. (1979). *On the Structural Typology of Proverbs*. Moscow: Nauka.
4. Whiting, B. J. (1968). *Proverbial Wisdom in English Literature*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
5. Yuldashev, M. (2001). *O'zbek Maqollari: Ma'no va Tarjima Masalalari* [Uzbek Proverbs: Issues of Meaning and Translation]. Tashkent: Fan.
6. Taylor, A. (1996). *The Proverb*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Kasimov, B. (2005). *O'zbek Folklorida Maqollar* [Proverbs in Uzbek Folklore]. Tashkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.

UO'K 800.005(075.8)

TAHLIL KOMPLEMENTI

N.A.Qodirova, magistrant, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Mazkur maqolada tahlil qilish orqali so'zlarning qismlarini ajratish va ma'nolarini aniq tushunish mumkin bo'ladi va komponent tahlil qaysi tahlillar bilan o'xshashi, farq qilinishi aniqlanadi. Ot leksemalarini komponent tahlil qilishda so'z ma'nosining eng kichik tarkibiy qismlari va ular hosil qiladigan bog'lanishlarni o'rganishda fonetik, morfologik, sintaktik tahlil usullari muhim o'rin tutadi. Ular so'zning semantik strukturasini aniqlash, fonetik strukturadagi o'zgarishlarni ochib berish, sintagmatik qurilishini ko'rsatish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: morfologik, sintaktik, fonetik, komponent tahlillar.

Аннотация. В данной статье будет проанализировано строение частей слов и чётко определены их значения, а также определены виды анализа, схожие с компонентным анализом и отличные от него. В компонентном анализе лексем существительных фонетический, морфологический и синтаксический анализы играют важную роль в изучении мельчайших компонентов значения слова и образуемых ими связей. Они позволяют

определить семантическую структуру слова, выявить изменения в фонетической структуре и показать его синтагматическое строение.

Ключевые слова: морфологический, синтаксический, фонетический, компонентный анализ.

Abstract. This article will analyze the parts of words and clearly understand their meanings, and will determine which analyses are similar to and different from component analysis. In the component analysis of noun lexemes, phonetic, morphological, and syntactic analysis methods play an important role in studying the smallest components of the meaning of a word and the connections they form. They make it possible to determine the semantic structure of a word, reveal changes in the phonetic structure, and show its syntagmatic construction.

Keywords: morphological, syntactic, phonetic, component analyses.

Kirish. Hozirgi kunda jahon tilshunosligida tilni tipologik nazardan o'rganish, bir tildan ikkinchi bir tilga o'zlashgan lisoniy birliklar mohiyatini anglatish, ularni struktur-semantik tomonidan tahlil etish, muhim o'zlashma so'zlarning talqinini yoritish, ularning lisoniy, ijtimoiy madaniy xususiyatlari jihatidan izlanishlar olib borish eng muhim masalalardan biriga aylandi.

O'zbek tilshunosligida o'zbek tili leksikasining tarixiy jihatlari, undagi o'zlashmalarning lingvistik xususiyatlari, jumladan, fonetik, leksik-semantik, morfologik va sintaktik xususiyatlari atroflicha o'rganilgan bo'lishiga qaramay, boshqa tildan o'zlashgan so'zlar fonetik, leksik-semantik jihatdan o'rganishga oid tadqiqotlar yetarli darajada deb bo'lmaydi. Bu masala bugungi kunda mamlakatimizda yashovchi turli millat tillarining o'zaro aloqalari natijasida vujudga kelgan lisoniy ta'sirlarni o'rganish ham muhimdir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Fonetika ma'lum bir tilning nutq tovushlarini o'rganadi. Tilning har bir hodisasi nutq tovushlari bilan bog'langan. Fonetik tahlilda nutq tovushlarining tanlanib, turli fonetik hodisalarning fonemalarga ta'siri kabilar o'rganiladi. [1] Fonetikada nutq tovushlari 4 tomondan o'rganiladi:

1) nutq organlarining nutq tovushlarini talaffuz qilishdagi harakati, ya'ni artikulyatsiyasi o'rganiladi;

2) tovushlar qanday fizik tebranishlar natijasi ekanligi, ya'ni akustik tomonini hisobga olinadi;

3) nutq tovushlari bo'g'in, urg'u va ohangning eshituvchi tomonidan anglab his etilishi tekshiriladi;

4) nutq tovushlarining tildagi so'zlar, frazalar va gaplarni bir-biridan farqlash uchun xizmat qilishi, ya'ni fonologik tomoni o'rganiladi. Fonetikani o'rganishning nazariy va amaliy ahamiyati bor. Tilning talaffuz alomatlari nazariy jihatdan o'rganiladi. Fonetika amaliyotda keng qo'llaniladi. Tilning tovush tarkibini yaxshi o'rganishda, orfografiya masalalarini to'g'ri hal qilishda, yozuvi bo'lmagan xalqning yozuvini yaratishda, eski yozuvdan yangi yozuvga o'tishda, chet el tillarini o'rganishda, tili chuchuk bolalarning tilini tuzatishda va boshqa sohalarida fonetikaning ahamiyati nihoyatda kattadir.

Fonetika vazifasiga ko'ra umumiy va xususiy fonetikaga bo'linadi.[2] Umumiy fonetika dunyo tillariga tegishli bo'lgan umumiy fonetik qonuniyatlarni o'rgansa, xususiy fonetika esa biror aniq tilga xos bo'lgan tovushlar sistemasini o'rganadi. Maqsadiga ko'ra ham nazariy fonetika, amaliy fonetika, eksperimental fonetikaga bo'linadi. Nazariy fonetika ma'lum bir tilning tovush xususiyatlarini nazariy jihatdan tasniflashga qaratilgan bo'lsa, amaliy fonetika esa muayyan tilning fonetik, orfoepik me'yorlarini o'rganadi. Nutq tovushlari bo'g'in, urg'u va ohangdagi artikulyatsion-akustik xususiyatlarini o'rganish eksperimental fonetikaning asosiy vazifasidir.

Morfologiya (grek tilida – morfe-shakl, logos-so'z) olingan bo'lib, so'zlarning tuzilish, o'zgarishi hamda so'z turkumlarining o'ziga xos qonuniyatlarini tadbiq etadi. [3] Morfologiya grammatikaning bir qismi bo'lib, so'z turkumlari nazariyasi haqidagi ta'limdir.

Morfologik tahlil deyilganda, so'zni turkumlarga ajratish, har bir turkumga xos grammatik kategoriyalarni, so'z formalarini aniqlash ko'zda tutiladi. So'z turkumlarini tahlil qilish tartibini anglash juda muhimdir. Har bir so'z turkumiga aloqador belgilarni sanash tartibi tasodifiy bo'lmashligi kerak. Masalan, ot turkumiga xos atoqli yoki turdosh, konkret yoki fikriy bo'lish; kim?, nima?

so'rog'ini olish faqat otgagina tegishli bo'lib, bular uning doimiy belgisi hisoblanadi va ot turkumining umumiy xarakterini tashkil etadi. Tanlab olingan biror kontekstdagi ma'lum bir so'z turkumiga tegishli so'zlar tahlil qilinganda, kontekstda bir xil xususiyatli, bir xil tuzilishli so'zlar birdan ortiq bo'lsa, ulardan biri olinib tahlil etiladi.

Muhokama va natija. Lingvistik tahlil o'zbek tilshunosligining nazariy bo'limlarini sistemali o'rganishning maqbul usullaridan biridir. Tahlil jarayonida til faktlari haqidagi nazariy ma'lumotlar, grammatikaning qonun-qoidalari konkret misollarda amaliyotga tatbiq qilinadi. Tahlil etuvchi har bir til faktining nazariy asoslarini puxta egallashga intiladi, Til hodisalari lingvistik tahlil asosida amaliy o'rganiladi. Lingvistik tahlil — olingan nazariy bilimlar asosida til haqidagi har bir fanning talabiga ko'ra konkret bir til yoki nutq birligini (so'z yoki gapni) parchalab o'rganishdir. Bu hodisa til o'rganuvchilarning til hodisalarini tez va to'g'ri ajrata olish malakalarini egallashlarida nazariy bilimlar bilan bir qatorda lingvistik tahlil ham muhim rol o'ynaydi.

Nutqimizdagi har bir so'z o'z fonetik "to'n"iga ega. Garchi alohida olingan tovush hech qanday ma'no anglatmasa-da, u ma'noli til birliklarining tashqi tomonini tashkil etib, ularni eshitiladigan tusga kiritadi. Og'zaki nutqda eng asosiy til birligi – so'z va tovush. Boshqa hodisalar so'z ma'nosini ro'yobga chiqarish uchun xizmat qiladi. So'z ma'no ifodalasa, tovush uni tinglovchiga yetkazadi. Tovushning tinglovchiga so'z qiyofasiga solib ma'noni yetkazishi uning sotsial tomonidir. Tovushning hosil bo'lish o'rni, eshitishtirish va ma'no farqlash tomonlari mavjud. Tovushning fiziologik (artikulyatsion) va akustik (eshitishtirish) tomoniga doir xususiyatlari faqat tilshunos uchun ahamiyatli. Ma'no farqlash jihati esa so'zlashuvchilar uchun ahamiyatli bo'lib, ular bundan ongsiz ravishda foydalanadilar.

Sintaktik munosabatlar dastlab ikki turga bo'linadi: predikativ va nopredikativ. Predikativ bo'linish gap qurilishi asosi (grammatika markazi komponentlari (ega va kesim)ning sintaktik munosabatidir. Bular orqali gap hosil qilinadi. Misol: Men ishga kecha chiqdim. (shaxs va sonda moslashayapti). Nopredikativ bog'lanish bunday xususiyatga ega emas. Teng bog'lanish (teng sintaktik munosabatda bo'lish, so'zlar shuningdek, qo'shma gaplarning predikativ komponentlari orasidagi biri ikkinchisiga bo'ysinmagan, teng aloqasini ko'rsatuvchi munosabat: o'qituvchi va o'quvchi, qo'ng'iroq chalindi va dars boshlandi va ergash bog'lanish (bunda biri hokim va ikkinchisi tobe bo'lgan so'zlar o'zaro aloqaga kirishadi: Salimni ko'rdim) nopredikativ bog'lanishning bir turlaridir. Tenglashish munosabati asosan, teng bog'lovchilar va sanash intonatsiyasi orqali ifodalanadi. Ikkinchisida esa tobe bo'lgan so'z hokim so'zni aniqlaydi, to'ldiradi va hokazo. Tobelanish munosabatini ifodalovchi vositalar, asosan affikslar, ko'makchilar, fleksiya, so'z tartibi va intonatsiyadir. Sintaktik munosabatining ergashish usuli uch xil: moslashuv, bitishuv, boshqaruv. [4]

Sintaksisni o'rganishda, grammatik qonun-qoidalarni izchil o'zlashtirishda amaliy xarakterdagi sintaktik tahlili beqiyos ahamiyatga molikdir. Konkret til faktlari misolida tilning grammatik qurilishi va uning nazariy-amaliy asoslarini egallashda sintaktik tahlil, ayniqsa, zarurdir. Sintaktik tahlil leksikada o'tilib, mushohada qilingan nazariy bilimlarni amaliy o'zlashtirish, yaxshiroq idrok qilish malakalarini hosil qiladi va uni mustahkamlaydi. Tahlil o'tkazishda sistemalilik va izchillikka rioya qilish lozim.

“Ko'rshapalak” so'zini komponent tahlil qilib ko'raylik:

1. Asosiy qism: “ko'r-sha-pa-lak”

“Ko'rshapalak” mustaqil so'z bo'lib, tojikcha ot murakkab tuzilishli “ko'rshabparak” [6] shakliga ega. “Ko'rmaydigan” ma'nosini anglatadigan **ko'r** sifatiga, “tun” ma'nosini anglatadigan **shab** oti, “uch” ma'nosini anglatadigan **paridan** fe'lining par hozirgi zamon asosidan tarkib topgan. [5]

2. Qo'shimcha qism: ko'rshabpar birligiga – ak qo'shimchasini qo'shib hosil qilingan. O'zbek so'zlashuv tilida **b** tovushi **p** tovushiga almashtirilgan va ikkita pp tovushidan biri tushirilgan. Oxirgi r tovushi l tovushiga almashtirilgan.

Dugona (egizak, ikkita) o'zbek tilida dugona fors-tojik tilidan o'zlashgan leksema bo'lib o'rtoq, do'st (xotin qizlar haqida) ma'nosini anglatadi: Davru davroningizda biz ham to'yib handalak yeylik, dugonajon! (O.Yoqubov, Er boshiga ish tushsa). Yuqorida berilgan dugona leksemasi uchta

tilda farqlanuvchi bo'lib kelayotganligini ko'rish mumkin. Masalan tojik tilida egizaklarga nisbatan dugona leksemasi ishlatiladi va ularning jinsi farq qilmaydi. Lekin o'zbek tilidagi ma'nosiga e'tibor qaratadigan bo'lsak faqat xotin-qizlarga nisbatan ya'ni jinsda farq qilishini ko'rish mumkin. Komponentlarni tahlil qilish vositalariga, xususan, so'z ma'nosining tuzilishini, uning tarkibini yoki ikki yoki undan ortiq so'zlarning ma'nolaridagi farqlarni aniqlash uchun lug'at ta'riflarini tahlil qilish bo'lgan ta'rifiy tahlil kiradi.[6] Bu esa o'z navbatida tadqiqotning sohasiy lug'at tuzilishi uchun xizmat qilishini yana bir bor ko'rsatib o'tadi. Komponentlarni tahlil qilish modelida ta'rifiy tahlil oilalarni aniqlash vositalaridan biri bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, shuni esda tutish kerakki, tushuntirish va sohasiy lug'atlarini tuzuvchilar tomonidan allaqachon amalga oshirilgan tarkibiy tahlil natijalaridan foydalanmoqdamiz.

Xulosa. Fonetik, morfologik va sintaktik tahlillar tilning shakl va mazmun jihatdan to'la qamrab olinishiga, til birliklarining funksiyasini to'g'ri tushunishga yordam beradi. Ilmiy tadqiqotlarda ushbu tahlillar mukammal til tavsifini berish, ta'lim, tarjima, adabiyotshunoslik va boshqa sohalarda qo'llanma vazifasini o'tashi mumkin. Shuningdek, komponent tahlil ham ana shu tahlillarga asoslanadi. Komponent tahlil til birligining (nominativ-kommunikativ yoki tuzilmaviy) qismlarini tahlil birligi sifatida oluvchi usul bo'lib, uning metodikasi Qozon va Moskva lingvistika maktablari tomonidan ishlab chiqilgan. Komponent tahlilida so'zning morfem-morfologik tarkibi, gapning mantiqiy-grammatik va ma'no jihatdan bo'lingan qismlari, so'zlarni leksik-semantik strukturasini aniqlanadi.

Komponent tahlili tilshunoslikda: tilning muhim birliklarining mazmun rejasini o'rganish usuli, uning maqsadi ma'noni minimal semantik komponentlarga ajratish sifatida qaraladi. Har qanday til birligining ma'nosi semantik komponentlardan (semalardan) iborat degan gipotezaga asoslanib, tilning lug'at tarkibini cheklangan (nisbatan kichik) semantik xususiyatlar yordamida tavsiflash mumkin. 1950-yillarda komponentli tahlil usuli birinchi marta leksemalarning tor doirasini - turli tillardagi qarindoshlik atamalarini tavsiflashda leksik birliklarni o'rganish uchun ishlatilgan. Tahlilda har doim qismlarga bo'lish va semani chuqurroq o'rganish talab etiladi. Komponent tahlil esa aynan anashu imkoniyatni beradi. Yuqoridagi misol orqali komponent tahlil bilan so'zning asil ma'nosi, kelib chiqishini o'rganish mumkin. Bu esa sohasiy lug'atlar uchun asos bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.Кудратов Т. Лингвистик таҳлил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1981. – Б. 54.
- 2.Karimov S. Tilshunoslik nazariyasi. – Samarqand, 2012. – B. 12.
- 3.Mirzayev I., Boltayev M. O'zbek tili. – Toshkent: Xalq merosi, 2004. – B. 193.
4. O'zbek tilining etimologik lug'ati (I-jild), Toshkent -2000.b-421
- 5.Фарҳанги забони тоҷикӣ (X-XX вв.). Ҷ.И. -Москва: Советска энциклопедия, 1969. – 199 с.
- 6.Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Изд. 2-ое, стереотип, – М., Сов. Энциклопедия

UO'K 811.111+811.112.2

VAQT KONSEPTI: LINGVOKULTUROLOGIK VA KOGNITIV YONDASHUVLAR

U.S.Rahimova, dots., PhD, Urganch Ranch Texnologiyalar Universiteti, Urganch

D.M.Babaniyazova, magistrant, Urganch Ranch Texnologiyalar Universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqola vaqt konseptini falsafiy, lingvistik, lingvokulturologik va kognitiv nuqtai nazardan tahlil qiladi. Shuningdek, o'zbek va ingliz tillaridagi maqol-matallar, idiomalar va badiiy asarlarda vaqtning ifodalanishi o'rganiladi:

Kalit so'zlar: vaqt konsepti, lingvokulturologiya, kognitiv yondashuv, ijtimoiy vaqt, metafora

Аннотация. Данная статья рассматривает концепт времени с философской, лингвистической, лингвокультурологической и когнитивной точек зрения. В ней анализируется отражение времени в узбекских и английских пословицах, идиомах и художественных текстах, раскрываются социальные, культурные и когнитивные особенности времени.

Ключевые слова: концепт времени, лингвокультурология, когнитивный подход, социальное время, метафора

Abstract. *This article analyzes the concept of time from philosophical, linguistic, linguocultural, and cognitive perspectives. It explores the representation of time in Uzbek and English proverbs, idioms, and literary works, highlighting the social, cultural, and cognitive aspects of time.*

Key words: *time concept, linguoculturology, cognitive approach, social time, metaphor*

Kirish. Zamonaviy davrda vaqt ijtimoiy taraqqiyot mezoni hisoblanadi. Axborot texnologiyalari, biznes, ta'lim va madaniyat sohalarida vaqtni samarali boshqarish eng asosiy qadriyatlardan biridir. O'zbek jamiyatida vaqt sabr, mehnat va hayotning o'tkinchiligi bilan bog'liq qadriyat sifatida talqin qilinadi. G'arb jamiyatida esa vaqtni unumli sarflash va "time management" konsepsiyasi markaziy ahamiyatga ega. Shu sababli, vaqt konsepti nafaqat lingvistik, balki sotsiokulturologik kategoriya sifatida ham dolzarbdir. Vaqt ijtimoiy falsafiy tushunchasi jamiyat va inson faoliyatining muhim jihatlaridan biri bo'lib, vaqtning ijtimoiy xususiyati va uning inson hayoti, madaniyati va ijtimoiy munosabatlar bilan bog'liqligini o'rganadi. Ijtimoiy vaqt – bu insonning biologik vaqtdan farq qiluvchi, ijtimoiy faoliyat, madaniyat, urf-odatlar, mehnat va tarixiy jarayonlarga taalluqli bo'lgan vaqt tushunchasi. U ijtimoiy tizim va hayotiy jarayonlarning milliy va madaniy o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi.

Falsafiy nuqtai nazardan, vaqt –borliqda sodir bo'ladigan jarayonlar va hodisalar ketma-ketligi va davomiyligi sifatida tushuniladi. Vaqtning ijtimoiy shakllari jamiyatning rivojlanishi, tarixiy davrlar, ijtimoiy normalar va qadriyatlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, uning o'zgarishi jamiyatning o'zgarishini aks ettiradi. Ijtimoiy vaqt falsafasi vaqtni nafaqat fizika doirasida balki inson faoliyati va ijtimoiy hodisalar bilan bog'liq kontekstda ham o'rganadi. Shuningdek, vaqt ijtimoiy falsafada tarixiy vaqt, shaxsiy vaqt, madaniy va iqtisodiy vaqt kabi turlarga bo'linadi va bu turlar ijtimoiy hayotning turli jabhalarida o'ziga xos ahamiyatga ega.

Qisqacha qilib aytganda, ijtimoiy falsafiy tushuncha sifatida vaqt — bu insonlar va jamiyat faoliyatida namoyon bo'ladigan tarixiy va madaniy o'zgarishlarni izohlovchi, vaqtning jamiyat bilan uzviy bog'liqligini anglatadi.

Vaqt konsepti inson hayotida muhim tushunchalardan biri bo'lib, har bir jamiyat va madaniyatda u jarayonlarni o'lchash, tartiblash va anglash uchun umumiy kategoriya sifatida qaraladi. Vaqtning to'g'ri tushunilishi va qadrlanishi inson faoliyatining barcha sohalarida muhim ahamiyat kasb etadi. Falsafada vaqt borliqning asosiy shakli sifatida ko'riladi, tilshunoslikda esa u grammatik vositalar, leksik birliklar, frazeologizm, maqol va badiiy timsollar orqali ifodalanadi.

Til inson tafakkurining aks sadosi bo'lib, vaqt konsepti milliy dunyoqarashni aks ettiruvchi ko'rinishlarga ega. Masalan, o'zbek tilida vaqt sabr, taqdir va umrning o'tkinchiligi bilan bog'liq bo'lsa, ingliz tilida esa vaqt unumdorlik, samaradorlik va pragmatizm nuqtai nazaridan talqin etiladi. Shuning uchun, vaqt konseptini lingvokulturologik va kognitiv jihatdan o'rganish xalq mentaliteti va madaniy qadriyatlarini tushunishda muhim ahamiyatga ega.

Vaqt Konseptining Falsafiy Mohiyati

Falsafa tarixida vaqt doimo markaziy masalalardan biri bo'lib kelgan va u materiya, makon va harakat bilan bog'liqdir. Sharq mutafakkirlari, jumladan Abu Nasir Forobiy vaqtni kosmik tartibning uzviyligi sifatida ko'rib, uning fikricha, vaqt olamdagi mavjudlik davri bilan bog'liq tushuntiradi, Ibn Sino vaqtni harakat va o'zgarish bilan bog'lab, inson idroki orqali tushuntirgan va vaqtni borliqning davomiyligini anglash vositasi deb hisoblagan. Abu Rayhon Beruniy esa vaqtni astronomik kuzatuvlar orqali ilmiy asoslab, yil, oy va kunlarning tabiiy asoslarini izohlagan.

G'arb faylasuflari vaqt konseptini turlicha ifodalagan. Jumladan Aristotel vaqtni "harakatning sonli o'lchovi" sifatida ta'riflagan. Avgustin vaqtni subyektiv kategoriya sifatida tushuntirib, "o'tgan vaqt yo'q, kelajak esa hali mavjud emas, faqat hozirgina haqiqiydir" degan fikrni ilgari surgan. Immanuel Kant vaqtni inson ongining aprior shakli sifatida talqin qilgan va inson dunyoni vaqt kategoriyasi orqali qabul qiladi, deb hisoblagan. Aprior shakl (yoki a priori) — bu falsafiy va bilish nazariyasidagi tushuncha bo'lib, u tajribaga asoslanmagan, ya'ni tajribadan oldin (oldindan) mavjud bo'lgan bilim yoki bilim olish shaklini anglatadi. Aprior bilimlar insonning aql, mantiq va tafakkuri orqali olinadi va ularni tasdiqlash uchun tashqi dunyodagi empirik (tajribaviy) ma'lumotga ehtiyoj qolmaydi. Masalan, matematik va mantiqiy qonunlar ko'pincha aprior bilish sifatida qaraladi, chunki

ularni sinab ko'rish yoki tajriba qilish shart emas: "2 + 2 = 4" kabi mantiqiy hukmni isbotlash uchun tajriba talab qilinmaydi, bu bilish faqat aqlga tayangan holda hosil bo'ladi. 'A prior' tushunchasi bilan qarama-qarshi bo'lgan "a posterior" esa, tajribadan va kuzatishdan olinadigan bilimni bildiradi. Qisqasi, aprior shakl - bu tajribadan oldingi, aql va mantiq asosida olinadigan bilim yoki bilish shaklidir. Shu sababli, falsafiy qarashlarda vaqt konsepti abadiyat, o'zgarish, taqdir va mavjudlik bilan uzviy bog'liq universal tushuncha sifatida namoyon bo'ladi.

Vaqt konseptining lingvistik mohiyati

Tilshunoslikda va til tizimida turli darajalarda namoyon bo'ladi:

Grammatik sathda vaqt konsepti fe'l zamonlari orqali tushuniladi. O'zbek tilida: o'tgan zamon ("bordim"), hozirgi zamon ("boraman"), kelasi zamon ("boraman") ingliz tilida: Past tense ("I went"), Present tense ("I go"), Future tense ("I will go") kabi zamon formalari bu konseptni ifodalashga xizmat qiladi.

Leksik sathda ot va ravish so'z turkumiga mansub so'zlar guruhi, xususan payt ravishlari orqali vaqt konsepti ifodalanadi. O'zbekcha: kun, hafta, oy, yil, asr, tun, ertaga, kecha. Inglizcha: day, week, month, year, century, night, yesterday, tomorrow.

Frazeologik birliklar o'zbek va ingliz tillarida vaqt konseptini ifodalovchi murakkab va muammoli leksik qatlam sanalib ular alohida tadqiqot mavzusi sifatida o'rganilishni taqozo qiladi. O'zbek tilida: "Umr bo'yi kutdi", "Vaqtni boy berdi". Ingliz tilida: 'to kill time, in the nick of time, better late than never' kabi frazemalar va ularning tarjima masalalari dolzarblik kasb etadi.

Paremiologik birliklar (maqol va matallar) orasida vaqt konseptini ifodalovchi turkum alohida o'rin tutadi. O'zbekcha: "Vaqt oltindan qadrl", "Har narsaning o'z vaqti bor", "Yoshlikda yig'magan – qarilikda yig'olmas". Inglizcha: Time is money, Time and tide wait for no man, Lost time is never found again.

Bu vositalar vaqt konseptining inson dunyoqarashidagi ahamiyatini ko'rsatadi.

Vaqtning lingvokulturologik xususiyatlari

Vaqt konsepti har bir millat madaniyatida o'ziga xos talqinga ega. O'zbek madaniyatida vaqt sabr, mehnat, taqdir va umrning o'tkinchiligi bilan bog'liq. Misollar: "Vaqt – buyuk hakam"; "Har narsaning vaqti bor"; "Bir lahza qadri umr bo'yi bilinadi".

Ingliz madaniyatida vaqt unumdorlik va pragmatizm bilan bog'liq: 'A stitch in time saves nine' (Vaqtida qilingan ish ko'p muammoni hal qiladi); 'Better three hours too soon than a minute too late' (Vaqtni aniq rejalash zarurligi ta'kidlanadi); 'Time flies when you are having fun' (Vaqt inson kayfiyatiga bog'liq holda tez yoki sekin o'tadi). Natijada, vaqt konsepti har bir millat tafakkurida turlicha talqin qilinadi, ammo uning umumiy mazmuni inson hayotining qadrini belgilovchi mezon sifatida bir xil.

Vaqt konseptining kognitiv jihatlar

Kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan vaqt metafora orqali anglanadi. Lakoff va Johnsonning "Metaphors We Live By" asarida bu jarayon keng yoritilgan. Masalan: "Vaqt – oqim: "Vaqt suvdek oqib o'tadi" (uzb.); "Time flows fast (eng.)"

Vaqt – boylik: "Vaqtni boy berma" (uzb.); "Save time, spend time, waste time (eng.)".

Vaqt – yo'l: "Yil oxiriga yetib keldik" (uzb.); "We are approaching the end of the year (eng.)".

Vaqt – davo: "Vaqt dardni unutdiradi" (uzb.); "Time heals all wounds (eng.)" Bu metaforik modellar vaqtning inson tafakkuridagi konseptual shakllarini ochib beradi.

Adabiy matnlarda vaqt konsepti.

Adabiyotda vaqt konsepti umrning o'tkinchiligi, hayotning abadiyligi va inson taqdiridagi rolini aks ettiradi. O'zbek adabiyotida Alisher Navoiy umrning o'tkinchiligi haqida yozgan: "Umr o'tar, dunyo foni, vaqt esa qaytmas oqimdir" aforizmi vaqtga nisbatan yozuvchining munosabatini aks ettiradi. Bobur esa yoshlikning qaytmasligini ta'kidlaydi: "Yosh o'tgan sayin, umrning zavqi so'nadi". Ogahiy vaqtni axloqiy kamolot mezoni sifatida tasvirlaydi.

Ingliz adabiyotida U. Shekspir: "Vaqt uchadi, inson esa qarib boradi" degan fikrlarini asarlarida ko'p ishlatgan. Milton vaqtning abadiyat bilan qiyoslab, uni ilohiy tartibning bir qismi sifatida tasvirlagan. Bayron she'riyatida vaqt muhabbat va yoshlikning o'tkinchiligi bilan bog'langan. Bu misollar adabiyotda vaqt konseptining poetik ramz sifatida turli timsollarda aks etishini ko'rsatadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, vaqt konsepti insoniyat tafakkurining universal, ammo madaniy tafovutlarga ega bo'lgan murakkab tushunchasidir. Til tizimida vaqt grammatik, leksik, frazeologik va paremiologik birliklar orqali ifodalanadi. O'zbek va ingliz tilidagi maqollar, idiomalar va adabiy matnlar tahlili shuni ko'rsatadiki, vaqt konsepti har doim inson hayotining qadrini belgilovchi mezon sifatida ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Aristotel. "Fizika". – Toshkent: Fan, 1990.
2. Ibn Sino. "Kitob ush-shifo". – Buxoro: XI asr qo'lyozmalari.
3. Forobiy. "Fozil shahar ahli". – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2000.
4. Beruniy A. "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar". – Toshkent: Fan, 1968.
5. Kant I. "Saf aql tanqidi". – Moskva: Mysl, 1994.
6. Avgustin. "Iqrornomalar". – Moskva: 1991.
7. Lakoff G., Johnson M. "Metaphors We Live By". – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
8. Wierzbicka A. "Understanding Cultures Through Their Key Words". – Oxford: Oxford University Press, 1997.
9. Mahmudov N. "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab...". – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti, 2005.
10. Xudoyberganova D. "Matnning antroposentrik tadqiqi". – Toshkent: Akademnashr, 2012.
11. Q.Nazarov va boshq. Falsafa asoslari. O'quv qollanma. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2018. - 380 b.

UO'K 821.511.12.

OMON MATJONNING "YONAYOTGAN DARAXT" SHE'RIDA FOLKLORIZM

M.U.Rahimova, doktorant, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada Omon Matjonning "Yonayotgan daraxt" she'ri misolida folklorizm va jahon mifologiyasi unsurlarining badiiy ijodda qanday uyg'unlashgani tahlil qilinadi. She'rdagi yonayotgan daraxt ramzi altruizm, fidoyilik, yangilanish, zulmga qarshi isyon va qayta tug'ilish kabi ijtimoiy va falsafiy ma'nolarni o'zida mujassam etganligi ko'rsatilib, uni Sharq va G'arb mifologiyasi hamda xalq adabiyotlari bilan solishtirish asosida keng kontekstda yoritiladi. Shuningdek, maqolada daraxt tasviri orqali milliy qadriyatlar, ma'naviy yangilanish va ijtimoiy adolat kabi masalalar falsafiy yoritiladi.

Kalit so'zlar: Omon Matjon, yonayotgan daraxt, folklorizm, jahon mifologiyasi, Altruizm, Iggdrasil, Ragnaryok, Asqad Muxtor, milliy qadriyatlar, ma'naviy yangilanish, jaholat va zulmat

Аннотация. This article analyzes how elements of folklore and world mythology are combined in artistic creation using the example of the poem "The Burning Tree" by Amon Matjon. It is shown that the symbol of the burning tree in the poem embodies social and philosophical meanings such as altruism, selflessness, renewal, rebellion against oppression, and rebirth, and it is highlighted in a broad context based on a comparison with Eastern and Western mythology and folk literature. The article also philosophically illuminates issues such as national values, spiritual renewal, and social justice through the image of a tree.

Ключевые слова: Амон Матжон, горящее дерево, фольклор, мировая мифология, альтруизм, Иггдрасиль, Рагнарёк, Аскад Мухтар, национальные ценности, духовное обновление, невежество и тьма.

Abstract. This article analyzes how elements of folklore and world mythology are combined in artistic creation using the example of the poem "The Burning Tree" by Amon Matjon. It is shown that the symbol of the burning tree in the poem embodies social and philosophical meanings such as altruism, selflessness, renewal, rebellion against oppression, and rebirth, and it is highlighted in a broad context based on a comparison with Eastern and Western mythology and folk literature. The article also philosophically illuminates issues such as national values, spiritual renewal, and social justice through the image of a tree.

Key words: Amon Matjon, burning tree, folklore, world mythology, Altruism, Yggdrasil, Ragnarok, Asqad Mukhtar, national values, spiritual renewal, ignorance and darkness

Omon Matjon asarlaridagi folklorizmlarning bir qirrasini jahon mifologiyasi unsurlaridan foydalanish va uni yangi mazmun bilan boyitish tashkil qiladi. Masalan, “Yonayotgan daraxt” she’rida ushbu holatni kuzatishimiz mumkin:

Nega, nega yondi?! Kechqurun bexos
Bulutlar guldirab qilgandilar jahd, -
Uyg‘oq edi, o‘zi ilk zarbni oldi
Yonayotgan daraxt!

Daraxtlar yonmoqda bugun dunyoda,
Yonib, o‘zgalarni uyg‘otmoq ne baxt!
Do‘stlarimdir barcha yonayotganlar,
Yuragimdir – YONAYOTGAN DARAXT!

Aslida yonayotgan daraxt timsoli jahon adabiyoti uchun yangilik emas. “Yonayotgan daraxt” “Yonib, men boshqalarga issiqlik va yorug‘lik beraman” deb jahd qilgan daraxt sharafiga altruizm ramziga aylangan. Bu yerda yonayotgan daraxtning ramziy ma’nosi boshqalarga yordam berish uchun o‘zini qurbon qilish, fidoyilik ekanligi ta’kidlangan [1].

Altruizm (lotincha alter – boshqa, boshqalar) boshqalarning farovonligi haqida beg‘araz g‘amxo‘rlik bilan bog‘liq faollikni anglatuvchi tushuncha, o‘z manfaatlarini boshqa odamning, boshqa odamlarning yoki umuman umumiy farovonlik uchun qurbon qilish, ya’ni fidoyilik tushunchasi bilan bog‘liqdir [2].

Omon Matjon Sharq va G‘arb tafakkur tadriji tarixi bilimdoni sifatida zaminimizning ushbu biri-birini to‘ldiruvchi va o‘ziga xos jilolari bilan farqlanuvchi ikki hududida daraxt, xususan, yonayotgan daraxt tushunchasi bilan qarashlarni omixtalashtiradi. “Salobatli yashil saltanat”, “Erkin qushchalarga zangor poytaxt” bo‘lgan daraxt yonar ekan “Uchqunlardek to‘zitdi qushlarini”. Daraxt qismatida yonish bor ekan, uni makon qilgan qushlar qismatida xonavayronlik bor, daraxt yonmoqqa mahkum ekan, bu “yashil saltanat” ham tanazzulga mahkum. Lekin jaholat zulmati borliqni shu qadar qoplaydiki, minglab erkin qushlarni bag‘rida jamlagan daraxt dev bo‘lib ko‘rinadi. Bu “dev”dan qutulish uchun uni yoqqanlar uning neligini “zulmat boyo‘g‘lidek” chekingandagina anglaydilar. Lekin kech... Ehtimol, daraxtni yoqqanlar uning daraxt ekanini bilib ham o‘t qo‘ygan bo‘lishlari hech gap emas. Bu mulohazalarga Mavlono Jaloliddin Rumiyning “Jaholat – zulmatdir. Qorong‘ida daraxt dev bo‘lib, olma esa tosh bo‘lib ko‘rinadi” – degan so‘zlari undaydi.

She’rdagi daraxtni esa kimdir yoqmaydi. Yashin urdi:

Tunda yashin tushdi bog‘ning chetiga,
Zulmat boyo‘g‘lidek chekindi karaxt.
Vulqondek portladi qorong‘ulikda
Yonayotgan daraxt!

Ta’kidlash kerakki, daraxtning yashin urishi va yonib ketishi motivi jahon folklor an’analari bilan bog‘lanadi. Masalan, Amerika hindularining afsonalarida ko‘plab qabilalarda yashin chaqishidan yonayotgan daraxtlar “xudolar”ning g‘azabi yoki tabiat kuchlarining namoyishi sifatida talqin etiladi. Inson yaratilishi haqidagi bu afsonalar odamlar tabiat dunyoning bir qismi sifatida yashayotgani, don va daraxtlar, buyvol va ayiq bilan aka-uka va opa-singil ekanligi haqidagi umumiy e’tiqodlarni son-sanoqsiz usullarda aks ettiradi. Hindular aqidasi ko‘ra, yer ham odam bo‘lgan. Tafsilotlarini qisqartirib aytganda, Yerga aylanadi. “Yer hali ham tirik, lekin u o‘zgargan. Tuproq uning eti, toshlar uning suyaklari, shamol uning nafasi, daraxtlar va o‘tlar uning sochidir. U yoyilgan holda yashaydi, biz esa uning ustida yashaymiz. U harakat qilganda, bizda zilzila bo‘ladi” [3].

Folklorida daraxt yonishining ramziy ma’nolari borki, mazkur she’rda shoir ularning aksarini nazarda tutadi.

She’rdagi yonayotgan daraxt o‘zida katta ijtimoiy ma’noni aks ettiradi. Jumladan,

Tozalanish: yonish eski narsalardan xalos bo‘lish, yangilanish ramzi.

O‘lim va qayta tug‘ilish: Daraxtning yonishi o‘limni, uning kulidan yangi hayotning paydo bo‘lishi esa qayta tug‘ilishni anglatishi mumkin. Ana shu jihati bilan yonayotgan daraxt Qaqnus timsoliga ma’nan yaqinlik kasb etadi.

G'azab yoki jazo: Daraxt yonishi muhitdagi mezonning buzilishi natijasida yuzaga kelgan muqarrar intiqom razmiga aylanadi. Kichik hajmli ushbu so'z ijtimoiy vazifasi va mushohalarga undashi bilan Asqad Muxtorning "Chinor" romanining bir qismida anglashilgan ijtimoiy anglamni bera oladi. "Chinor" romanidagi chinorning yonishi voqeasini bir necha falsafiy jihatdan talqin qilish mumkin. Jumladan, qadriyatlarining kuyishi. Chinor – o'zbek xalqi uchun muqaddas daraxt, u abadiylik, barqarorlik, mustahkamlik ramzidir. Chinorning yonishi esa xalqning milliy qadriyatlari, an'analari, urf-odatlarining kuyishi, yo'q bo'lishini anglatadi. Bu holat xalqning o'zligini yo'qotish xavfini, ma'naviy inqirozga yuz tutishini ko'rsatadi.

Zulm va zo'ravonlikka qarshi isyon: Chinorning yonishi zulm va zo'ravonlikka qarshi isyon ramzi hamdir. Bu holat xalqning erkinlikka intilishi, o'z haq-huquqlari uchun kurashishini ko'rsatadi.

O'lim va qayta tirilish: Chinorning yonishi – eskining kuyib, yangining paydo bo'lishini anglatadi. Bu holat xalqning o'z tarixidan saboq chiqarib, yangi hayotga qadam qo'yishi, o'z kelajagini yaratishini ko'rsatadi.

Adolatning tantanasi: Bu yovuzlikning jazolanishi, adolatning qaror topishini anglatadi. Bu holat xalqning haq-huquqlari tiklanishi, adolat tantana qilishini ko'rsatadi. Sodda qilib aytganda, Asqad Muxtor "Chinor" romanida chinorning yonishi voqeasi orqali o'zbek xalqining tarixi, qadriyatlari, orzu-umidlarini falsafiy jihatdan talqin qiladi. Bu voqea o'quvchini chuqur mushohadaga chorlaydi, o'zbek xalqining o'tmishi, buguni va kelajagi haqida o'ylashga undaydi.

Shuning uchun ham romanda chinor yonmaydi!

"Chinor yonmaydi.

Ochil buvaning o'chi bu kecha haqida bironta odamga batafsil hikoya qilganini hech kim bilmaydi-yu, lekin xalq orasida u haqda ertasigayok duv-duv gap tarqaladi. U kechasi bilan guzardagi o'sha tosh supada tik turib, chinorga tikilib chiqqan emish. Bir soat, ikki soat, o'n soat tikilibdi, go'yo qismatini kutganday, ko'zlaridan yosh tirqirab chiqquncha tikilibdi.

Chinor yonmabdi.

Chinor yonmabdi-yu, lekin bir dam tilga kirib, xuddi inson singari gapirgan emish. – Men yonib ketsam, zamon oxir bo'ladi! – deganmish chinor!" [4].

Daraxt ildizi yer ostida, boshi ko'kka bo'y cho'zganligi bilan zamin va osmon o'rtasida vosita ramziga ham aylangan. Shu bois u "yeru ko'kdan chin xabardor"ga aylangan. U bilan suhbatlashish o'tmishdan ogohlik, kelajakka teran nigoh tashlay olish baxtini baxsh etadi. Omon Matjon boshqa bir she'rida aytganidek:

Ay daraxt, tanishtir yulduzing bilan,

Yerdan ne izlaysan ildizing bilan?!

Xo'bdir yeru ko'kdan chin xabardorlik,

Qachon so'zlashasan, ayt, bizim bilan?!

Jahon folkloristikasiga nigoh tashlasak, Skandinaviya mifologiyasiga mansub "Edda"da dunyo daraxti Iggdrasilning yonishi Ragnaryok (qiyomat, oxir zamon) belgilaridan biri sifatida tasvirlanadi. Iggdrasil – Skandinaviya kosmologiyasidagi to'qqiz dunyoni bog'lovchi jahon daraxtidir. Uning ildizlari va shoxlari Asgard (xudolar makoni), Midgard (odamlar dunyosi) va Xelxeymga (o'liklar dunyosi)cha cho'ziladi. Daraxt koinot tartibi va barqarorligini ramziy ma'noda ifodalaydi. Ragnaryok – "Katta Edda"dagi "Vyolvanning bashorati" ("Völuspá") dostonida bashorat qilingan dunyoning oxiridir.

Bu falokatli voqea o'z ichiga quyidagilarni oladi:

Koinot tartibining buzilishi: Axloqiy va tabiiy qonunlar buziladi. Aka-ukalar bir-biri bilan jang qiladi va qish yozsiz uch yil davom etadi ("Fimbulvinter").

Maxluqlarning ozod qilinishi: Bo'ri Fenrir, ilon Yormungand va boshqa maxluqlar xudolar bilan jang qilish uchun ozodlikka chiqadi.

Xudolar va maxluqlar jangi: Xudolar va maxluqlar so'nggi jangda to'qnashadi. Odin, Tor, Freyr va boshqa qahramonlar mardonavor halok bo'ladi.

Iggdrasilning halokati: "Vyolvanning bashorati"ga ko'ra, Iggdrasil titrab, yonib ketadi, bu Ragnaryokning asosiy belgilaridan biridir.

Astura (mif)da Igddrasilning halokati koinot tartibining buzilishi va mavjud dunyoning oxirini anglatadi. Biroq, Ragnaryokda qayta tug'ilish sikli ham mavjud. Eski dunyo halok bo'lganidan keyin yangi, go'zalroq dunyo paydo bo'ladi.

Dunyo madaniyatida jahon daraxtining eng taniqli va keng tarqalgan obrazlaridan biridir. Jahon daraxti Yevropa, Osiyo, Sibir mifologik tizimlarida uchraydi, u yerda uning tavsifi skandinaviya mifologiyasidagi jahon daraxti sifatida Igddrasil namunasida ko'p umumiylikni topadi. Hind-Yevropa afsonalarida jahon daraxti odatda ulkan eman (slavyanlar, keltlarda) yoki aynan yasen (germanlarda) bo'lgan. Daraxt uchida o'tirgan qush samoviy dunyoni ifodalaydi Ba'zi qush turlari (jumladan, burgut, shuningdek, qarg'a, boyo'g'li, turna va boshqalar dunyolar o'rtasidagi vositachilar sifatida qadrlanadi; ularning antipodi pastki dunyolar va kosmos sohalarida vositachi funksiyalarini bajaruvchi ilonlardir. Ilon yoki boshqa egri-bugri mavjudot qadimgi kosmologiyaning yer osti dunyosi ramzidir [5].

Jahon daraxti obrazi ko'plab madaniyatlarda, jumladan, o'zbek xalq ertaklarida ham uchraydi. U hayot, o'lim, qayta tug'ilish va dunyolar o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalovchi universal ramzdir. Igddrasil nafaqat Skandinaviya mifologiyasining markaziy elementi, balki zamonaviy fantastika va san'atda ham keng qo'llaniladi. Bu uning ramziy ma'nosining chuqurligi va universalligini ko'rsatadi. Daraxt uchidagi qush va ildizlardagi ilon dunyolar o'rtasidagi dualizmni, ya'ni osmon va yer, yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi kurashni ifodalaydi. Jahon daraxtining buloq bilan bog'lanishi hayot manbai va o'lmas hayot berish g'oyasini kuchaytiradi. Olimlarning Markaziy Osiyodan kelib chiqish ehtimoli haqidagi taxminlari mifologik obrazlarning tarqalishi va o'zaro ta'sirini o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

Yunon mifologiyasida esa Gerakl haqidagi afsonada uning o'limi daraxt yonishi bilan bog'liq. Gerakl yonayotgan daraxtdan yasalgan kiyimni kiyib, azoblanadi.

Ko'rinadiki, shoir uncha katta bo'lmagan bir she'r qa'riga folkorizmdan foydalangan holda nihoyatda katta mazmun joylay olgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. <https://givoyles.ru/articles/lyudi-i-derevyia/derevo-kak-simvol-ot-religii-do-politiki/>
2. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Альтруизм>
3. American Indian Myths and Legends" by Richard Erdoes and Alfonso Ortiz 14.
4. Asqad Muxtor. Chinor: Rivoyatlar, hikoyatlar, qissalar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2016. – B. 8.
5. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Иггдрасиль>

UO'K 81'42

KONSEPT TUSHUNCHASINING LINGVOMADANIY VA KOGNITIV ASOSLARI

M.Rahmonova, o'qituvchi, Qarshi xalqaro universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada konsept tushunchasining shakllanishi, uning lingvomadaniy va kognitiv asoslari keng tahlil qilinadi. Kognitiv tilshunoslikning asosiy yo'nalishlari, konseptning falsafiy ildizlari, shuningdek, konseptual metafora nazariyasi ham yoritilgan. Muallif konseptni inson tafakkuri, tili va madaniyati kesishgan nuqtadagi ko'p qatlamli birlik sifatida talqin qiladi. Maqolada Platon, Aristotel, Kant, Lakoff, Vezhbitska kabi olimlarning nazariyalari asosida konseptning nazariy mohiyati va milliy-madaniy xususiyatlari tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: konsept, kognitiv tilshunoslik, lingvomadaniyat, tafakkur, konseptual metafora, madaniyat kodi, prototip nazariyasi.

Аннотация. В данной статье подробно анализируются формирование понятия «концепт», его лингвокультурные и когнитивные основы. Рассматриваются основные направления когнитивной лингвистики, философские корни концепта и теория концептуальной метафоры. Автор трактует концепт как многослойное единство, находящееся на пересечении языка, мышления и культуры. На основе трудов Платона, Аристотеля, Канта, Лакоффа, Вежбицкой раскрываются теоретическая сущность и национально-культурные особенности концепта.

Ключевые слова: концепт, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, мышление, концептуальная метафора, культурный код, прототипическая теория.

Abstract. *This article explores the formation of the concept notion and its linguocultural and cognitive foundations. It examines the main directions of cognitive linguistics, the philosophical origins of the concept, and the theory of conceptual metaphor. The author interprets the concept as a multilayered phenomenon situated at the intersection of language, thought, and culture. Drawing on the works of Plato, Aristotle, Kant, Lakoff, and Wierzbicka, the study reveals the theoretical essence and national-cultural features of the concept.*

Keywords: *concept, cognitive linguistics, linguocultural studies, thinking, conceptual metaphor, cultural code, prototype theory.*

Kognitiv tilshunoslik — til va ong o'rtasidagi munosabatlar muammolarini, dunyoni kontseptuallashtirish va turkumlashtirishda tilning rolini, kognitiv jarayonlarda va inson tajribasini umumlashtirishda, insonning individual kognitiv qobiliyatlari bilan bog'liqligini va til va ularning o'zaro ta'siri shakllarini o'rganadigan tilshunoslik yo'nalishi. Kognitiv tilshunoslikning paydo bo'lishi nafaqat tilshunoslik tarixi, balki kengroq nuqtai nazardan, kognitiv tadqiqotlarning rivojlanishi va kognitiv fan deb ataladigan fanning paydo bo'lishi bilan ham belgilandi (ingliz. kognitiv fan; rus tilidagi nashrlarda, kognitologiya va kogitologiya atamaları ham qo'llanadi). Umuman olganda, kognitivizm — bu fikrlash jarayonlarini boshqaradigan, umumiy tamoyillarni o'rganishni birlashtirgan fanlar majmuidir. Shunday qilib, til fikrlash jarayonlariga kirish vositasi sifatida taqdim etiladi. Insoniyat tajribasi, uning tafakkuri aynan tilda muqimdir; til — kognitiv mexanizm, ma'lumotni maxsus kodlashtiradigan va o'zgartiruvchi belgilar tizimi. Kognitiv tilshunoslikda biz til va tafakkur o'rtasidagi murakkab munosabatlarni o'rganishning yangi bosqichini ko'ramiz, bu muammo asosan rus nazariy tilshunosligiga xosdir. Bunday tadqiqotlarni neyrofiziologlar, shifokorlar, psixologlar boshlashgan. Neyrolingvistika neyrofiziologiya asosida vujudga kelgan (L. S. Vygotskiy, A. R. Luriya). Til faoliyati inson miyasida sodir bo'lishi, til faoliyatining har xil turlari (tilni o'zlashtirish, tinglash, gapirish, o'qish, yozish va boshqalar) miyaning turli qismlari bilan bog'liq.

Til va tafakkur o'rtasidagi munosabat muammosi rivojlanishining navbatdagi bosqichi psixolingvistika bo'lib, u nutqni yaratish va idrok etish jarayonlarini, tilni inson ongida saqlanadigan belgilar tizimi sifatida o'rganish jarayonlarini, tilning o'zaro bog'liqligini o'rganadi).

Kognitiv tilshunoslikning hozirgi kungacha aniqlangan kamida quyidagi yo'nalishlari haqida gapirishimiz mumkin (biz ushbu tendentsiyalarning tipik vakillarini nomlaymiz): kulturologik — **madaniyat** elementlari sifatidagi tushunchalarni turli fanlar ma'lumotlari asosida o'rganish. Bunday tadqiqotlar, odatda, de-fakto fanlararo bo'lib, faqat tilshunoslik bilan bog'liq emas, garchi ular tilshunoslar tomonidan amalga oshirilishi mumkin (bu bizga ushbu yondashuvni kognitiv tilshunoslik doirasida ko'rib chiqishga imkon beradi); bu holda til faqat tushunchalar haqidagi bilim manbalaridan biri sifatida ishlaydi (masalan, kontseptsyani tavsiflash uchun ushbu tushunchani nomlovchi so'zning etimologiyasi haqidagi ma'lumotlardan foydalaniladi);

lingvokulturologik — til birliklari tomonidan milliy til madaniyatining elementlari sifatida atalgan tushunchalarni milliy qadriyatlar va ushbu madaniyatning milliy xususiyatlari bilan bog'liq holda o'rganish: „tildan madaniyatga“ yo'nalishi;

mantiqiy — tushunchalarni ularning lingvistik shakliga bevosita bog'liqliksiz mantiqiy usullar bilan tahlil qilish;

semantik-kognitiv — tilning leksik va grammatik semantikasini tushunchalar mazmuniga kirish vositasi sifatida, ularni til semantikasidan kontseptsiya sohasiga modellashtirish vositasi sifatida o'rganish;

falsafiy va semiotik — belgining kognitiv asoslari o'rganiladi.

Ushbu sohalarining har birini zamonaviy tilshunoslikda allaqachon yetarlicha shakllangan deb hisoblash mumkin, ularning barchasi o'ziga xos uslubiy tamoyillarga ega (ularning barchasi birinchi navbatda tushunchaning ong birligi sifatidagi nazariy g'oyasi bilan birlashtirilgan) va ularning barchasida o'z tarafdorlari bor. kognitiv tilshunoslar, ular juda taniqli ilmiy maktablar tomonidan ifodalanadi. Kognitiv tilshunoslik uchta asosiy bo'limga bo'linadi:

- Kognitiv semantika, birinchi navbatda leksik semantika bilan shug'ullanadi;

• Kognitiv grammatika, asosan, sintaksis, morfologiya va tilshunoslikning grammatika bilan bog'liq boshqa sohalari bilan shug'ullanadi;

• Kognitiv fonologiya.

Kognitiv lingvistikani qiziqtirgan bilishning aspektlariga quyidagilar kiradi:

• Konstruktiv grammatika va kognitiv grammatika;

• Kontseptual metafora va kontseptual chalkashlik;

• Kontseptual tashkilot: toifalarga ajratish, metonimiya, ramka semantikasi va ikoniklik.

Kognitiv tilshunoslik generativ tilshunoslikka qaraganda ko'proq bu sohalarni bir butunga birlashtirishga harakat qiladi. Kognitiv tilshunoslik terminologiyasi hali to'liq o'rnatilmaganligi sababli, bu nisbatan yangi tadqiqot sohasi bo'lgani sababli, shuningdek, boshqa fanlar bilan aloqalar tufayli qiyinchiliklar yuzaga keladi.

Kognitiv tilshunoslikning rivojlanishi adabiy matnlarni tahlil qilishning tan olingan usullariga aylanib bormoqda. Kognitiv poetika zamonaviy stilistikaning muhim qismiga aylandi. Bu fan bo'yicha eng yaxshi kitob Piter Stokvellning *Kognitiv Poetika* bo'lib qoladi.

Kognitiv tilshunoslik fanining o'rganish sohasi aniq chegaraga ega bo'lmasa-da, keying yillarga kelib, kognitiv o'z-o'zidan leksikologiyani o'rganishning turli yo'nalishlari, kognitiv grammatikaning turli xil turlari, shuningdek, kognitiv nutqlar paydo bo'ldi. Boshqa tomondan, semantikada uning kognitiv prototip semantikasi, konseptual semantika, kadr semantikasi kabi sohalari jadal rivojlanayotganini ko'rishimiz mumkin. Nihoyat, hozirgi kunga qadar bir qator tilshunoslik muammolarini o'rganishda kognitiv nuqtai nazardan yangi-yangi xulosalar olish mumkin edi. Avvalo, hozir uni kontseptsialash va tasniflash; olamni idrok etishda olam manzarasining lingvistik aks etishi; tilning korrelyativ shakllari; lingvistik tuzilmalarning kognitiv tuzilmalar bilan aloqasi; rus va o'zbektilshunosligida so'z turkumlari muammosiga bag'ishlangan bir qancha maqolalarda ko'rishimiz mumkin. Bizningcha, kognitiv tilshunoslikning vazifalari quyidagilardan iborat: 1) insonda bilimning paydo bo'lishida tilning rolini aniqlash; 2) olam va undagi narsalarni turkumlash (tushunchalarni shakllantirish va turlarga bo'lish); jarayonlarni kontseptuallashtirish (tushunchalarni shakllantirish) va atribut (nominatsiya) tushunish; 3) kontseptual tizim bilan lingvistik tizim o'rtasidagi munosabatni aniqlash; 4) olamning lingvistik va kognitiv (kontseptual) tasvirlari bilan bog'liq masalalarni hal qilish.

Keling endi konsept tushunchasini o'zi nima ekanligini ko'rib chiqsak. “Konsept” termini XX asrning 90-yillaridan boshlab qo'llanilib keladi. Ushbu tushuncha haligacha aniq bir izoh bilan talqin qilinmagan. Uning ustida tadqiqotlar olib borgan tilshunoslardan biri S.A.Askoldov konseptga “bir tur yoki boshqa turdagi tushunchalar haqida fikrlash jarayonini o'zida aks ettiradigan birlik” deb izoh beradi.

Konsept tushunchasining shakllanishi qadimgi falsafiy tafakkur bilan chambarchas bog'liqdir. Qadimgi yunon mutafakkirlari bu borada birinchi nazariy asoslarni yaratganlar. Sokrat suhbatlarida tushunchaning mohiyatini ta'riflash orqali uni anglash muhimligini ta'kidlagan bo'lsa, Platon konseptlarni “abadiy va mukammal g'oyalar” sifatida talqin qiladi. Platon nazariyasiga ko'ra, inson ongidagi tushunchalar – bu ideyalar olamining aks-sadosi xolos. Aristotel esa tushunchalarni real mavjudotlarning umumiy belgilarini aks ettiruvchi aqliy konstruksiya sifatida ko'rib, ularni “kategoriya” tushunchasi orqali tizimlashtirdi. Uning jins va tur asosidagi tasniflash usuli keyinchalik butun Yevropa mantiqiy tafakkuriga katta ta'sir ko'rsatdi.

O'rta asrlarda konsept masalasi “universallar muammosi” shaklida dolzarb bo'ldi. Porfiriyning *Isagoge* asari ushbu muammoni nazariy jihatdan qo'ydi. Keyinchalik realistlar (masalan, Foma Akvinskiy) universallarni real mavjud deb bilishsa, nominalistlar (Uilyam Okkam) ularni faqat til birliklari deb hisobladilar. Konseptualistlar esa universallarni inson tafakkurining mahsuli sifatida talqin qildilar. Shu davrda islom falsafasi ham konsept tushunchasiga sezilarli hissa qo'shdi. Forobiy va Ibn Sino konseptlarni “tasavvur” va “tasdiq” kategoriyalari orqali izohladilar hamda ma'no va mohiyatni bilish jarayonining markaziga qo'ydilar. Ibn Sinoning “ikkinchi intensiyalar” haqidagi qarashlari zamonaviy mantiqiy va semantik tadqiqotlarga asos bo'lib xizmat qildi.

Yangi davr falsafasida konseptning manbai haqida keskin bahslar yuzaga keldi. Ratsionalistlar (Dekart, Leybnits) konseptlarning ayrimlari tug'ma, aqlning o'zida mavjud, deb hisoblasalar,

empiristlar (Lokk, Gyum) konseptlar tajriba va sezgidan hosil bo'lishini ta'kidladilar. Lokk konseptni "umumiy g'oya" sifatida talqin qilib, uni real mohiyatdan ajratdi. Gyum esa abstrakt g'oyalarning mavjudligini tanqid qildi. Leybnits konseptni mantiqiy jihatdan tahlil qilinadigan, tarkibiy qismlardan iborat birlik sifatida ko'rdi.

Immanuil Kant konseptlarni inson tafakkurining tajribani tartibga soluvchi a priori kategoriyalari deb baholadi. Kantning "sxematizm" nazariyasi konsept va sezgi o'rtasidagi vositachilikni tushuntirib berdi. Hegel esa konseptni (Begriff) dialektik jarayonning markaziga qo'yib, uni rivojlanish va o'z-o'zini anglash jarayoni sifatida talqin qildi.

XIX–XX asr falsafasida konsept masalasi yangi burilish oldi. G. Frege konseptni mantiqiy funksiya sifatida ko'rib, ma'no (Sinn) va denotat (Bedeutung) o'rtasidagi farqni kiritdi. E. Gusserl fenomenologik yondashuv orqali konseptlarni mohiyatlarning ongda tasviri sifatida tushuntirdi. L. Vitgenshteyn esa konseptlarning qat'iy chegaralarga ega emasligini, ular "til o'yinlari" va "oilaviy o'xshashliklar" orqali shakllanishini ta'kidladi.

Zamonaviy kognitiv lingvistika konsept tushunchasini yangi nazariy asoslarda rivojlantirdi. E. Rochning prototip nazariyasi konsept markazida tipik elementlar, chetida esa kamroq tipik elementlar joylashishini ko'rsatdi. J. Lakoff va M. Jonson konseptlarni insonning jismoniy tajribasi va metaforik tafakkuri bilan bog'lab izohladilar. L. Barsalou esa konseptlarni idrok va sezgi tajribalariga tayangan "perseptual ramz tizimlari" sifatida talqin qildi. Shu tariqa, konsept tushunchasining falsafiy ildizlari qadimgi yunon falsafasidan boshlab, o'rta asrlar, yangi davr ratsionalizm va empirizmi, Kant va nemis klassik falsafasi, XX asr fenomenologiyasi hamda zamonaviy kognitiv lingvistikasigacha bo'lgan keng tarixiy-madaniy yo'lni o'z ichiga oladi. Bu jarayon konseptning faqat tilshunoslik emas, balki falsafa, mantiq, psixologiya va kognitiv fanlar kesishmasidagi markaziy kategoriya ekanini tasdiqlaydi.

Zamonaviy tilshunoslikda konsept tushunchasi markaziy ilmiy kategoriyalardan biri hisoblanadi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tilshunoslik faqat grammatik va leksik tizimni emas, balki til va tafakkur, til va madaniyat munosabatlarini ham chuqur o'rganishga e'tibor qaratdi. Natijada konsept atamasi kognitiv lingvistika va lingvomadaniyatshunoslikda faol qo'llanila boshladi.

Avvalo, konsept tushunchasi inson ongida mavjud bo'lgan bilim, tajriba va madaniy qadriyatlarining til orqali shakllangan ifodasi sifatida izohlanadi. Bu yondashuvda konsept nafaqat so'zning ma'nosi, balki insonning muayyan hodisa haqidagi bilimlari, assotsiatsiyalari, baholari va emotsiyalarini ham qamrab oladi. Demak, konsept – bu til, tafakkur va madaniyat kesishmasidagi ko'p qatlamli birlikdir.

Kognitiv tilshunoslikdagi yondashuvlar

A. Vezhbtska konseptlarni "madaniyat kodlari" sifatida tushuntirib, ularni universal va milliy xususiyatlarga ajratadi. Uning "Natural Semantic Metalanguage" nazariyasi konseptlarni minimal semantik birliklar orqali ifodalashga intiladi.

D. S. Lixachev konseptlarni "milliy madaniyatning konsentratsiyalangan shakli" deb ataydi. Uningcha, konseptlar millat tarixida shakllanib, avloddan-avlodga o'tadi.

S. A. Askoldov-Alekseev konseptni "madaniyatdagi asosiy aqliy birlik" deb ta'riflagan.

Yu. S. Stepanov konseptlarni madaniyatdagi asosiy "xazina birliklari" sifatida izohlab, ularni nafaqat bilim, balki qadriyatlar va ramzlar yig'indisi sifatida ko'rsatadi.

Kognitiv metafora nazariyasi

Zamonaviy konsept talqinida Lakoff va Jonsonning konseptual metafora nazariyasi alohida o'rin tutadi. Ularning fikricha, inson tafakkuri metaforik asosda qurilgan: masalan, vaqt – bu pul, hayot – bu yo'l, bilim – bu yorug'lik kabi konseptual metaforalar bizning dunyoni qanday tushunishimizni belgilaydi.

Lingvomadaniyatshunoslikda konsept

Zamonaviy lingvomadaniyatshunoslikda konsept madaniyat belgilarini ifodalovchi til birligi sifatida qaraladi. Milliy konseptlar (masalan, o'zbek tilidagi "mehmondo'stlik", ingliz tilidagi "privacy", rus tilidagi "toska") xalqning dunyoqarashi va qadriyat tizimini aks ettiradi. Shuning

uchun lingvomadaniy tahlilda konseptlar milliy o'ziga xoslikni anglashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Asosiy xususiyatlari

Zamonaviy tilshunoslikda konsept quyidagi belgilar bilan tavsiflanadi:

1. Ko'p qatlamlilik – bilim, baho, emotsiya, ramz va qadriyatni qamrab oladi.
2. Dinamiklik – vaqt o'tishi bilan o'zgaradi, yangi ma'nolar va assotsiatsiyalar bilan boyiydi.
3. Milliy-madaniy xususiyat – umumiy universallar bilan bir qatorda, har bir millatga xos konseptlar mavjud.
4. Til vositalarida aks etishi – so'zlar, frazeologizmlar, matallar, badiiy obrazlarda ifodalanadi.

Xulosa. Shunday qilib, zamonaviy tilshunoslikda konsept faqat so'zning ma'nosi emas, balki insonning ongidagi murakkab bilimlar, qadriyatlar va tajriba yig'indisi sifatida talqin qilinadi. Bu yondashuv tilni nafaqat kommunikativ vosita, balki madaniyat va tafakkurning in'ikosi sifatida o'rganishga imkon beradi. Konsept tushunchasi bugungi kunda tilshunoslik, madaniyatshunoslik, psixologiya va falsafa fanlari kesishmasidagi eng muhim tadqiqot ob'ektlaridan biriga aylangan.

REFERENCES:

1. Скребцова, Т. Г.. Когнитивная лингвистика: Курс лекций.. Филологический факультет СПбГУ, 2011 — 256-bet.
2. З.Д.Попова, И.А.Стернин., Когнитивная лингвистика. Монография.. АСТ: «Восток-Запад», 2007.
3. Plato. *The Republic*. Cambridge University Press, 2000 (asl: mil. avv. V asr).
4. Aristotle. *Metaphysics*. Penguin Classics, 1998.
5. Kant, I. *Critique of Pure Reason*. Cambridge University Press, 1998.
6. Hegel, G.W.F. *Phenomenology of Spirit*. Oxford University Press, 1977.
7. Descartes, R. *Meditations on First Philosophy*. Hackett Publishing, 1996.
8. Lakoff, G., & Johnson, M. *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, 1980.
9. Lakoff, G. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. University of Chicago Press, 1987.
10. Langacker, R.W. *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. Oxford University Press, 2008.
11. Wierzbicka, A. *Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. Oxford University Press, 1997.
12. Evans, V. *A Glossary of Cognitive Linguistics*. Edinburgh University Press, 2007.
13. Апресян, Y.D. *Lexical Semantics: Selected Writings*. Karoma Publishers, 1980.
14. Kubryakova, E.S. *On the Notion of Concept in Modern Cognitive Linguistics*. Moscow State University Press, 1996.

UDC 808.5

THE DYNAMICS OF THE AUTHOR'S THOUGHTS AND EMOTIONS THROUGH LINGUISTIC MATERIAL

N.B.Rakhimova, independent researcher, Bukhara State Pedagogical Institute, Bukhara

Annotatsiya. Ushbu maqolada lingvistik elementlar muallifning fikr va his-tuyg'ularining dinamikasini qanday aks ettirishi ko'rib chiqiladi, til tasvirida makon va vaqtning uzluksizligiga urg'u beriladi. Lingvistik, stilistik va kognitiv nuqtai nazardan foydalangan holda, tadqiqot til tuzilmalari matnning fazoviy va vaqtinchalik kontekstida hissiy va kognitiv o'zgarishlarni qanday etkazishini o'rganadi. Bu tilning yozuvchining ichki olamining ham ko'zgusi, ham yaratuvchisi vazifasini bajarishini, unda his-tuyg'ular, vaqt va makon uyg'un stilistik shaklga ega ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: til unsurlari, hissiyot, tafakkur jarayoni, ritorik vosita, makon-vaqt izchilligi, lingvistik tasvir, ijodkor nigohi.

Аннотация. В данной статье рассматривается, как языковые элементы отражают динамику мыслей и чувств автора, подчёркивая непрерывность пространства и времени в языковой репрезентации. Используя лингвистические, стилистические и когнитивные подходы, исследование рассматривает, как языковые структуры передают эмоциональные и когнитивные трансформации в пространственно-временном контексте текста. Показано, что язык выступает одновременно зеркалом и создателем внутреннего мира писателя, где чувства, время и пространство сливаются в целостную стилистическую форму.

Ключевые слова: языковые элементы, чувство, мыслительный процесс, риторическое средство, пространственно-временная последовательность, лингвистическое изображение, взгляд автора.

Abstract. *This article examines how linguistic elements reflect the dynamics of an author's thoughts and feelings, emphasizing the continuity of space and time in language representation. Utilizing linguistic, stylistic, and cognitive perspectives, the research examines how language structures convey emotional and cognitive transformations within the spatial and temporal context of the text. It shows that language acts as both a mirror and a creator of the writer's inner realm, where feelings, time, and space converge into a cohesive stylistic form.*

Keywords: *language elements, feeling, thought process, rhetorical device, spatial-temporal consistency, linguistic depiction, creator's perspective.*

Language serves as a conduit for expressing the author's inner realm—his or her ideas, feelings, and interpretations—through linguistic means. Each language choice conveys not only meaning but also emotional and psychological subtleties. The writer's personal experience, conveyed through language, generates a vibrant stream of emotions and ideas that align with the ongoing passage of space and time in the narrative. In literary discussions, the dimensions of space and time organize the story and create the basis for emotional and intellectual expression. The fusion of linguistic, temporal, and spatial continuity creates a unified linguistic representation of the author's reality.

The connection between language, emotion, and thought has traditionally been a key focus in linguistic and literary studies. Roman Jakobson (1960) recognized the poetic function of language as essential for comprehending emotional expression. Halliday (1978) highlighted that linguistic forms convey social and emotional significances. Lakoff and Johnson (1980) suggested that conceptual metaphors connect emotion and thought, influencing our understanding of time and space. These theories suggest that linguistic elements do more than express meaning; they also shape a dynamic representation of the author's psychological and emotional landscape.

Linguistic Expression of Emotion. Emotion is realized through multiple linguistic layers: lexical, syntactic, and stylistic. Lexical choices such as expressive adjectives, evaluative words, and interjections (e.g., 'radiant,' 'melancholy,' 'ah') create emotional tone. Syntactic structures—repetition, inversion, ellipsis, and rhetorical questions—enhance expressiveness. Stylistic devices like metaphor, personification, and irony indirectly reveal emotional states. In modernist texts like *Mrs. Dalloway* by Virginia Woolf, the fluidity of syntax mirrors the instability of emotions and the subjective experience of time.

Linguistic Representation of Thought. The dynamics of thought are expressed through inner speech and narrative shifts. Techniques such as stream of consciousness and free indirect discourse reflect the movement of the author's mind in language. Linguistic material organizes these thought processes, providing textual coherence. The interplay of emotion and thought results in the psychological time of the text—a linguistic construct where mental processes replace linear chronology.

Space-Time Continuity in Literary Texts. The categories of space and time form the conceptual foundation of narrative structure. Linguistic markers of tense, aspect, and deixis ensure continuity and cohesion. Temporal continuity maintains logical flow, while spatial expressions create a sense of presence and orientation. For instance, changes in tense ('was,' 'is,' 'will be') or spatial deixis ('here,' 'there,' 'beyond') mark transitions in the author's perspective, revealing emotional and cognitive shifts. Thus, spatio-temporal continuity in linguistic form mirrors the author's evolving emotional and intellectual stance.

Interaction of Linguistic Form, Emotion, and Continuity. Language acts as a mirror of the author's consciousness, where stylistic devices integrate emotional rhythm and cognitive movement. The tempo and structure of sentences correspond to emotional states: short, abrupt sentences reflect tension or anxiety, while long, flowing sentences express calmness, reflection, or nostalgia. This linguistic rhythm builds a sense of temporal and emotional progression, connecting the author's internal and external worlds through space-time continuity.

Conclusion. Linguistic material is not only a reflection of the author's thoughts and emotions but also a means of constructing a continuous world of meaning. The interaction of emotion, cognition, and linguistic form creates the illusion of temporal and spatial flow within the text. Through language, the author transforms subjective experiences into objective textual structures, uniting emotional dynamics and spatio-temporal continuity in a coherent linguistic representation.

REFERENCES:

1. Halliday, M. A. K. (1978). *Language as Social Semiotic*. London: Edward Arnold.
2. Leech, G. (1981). *Semantics: The Study of Meaning*. London: Penguin.
3. Jakobson, R. (1960). *Linguistics and Poetics*. In *Style in Language*. MIT Press.
4. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
5. Widdowson, H. G. (1992). *Practical Stylistics*. Oxford University Press.
6. Carter, R., & Simpson, P. (1989). *Language, Discourse and Literature*. London: Routledge.
7. Werth, P. (1999). *Text Worlds: Representing Conceptual Space in Discourse*. London: Longman.
8. Stockwell, P. (2002). *Cognitive Poetics: An Introduction*. London: Routledge.
9. Fowler, R. (1986). *Linguistic Criticism*. Oxford University Press.
10. Toolan, M. (1998). *Language in Literature*. London: Arnold.
11. Turner, M. (1996). *The Literary Mind*. Oxford University Press.
12. Vygotsky, L. (1986). *Thought and Language*. Cambridge, MA: MIT Press.
13. Bakhtin, M. (1981). *The Dialogic Imagination*. Austin: University of Texas Press.
14. Ricoeur, P. (1984). *Time and Narrative*. Chicago: University of Chicago Press.
15. Damasio, A. (1999). *The Feeling of What Happens: Body and Emotion in the Making of Consciousness*.

UDC 811.161.1'276.6:62+811.111'276.6:62

WOMAN'S CHARACTER IN MENTALITY: CULTURE-LINGUISTIC AND COGNITIVE ASPECTS

U.S.Rakhimova, dots., PhD, Urgench Ranch Technological University, Urgench
N.I.Masharipova, postgraduate student, Urgench Ranch Technological University, Urgench

Annotatsiya. Ushbu maqolada ayol xarakterining mental doirada o'rganilishi, uning lingvokulturologik hamda kognitiv jihatlarini tahlil qilinishi. Tadqiqot madaniyat va til omillarining ayol xarakteriga nisbatan turli jamiyatlardagi qabul qilinishi va tasvirlanishiga qanday ta'sir ko'rsatishini o'rganish. Feminizmga doir til namunalarini, metaforalarni va kognitiv sxemalarni tahlil qilish orqali til, madaniyat va tafakkur o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, shuningdek, jinsiy identifikatsiya shakllanishi yoritiladi. Natijalar ayol obrazining kognitiv va madaniy jihatdan qanday shakllanishini chuqurroq anglashga yordam beradi va madaniyatlararo muloqot hamda gender tadqiqotlari uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: ayol xarakteri, mentallik, lingvokulturologiya, kognitiv jihatlar, jinsiy identifikatsiya, madaniy qabul, til va madaniyat, feminizm, kognitiv sxemalar

Аннотация. В данной статье рассматривается понятие женского характера в рамках ментальности с акцентом на лингвокультурологические и когнитивные аспекты. Исследование анализирует, как культурные и языковые факторы влияют на восприятие и репрезентацию женского характера в различных обществах. Через изучение языковых моделей, метафор и когнитивных схем, связанных с феминностью, раскрывается взаимосвязь языка, культуры и мышления, а также формирование гендерной идентичности. Полученные результаты позволяют глубже понять, как образ женщины формируется когнитивно и культурно, и представляют интерес для межкультурной коммуникации и гендерных исследований.

Ключевые слова: женский характер, ментальность, лингвокультурология, когнитивные аспекты, гендерная идентичность, культурное восприятие, язык и культура, феминность, когнитивные схемы

Abstract. This article explores the concept of a woman's character within the framework of mentality by examining culture-linguistic and cognitive perspectives. The study investigates how cultural and linguistic factors influence the perception and representation of women's character traits in different societies. By analyzing language patterns, metaphors, and cognitive schemas related to femininity, the research highlights the interplay between language, culture, and thought in

shaping gender identities. The findings contribute to a deeper understanding of how women's images are constructed cognitively and culturally, offering insights for cross-cultural communication and gender studies.

Keywords: *woman's character, mentality, linguoculturology, cognitive aspects, gender identity, cultural perception, language and culture, femininity, cognitive schemas*

Introduction. The image of woman is one of the oldest and most enigmatic ideas in human thought and culture. The image of a woman in the world is different, it is perceived differently by language, literature, units of paremiology and sayings: mother, lover, wife, sister, symbol of beauty, loyal friend or social role. The woman's image as a linguistic problem is actual for culture-linguistics as showing not only language units, but also values, a way of thinking and certain aspects of worldview of people is actual.

Peculiarities of National Thought and Worldview in the Formation of the Images of Female Character: The material studied demonstrates that in the Uzbek and English cultures, units of paremiology, idioms and artistic symbols have been developing to convey the female character and that similarities and differences could be observed in the national thought. The peculiarities and study of units of paremiology, sayings, and wisdom speech in the English language include the following key points:

Nature of Units of paremiology: English units of paremiology are short, pithy statements that express general truths, practical advice, or wisdom based on common human experiences. They often use metaphorical or symbolic language, making them memorable and relatable in daily communication.

Cultural and Linguistic Role: Units of paremiology reflect cultural values and collective wisdom passed down through generations. They provide insights into societal norms and perspectives. Although some units of paremiology are culture-specific, many have universal themes that transcend linguistic boundaries.

Units of paremiology differ from idioms in that units of paremiology express a clear moral or truth, while idioms are phrases with meanings not deducible from the individual words. Sayings or wisdom speeches also share this moral or advisory quality but may be longer or less well-known.

Usage and Functions: Units of paremiology are used in both spoken and written English to reinforce morals, offer advice, explain complex ideas succinctly, and enhance communication. They are common in informal contexts and enrich conversational and literary expressions.

Pedagogical Value: Learning English units of paremiology aids language fluency and cultural understanding. Knowing when and how to use units of paremiology effectively is important, as misapplication can lead to confusion or miscommunication. Examples: Common English units of paremiology include "The early bird catches the worm," "Don't put all your eggs in one basket," "Actions speak louder than words," and "Honesty is the best policy," each conveying practical wisdom in a concise form.

1. Philosophical and Social Attitudes toward the Female Personality

Attitudes to the feminine form have waxed and waned throughout recorded time:

Eastern thinkers (Al-Farabi, Ibn Sina, Navoi) emphasized that women are the spiritual support of society and adornment of the family.

- Western philosophers (Plato, Aristotle, Rousseau) gave divergent explanations of women's nature and their place in society. In Plato, women were deemed to be equally privileged with men in regard to the soul, in Aristotle they were relegated for the most part to household tasks.

- I saw that the Islamic sources showed respect to women, for example: (Paradise is at the feet of mothers.). As the decades went by, views on the feminine character widened, and women came to be regarded not only as bearers of household relationships but as participants in science, art, and politics.

2. Feminine Character on the Linguistic Level

2.1. Lexical Units

- Uzbek: *ayol* (woman), *opa* (older sister), *singil* (younger sister), *ona* (mother), *kelin* (bride), *yor* (beloved), *malika* (queen), *qizaloq* (girl).

- English: woman, lady, girl, mother, sister, wife, queen, bride.

2.2. Phraseological Units

- Uzbek: “*ona mehri*” (mother’s love), “*ayol sabr-toqatli*” (patient woman), “*yor qalbi nozik*” (delicate-hearted beloved).

- English: mother's love, the fair sex, a shoulder to cry on.

2.3. Paremiological Units

- Uzbek:

- “*Ona yurak – mehr manbai*” (Mother’s heart is a spring of love).

- “*Ayol bor joyda fayz bor*” (Where there is a woman, there is grace).

- “*Ayol sabr—tog‘ sabridan ham ulug‘*” (A woman’s patience is even mightier than the mountain’s patience).

- English:

- Each great man has a great woman behind him.

- A mother reads between the lines of a child.

- Power of a woman rests in her patience.

These instances are evidencing that femininity has to do with the ability to show compassion, patience, loyalty, strength and wisdom. From a culture-linguistic perspective, describing woman's compassion, patience, loyalty, strength, and wisdom in Uzbek and English languages shows similarities and differences shaped by social roles, values, and language use:

Compassion in women is often linked with motherhood and caregiving roles, reflected in units of paremiology like “*Jannat onalar oyog‘i ostidadir*” (Paradise is under the feet of mothers), emphasizing respect for a woman’s loving and nurturing nature in Uzbek culture. This compassion is revered as a source of family harmony. The English units of paremiology also celebrate compassion, often highlighting kindness and empathy as feminine virtues, for example, “Charity begins at home,” implying women’s role in caring for family and community.

Women's endurance and patience are highly praised in Uzbek units of paremiology and sayings which are seen as virtues maintaining household peace and overcoming hardships, e.g., “*Xotinsiz uy yayramas*” (A house without a wife will not prosper), highlighting a patient woman as the household's stabilizer. And in English, patience is similarly valued, often expressed in sayings like “Good things come to those who wait,” reflecting a universal appreciation of this trait in women’s character.

Loyalty in Uzbek culture is strongly connected with family and marital fidelity. Units of paremiology underline a faithful wife as a family cornerstone, e.g., “*Sodiq xotin — taxt usti*,” implying a loyal wife supports a strong family foundation. The English idioms such as “True to the bone” express deep loyalty, and loyalty is often tied to trust and reliability within relationships.

Strength is appreciated in Uzbek culture and women’s inner strength linked to hard work, resilience, and managing family affairs, e.g., “A good wife gets up early and spins,” symbolizing industriousness and perseverance. Despite traditional roles, strength is recognized as foundational for family wellbeing. While the English expressions reflect strength in terms of both emotional and practical resilience, e.g., “She’s made of steel,” emphasizing mental toughness and courage in women.

Wisdom in Uzbek units of paremiology is associated with life experience, caregiving, and managing the household, portraying women as advisors and pillars of family knowledge. The metaphorical use of language often highlights women's intelligence alongside their social roles. In English, wisdom is celebrated both in units of paremiology and sayings such as “Wisdom comes with age,” focusing on the accumulated knowledge and prudence women gain in their life journey.

Both Uzbek and English cultures, through their units of paremiology and phraseology, acknowledge woman’s compassion, patience, loyalty, strength, and wisdom as vital traits, though Uzbek units of paremiology tend to emphasize family, social harmony, and traditional roles, while English expressions often highlight individual virtues and broader societal roles. These linguistic reflections reveal cultural values around womanhood in each society.

3. Linguo-culturological Features

Every culture reflects its own values in its portrayal of women:

- The woman is presented in Uzbek culture predominantly in the role of a mother. Love, long-suffering, and dedication to family are core values.

- The English shows the image of the women as self-dependent and as a free soul in the society. Feminine representation is generally linked with autonomy, determination, and intelligence. So, in Uzbek thinking, a woman's picture, firstly is for us, family values and an English culture, personal freedom, and social life in the first plan.

4. *Literary Sources on Female Character in Uzbek Literature:*

- Alisher Navoi uses the image of woman as an ideal of beauty and spiritual ascension. In his ghazals the lover's beloved becomes symbolic not only of love but (more literally) of idealized aspects they serve as proof that God not only transcends eroticism but also immanence.

- Agakhi depicts women as emblems of patience and steadfastness.

- Cholpon depicts women as combatants for national liberation and enlightenment.

A significant specific feature of female character is a complex nature (synthetism) song. Being a verbal and musical genre, the song, on the one hand, combines melodic and verbal components that, while not being equivalent (the melodic component prevails over the verbal), are still in close connections (especially structural), complement and deepen huddle each other. Stylistically, the lyrics are discourse can be described as simultaneously pulling tending to female character. Despite criticism for banality, sketchiness and standard, they can be endowed with elements artistic speech (the use of rhetorical figures, tropes, intertextual links). With another hand, due to the mass and commercial orientation pop music lyrics are often close to speech casual style, which is expressed in the use of vocabulary, jargon, slang, simplified syntax, etc. This is partially related to one more specific feature of song discourse which is the ability of being dialogic. In thematic terms, there are two general wide zones: female character and female nature. Some researchers have studied these as a form of propaganda [56;16-25].

One of the earliest works affecting the problem of the connection between this conduct, is an article by H.L. Cohen "women world" (1915). Considering the lyrics of French characters XV-XVII centuries, the author explains the frequent use of paremic units of their convenient rhythmic forms and the trends of stylistic decoration of poetry speech in the described era. H.L. Cohen raise is also very interesting and, unfortunately, remains still without due attention to the linguistic question about proverbial collages, received widespread in poetry F. Villon and a number of followers [56;16-25].

Started by a renowned American paremiologist B.J. Whiting study of the use of proverbs in English and Scottish women world collected by Francis James Child (late 19th century), was continued by Richard Shveterlitsha. In an article by B.J.

Whiting 1934 the results of quantitative analysis of phraseological units in the lyrics of, which revealed the fact of a meager amount of used in them proverbs. In a later survey R. Shveterlitsha (1985) conclusions of the predecessor were supplemented. Important result of this paragraph under discussion, in which offers the author's thoughts on functional aspects of proverbs in ballads is worth carry the conclusion that although the use paremia was not a characteristic feature of folk English ballads and depended on the performing the singer's manners, their appearance in the text was always known an important addition [56;16-25]. Another early work worth mentioning is which, however, is more an overview than an interpretation character, - article by M. Bryant, American paremiograph and for a long time body of the "Committee on Proverbs and Sayings" ("Committee on proverbial sayings"), "Proverbial Lore in American Life and Speech" (1951). Evaluating the mass headquarters for the distribution of proverbial units in lyrics of American songs, the scientist emphasizes the role of these texts in replenishing the language, noting that the fact that many names of popular music works came into use as an independent units and are perceived by native speakers and culture as proverbs [56;16-25]. As for the sphere of popular English-speaking songs, then, according to a leading American paremiologist V. Meader, his work "Proverbs in Popular Songs" (part of the collection of essays "American Proverbs: A Study of Texts and Contexts") [56;16-25]. was the first step on the way of researching this richest material. The researches of the scientist revealed that proverbs are much more often used in the lyrics of the 20th century than in more early works of

folk art (XIX century), in which they appear, as a rule, in common form, which is associated with didactic how to use them [56;16-25]. The author noted and the role of proverbs in revealing love and social themes in American pop music of the second half us of the twentieth century. In the same scientific essay, prof. V. Meader urged paremiologists to study the process of using proverbs and sayings in different genres of hay discourse.

The use of women character in such a popular in the US music genre, like country music, born from the folk music of the rural south. The dictionary has become a valuable paremiographic work of proverbs in country hits (1986-1996) - composition that hit the chart of the "Billboard" magazine. Having studied the role and function of proverbs in selected hit songs, the researcher showed how paremias help to perform tellers / authors convey their views, their "message audience ". R. Folsom notes the active use of creating proverbs in country lyrics and explains this fact by the compactness and capacity of these language units, prevalence and, as a result, mild recognizability by a mass audience of listeners, as well as he even concludes about the significant role of proverbs in the current popularity of the genre of country music. Note also that special the benefits of using proverbial language in creativity individual performing musicians, for example, Bob Dylan, Johnny Cash. Paremiocreativity in discourse of English-language popular songs In the study undertaken, we were viewed 1,650 texts of popular songs (1980– 2016, with the exception of a few duets, in the 1960s), in which Anglo-American couples. Analysis of the collected material showed the possibility of application as unchanged (standard) and modified (transformed baths) paremias with a large, however, an advantage of one hundred the level of creative use (80%). Modification of stable units of language in speech is by no means new and a fairly common phenomenon. We, in our own way we consider it extremely important and informative in the cognitive-pragmatic plan, a detailed study the development of the occasional transformation of paremias into discourse se due to its complex nature. It is at the same time is a linguistic phenomenon (there is the deal of the existing "canonical" linguistic material using a wide arsenal of language techniques) and a cognitive-discursive phenomenon, often caused by the need to reflect the dominant or changing attitudes and perceptions in society, which are actively recorded in song texts and, naturally, require adaptation of couples mission to each specific discursive situation. Therefore, the use of occasional units in discourse has cognitive conditioning, so as related to the need to name not yet named new, convey new or updated content. Similarly the media (and especially the Internet) which has experienced rapid development at the end of the XX century and played a significant role in enhancing the process of creative the use of linguistic units (paremias in particular), English-language songs due to their popularity have a powerful potential to convey new cognitive content to the mass addressee. Many number of methods for modifying paremiasin different types discourse have been discussed in detail in our other works.

In English Literature:

William Shakespeare's plays (Juliet, Ophelia, Lady Macbeth) depict women as loving, trusting and deceitful when they want to be.

- In Jane Austen's novels, women seek for independence, and make their own decision with reason and will.

- Charlotte Bronte ("Jane Eyre") on the feminine soul or on GIRL POWER --- according to your take. These sources have revealed that female characters from literature are presented in varied forms, literary, dramatic and idealized.

5. Cognitive Metaphors of Female Character

From a cognitive point of view, the image of female is often through metaphor :

- Woman as a Fountain of love: Woman "Ona dardir – anna yuragiga dard" (Uzbek) signifies mother is a source of grief, a source of pain.

(Eng).

- Women as the symbol of beauty: "Ayol qalbi gul kabi nozik" (Uzbek), Woman's heart is week as flower (Eng).

- Woman as patience and strength: "Ayol sabri – tog'dan ham mustahkam" (Uzbek), Lawrence of Arabia: There is a woman's patience in that gasping end (Eng).

• Woman as a pillar of society: 'Ayol bor joyda fayz bor' (Uzbek), Women hold up half the sky (Eng).

Figurative representations disclose the great significances implied in female character terms in human ideology.

Comparative Insights suggest the followings:

• Uzbek units of paremiology provide a **wider and more nuanced portrayal** of women, shaped by familial, social, and religious contexts, reflecting the centrality of family in Uzbek culture.

• English units of paremiology largely focus on **personal characteristics** with an emphasis on individual morality and interpersonal relationships, mirroring Western cultural values of individualism.

• Both cultures show traces of **gender stereotyping**, where certain negative traits of women are reflected metaphorically, confirming lingering androcentric biases in language and culture.

• The diversity of lexical and phraseological units related to women in Uzbek contrasts with the English tendency for more generalized representations.

The paremiological representation of women in Uzbek and English literature mirrors distinct cultural, social, and linguistic frameworks. Uzbek units of paremiology portray women as multifaceted agents integral to family and societal stability, whereas English units of paremiology emphasize moral virtues and social support roles. These units of paremiology serve as valuable cultural texts for understanding gender perceptions and linguistic expression in both cultures.

Conclusion. The idea of female character is a central one with distinctive expressions in language, culture and literature. It is strongly related to motherhood, patience, loyalty, and family dedication in Uzbek on the one hand, and more with independence, will and intellectual capacity in English, on the other. Materials for the folklore, literature, phraseological unity have discovered that the image of the woman ever is a carrier of socially-religious values as the reflection of the world and human social-being posture, world view of the people.

REFERENCES:

1. Navoi, A. Xazoyin ul-maoniy. –Tashkent: G'afur G'ulom Publishing, 2000.
2. Ogahi, M. Works. – Urgench: Khorezm Mamun Academy Publishing, 2010.
3. Cholpon, A. Kecha va kunduz. – Tashkent: Yozuvchi, 1989.
4. Shakespeare, W. Hamlet, Romeo, and Juliet, Macbeth. – London, 1600s.
5. Austen, J. Pride and Prejudice. – London: Penguin, 1813.
6. Bronte, Ch. Jane Eyre. – London, 1847.
7. Lakoff, G., Johnson, M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press. 1980.
8. Mahmudov, N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab.... – Tashkent, 2005.
9. Khudoyberganova, D. Matnning antroposentrik tadqiqi. – Tashkent, 2012.
10. Wierzbicka, A. Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction, A. Wierzbicka Understanding Cultures Through Their Key Words. – Oxford, 1997.

UO'K:394

QORAQALPOQLARNING XITOIY, QIPCHOQ ETNONIMLARINING TURKIY XALQLARDAGI PARALLELLARI

Z.P.Rametullaeva, stajyor-o'qituvchi, Innovatsion texnologiyalar universiteti, Nukus

Annotatsiya. Maqolada qoraqalpoqlarning xitoy, qipchoq etnonimlarining turkiy xalqlardagi parallellari tahlil qilingan. Ayniqsa, Quyi Amudaryo - Xorazm vohasi qoraqalpoqlarining o'ziga xos qavm-urug' tizimi va qoraqalpoqlarning barcha urug'lari "aris o'n-to'rt urug'" va aris qo'ng'iroq guruhlari o'rganilgan. Qabila va urug'larning bunday bo'linishi faqat qoraqalpolarga xos bo'lmay, turkiy xalqlarning ko'pchiligida, xususan, Markaziy Osiyo turkiylari - qozoq, o'zbek, qirg'iz va turkmanlarda ham mavjudligi va xitoy, qipchoq etnonimlarining parallellari ko'rsatilib berilgan.

Kalit so'zlar: qoraqalpoqlar, turkiy xalqlar, xitoy, qipchoq, parallell

Аннотация. В статье анализируются параллели китайских и кыпчакских этнонимов каракалпаков в тюркских народах. В частности, изучена своеобразная родоплеменная система каракалпаков Нижнеамударьинско-Хорезмского оазиса и все роды каракалпаков – «арыс он-тўрт уруг» и группы арыс кунграт. Показано, что такое деление племён и родов

характерно не только для каракалпаков, но и существует у большинства тюркских народов, в частности, у тюрков Центральной Азии - казахов, узбеков, киргизов и туркмен, а также параллели китайских и кыпчакских этнонимов.

Ключевые слова: каракалпаки, тюркские народы, китой, кыпчаки, параллель

Abstract. The article analyzes the parallels of the Chinese and Kipchak ethnonyms of the Karakalpaks among the Turkic peoples. In particular, the unique tribal system of the Karakalpaks of the Lower Amu Darya-Khorezm oasis and all the Karakalpak clans – “aris on-tort urug” and the Arys Kungrat group were studied. This division of tribes and clans is characteristic not only of the Karakalpaks but also of most Turkic peoples, in particular, the Turks of Central Asia - Kazakhs, Uzbeks, Kyrgyz, and Turkmens, as well as parallels of Xitoy and Kipchak ethnonyms.

Keywords: Karakalpaks, Turkic peoples, xitoy, kipchaks, parallel

Deyarli barcha turkiy xalqlar kabi qoraqalpoqlarning alohida bir xalq sifatida shakllanishi qadimgi davr va o'rta asrlardagi ijtimoiy-siyosiy va etnomadaniy jarayonlar mahsuli bo'lib, bu jarayonlar bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi. Rivojlangan o'rta asrlarda “qorabo'rikli” o'rta asrlarda esa “qoraqalpoq” ko'rinishlarida yozma manbalarda tilga olingan qoraqalpoq xalqining XIX asr oxiri - XX asr boshlaridagi urug'-qabilaviy tuzilishidan kelib chiqilsa, bu xalqning etnik shakllanishi Markaziy Osiyoda bo'lgan tarixiy voqeliklar bilan mustahkam bog'liqligi ko'zga tashlanadi.

XIX asrning oxiri - XX asr boshlarida Quyi Amudaryo - Xorazm vohasi qoraqalpoqlarining o'ziga xos qavm-urug' tizimi mavjud bo'lib, qoraqalpoqlarning barcha urug'lari quyidagicha ko'rinishda ikki guruhga bo'lingan:

2 “aris” (so'zma-so'z ma'nosi “aravaning o'qi”): 1) “aris o'n-to'rt urug'” (urug'), 2) aris qo'ng'iro't.

Har ikki aris o'z navbatida ikkitadan bo'limni o'z ichiga olgan: o'n-to'rt urug' guruhi ikki qo'sh (ittifoq) qavm: 1) xitoy - qipchoq (Xitoy - qipchoq), 2) keneges - mang'it qavmidan, qo'ng'iro't guruhi esa ikki bo'linmadan: 1) cho'llik, 2) joving'irdan iborat bo'lgan.

Cho'llik va yovg'ir aris qo'ng'iro't guruhi qavm-urug'lar birlashmasining alohida bo'linmalarini tashkil etgan bo'lsa, xitoy, qipchoq, keneges va mang'itlar esa aris o'n-to'rt urug' guruhi tarkibidagi 4 yirik qavm bo'lgan. Ularning har biri o'zining tarixiy an'alariga, o'z shajarasi va ajoyib ajdodlariga, tamg'asi va harbiy shiorlariga ega bo'lgan. Qoraqalpoqlarning bu qo'sh (ittifoqdosh) qavmlarga bo'linishi quyidagicha tushuntiriladi: yaqin qarindoshlik aloqalarining mavjudligi (umumiy ota-bobolar – “bir otaning bolalari” tushunchasi). Bundan ko'rinish turibdiki, qoraqalpoqlarning qo'sh qabilalari chuqur ijtimoiy va tarixiy ildizlarga ega bo'lgan [1:38].

Qabila va urug'larning bunday bo'linishi faqat qoraqalpolarga xos bo'lmay, turkiy xalqlarning ko'pchiligida, xususan, Markaziy Osiyo turkiylari - qozoq, o'zbek, qirg'iz va turkmanlarda ham mavjud bo'lgan. Ayniqsa, qoraqalpoqlarning ittifoqdosh (qo'sh) urug' tizimi so'nggi o'rta asrlarda Xorazm vohasi, xususan, Quyi Amudaryo ko'chmanchi o'zbeklarida mavjud bo'lgan 4 ta ittifoqdosh urug': “qiyot - qo'ng'iro't”, “uyg'ur - nayman”, “qang'li - qipchoq” va “no'g'us - mang'it” guruhlariga bilan yaqin o'xshashlikka ega bo'lgan. Boshqa tomondan esa qoraqalpoqlarning “xitoy-qipchoq” (Xitoy-qipchoq) qavm ittifoqi no'g'aylarning yirik qipchoq urug'ining tarmoq urug'i bo'lgan “xitoy-qipchoq”ga bir qadar yaqin keladi [4:50]. Shuning bilan birga, qirg'izlarning bir urug'i “xitoy-qipchoq” [5:131] deb atalishi ham bu an'ananing bir qadar keng tarqalganini ko'rsatadi.

Qoraqalpoqlarning xitoy (Xitoy) qavmi. Xitoy qabilasi quyidagicha 12 urug'dan tashkil topgan: 1) bessari; 2) beksiyiq; 3) qozoyoqli; 4) qaychili; 5) anna; 6) quyun; 7) ayteqa; 8) tikuvchi; 9) orolboy; 10) manjuli (manjuguli); 11) bo'qli-xitoy; 12) qirq [1:35].

Qoraqalpoqlar orasida etnografik ma'lumotlar to'plagan T. A. Jdankoning yozishicha, xitoy qabilasi quyidagicha 5 guruhga birlashgan: 1) qaychili va qozoyoqli; 2) qirq - boqli-xitoy - manjuli; 3) bessari - beksiyiq; 4) orolboy; 5) ayteke - cherivchi, anna - quyun [1:40].

Qoraqalpoqlarning xitoy urug'i o'zbeklar tarkibida “xitoy” ko'rinishida XVI asrga tegishli “92 boqli o'zbek urug'i” shajarasida uchraydi. Qoraqalpoqlar xitoy qabilasiga mansub urug'larning sezilarli bir qismi o'zbek urug'lari tarkibida ham keltirilgan. Masalan, “beksiyiq” urug'i “begisi”,

“bek”, “beklar” kabi etnonimlarda o‘xshashlikka ega bo‘lsa, “qozoyoqli” – “qoz-oyoqli” shakllari Qashqadaryo viloyati Chiroqchi tumani o‘zbek “qipchoq-saroy”lari tarkibida tarmoq urug‘, Nurota o‘zbeklari [2:355].

Qoraqalpoqlarning qipchoq qavmi. Bu qabila tarkibiga quyidagicha 14 urug‘ kirgan: 1) qang‘li; 2) sag‘ri-burun; 3) estek; 4) qanjig‘ali; 5) shunaq; 6) bosar; 7) to‘liq; 8) yobi (yoki yobi); 9) ariq; 10) jag‘altoy; 11) ustunli; 12) yog‘och-bolta; 13) jadid; 14) saltir. 1912-yilgi ma‘lumotlarga ko‘ra, bu qabila vakillarining umumiy soni 9200 kishini tashkil etadi [1:40].

Qoraqalpoqlarning qipchoq qavmi o‘zbek, qozoq, no‘g‘ay, qirg‘iz, turkman va yana bir qator turkiy xalqlar etnik tarkibida uchraydi. Qozoqlarning O‘rta-yuz urug‘lariga kiradigan qipchoq (qipchoq) urug‘ining tarmoq urug‘lari quyidagicha: 1) qora-baliq, 2) to‘ri-qipchoq, 3) uzun, 4) bulutin, 5) qo‘lidan (qo‘lidan), 6) qurleut-qipchoq. O‘zbek qipchoqlari ham bir necha tarmoqlarga bo‘lingan bo‘lib, ular asosan Zarafshon qipchoqlari, Farg‘ona vodiysi qipchoqlari sifatida tasniflanadi. Shu bilan birga, Amudaryo - Sirdaryo oralig‘i va unga tutash hududlarda, xususan, Qashqadaryo vohasida qipchoqlarning bir qator katta-kichik tarmoqlari mavjud bo‘lgan. Etnolog K. Shoniyoov XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Farg‘ona qipchoqlarining quyidagicha urug‘lari borligini aniqlagan.

Unga ko‘ra, qipchoqlar 4 ta katta guruhga bo‘lingan: qipchoqlar (yoki sof qipchoqlar), 2) qirg‘iz-qipchoqlar, 3) xitoy-qipchoqlar, 4) sart-qipchoqlar. O‘z navbatida, yuqorida qayd etilgan qipchoq guruhlari bir qancha urug‘larga bo‘lingan. 1) qo‘g‘ay, 2) bug‘och, 3) kumushday, 4) o‘lmas, 5) yashiq, 6) jaydoq, 7) puchug‘oy, 8) elatan, 9) bo‘g‘oz, 10) oqim, 11) taz, 12) sirmoq, 13) yettiqasqa, 14) qutluqsaid, 15) chorak, 16) ko‘kmoyin, 17) to‘rt-ayg‘ir (yoki to‘rt-og‘ayni), 18) to‘rt-toy, 19) tovuldi, 20) shang‘araqchi, 21) shiyel, 22) kolon, 23) oqboyra, 24) qorabovur, 25) boshqirt, 26) tikan, 27) qoratiken, 28) sari-qipchoq, 29) qoramoyin [7:344].

Qoraqalpoq qipchoqlarining “qang‘li”, “qanjig‘ali”, “jobi/yobi” “bag‘onali”, “moyli-bolta” kabi urug‘laridan ko‘pchiligi o‘zbek, qozoq, no‘g‘ay, qirg‘iz va yana bir qator turkiy xalqlar tarkibida uchraydi. Masalan, qang‘lilar qozoqlarning yirik urug‘laridan biri sifatida tanilsa, o‘zbek qang‘lilari Jizzax va Surxon vohalarida ancha yirik urug‘ sifatida qaraladi. Qanjig‘ali urug‘i esa o‘zbeklarning bir qator urug‘lari tarkibida saqlanib qolgan. Misol qilib keltiradigan bo‘lsak, o‘zbeklarning yuz, xitoy, qo‘ng‘irot, saroy, qiyot, qipchoq, saroy kabi yirik urug‘larining “qonjig‘ali”, “qonjig‘ali” degan tarmoq urug‘lari uchraydi [3].

XV asrning dastlabki yarmi - XVI asrda ko‘plab turkiy xalqlar singari g‘arbiy qipchoqlarning sezilarli bir qismi qisman no‘g‘aylar birlashmasiga, keyinroq esa qozoqlar tarkibiga kirgan. Qipchoqlarning Amudaryo - Sirdaryo oralig‘iga yalpi ko‘chib kelishi Shayboniylar davrida - XVI asrda va keyinroq Ashtarxoniylar davrida - XVII asrda yuz bergan. Shu bilan birga, qipchoqlar XVI asrning ikkinchi yarmi - XVIII asr boshlarida, jung‘or (qalmoq) larning Dashti Qipchoqning janubiy hududlari (hozirgi Janubiy Qozog‘iston) hududlariga bostirib kirishi jarayonida ham Zarafshon vohasi va Farg‘ona vodiysiga ko‘chib kelishgan [5:133]. Qoraqalpoqlar va qozoqlar bilan birga qipchoqlarning O‘rta Osiyoning markaziy va janubiy hududlariga kirib kelishi 2 yo‘nalishda bo‘lib, ularning bir qismi Sirdaryoning yuqori oqimi bo‘ylab Toshkent vohasi va Mirzacho‘l zonalarida joylashgan. Qipchoqlarning ikkinchi qismi esa O‘rta Zarafshon bo‘ylab ketgan. XVIII asrning dastlabki yarmida qipchoqlar Shimoliy Farg‘onaning tog‘oldi hududlariga kelishadi.

Kam miqdordagi qipchoqlargina Toshkent vodiysi o‘troq bo‘lib qolgan. Bu davrda o‘zbek qipchoqlari 4 ta asosiy guruhga: qora-qipchoq, sariq-qipchoq, xitoy-qipchoq va qulon-qipchoqlarga bo‘lingan. Ularning har biri, o‘z navbatida, mayda urug‘larga bo‘lingan. Qipchoqlarning ayrim urug‘lari XX asr boshlarida ham o‘zlarining urug‘-qabilaviy bo‘linishlarini saqlab qolgan.

Statistik materiallardan qipchoqlarning o‘zbek va qirg‘izlar bilan qo‘shilib ketishi XIX asr oxiri - XX asr boshlarida ancha jadal kechganligi ma‘lum. XIX asrning 90-yillarida Farg‘ona vodiysidagi qipchoqlar soni 70 mingga, 1917-yilga kelib 44 mingga, 1926-yilga kelib esa ularning vodiydagi soni 33,6 mingga tushib qolgan. Bu esa ularning borgan sari o‘troqlashib, o‘z urug‘ nomlarini unutishlari bilan bog‘liq bo‘lgan. Podsho Rossiyasi hukmronligi davrida (1876-1918) Farg‘ona qipchoqlarining asosiy qismi Andijon uyezdida, Andijonsoy, Norin daryosining quyi qismi, Moylisuv va Qoradaryo atrofidagi qishloqlarda yashadi.

Ularining ma'lum qismi Namangan uyezdi Kosonsoy, Sumsar, Shodak, Patsha-Oqa, Norin, G'ova kabi daryo va soy bo'ylarida hamda Yangiariq kanali atrofida aholi manzilgohlarini qamrab olgan. Farg'ona uyezdi hududidagi Shahonsoy va Aravonsoy, Qo'qon uyezdidagi So'x va Isfara daryosi o'zanlarida ham bir necha qipchoq ovullari bo'lgan.

XX asrning dastlabki choragida O'zbekiston chegarasida yashovchi qipchoqlarning umumiy soni 127 ming kishi bo'lib, shundan 52 ming kishi Zarafshon vodiysida, 42,2 ming kishi Farg'ona vodiysida yashagan. Toshkent, Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazm vohalarida ham qipchoqlarning ayrim guruhlari bo'lgan.

Xulosa o'rinda aytib o'tish kerak, XX asr boshlaridagi statistik materiallar o'zbeklarning mang'it, qo'ng'irot kabi yirik urug'lari vakillari ham 120-130 ming atrofida belgilangan. Bundan ravshan bo'ladiki, o'zbek qipchoqlari bu urug'lar bilan son jihatdan deyarli teng bo'lgan. Asosan bu raqamlar bu urug'larning to'liq sonini aks ettirmaydi. Chunki aholini ro'yxatga olish jarayonida barcha urug' vakillari ham o'zlarining etnik mansubligi, qaysi urug'ga mansubligi masalasida to'liq ma'lumot bermagan. Shunga qaramay, o'z urug' bo'linishi saqlangan xalqning bu darajada katta salmoqda yozilishi bu urug'larning son jihatidan boshqa o'zbek urug'lariga qaraganda ancha yuqori bo'lganini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. – С. 38.
2. Нафасов Т. Қашқадарё кишлоқномаси. – Қарши: “Intellect”, 2021. – Б. 355;
3. Марқаев К. Ўзбек этнонимлари. – Қарши: “Intellect”, 2021. – 1-4 чизмалар.
4. Керейтов Р.Х. Ногайцы. Особенности этнической истории и бытовой культуры. – Ставрополь: «Сервисшкола», 2009. – С. 50.
5. Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. – Бишкек: 2003. – С. 131.
6. Каюмов А. XX аср бошларида Ўзбекистон худудида этник ҳолат. – Б. 133.
7. Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа (Историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента). – Ташкент: Фан, 1974. – 344 с.

UO'K. 372.881.111.1

OPA-SINGIL BRONTELAR IJODIDA PSIXOLOGIK PORTRET TADQIQI

F.R.Rashidova, dots., Namangan davlat universiteti, Namangan

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asr ingliz adabiyotining mashhur vakillari – opa-singil Brontelar (Sharlotta, Emili va Enn Bronte) ijodidagi psixologik portretning badiiy vazifasi tahlil qilinadi. Maqolaning asosiy maqsadi Brontelar romanlarida inson ruhiy olamini ochishda qo'llanilgan psixologik tasvir vositalarini aniqlash hamda ularning o'ziga xos yozuvchilik uslublarini qiyosiy o'rganishdan iboratdir.

Kalit so'zlar: psixologik portret, badiiy psixologizm, Brontelar, ruhiy tahlil, realizm, romantizm.

Аннотация. В данной статье анализируется художественная функция психологического портрета в произведениях знаменитых представительниц английской литературы XIX века — сестёр Бронте (Шарлотты, Эмили и Энн Бронте). Основная цель исследования заключается в выявлении приёмов психологического изображения, используемых для раскрытия внутреннего мира человека в романах сестёр Бронте, а также в сравнительном изучении их индивидуальных писательских стилей.

Ключевые слова: психологический портрет, художественный психологизм, сёстры Бронте, психологический анализ, реализм, романтизм.

Abstract. This article analyzes the artistic function of the psychological portrait in the works of the famous representatives of 19th-century English literature – the Brontë sisters (Charlotte, Emily, and Anne Brontë). The main purpose of the study is to identify the psychological depiction techniques used to reveal the inner world of human beings in the Brontës' novels and to comparatively examine their distinctive literary styles.

Keywords: psychological portrait, artistic psychologism, the Brontës, psychological analysis, realism, romanticism.

Kirish. Biz bilamizki, XIX asr ingliz adabiyotida muhim nafaqat badiiy balki ijtimoiy tub burilishlar sodir bo'lganligini tarix va davr adabiyotida yaratilgan asarlardan bilishimiz mumkin bo'ladi. Ushbu davrga kelib qahramonlarning tashqi dinamikasidan bilan bir qatorda ularning ichki dunyosini chuqur tahlil etish an'anasi kuchaydi. Ushbu davr adibalari orasida Sharlotta, Emili va Enn Bronte o'z asarlarida qahramonlarning ruhiy kechinmalarini nozik psixologik vositalar orqali tasvirlagan ijodkorlar sifatida alohida o'rin tutadi. Psixologik portret ularning nasrida qahramon ichki olamini ochishning markaziy badiiy usuli bo'lib, xarakterni nafaqat tashqi ko'rinish, balki ichki iztirob, ehtiros va ruhiy o'zgarishlar orqali ifodalaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Brontelar asarlarida qo'llanilgan psixologik portret romantizm adabiy oqimidan realizm adabiy oqimiga o'tish davrini ifodalovchi muhim badiiy unsurlardan biri ekanligi o'z dalilini topgan. Aynan mazkur maqolada Brontelar ijodida psixologik portretning o'rni, usullari va badiiy ahamiyati tahlil qilinadi. Maqsad — Brontelar romanlari misolida psixologik portretning realizmga o'tish jarayonidagi funksional mohiyatini aniqlashdan iboratdir.

Metodologiyasi. Maqolada biz, psixologik metod usulini tanlab oldik va markaziy tahlil yondashuvi sifatida qo'lladik. Mazkur metodning asosiy maqsadi — Brontelar asarlaridagi qahramonlarning ichki dunyosini, ularning ruhiy kechinmalari, hissiy tuyg'ulari, ong osti jarayonlari va ichki monologlarini o'rganishdir. Bundan tashqari, psixologik metod yordamida yozuvchi tomonidan yaratilgan obrazlarning psixologik holati va ruhiy dinamikasi badiiy tahlil qilishni maqsad qildik.

Elaine Showalter ta'kidlaganidek, XIX asr ayol yozuvchilari, xususan Brontelar, "inson ongining nozik kechinmalarini tahlil etishda o'ziga xos ichki nigohni namoyon etgan va ayol ruhiyatining ichki qatlamlarini ochib berishga intilganlar"[3]. Shu bois, psixologik metod Brontelar romanlarida ayol obrazlarining o'zini anglash, ruhiy ozodlik va individual ong shakllanish jarayonlarini tahlil etishda samarali hisoblanadi.

Shuningdek, Virginia Vulfning "Modern Fiction" maqolasida (1925) aytilganidek, "adabiyotning haqiqiy maqsadi inson ruhining harakatini, ongning tiniqligini va ichki kechinmalar oqimini ko'rsatishdir." [4] Brontelar asarlari ana shu tamoyilga yaqin bo'lib, qahramon ruhiyatini tasvirlashda tashqi voqealar emas, balki ichki sezim va hislarning harakatini markazga oladi.

Tadqiqot davomida qahramonlarning ichki monologlari, dialoglari, o'z-o'ziga murojaatlari, shuningdek, ruhiy to'qnashuvlar va o'zgarishlar jarayoni tahlil qilindi. Bu jarayonda psixoanalitik yondashuv (Z. Freyding "Ong va ongsizlik" haqidagi nazariyasi) hamda G. Lukácsning realizmni "inson ruhiyatini jamiyat kontekstida anglash san'ati" sifatida talqin etuvchi qarashlari asos sifatida olingan.[5]

Bundan tashqari, psixologik realizm nazariyasiga ko'ra, badiiy obrazning ruhiy kechinmalari muallifning individual qarashlari bilan uyg'unlashgan holda, o'quvchini qahramon ichki dunyosiga chuqur kirish imkonini beradi.[6] Shu nuqtai nazardan, Brontelar romanlaridagi psixologik portret qahramonlarning shaxsiy iztiroblari bilan ijtimoiy muhit o'rtasidagi murakkab munosabatni ochadi.

Natijalar. Tahlillarimiz natijasida shuni aniqladikki, Brontelar ijodida psixologik portret usuli asarlarning badiiy-estetik mohiyatini chuqur ochishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Ularning asarlarida qahramonlarning ichki dunyosi, hissiy kechinmalari va ma'naviy iztiroblari turli badiiy usullar orqali yoritiladi. Jumladan, ichki monolog orqali ruhiy holatni ochish Brontelar uslubining yetakchi xususiyatidir. Xususan, Sharlotta Brontening "Jeyn Eyr" romanida bosh qahramonning ichki nutqi uning ruhiy kechinmalarini ifoda etuvchi asosiy badiiy mexanizm sifatida qo'llanilganini ko'rish mumkin. Qahramonning ichki monologi orqali o'quvchi uning his-tuyg'ulari, axloqiy izlanishlari va o'zlikni anglash jarayoniga bevosita guvoh bo'ladi. Misol uchun romanning ilk bobida "Qizil xona" epizodida berilgan quyidagi parcha orqali Sharlotta Jeyn kichik qizaloq bo'lib, o'zini adolatsizlik qurboni sifatida his qilganini va u "qizil xonaga" qamab qo'yilganda, adiba uning ruhiy qo'rquvi va g'azabini portret orqali tasvirlaydi:

"My heart beat thick, my head grew hot; a sound filled my ears, which seemed the rushing of wings; something seemed near me; I cried out, 'What creature was it?' and thrust my head under the clothes." [1] Bu sahna — bolalik travmasi va ruhiy iztirobning portreti ya'ni portret orqali qahramon ruhiyati tasviri asosiy planda bo'lganini payqash mumkin. Bundan tashqari, tashqi harakat (yig'lash,

qichqirish, qo'rquv) ichki ruhiyat tasvirini kuchaytirish maqsadida aks ettiradi. Sharlotta bu yerda psixologik portretni qo'rquv, g'azab va yolg'izlik orqali quradi. Bu usul psixologik portretning ichki qatlamini chuqurlashtiradi va o'quvchini qahramon ruhiyatiga yaqinlashtiradi.

Adibalarning psixologik portret yaratishlarida yana bir badiiy unsur ahamiyatli bo'lganini tadqiqotimiz natijasida aniqladik. Qahramonlar ruhiyatini aks ettirishda tabiat tasviri ham muhim usul sifatida namoyon bo'ladi. Aynan tabiat tasviri, peyzaj bilan ruhiyatning uyg'un holda, ayniqsa Emili Bronte o'zining "Wuthering Heights" romanida o'ziga xos badiiy qo'llaganligini guvohi bo'lamiz. Yozuvchi tabiat manzaralarini qahramonlarning ruhiy holatini ifodalovchi vosita sifatida ishlatadi. Roman bosh qahramonlari Hitklif va Ketrin munosabatlarini adiba tabiat manzaralari bilan hamohang tasvirlashni mohirona foydalangan. Jumladan, shamol, tuman, qorong'ulik va yovvoyi landshaftlar qahramonlar kechinmalarining ramziy ifodasiga aylanadi. Shu tarzda tashqi muhit bilan ichki kechinma o'rtasida o'zaro uyg'unlik vujudga keladi.

Yana ko'rishimiz mumkinki, axloqiy va ijtimoiy omillar ta'siri Enn Brontening "Agnes Grey" romanida yaqqol namoyon bo'ladi. Asarda ayol qahramonning ijtimoiy cheklovlar, erkaklar hukmronligi va iqtisodiy tengsizlik sharoitidagi ichki iztiroblari realistik ruhda yoritiladi. Enn Bronte psixologik portret orqali ijtimoiy adolatsizlik va axloqiy qat'iyat o'rtasidagi ziddiyatni ko'rsatadi.

Nihoyat, tahlillar shuni ko'rsatadiki, psixologik portret Brontelar ijodida ayol obrazining mustaqil shaxs sifatida shakllanishida asosiy badiiy vosita hisoblanadi. Har uch opa-singil asarlarida ayol qahramon o'z fikriga ega, axloqiy jihatdan mustahkam, jamiyatda o'z o'rnini topishga intiluvchi shaxs sifatida gavdalanadi. Shunday qilib, Brontelar ijodidagi psixologik portret nafaqat individual ruhiy kechinmalarni ochish, balki ayolning o'zligini anglash, mustaqillikka intilish va ijtimoiy ongda yangi ayol konsepsiyasini shakllantirish jarayonida ham muhim rol o'ynaydi.

Muhokama. Bizningcha, Brontelar ijodida psixologik portret faqatgina obraz yaratish vositasi emas, balki inson ruhiyatini, shaxsiy mustaqillik va ijtimoiy ong masalalarini ifoda etuvchi murakkab badiiy tizim sifatida namoyon bo'ladi. Har bir Bronte singlisining asarida psixologik portret o'ziga xos uslub va ma'naviy yo'nalishga ega bo'lib, ularning adabiy qarashlarini, davr ruhini hamda ayol obraziga bo'lgan yangicha yondashuvni aks ettiradi. Shunday qilib, Sharlotta Bronte uchun psixologik portret — bu axloqiy-ruhiy o'sish jarayonining ifodasi bo'lgan bo'lsa, "Jeyn Eyr" romanida ichki monologlar orqali qahramonning o'zini anglash, mustaqil fikrlash va jamiyatdagi o'rnini topish jarayoni ifodalanadi. Bu yondashuv romantizm va realizm oralig'idagi o'tish davriga xos bo'lib, inson qalbining chuqur qatlamlarini badiiy tahlil qilishni maqsad qilganini aniqladik.

Opa-singillardan yana biri Emili Brontening "Momaqalldiroqli" romanida esa psixologik portret tabiat tasviri bilan uyg'unlashib, inson ruhiyatining dramatik kuchini ochib berganini hamda tabiat manzaralari va qahramon hissiyotlari o'rtasidagi uyg'unlik Bronte poetikasiga xos "ichki va tashqi dunyo sintezi"ni yuzaga keltirganligi o'z isbotini topadi. Shu orqali yozuvchi insoniy ehtiros, g'azab, muhabbat va nafratning murakkab o'zaro ta'sirini tasvirlaydi.

Adiba En Brontening "Agnes Grey" romanida psixologik portret realizm ruhida yechim topadi. Muallif ayol qahramonning ruhiy kechinmalarini ijtimoiy tengsizlik va ma'naviy bosim kontekstida tahlil qiladi. Bu orqali Bronte ayolning ichki mustaqilligi va ma'naviy qat'iyligini ilgari suradi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, opa-singil Brontelar ijodida psixologik portret inson ruhiyatining murakkab qatlamlarini ochish, ayol shaxsining ichki dunyosini badiiy ifodalash va ijtimoiy-axloqiy g'oyalarni chuqur yoritish vositasi sifatida muhim o'rin egallaydi. Sharlotta Bronte "Jeyn Eyr"da ichki monologlar orqali qahramonning ruhiy o'sishi, mustaqil fikrlash va axloqiy qaror qabul qilish jarayonini ochib bergan bo'lsa, Emili Bronte "Momaqalldiroqli dovon"da tabiat manzaralari va ruhiy ehtiroslar uyg'unligi orqali inson ruhiyatining dramatik kuchini namoyon etadi. Enn Bronte esa "Agnes Grey"da psixologik portret orqali ijtimoiy adolatsizlik, axloqiy qat'iyat va insoniy qadr qimmat masalalarini realistik yondashuv asosida talqin qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Бронте Ш. Джейн Эйр. – Лондон: Smith, Elder & Co., 1847. – 500 с. – С. 243–247.
2. Showalter E. A Literature of Their Own: British Women Novelists from Brontë to Lessing. – Princeton: Princeton University Press, 1977. – 366 p. – P. 115–120.
3. Woolf V. Modern Fiction // The Common Reader. – London: Hogarth Press, 1925. – P. 146–154.

4. Lukács G. The Theory of the Novel: A Historico-Philosophical Essay on the Forms of Great Epic Literature. – Cambridge, MA: MIT Press, 1971. – 160 p. – P. 56–60.

5. Shaw H. The Forms of Historical Fiction: Sir Walter Scott and His Successors. – Ithaca: Cornell University Press, 1983. – 284 p. – P. 77–81.

UO'K 808.5

ALISHER NAVOIYNING “DEVONI FONIY” ASARIDAGI TAVR G'AZALLAR MATNIDAGI SO'Z BILAN BOG'LIQ TAFOVUTLARNI MA'NO VA BADIYYATGA TA'SIRI

M.N. Rasulova, magistrant, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Maqolada Alisher Navoiyning “Devoni Foni” asaridan o'rin olgan tavr g'azallarini Navoiy asarlarining 15 tomlik nashri, 20 tomlik mukammal asarlari nashri va 10 tomlik nashridagi so'z bilan bog'liq tafovutlarni ma'no va badiyyatga ta'siri aks etgan.

Kalit so'zlar: Devoni Foni, nashr, ilmiy-tanqidiy matn, qo'lyozma, tavr, devon, uslub, ma'no

Аннотация. В статье рассматриваются различия в смысловом и художественном воздействии формулировок газелей «Девони фоний» Алишера Навои в 15-томном издании сочинений Навои, 20-томном издании полного собрания его сочинений и 10-томном издании.

Ключевые слова: Девони Фоний, публикация, научно-критический текст, рукопись, стиль, деван, стиль, смысл

Abstract. The article reflects the differences in the meaning and artistic impact of the wording of the ghazals from Alisher Navoi's "Devoni Foni" in the 15-volume edition of Navoi's works, the 20-volume edition of his complete works, and the 10-volume edition.

Keywords: Devoni Foni, publication, scientific-critical text, manuscript, style, devan, style, meaning

“Devoni Foni” ning uchta nashrini solishtirganimizda tavr g'azallardagi so'zlar turlicha nashrdan chiqqanligiha guvoh bo'ldik. Bu farqlar g'azalning ma'no va mazmuniga ham o'z ta'sirini o'tkazar ekan. Quyida esa ushbu so'zlarning qaysi biri bayt mazmuniga mos tushishini aniqlash uchun g'azallardagi farqli so'zlarni tahlilga tortishga harakat qildik.

“Mast ba nigar...” deb boshlanuvchi Xoja Hofiz tavrida yozilgan g'azalning

4 baytining 2-misrasidagi “musqili” va “masqali” so'zlari ma'no jihatdan farq qiladi.

Dil s huda bud tira az xilvati zuhdi xonaqoh,

Masqili kishtii qadah zo' bizudad zangro. (15 tomlik)

Dil shuda bud tira az xilvati zuhdi xonaqoh,

Musqili kishtii qadah zo' bizudad zangro. (20, 10 tomlik)

Nisbatan keyingi nashrlarda, ya'ni 20 va 10 tomlikda bu so'z bir xil ya'ni “musqili” tarzida yozilgan. 15 tomlik nashrda esa “masqali” tarzida. Ushbu so'zni Navoiy asarlari izohli lug'atida qidirganimizda, “masqali” so'zi yo'q ekan. “Musqili” so'zi esa mavjud va aynan baytdagi ma'no bilan mos tushdi. “Musqil” so'zining ma'nosi “sayqal, jilo beruvchi yorituvchi” degan ma'noni beradi.

Yana xuddi shu 4-baytda “tiyra” so'zida ham faqrli jihat mavjud.

Dil shuda bud **tiyra** az xilvati zuhdi xonaqoh,

Musqili kishtii qadah zo' bizudad zangro. (15 tomlik)

Dil shuda bud **tira** az xilvati zuhdi xonaqoh,

Masqili kishtii qadah zo' bizudad zangro. (20 va 10 tomlik)

“**Tira**” so'zi Navoiy asarlari izohli lug'atining 3-jildida berilgan bo'lib, “qora, qorong'u” degan ma'nolarini beradi. Bayt ma'nosiga ham aynan tira so'zi mos tushadi.

Tarjimasi: Xonaqoh xilvatidagi toat-ibodatdan ko'ngil xira bo'lgan edi, qadah kemasiga sayqal beruvchi unga jilo berib, zangini ketgazdi.

Ko'rib turganimizdek, baytdan xonaqoh xilvatidagi ibodatdanlar ko'ngullar xira tortib qorong'ulashib borayotgan edi, qadah kemasiga sayqal beruvchi unga jilo berib, zangini ketkazdi degan ma'no chiqqan. Demak, 20 va 10 tomlikdagi “musqili” so'zi to'g'ri. 15 tomlikdagi “masqali” so'zi esa texnik xatolikka uchragan yoki keyingi nashrlarda qayta o'qib tuzatilgan. “Tira” so'zida ham xuddi shu holat kuzatilgan.

“Manu zi hajri...” (Dar tavi Maxdumi Nuran) g'azalining 2-baytining 1-misrasidagi “rasad” so'zi 20 va 10 tomlik nashrlarda “rasid” holida yozilgan.

Zi ishq toza javone bigu chi gasht **rasad**
Hazor javr ba in piri notovon har shab [1].

Zi ishq toza javone bigu chi gasht **rasid**
Hazor javr ba in piri notovon har shab [2].

Lug'atda “rasad” so'zi mavjud bo'lib, hissa, qismat, baxsh, rasamat [3] degan ma'nolarni berib, bayt mazmuniga ham aynan shu so'z mos tushadi. Bayt ma'nosi: Toza ishqdan navqiron yigitga nimalar yetdi, ayt har kecha, bu kekxa notovonga minglarcha jabr va zulm yetadi. 20 va 10 tomlikda berilgan “rasid” so'zi esa lug'atda mavjud emas. Shuning uchun biz 1965-yilgi nashrda rasad so'zi bayt ma'nosi uchun mos va to'g'ri yozilgan degan qarorga keldik.

Tamomi daftari **odobi** ishq yak harf ast,
Suxan daroz kashid, az nizoi ahli xilof (22b).

19-jilddagi nashrda esa quyidagicha:

Tamomi daftari **azobi** ishq yak harf ast,
Suxan daroz kashid, az nizoi ahli xilof (162 b)

Ma'nosi: Ishq **odob**ining hamma daftari bir harfdir,
xilof ahlining janjalidan bu to'g'rida so'z uzaygan..

Qizig'i shundaki, ushbu g'azalning ma'nosi ikkala nashrda ham bir xil berilgan. Ya'ni **odobi** so'zi bilan. Odob so'zi arabcha so'z bo'lib, yurish –turishdagi yaxshiliklar, xushxulqlik, xushmuomalalik degan ma'nolarni bildiradi. Azob so'zi ham arabcha so'z bo'lib, Qur'oni Karimdagi azob oyatlarini anglatar ekan. Qaysi so'z nashrda xato ketganligini aniqlash uchun biz ushbu baytdan oldingi baytga murojaat qilamiz:

Ey so'fiy, agar matlubing kalit va kashshofning kashfi bilan ochilmasa,
Ishq darsiga kirib saboq o'rgan.

Bilamiz, har bir saboqning tagida odob-axloq qoidalari turadi. Shoir aytmoqchiki, ishq darsiga kirib ishq odobidan saboq ol, ishq odobiga bag'ishlangan qaysi bir kitobning varag'ini ochma, baribir hammasida bir so'z, bir harf yozilgan, bu so'zlarga qarshi chiqqanlarning janjalidan esa bu to'g'rida so'z cho'zilib uzayib ketgan. Shunday qilib, 15 tomlikdagi odobi so'zi g'azal matniga azobi so'zidan ko'ra mos tushgan degan fikrdamiz.

Dar tavi Xoja Kamol ya'ni Xoja Kamol uslubida yozilgan “Buvad hamchun dili..” g'azalining ham 6-baytida farqli o'rin mavjud. 15 tomlikda quyidagicha berilgan:

Shuoash xonai toriki dilro kard nuroniy,
Chu **soqiy** dosht pyesham oftobi may ba zarrinjom (90b).

19-jildda esa quyidagicha:

Shuoash xonai toriki dilro kard nuroniy
Chu **toqiy** dosht pyesham oftobi may ba zarrinjom (238b).

Ma'nosi: Soqiy qoshimga kelib oltin jomda may oftobini tutgach,
uning porlagan nuri qorong'i dilimni ravshan qildi.

Bu g'azalning ma'nosi ham ikkala nashrda bir xil berilgan. Bizningcha ham **soqiy** so'zi bilan ifodalangan g'azalda nashrda xatolik yo'q. Chunki buni baytning ma'nosi ham yaqqol aytib turibdi. Ushbu g'azalda ham 15 tomlikdagi soqiy so'zi nashrda xatolikka yo'l qo'yilmasdan ko'chirilgan.

“Soqi mast so’fi...” (Dar tavri Xoja) deb boshlanuvchi g’azalning 2-baytida farqli o’ringa duch keldik.

Dar **mavsumi** bahor chunin toza kard ruh,
On, k-o’ chu abru lola, may andar payola rext [4].

Dar **mavsimi** bahor chunin toza kard ruh,
On, k-o’ chu abru lola, may andar payola rext [5].

Bunda 20 tomlik nashrda “mavsumi” tarzida kelgan so’z, 10 tomlik nashrda “mavsimi” shaklida kelgan. Lug’atdan qaraganimizda “mavsum” so’zi “ism” ma’nosini [6] bildirar ekan. “Mavsim” so’zi esa “vaqt zamon” ma’nosini berar ekan [7]. Baytning ma’nosi esa quyidagicha: Ko’klam chog’ida mayni piyolaga xuddi bulut lolaga quygani singari quygan kishi o’z ruhini toza qildi. Ko’rib turganimizdek, bahor vaqti, ko’klam chog’i degan ma’nolar kelib chiqmoqda. Bundan ma’lum bo’ladiki, 10 tomlik nashrdagi “mavsim” so’zi to’g’ri qo’llangan.

“Du zulfi, k-on mahi...” deb boshlanuvchi g’azal Shayx Sa’diy tavrida bo’lib, bu g’azalning 5-baytida talmeh san’atini vujudga keltirgan “Hizr” so’zi bilan bog’liq tafovutga duch keldik.

Ba obi Hizr magar kard zahrro mamzuj,
Kase ki obi **Hizr** dar sharobi nob afkand [8].

Ba obi Hizr magar kard zahrro mamzuj,
Kase ki obi **Hazar** dar sharobi nob afkand [9].

Bunda 20 tomlik nashrda “Hizr” deb berilgan bo’lsa, 10 tomlik nashrda “Hazar” deb berilgan. Lug’atdan qaraganimizda “Hazar” so’zi parhez degan ma’noni bildirar ekan. Baytning ma’nosini ifodalash orqali qaysi so’z baytga mos kelishini aniqlab olaylik. Baytdan sharobga Hizr suvini qo’shgan kishining ishi Hizr suviga zahar aralashtirmoq kabi emasmi? degan ma’no chiqadi. Bu esa bizga yaqqol qilib 20 tomlikdagi “Hizr” so’zi to’g’ri yozilgan degan fikrni beradi. Chunki parhez so’zi bayt ma’nosiga umuman mos emas.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Алишер Навоий. XV томлик, 5-жилд, 1-китоб. 98-бет
2. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 18-жилд, 128-бет. Алишер Навоий. 10 томлик. 5-жилд. 66-бет.
3. Фарҳанги забони тоҷик. Нашриёти “Советская Энциклопедия”. Москва, 1969. 122с
4. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 18-жилд, 302-бет.
5. Алишер Навоий. 10 томлик. 5-жилд. 152-бет.
6. Фарҳанги забони тоҷик. Нашриёти “Советская Энциклопедия”. Москва, 1969. 616с
7. Фарҳанги забони тоҷик. Нашриёти “Советская Энциклопедия”. Москва, 1969. 615с
8. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 18-жилд, 428-бет.
9. Алишер Навоий. 10 томлик. 5-жилд. 215-бет.

UO’K 130.2:2-264

HAYRAT HISSINING FALSAFIY KONSEPSIYASI: QADIMGI VA ZAMONAVIY TALQINLAR

D.A.Raxmatullayeva, katta o’qituvchi, Angren universiteti, Angren
A.R.Raxmatullayev, dots., f.f.n., Angren universiteti, Angren

Annotatsiya. Mazkur maqolada hayrat hissining falsafiy konsepsiyasi, uning bilish, tafakkur va inson o’zini anglashdagi o’rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda qadimgi yunon faylasuflarining qarashlari, zamonaviy fenomenologlar va kognitiv psixologlar qarashlari qiyosiy tarzda tahlil etilgan. Maqolada hayratning tarixiy-falsafiy evolyutsiyasi, uning kognitiv, etik va estetik jihatlarlari hamda zamonaviy ilmiy paradigmadagi qayta talqin etilishi ochib beriladi.

Kalit so’zlar: hayrat, falsafa, bilish, tafakkur, Dekart, Kant, fenomenologiya, kognitiv yondashuv, estetik idrok, axloqiy ong.

Аннотация. В данной статье рассматривается философская концепция чувства удивления, а также его роль в процессе познания, мышления и самосознания человека. В исследовании проведён сравнительный анализ взглядов древнегреческих философов, современных феноменологов и когнитивных психологов. В статье раскрывается историко-

философская эволюция феномена удивления, его когнитивные, этические и эстетические аспекты, а также переосмысление в рамках современной научной парадигмы.

Ключевые слова: удивление, философия, познание, мышление, Декарт, Кант, феноменология, когнитивный подход, эстетическое восприятие, моральное сознание.

Abstract. This article analyzes the philosophical concept of the feeling of astonishment and its role in cognition, thinking, and self-awareness. The research provides a comparative analysis of the views of ancient Greek philosophers, as well as modern phenomenologists and cognitive psychologists. The article explores the historical and philosophical evolution of astonishment, its cognitive, ethical, and aesthetic dimensions, and its reinterpretation within the framework of contemporary scientific paradigms.

Keywords: astonishment, philosophy, cognition, thinking, Descartes, Kant, phenomenology, cognitive approach, aesthetic perception, moral consciousness.

Kirish. Hayrat inson tafakkurining eng qadimiy va eng tabiiy holatlaridan biridir. Ko'pgina mutafakkirlar uni falsafaning manbai va boshlanish nuqtasi deb bilganlar. Qadimgi yunon falsafasida hayrat insonni bilishga, haqiqatni izlashga undovchi ruhiy holat sifatida talqin etilgan. Platon "Teetet" dialogida "falsafa hayratdan boshlanadi" deya ta'kidlaydi; Aristotel esa "Metafizika" asarida hayratni bilish istagining ildizi sifatida ko'rsatadi. Bu qarashlarga ko'ra, inson odatiy hodisalar ortidagi sabablarni anglashga intilgan lahzada tafakkur jarayoni boshlanadi.

Yangi davr falsafasida bu tushuncha yangi ma'no kasb etdi. Rene Dekart hayratni "ruhning birinchi affekti" deb ta'riflab, uni bilish jarayonini boshlovchi psixologik mexanizm sifatida ko'rsatadi. Barux Spinoza hayratni bilimsizlikning belgisi, ammo shu bilan birga bilishga turtki beruvchi tabiiy kuch sifatida talqin etadi. Immanuel Kant esa hayratni inson aqli va axloqiy ongining uyg'onish holati sifatida ko'rib, uni "yulduzli osmon men ustimda va axloqiy qonun men ichimda" degan ibora bilan ifodalagan.

XIX–XX asr falsafasida hayrat konsepsiyasi yanada chuqurlashdi. Edmund Gusserl fenomenologiyada hayratni "dunyoga yangicha qarash" usuli sifatida ko'radi, Martin Xaydegger esa uni insonning mavjudlik siriga to'qnashuvi sifatida talqin etadi. Zamonaviy kognitiv psixologiyada esa hayrat diqqatni faollashtiruvchi, idrokni keskinlashtiruvchi va o'rganish jarayonini rag'batlantiruvchi emotsional mexanizm sifatida o'rganilmoqda.

Shunday qilib, hayrat falsafiy tafakkurda ham, zamonaviy ilmiy tahlillarda ham insonning bilish, tafakkur va o'zini anglash jarayonining markazida turadi. Ushbu maqolada hayrat hissining qadimgi va zamonaviy talqinlari qiyosiy tahlil qilinadi, uning falsafiy, axloqiy va estetik mohiyatiga e'tibor qaratiladi.

Tadqiqot metodi: Maqolada falsafiy-tarixiy va kognitiv-komparativ tahlil usullari qo'llanilgan. Bunda hayrat tushunchasining qadimgi yunon falsafasidan boshlab yangi davr va zamonaviy tafakkurgacha bo'lgan evolyutsiyasi o'rganildi va Platon, Aristotel, Dekart, Kant, Shelling, Hegel, Gusserl va zamonaviy psixologlar (P. Ekman, A. Damasio) qarashlari o'zaro solishtirildi. Tadqiqotda manba sifatida klassik falsafiy asarlar, zamonaviy fenomenologik tadqiqotlar hamda psixologik konsepsiyalar tahlil qilindi.

Tadqiqot natijalari: Ko'pgina mutafakkirlar fikricha, hayrat — bu falsafaning manbai va boshlanishidir. Inson hayratdan boshlaydi: u dunyo hodisalarining g'alati, tushunarsiz, gohida sirli ko'rinishlari bilan to'qnash keladi va ularni anglashga intiladi.[1, p. 238] Hayrat — bu faqat hissiy holat emas, balki bilishning, fikrlashning harakatga kelish nuqtasidir.

Platon "Teetet" dialogida falsafaning boshlanishi aynan hayrat bilan bog'liqligini ta'kidlaydi. U shunday yozadi: "Hayratlanish — bu falsafaning boshlanishidir, va kim hayratlana olmasa, u falsafiy fikrlashni boshlay olmaydi." Bu degani, inson uchun odatiy narsa birdan g'ayrioddiy tus olganda, u o'zini bilishga undovchi ichki ehtiyojni his etadi. Shu tariqa, hayrat — insonni bilishga, haqiqatni izlashga undovchi kuch sifatida talqin etiladi. [2, p. 192]

Aristotel esa "Metafizika" asarida bu fikrni yanada aniqroq shaklda bayon etadi: "Insonlar hayratdan falsafani boshladilar... Avval ular yaqin hodisalarga hayron bo'ldilar, so'ngra, ozgina

o'zlashtirgach, ulardan ham yiroqroq narsalarga — quyosh, oy va yulduzlarga hayrat bilan qaray boshladilar.”[3, p. 347]

Demak, Aristotel uchun hayrat — inson tafakkurining tabiiy holati, u bilishga olib boruvchi ichki mexanizm, kognitiv jarayonning boshlang'ich nuqtasi.

Qadimgi yunon falsafasida hayrat ikki tomonlama hodisa sifatida talqin etiladi: bir tomondan, bu — hissiy holat, insonni noaniqlik oldida to'xtatib qo'yuvchi kechinma; ikkinchi tomondan esa, u — bilish jarayonini harakatga keltiruvchi kuch, ya'ni “logos”ga olib boruvchi yo'l. Hayratda inson o'zining bilmasligini anglaydi, shu bois bilishga intiladi. Aynan shu anglash falsafaning ildizidir.

Falsafa tarixida hayrat har doim inson bilish faoliyatining boshlanish nuqtasi sifatida talqin etilib kelingan bo'lsa-da, bu hisning mazmuni va ahamiyati turli davrlarda turlicha izohlangan. Masalan, Dekart uchun hayrat — ruhiy holatlar ichida birinchisi, eng tabiysi bo'lib, u orqali ong tashqi olamdagi g'ayrioddiy narsani payqaydi. Rene Dekart o'zining “Ruhiy affektlar haqida” (*Les passions de l'âme*) nomli asarida hayratni barcha affektlarning eng birinchisi deb hisoblaydi. U shunday yozadi: “*Hayrat — bu ruhning birinchi affekti bo'lib, u orqali biz o'zimizga noma'lum yoki kutilmagan narsani idrok etamiz.*”[4, p. 234]

Dekartga ko'ra, hayratning o'ziga xosligi shundaki, u na yoqimli, na yoqimsiz hissiyotdir — u faqat ongni yangi narsaga yo'naltiradi. U inson e'tiborini g'ayrioddiy hodisaga qaratib, tafakkur jarayonini boshlaydi. Shu ma'noda, hayrat Dekartning kognitiv tizimida “bilish dvigateli” sifatida ishlaydi: u ongni harakatga keltiradi, keyin esa boshqa affektlar (masalan, sevgi, nafrat, quvonch, g'azab) shakllanadi.

Dekart hayratni hissiy va aqliy faoliyat o'rtasidagi ko'prik deb biladi. U insonni “to'xtatadi” — bu lahza tafakkur uchun muhimdir. Chunki aynan shu to'xtash paytida ong o'z oldida turgan hodisani tahlil qiladi va unga sabab izlaydi. Demak, hayrat — bu refleksiyaning boshlanishidir.

Biroq Dekart uchun hayrat ijobiy ham, salbiy ham bo'lishi mumkin. Agar inson tez-tez hayratda qolsa va har narsaga qoyil bo'lib yashasa, bu “aqlidan foydalanmaslik” belgisi sifatida talqin qilinadi. Shu sababli u “mo'tadil hayrat”ni ma'qullaydi — ya'ni, hayrat bilishga turtki bo'lishi kerak, lekin ongni mutlaqo egallab olmasligi lozim.

Immanuel Kant uchun hayrat — bu oddiy hissiy holat emas, balki aqlning o'ziga qarashi natijasida paydo bo'ladigan ruhiy tajriba. Uning mashhur “Amaliy aql tanqidi” asarida shunday jumla bor: “*Yulduzli osmon men ustimda va axloqiy qonun men ichimda — bu ikki narsa hayratni cheksiz kuch bilan uyg'otadi.*”[5, p. 471] Bu ibora Kant falsafasida hayratning ikki darajasini ifodalaydi:

1. Kosmik hayrat — insonning cheksizlik oldidagi ojizligini his etishi;
2. Axloqiy hayrat — insonning o'z ichki qonuniyatlarini, ya'ni axloqiy majburiyatni anglagan lahzasi.

Demak, Kant uchun hayrat — bu bilishning emas, balki axloqiy o'zini anglashning markaziy hodisasi. U ongni tashqi olamdan ichki dunyoga, ya'ni axloqiy ongga buradi. Shu bois Kantdagi hayrat — bu “*ajablanish*” emas, balki “*hayrat bilan anglash*”, insonni yuksaklikka ko'taruvchi kechinmadir.

Hayratning bilishdagi o'rni haqida so'z yuritish ekanmiz, u insonning idrok va tafakkur mexanizmlariga qanday ta'sir qilishini ko'rish mumkin. Hayrat — bu e'tiborning markazlashuvi, ya'ni ongning ma'lum bir hodisaga to'liq yo'nalishidir. U kognitiv jarayonni “yoqadi”, insonni tahlil, izlanish va tushunishga majbur qiladi.

Masalan, Aristotel hayratni bilish istagining ildizi deb atagan bo'lsa, keyingi asrlarda bu fikr psixologik jihatdan ham isbotlangan. Inson hayrat holatida bo'lganida, uning idrok faoliyati keskin kuchayadi: u tafsilotlarni ko'proq sezadi, savollar beradi, izlanishga kirishadi. Shu sababli hayrat faqat hissiy kechinma emas, balki bilishning zarur sharti hisoblanadi.

Bundan tashqari, hayrat — bu inson tafakkurining yaratuvchan komponenti. U mavjud bilim doirasini kengaytiradi, yangi savollar tug'diradi va shu orqali yangilikni keltirib chiqaradi. Shu jihatdan u ilmiy kashfiyotlarning ham manbaidir. Ko'plab buyuk olimlar, masalan, M. Epshteyn, bilishning boshlanishi hayratdan ekanligini ta'kidlagan: “Kim hayratlanmaydigan, lol qolmaydigan bo'lsa, u yashamayapti.” [6, p. 67]

XX asr falsafasida Edmund Gusserl tomonidan asos solingan fenomenologiya hayratga yangi, chuqurroq ma'no berdi. Gusserl fikricha, inson odatda “tabiiy dunyoqarash” holatida yashaydi — ya'ni, narsalarni o'z-o'zidan mavjud deb qabul qiladi, ularni shubha ostiga olmaydi. Falsafiy bilish esa, uningcha, aynan “hayrat” orqali boshlanadi, chunki hayrat bu tabiiy munosabatni buzadi.[7, p. 136]

Gusserl bu jarayonni “epoché” yoki “suspension” — odatiy qarashlarni to'xtatish deb ataydi. U yozadi: *“Hayrat — bu ongning o'zini dunyodan ajratib, unga yangicha qaray boshlash holatidir.”*

Shunday qilib, fenomenologiyada hayrat — bu hissiy holat emas, balki metodologik vosita, ya'ni dunyoni yangidan ko'rish, mavjudlikni “birinchi marta ko'rayotgandek” idrok etish holatidir. Inson hayrat orqali narsalarning mohiyatiga kiradi, ularni “tajribaning sof shaklida” anglaydi.

Bu yondashuv falsafiy hayratni bilish jarayonining markaziga qo'yadi: bilish faqat ma'lumot yig'ish emas, balki dunyoni yangi nigoh bilan ko'rish, hodisani “yangidan ochish”dir. Shu sababli, Gusserl uchun hayrat — bu “ongni uyg'otish”, uning o'z faoliyatini anglashidir.

Zamonaviy kognitiv psixologiyada ham hayrat inson tafakkurining zaruriy elementi sifatida qaraladi. Tadqiqotchilar (masalan, P. Ekman, 1992; J. Damasio, 1999) hayratni bazaviy emotsiyalar qatoriga kiritadilar.[7,8] Ularning fikricha, hayrat diqqatni faollashtiradi, e'tiborni markazlashtiradi va o'rganish jarayonini kuchaytiradi. Shu bilan, hayrat ilmiy fikrlashning, ijodiy tafakkurning va innovatsion faoliyatning asosi sifatida qaraladi.

Shunda qilib, yangi davr falsafasi hayratni turli yo'nalishlarda talqin etgan bo'lsa-da, ularning barchasini birlashtiruvchi g'oya shuki: hayrat — bu bilish, tafakkur va ruhiy o'sishning boshlanish nuqtasi.

- Dekart uchun — bu ruhning affekti;
- Kant uchun — axloqiy ongning uyg'onishi;
- Zamonaviy falsafa uchun — mavjudlikni yangicha idrok etish shakli.

Xulosa: Falsafaning barcha davrlarida hayrat inson tafakkurining boshlanish nuqtasi sifatida talqin etilgan. U Platon va Aristotelda bilish istagini uyg'otuvchi hissiy holat, Dekartda ruhiy affekt, Kantda axloqiy va kosmik anglash, Gusserlda esa fenomenologik metodning asosi sifatida qaraladi. Zamonaviy fanlarda esa hayrat kognitiv jarayonlarni faollashtiruvchi, e'tiborni jamlovchi va o'rganishni rag'batlantiruvchi psixologik mexanizm sifatida baholanadi. Shunday qilib, hayrat inson tafakkurining abadiy hamrohi bo'lib, u bilishga, ijodga, haqiqatni izlashga va o'zini anglashga olib boradi. U tafakkurning boshlanishi, estetik tajribaning manbai va insoniyat madaniyatining ruhiy asosi sifatida namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Voyshvillo, E. K. (1989). Tushuncha – tafakkur shakli sifatida: mantiqiy-bilish tahlili. Moskva: Moskva Davlat Universiteti nashriyoti. – 238 bet.
2. Platon. (1993). Teetet. In: Platon. To'plangan asarlar (4 jildlik, 2-jild, 192–275-betlar). Moskva: Misl.
3. Aristotel. (1934). Metafizika. Moskva–Leningrad: Sotsekgiz. – 347 bet.
4. Dekart, R. (1950). Tanlangan asarlar. 1-jild. Moskva: Misl.- 234 bet
5. Kant, I. (1999). Pragmatik nuqtai nazardan antropologiya. Sankt-Peterburg: Nauka. – 471 bet.
6. Epshteyn, M. N. (2000). Elenologiya. [Elektron manba]. <http://www.philosophy.ru/library/epstein/erot.html>
7. Gusserl, E. (1970). *Evropa fanlarining inqirozi va transsendental fenomenologiya*. Northwestern University Press
8. Ekman, P. (1992). Bazaviy emotsiyalar haqida dalillar. Kognitsiya va emotsiya jurnali, 6(3–4), 169–200.
9. Damasio, A. R. (1999). Hissiyot va ong: Tanadagi emotsiyalarning shakllanishi. Nyu-York: Harcourt Brace nashriyoti.

UO'K 808.5

INGLIZ VA O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA FRAZEOLOGIZMLARNING O'RGANILISHI

I.O.Raxmonova, katta o'qituvchi, PhD, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada frazeologiyaning lingvistik fan sifatida shakllanishi va rivojlanish bosqichlari, frazeologiya atamasining ingliz va amerikalik tilshunoslar tomonidan “idioma” atamasi orqali izohlanishi tahlil qilinadi. Ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklarning kelib chiqishi, semantik va madaniy xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi.

Kalit soʻzlar: frazeologiya, idioma, frazeologik birlik, oʻzbek tilshunosligi, Sh. Rahmatullayev, A. Mamatov.

Аннотация. В данной статье анализируются формирование и этапы развития фразеологии как лингвистической науки, а также интерпретация термина фразеология английскими и американскими лингвистами через понятие «идиома». Проводится сравнительный анализ происхождения, семантических и культурных особенностей фразеологических единиц в английском и узбекском языках.

Ключевые слова: фразеология, idioma, фразеологическая единица, узбекское языкознание, Ш. Рахматуллаев, А. Маматов.

Abstract. This article analyzes the formation and stages of development of phraseology as a linguistic science, as well as the interpretation of the term phraseology by English and American linguists through the concept of “idiom.” A comparative analysis of the origin, semantic, and cultural features of phraseological units in English and Uzbek languages is also presented.

Keywords: phraseology, idiom, phraseological unit, Uzbek linguistics, Sh. Rahmatullayev, A. Mamatov.

Frazeologiyaning lingvistik fan sifatida paydo boʻlishi rus olimi V.Vinogradov nomi bilan uzviy bogʻliqdir. Frazeologiya masalalari bilan shugʻullanuvchi xorijiy tilshunoslar, masalan, ingliz va amerikalik olimlarning aksariyati frazeologik birliklar haqidagi oʻz nazariyalarini tavsiflashda “idioma” atamasidan foydalanishni taklif qiladilar.

Oʻzbek tilining izohli lugʻatida idioma atamasiga quydagicha taʼrif beriladi: “Idioma – (yunoncha – oʻziga xoslik, xususiyat) maʼnosi oʻz tarkibidagi soʻzlarning maʼnolariga bogʻliq boʻlmagan, yaxlit holda bir maʼno beruvchi ixcham ibora; frazeologizmlarning bir turi”. Ingliz tilidagi Oksford lugʻatida esa: “A form of expression, grammatical construction, phrase, etc., used in a distinctive way in a particular language, dialect, or language variety; spec. a group of words established by usage as having a meaning not deducible from the meanings of the individual words”. (Biror til, lahja yoki til turi ichida oʻziga xos tarzda ishlatiladigan ifoda shakli, grammatik qurilish, xususan, soʻzlarning alohida maʼnolaridan ajratib olib, ularning birlashmasi sifatida maʼno keltiradigan iboralar guruhidir).

Izohli lugʻatlardagi taʼriflarga koʻra, idioma atamasi ikki tilda ham deyarli bir xil maʼnoda qoʻllaniladigan lingvistik termin. Qolgan til vakillariga nisbatan oʻzbek tilida ibora atamasi idioma atamasiga nisbatan koʻproq qoʻllaniladi. Lekin ingliz va rus tillarida idioma atamasi faolroq. Amerikalik tilshunos L.P.Smit idiomalarning birinchi tadqiqotchilaridan biri hisoblanadi va “idioma” atamasi birinchi marta u tomonidan qoʻllangan. U idioma soʻzidan fransuzcha “*idiotizme*” atamasini, yaʼni ingliz tiliga xos birikmalarning grammatik tuzilishini bildirish maqsadida foydalangan. Lekin bu birikmalarning maʼnolarini grammatik va mantiqiy nuqtayi nazardan tushuntirib bermagan. Maxsus iboralar guruhini bildiruvchi “frazeologik birlik” atamasi esa ilk bora rus tilshunoslari tomonidan kiritilgan.

Tilshunos L.P.Smit idiomalarni frazeologik birikmalar, grammatik hodisalar, qiyosiy va ustun darajali “qoʻsh” iboralar, muayyan soʻzlarning turgʻun takrorlanishi deb tasniflagan. Oʻz asarlarida u ingliz frazeologiyasining naqadar boyligi va rang-barangligini koʻrsatishga intiladi, umumiy tilga kirib borish manbalarini, qanday semantik rivojlanish bosqichlarini bosib oʻtganligini aniqlashga harakat qiladi. “...idiomalar xalq nutqida vujudga keladi va ularning ichki maʼnosini odamlarning kundalik hayotlarida: asossiz yoki ahmoqona xulq-atvorni, muvaffaqiyat yoki omadsizlikni, asosan, odamlar oʻrtasidagi munosabatlarni aks ettiradi”, deb toʻgʻri taʼkidlagan.

Ingliz tilidagi frazeologizmlar, asosan, qadimgi ingliz tilida paydo boʻlgan boʻlib ular soʻzlashuv nutqida mustahkamlanib, ingliz madaniyatining asosiy belgilarini aks ettiruvchi oʻziga xos xususiyatga egadir. FBlarning barchasi ingliz xalqining anʼanalari, urf-odatlar va eʼtiqodlari, shuningdek, afsonalar va tarixiy faktlar bilan chambarchas bogʻliq. Tillararo, yaʼni u yoki bu turdagi tarjimalar orqali chet tillaridan oʻzlashgan frazeologik birliklar ingliz tilida keng tarqalgan. Biroq Amerika badiiy adabiyotidan olingan frazeologik birliklar soni ingliz yozuvchilari tomonidan yaratilgan frazeologik birliklar soni kabi koʻp emas. Ingliz tili frazeologik birikmalar tizimi eng boy

va sarmazmun sohalardan biri hisoblanadi. Bu tildagi frazeologizmlar semantikasiga ko'ra va ekspressivligi jihatidan juda xilma-xildir. Olimlar frazeologik fondni boyitish uchun bir nechta manbalarni aniqlaganlar, ammo eng keng tarqalgan usul – bu badiiy adabiyotdir. Buyuk Britaniya va dunyodagi ingliz yozuvchi hamda shoirlarining adabiy asarlari tufayli hozirda aynan ingliz tilida juda ko'plab frazeologik birliklarni uchratishimiz mumkin.

Ingliz olimi H.Svit ta'kidlaganidek, “har bir idiomani ma'nosi alohida bir borliqdir. Uni idiomani tashkil qilgan so'zlar ma'nosidan chiqarib bo'lmaydi” deb takidlaydi. Yarim asrdan ko'proq vaqt o'tgach, mohiyatan shunga o'xshash talqinlar B.Hillel, G.Kouen, Ch.Fries, E.Nida va M.Pie larning tadqiqotlarida uchradi. B.Heyli idiomani leksik guruh deb atagan bo'lsa R.Liz esa ularni semantik jihatdan “ekzotsentrik iboralar” deb ta'riflagan. X.Palmer “iboralar”, G.Kouen “muzlatilgan iboralar”, E.Nida “formulalar” va N.Liem “idiomalar” deb ataganlar. Idiomani o'ziga xos xususiyati uni semantik jihatdan qismlarga bo'lib bo'lmaslik yoki, hech bo'lmaganda, uning ma'nosi tarkibiy qismlar ma'nosiga bog'liq emasligidir.

Frazeologik birliklar borasidagi izlanishlar masalasi qator o'zbek tilshunos olimlari tomonidan ham olib borilgan bo'lib, bu kabi tadqiqotlarda frazeologik birliklarning shakllanishi, uning o'ziga xos belgilari, taraqqiyoti, struktural-grammatik, semantik-uslubiy va funksional-pragmatik jihatdan o'rganishda muayyan muvaffaqiyatga erishilgan, bir qancha yangi monografiyalar, risolalar, o'quv qo'llanmalari, ilmiy maqolalar, tillarning frazeologik birliklarini tizimli solishtiruvchi, ikki va undan ortiq tilli lug'atlar yaratilgan.

O'zbek tilshunosligida frazeologiyaga oid tadqiqotlar o'tgan asrning 50-yillaridan boshlangan. Shu kunga qadar o'zbek tilshunos olimlari – A.Shomaqsudov, Sh.Rahmatullayev, M.Xusainov, G. Salomov, M.Umarxodjayev, H.Berdiyev, A.Isayev, M.Xalikova, A.Mamatov, B.Yo'ldoshev, Sh.Ganiyeva, M.Vafoyevalar frazeologiya bo'yicha qator tadqiqotlar olib borganlar va o'z ilmiy qarashlarini, xulosalarini bayon etganlar. Bundan tashqari, turli tizimli tillarning chog'ishtirma tadqiqi bo'yicha ham salmoqli ishlar olib borilgan.

Sh.Rahmatullayevning nomzodlik dissertatsiyasi o'zbek tilidagi fe'l frazemalarning grammatik xususiyatlarini o'rganish ishini boshlab bergan. Olimning 1966-yilda nashr qilingan “O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari” nomli monografiyasida o'zbek tilidagi frazemalar lug'aviy birlik sifatida o'rganishga asos bo'lgan. Frazeologiya doirasi hozirgi kunga qadar o'zbek tilshunosligida ham keng va tor ma'noda anglanmoqda. Frazeologiyani keng ma'noda tushunuvchi olimlar uning tarkibiga maqollar, matallar, aforizmlar va boshqa tipdagi turg'un birikmalarni kiritadilar; tor ma'nodagi frazeologiya esa *ter to'kmoq, xamirdan qil sug'urganday, dunyoni suv bossa, to'pig'iga chiqmaslik* singari ko'chma ma'noli turg'un bog'lanmalarni o'rganish bilan cheklanadilar. Masalan, Sh.U.Rahmatullayev frazeologiya doirasini tor ma'noda tushunib, o'zbek tili frazemalarini akademik V.V.Vinogradov ishlab chiqqan struktural-grammatik tasnif asosida o'rganishga kirishadi. “O'zbek tilshunosligi tarixi” kitobida ta'kidlanishicha, mustaqillik yillarida o'zbek frazeologiyasining rivojlanishida tilshunos olimlardan Abdimurod va Abdug'ofur Mamatovlarning ham xizmatlari katta bo'ldi.

Abdimurod Mamatov frazeologik me'yor muammosini olib chiqdi va bunday me'yor hamda frazeologik variant o'rtasidagi munosabatni ko'rsatib berdi. Abdug'ofur Mamatov esa o'zining qator asarlarida frazeologik shakllanish muammolarini o'rta tashladi va uning paydo bo'lish omillarini yoritdi. Olim frazeologizmlarning muhim farqlovchi belgisi mazmuniy qayta shakllanish ekanligini ko'rsatdi. A.E.Mamatovning ta'kidlashicha, frazeologiyani keng yoki tor ma'noda emas, uni bir ma'noda tushunish lozim. Ularning tasnifidan qat'i nazar, ya'ni ular aforizm, maqol, matal, turg'un so'zlashuv formulalari bo'ladimi, agar frazeologizmning biz bergan ta'rifiga mos tushib, undagi talablarni bajara olsa, lug'atlarda qayd etilgan har qaysi turg'un birliklar frazeologik birliklar tarkibiga kiritilishi shart.

O'zbek tili frazeologiyasining semantik, uslubiy jihatlari va ularning lug'atlarda izohlanishi masalalari yuzasidan turli yo'nalishlarda ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. Masalan, o'zbek tilining frazeologik tizimini nafaqat boshqa qardosh turkiy tillar, balki xorijiy tillar frazeologiyasi bilan ham chog'ishtirma tarzda o'rganish tilimizdagi frazeologik tizimning o'ziga xosligini va rivojlanish yo'llarini aniqlashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографиясининг шаклланиши ҳамда тараққиёти. Самар- қанд, 2007, 4–23-бетлар.
2. Маматов А. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари. Филол. фанл. докт... дисс. автореф., Тошкент, 2000, 50-бет.
3. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги замон ўзбек тилидаги образли феъл фразеологик бирликларнинг асосий грамматик хусусиятлари. Номзодлик диссертацияси. Москва, 1952, 93–96-бетлар.
4. Умарходжаев М.И. Принципы составления многоязычного фразеологического словаря. Автореферат дисс. на соис.учен.кан.фил.наук, Москва, 1972, 4-бет.
5. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка: опыт систематизированного описания. М., “Международные отношения”, 2011.

UO'K 808.3

FRAZEOLIGIK BIRLIKLARNING TARJIMA USULLARI

I.O.Raxmonova, katta o'qituvchi, PhD, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. *Ushbu maqolada frazeologizmlarning tarjimadagi o'rni, ularni boshqa tilda ekvivalent tarzda ifodalashdagi murakkabliklar va madaniy tafovutlar ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, A. Vejbitskayaning til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikka oid qarashlari tahlil qilinadi. A. Kunin tomonidan taklif etilgan frazeologik ekvivalentlar tasnifining ahamiyati yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *frazeologiya, tarjima, ekvivalentlik, madaniyat, idioma, A. Kunin, A. Vejbitskaya.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается роль фразеологизмов в переводе, анализируются сложности их эквивалентной передачи на другом языке, а также влияние культурных различий. Кроме того, анализируются взгляды А. Вежбицкой на взаимосвязь языка и культуры. Освещается значение классификации фразеологических эквивалентов, предложенной А. Куниным.*

Ключевые слова: *фразеология, перевод, эквивалентность, культура, idioma, А. Кунин, А. Вежбицкая.*

Abstract. *This article examines the role of phraseological units in translation, analyzing the difficulties of conveying their equivalents in another language and the influence of cultural differences. It also explores A. Wierzbicka's views on the relationship between language and culture and highlights the significance of A. Kunin's classification of phraseological equivalents.*

Keywords: *phraseology, translation, equivalence, culture, idiom, A. Kunin, A. Wierzbicka.*

Frazeologizmlar alohida ma'noga ega bo'lgan iboralar bo'lib, ulardagi ba'zi so'zlarning ma'nolarini har doim ham tushunish imkoniyati yo'q. FBlar har bir tilning muhim tarkibiy qismidir, chunki bu birliklar orqali xalqlarning madaniy va tarixiy xususiyatlarini, o'ziga xosliklarini bilib olish mumkin. Frazeologik tadqiqotlar tarixiga nazar tashlasak, u dastlab adabiyot fani tarkibida paydo bo'lgan. Muayyan badiiy asarlar bir tildan boshqa tilga tarjima qilganda ham, barqaror so'z birikmasini to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilish mumkin emas.

Anna Vejbitskaya o'zining “Madaniyatni kalit so'zlar orqali tushunish” kitobida madaniyat hamda leksemalar o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilib, unda lingvistik semantika muhim ro'l o'ynashi, chunki u madaniyatni tahlil qilishda yordam berishi mumkinligini ta'kidlaydi. Bu haqiqatni bir tildagi so'zlarning har doim ham boshqa tilga tarjima qilinmasligi misolida osongina anglash mumkin. Binobarin, agar bir tilda boshqa tilning so'zlari bo'lmasa, boshqa xalq madaniyatida bu nomlar yo'qligini bildiradi. Edvard Sapir ham bu fikrga qo'shilgan: “Tillar o'zlarining lug'at tarkibiga ko'ra juda xilma-xildir. Biz uchun muqarrar bo'lib ko'rinadigan tafovutlar butunlay boshqa madaniyat turini aks ettiruvchi tillar tomonidan e'tiborsiz qolishi va ular, o'z navbatida, biz uchun tushunarsiz bo'lgan farqlarni keltirib chiqarishi mumkin”.

Frazeologik birliklarni tarjima qilish murakkab bo'lib, ularning aniq ma'nosini boshqa tilda ifodalash, ta'sirli holda yetkazishning har doim ham imkoni yo'q. Shu ma'noda tarjimon zimmasiga bir qator qiyin vazifalar yuklanadi. Asosiy qiyinchilik shundan iboratki, frazeologik birliklar nafaqat konseptual ma'noga, balki hissiy va ruhiy ma'noga ham ega. Qisqacha aytganda, ular tom ma'nodan tashqarida bo'lgan g'oyalar dunyosini o'z ichiga oladi. “Asl nusxa va tarjima tillari

frazeologizmlarning tabiatini qiyosiy o'rgangan holda, ular orasidagi mazmuniy – uslubiy muvofiqlik holatlarini aniqlash va tarjima jarayonida ularning birini ikkinchisi vositasida talqin etish yo'l va imkoniyatlarini belgilash to'laqonli tarjima yaratish uchun zamin hozirlaydi".

Tarjima jarayonida nafaqat so'zlarni tarjima qilish, balki matnning hissiy ma'nosini va hatto frazeologik birlikdagi fikrni ham to'g'ri yetkazilishi zarur. Buning uchun ba'zan tarjima qilinayotgan FBlarning ma'nosi va tushunchasiga o'xshash yangi frazeologik iboralar qidirish yoki hatto yangi frazeologik iboralar yaratishga to'g'ri keladi. Ayniqsa, frazeologizmlar singari barqaror iboralar tarjimasida ularning shakl va mazmun jihatdan ko'chma, ko'pincha metaforik yoki kinoyaviy bo'lishi tarjimonga alohida mas'uliyat yuklaydi.

Bundan tashqari, frazeologik birliklarning muvaffaqiyatli tarjimasini uchun tarjimon ona tilida so'zlashuvchilarning madaniy xususiyatlari, mentaliteti, dunyoqarashi va tafakkur shakllarini chuqur anglashga majbur bo'ladi. Bu esa tarjimani shunchaki lingvistik faoliyat emas, balki intermadaniy muloqot shakli sifatida ko'rishga imkon beradi. Shu bois, tarjima jarayonida har bir frazeologik birlik bilan "raqobatlashish", ya'ni u bilan ma'nodosh va o'xshash obrazga ega bo'lgan milliy ekvivalentni topish muhimdir.

Tabiiyki, ekvivalenti bo'lmagan FB larni so'zma-so'z tarjima qila olmaymiz. Frazeologik birliklarni tarjima qilishda ma'noni yetkazish, aylanmaning obrazlilikini aks ettirish, iloji bo'lsa, shunga o'xshash so'zni topish va nihoyat idiomatik tilning o'ziga xosligi va ifodasini e'tiborsiz qoldirmaslik kerak. Frazeologik birliklarni muvaffaqiyatli tarjima qilish uchun nafaqat til bilimiga ega bo'lish, balki tilni o'rganayotgan xalqning madaniyati va mentalitetini, mumtoz va zamonaviy adabiyotlarini ham chuqur o'rganish talab etiladi. Bu esa ifodaning g'oyasini yetkazish va uning hissiy hamda semantik yukini saqlab qolishning yagona yo'li hisoblanadi. Har qanday tarjimon, albatta, bu bilimlarning barchasini darhol qo'lga kirita olmaydi va shuning uchun dastlab u FB larning o'ziga xos xususiyatlarini o'zlashtirishi, uni doimo kutib turadigan asosiy "tuzoqlarni" tushunishi, badiiy, jurnalistik va boshqa matnlarda frazeologiyani tarjima qilishning asosiy qoidalari va usullarini o'rganishi kerak.

A.Vejbitskaya kitobida qayd etilishicha, "...madaniyatlarning farqi nafaqat ekvivalent lug'atda, balki so'zning qo'llanish chastotasida ham namoyon bo'ladi". Tarjima qilinganda, so'z ekvivalentiga ega bo'lishi mumkin, lekin hatto uni ikki tilda qo'llash chastotasidagi farq ham turli xalqlarni madaniyatlaridagi farqni ko'rsatadi: "Lug'atning rivojlanishi, shubhasiz, turli xil tillarning o'ziga xos xususiyatlaridagi asosiy ko'rsatkichdir. Ko'pincha, e'tibordan chetda qoladigan tegishli ko'rsatkich – bu foydalanish usulidir. Masalan, ingliz tilidagi so'zlarni ma'no jihatidan ayrim ruscha so'zlar bilan solishtirish mumkin bo'lsa-da, lekin kam qo'llaniladi yoki aksincha, unda bu madaniy ahamiyatga ega bo'lgan farqni ko'rsatadi". Frazeologik birliklarni tarjima qilishda ko'p ma'nolilik, madaniy farqlar va kontekstual xususiyatlar kabi qator muammolarga duch kelamiz. Asl iboraning mazmuni va hissiy yukini saqlab qolish uchun yuqoridagi jihatlarining barchasini hisobga olgan holda eng mos tarjima variantini tanlashimiz kerak. Frazeologik birlikning yaxshi tarjimasini matnning mohiyatini saqlashga va uning maqsadini aniq yetkazishga yordam beradi. Shuningdek, u o'quvchiga manba matnini tezroq va yaxshiroq tushunish imkonini beradi, chunki u nafaqat so'zlarning ma'nosini, balki ularning madaniy va hissiy mohiyatini ham ifodalaydi.

Ekvivalentlik kategoriyasi qiyosiy-tipologik tilshunoslik nazariyasi, tarjimashunoslik, leksikografiya va tilni o'rganish amaliyotida asosiy o'rin tutadi. Tillararo frazeologik ekvivalentlarni turli tillar materiallari asosida tasniflash muammosiga katta e'tibor qaratilayotganiga qaramay, haligacha tillararo frazeologik ekvivalentlarning yagona tasnifi mavjud emas.

So'nggi yillarda ikki yoki undan ortiq tillarning frazeologik munosabatlar tipologiyasini o'rganishga ko'p e'tibor qaratilib, turli tadqiqotlar olib borilmoqda. Biz bunday ishlardan ba'zilarini, ya'ni frazeologik ekvivalentlar tavsiflangan va ularning tasnifi berilgan tadqiqotlarning qisqacha sharhiga to'xtalib o'tamiz. E.Bistrova FB larni ichki shaklning semantikasiga mos kelishi va nomuvofiqligini, stilistik farqlanishini, tarkibining leksik-semantik mosligini, ruscha frazeologik birliklar va bir qator tillarning frazeologik birliklari tarkibini hisobga olgan holda, oltita turga ajratadi:

1) semantikasi, ichki shakli, tarkibi, uslubi, leksik-semantik mosligi jihatidan muvofiq keladigan frazeologik birliklar;

- 2) tuzilishi va ichki shakliga ko'ra mos keluvchi, lekin ma'no hajmiga ko'ra farq qiluvchi frazeologik birliklar;
- 3) semantikasi va stilistik bo'yog'iga ko'ra bir-biriga mos keladigan frazeologik birliklar ichki shaklda ma'lum darajada farqlanadi;
- 4) ichki shakli asosida farq qiluvchi, lekin ma'no jihatidan o'xshash frazeologik birliklar;
- 5) ekvivalenti bo'lmagan frazeologik birliklar;
- 6) soxta ekvivalentlar (komponent tarkibi o'xshash, ko'chma asosli, antonimik, erkin iboralarga ega, lekin turli ma'nolarda qo'llaniladi).

A.Kunin tomonidan taklif qilingan tasnifga murojaat qilganimizda, muallifning frazeologik ekvivalentlar va analoglarning ta'riflariga duch kelamiz. Uning fikricha, inglizcha iboraga ma'no, ma'joriy asos va stilistik bo'yoq berishda mos keladigan adekvat frazeologik birlik ekvivalent hisoblanadi. "Ekvivalent mono-ekvivalent, ya'ni frazeologik birliklar yordamida mumkin bo'lgan yagona tarjimadir". A.Kunin tomonidan taklif qilingan frazeologik ekvivalentlarning tasnifini tarjima muammolarini hal qilishda ham, taqqoslanayotgan ikki til frazeologik birliklarining tillararo korrelyatsiya turlarini aniqlash uchun ham ko'p qirrali va har tomonlama ahamiyatli deb hisoblash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Вежицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 288 с. [ISBN 5-7859-0189-7](#).
2. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка: опыт систематизированного описания. М., "Международные отношения", 2011.
3. Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. – Тошкент: Фан, 2005.
4. Кунин А.В. Типология переводческих соответствий в "Англо-русском фразеологическом словаре" // Фразеологизм и его лексикографическая разработка. – Минск: Под ред. А.С.Аксиматова, 1987.
5. Быстрова Е.А. Единый фразеологический минимум русского языка для национальной школы. – М.: Ин-т содерж. и методов обучения, 1975.

UO'K 811.124

TIBBIY TERMINLARDA LOTINCHA OT YASALISHINING MORFOLOGIK MODELLARI VA ULARNI O'ZBEK TILIGA TARJIMA QILISH MUAMMOLARI

Sh.B.Raximbayeva, o'qituvchi, TTA Urganch filiali, Urganch

ORCID ID: 0009-0003-6938-4604

Annotatsiya. Mazkur maqolada lotin tilidagi tibbiy terminlarning ot yasalishidagi morfologik modellar tahlil qilinadi hamda ularni o'zbek tiliga tarjima qilish jarayonida yuzaga keladigan muammolar yoritiladi. Shuningdek, tarjimada ilmiy aniqlik va terminologik moslikni ta'minlash, morfologik moslashtirish, qisqartmalarni to'g'ri izohlash kabi masalalarga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: lotin tili, tibbiy terminlar, morfologik model, ot yasalishi, tarjima muammolari, o'zbek tili, lingvistik tahlil, terminologiya, ilmiy tarjima

Аннотация. В данной статье анализируются морфологические модели образования имен существительных медицинских терминов на латинском языке и освещаются проблемы, возникающие в процессе их перевода на узбекский язык. Особое внимание уделяется также таким вопросам, как обеспечение научной точности и терминологической согласованности при переводе, морфологическая адаптация, правильная интерпретация сокращений.

Ключевые слова: латынь, медицинские термины, морфологическая модель, образование существительного, проблемы перевода, узбекский язык, лингвистический анализ, терминология, научный перевод.

Abstract. This article analyzes morphological models in the formation of nouns of medical terms in Latin and highlights the problems that arise in the process of translating them into Uzbek. Special attention is also paid to issues such as ensuring scientific accuracy and terminological consistency in translation, morphological adaptation, and correct interpretation of abbreviations.

Keywords: Latin, medical terms, morphological model, noun formation, translation problems, Uzbek language, linguistic analysis, terminology, scientific translation

Kirish: Dunyoda mavjud tillarning tarkibida ko'pgina lotin va yunon tillariga oid so'zlarni ko'plab uchratishimiz mumkin. Hozirgi zamon tibbiy atamashunosligi tom ma'noda keng va murakkab atamalar tizimi hisoblanib, bir necha yuz ming so'z va so'z birikmalarini o'z ichiga oladi. Boshqa tirik tillar singari, lotin tili va tibbiy terminologiya ham foydalanish bilan rivojlanadi. U tarixan rivojlangan turli til darajalari va qo'llanish sohalarida keng tarqalgan. Tibbiyotda terminologiya tibbiy tilni tartibga soluvchi va aniq belgilangan nomlash tizimini o'rnatadigan ilmiy tizimdir. Lotin tili xalqaro miqyosda so'zlashadigan va universal til hisoblangan Yevropa tillaridan birinchisi edi. Bugungi kunda u yo'q bo'lib ketgan, ammo lotin tili bir vaqtlar qadimgi Rim va Rim imperiyasining qulashigacha - tarixdagi eng qudratli va maftunkor bo'lgan rasmiy tillardan biri edi.

Lotin va yunon tillari tibbiyot sohasiga qadimgi zamonlardan boshlab singib ketgan. Gipokrat (Hippocrates), Galen (Claudius Galenus) kabi qadimgi yunon shifokorlari tomonidan yozilgan asarlar hozirgi zamon tibbiyoti uchun asos bo'lib xizmat qilib kelmoqda. Ularning asarlari dastlab yunon tilida, keyinroq lotinchaga tarjima qilingan. O'rta asrlarda esa lotin tili Yevropadagi barcha ilmiy-tibbiy yozuvlarning rasmiy tili bo'lib qolgan.

Tibbiy terminologiya – bu kasalliklar, ularning belgilari, tashxis, davolash va anatomik strukturalarni ifodalovchi ilmiy atamalar tizimidir. Ushbu terminologiya asosiy qismini esa lotin va qadimgi yunon tillaridan kelib chiqqan atamalar tashkil etadi. Ushbu ikki til, nafaqat tarixan, balki bugungi kunda ham global ilm-fan, ayniqsa, tibbiyot tilining asosiy suyak poydevoridir. Lotin tili qadimdan fan tili bo'lib xizmat qilib kelmoqda. Xususan, tibbiyot sohasi terminologiyasi lotin va yunon tillari asosida shakllangan bo'lib, bu terminlar asrlar davomida rivojlanib, bugungi global ilmiy hamjamiyatda qo'llanilayotgan universal leksik qatlamga aylangan. Tibbiy atamalarni to'g'ri tushunish va tarjima qilish tibbiyot sohasida nafaqat kommunikativ, balki diaqnostik va ta'limiy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda o'zbek tili tibbiy ta'lim va ilm-fan tiliga aylanish yo'lida rivojlanayotganligi bois, ushbu terminlarni tarjima qilishdagi muammolar, xususan morfologik model va semantik aniqlik masalasi dolzarb sanaladi.

Ushbu maqola lotin tilidagi tibbiy otlarning qanday morfologik modellarga asoslanib shakllanishini aniqlash, ularni o'zbek tiliga tarjima qilishda duch kelinayotgan asosiy lingvistik muammolarni tahlil qilish va ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishga qaratilgan.

Materiallar va usullar: Tadqiqot deskriptiv-lingvistik va komparativ tahlil metodlariga asoslanadi. Lotin tilidagi tibbiy atamalar tahlil qilinib, ularning morfologik strukturalari – ya'ni ildiz, affiks (suffiks va prefiks), kompozitsion birliklar aniqlanadi. O'zbek tili tibbiy adabiyotlari (o'quv qo'llanmalari, tarjima lug'atlar, darsliklar) bilan solishtirma tahlil o'tkaziladi. Shuningdek, semantik tahlil orqali atamalarning tarjima jarayonida yuzaga kelayotgan ma'no noaniqliklari va mos kelmasliklari aniqlanadi. Tibbiy matnlarni tarjima qilish jarayonida bir qator xatoliklarga yo'l qo'yilishi kuzatiladi. Bu xatoliklar ko'pincha leksik-semantik noaniqlik, kontekstga e'tibor bermaslik, terminologik noto'g'rilik yoki morfologik nomuvofiqlikdan kelib chiqadi.

Tadqiqot lingvistik va tarjimashunoslikka oid tahlil metodlariga tayangan holda olib borildi. Asosiy e'tibor tibbiy terminlarning morfologik tuzilmasi va ularning o'zbek tilidagi tarjimalarida kuzatiladigan lingvistik muammolarni aniqlashga qaratildi. Quyidagi metodologik yondashuvlardan foydalanildi:

Deskriptiv-lingvistik tahlil ya'ni lotin tilidagi tibbiy terminlar tarkibi morfemalar (ildiz, prefiks, suffiks) asosida tahlil qilindi. Har bir termin morfologik birliklarga ajratilib, ular orqali ot yasashining modellari aniqlashtirildi. Komparativ (qiyosiy) tahlil Lotin tilidagi terminlar o'zbek tilidagi muqobillari bilan solishtirilib, tarjima jarayonida yuzaga kelgan semantik tafovutlar va terminologik nomuvofiqliklar o'rganildi; Semantik tahlil erminlar tarjimasida semantik noaniqlik va ko'pma'nolilik holatlari o'rganildi. Ilmiy-adabiy manbalarni tahlil qilish orqali o'rganildi.

Natijalar: Lotincha ot yasovchi morfologik modellarning turlari. Suffiksial model: Lotincha atamalarning katta qismi turli suffiks (so'z yasovchi va so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar) yordamida hosil qilingan. Ular quyidagicha guruhlanadi:

Suffiks	Ma'nosi	Misol	O'zbekchasi
-itis	Yallig'lanish	gastritis	oshqozon yallig'lanishi
-oma	O'sma	melanoma	teri o'smasi

-algia	Og'riq	neuralgia	asab og'rig'i
-osis	Kasallik holati	nephrosis	buyrak faoliyati buzilishi
-emia	Qondagi holat	anemia	qon kamligi

Prefiksial model: Prefikslar terminning semantikasini o'zgartiradi:

Prefiks	Ma'nosi	Misol	Tarjimasi
hyper-	ortiqcha	hypertension	yuqori qon bosimi
hypo-	yetishmovchilik	hypoglycemia	qonda glyukoza kamayishi
tachy-	tezlik	tachycardia	yurak urishining tezlashuvi
brady-	sekinlik	bradykinesia	harakatning sekinligi

Kompozitsion model: Ikkita yoki undan ortiq morfema birlashuvi orqali:

gastroenterologia = gastro- (oshqozon) + entero- (ichak) + logia (fan) → oshqozon-ichak tizimi haqidagi fan; otorhinolaringologia = oto (quloq) + rhino (burun) + loringo (tomoq) → quloq burun tomoqni o'rganadigan fan

Tibbiy atamalar lotin va yunon tilida bo'lgani uchun ularni o'zbe tiliga tarjima qilishda o'ziga yarasha bir qancha muammolarga duch kelinadi.

• Leksik-semantik noaniqlik - Ko'p hollarda bitta atama bir nechta o'zbekcha tarjimaga ega: diabetes mellitus — “qandli diabet”, “shakarli diabet”, “diabet kasalligi”; myocardial infarction — “yurak infarkti”, “miokard infarkti”, “yurak mushagi shikasti” bu holatlar atamaning to'g'ri semantik sohasini aniqlashda chalkashlik tug'diradi.

• Morfologik nomuvofiqlik. Lotin tilidagi atamalar fonetik jihatdan o'zbekcha talaffuz va yozuvga to'g'ri kelmaydi. Masalan: appendicitis — “apenditsit”mi yoki “appendiks yallig'lanishi”mi? bronchitis — “bronxit” yoki “bronx yallig'lanishi”?

• Konstruktiv moslashuv. Ba'zi atamalar aynan tarjima qilib bo'lmaydi va izohli shaklda berilishi kerak: osteoporosis — “suyak zichligining kamayishi”, lekin aynan klinik holatni bildiruvchi “osteoporoz” shaklini qoldirish lozim bo'ladi.

Muhokama: Lotincha morfemalarning o'zbek tiliga tarjima qilinishi murakkab lisoniy muammolarga olib kelmoqda. Har bir morfemaning semantik yukini to'g'ri anglash, uni o'zbek tilining morfologik strukturasi bilan uyg'unlashtirish ilmiy tahlilni talab qiladi. Tibbiy terminlarning turli tillardagi ifodalanishida ayrim lingvistik o'ziga xosliklar mavjud. Lotin tilidagi atamalar ko'pincha rus va ingliz tillarida to'g'ridan-to'g'ri transliteratsiya yo'li bilan qabul qilingan. Ammo o'zbek tilida ushbu terminlar ko'pincha izohlab tarjima qilinadi, bu esa terminning ilmiy aniq yo'lini susaytirishi mumkin. Tarjima jarayonida uslubiy ikkiyoqlamalilik (terminologik va ommabop tarjima) muammosi seziladi. Bu esa, ayniqsa, tibbiyot o'quv yurtlarida ta'lim sifatiga salbiy ta'sir qiladi. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun ikki tomonlama yondashuv zarur:

- lotincha atamalarning lingvistik komponentlarini o'rganish;
- ularni o'zbek tilining grammatik va semantik tizimiga moslashtirish.

Xulosa: Tadqiqotdan quyidagi xulosalar chiqarildi: Lotin tilidagi tibbiy otlar aniq morfologik modellarga asoslanadi (suffiks, prefiks, kompozitsiya).

Ular o'zbek tiliga tarjima qilishda lisoniy nomuvofiqliklar, semantik xatolar va izoh talab qiluvchi hollar mavjud.

Lotincha ildizli terminlarning global ilm-fan tarmog'ida bixilligi saqlanmog'i zarur, chunki ularning noto'g'ri o'zlashtirilishi ilmiy tafakkurni chalkashtirishi mumkin. O'zbek tilida ko'pincha atamalar izohlab tarjima qilinadi, bu o'quvchilarga tushunarlilik baxsh etsa-da, ilmiylik darajasini pasaytirishi mumkin. Shu bois, ikkita paralel yondashuv maqsadga muvofiq: terminni asl shaklda keltirish; zarur bo'lsa, qisqacha izoh bilan to'ldirish. Tarjima jarayonida standart terminologik lug'atlar, ikki tilda mos ma'nosi o'zgarmaydigan atamalar majmuasi yaratilishi lozim. Tarjimon va mutaxassislar o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, terminologik muvofiqlashtirishni yo'lga qo'yish zarur.

Lotin va qadimgi yunon tillari tibbiyotda beqiyos ahamiyatga ega. Ular nafaqat ilmiy an'ananing merosi sifatida, balki hozirgi zamon tibbiy bilimlarining asosiy ifoda vositasi sifatida xizmat qiladi. Shuning uchun bu tillarni chuqur o'rganish, ulardagi morfologik va semantik tuzilmalarni anglash, har bir tibbiy mutaxassis uchun zarurat bo'lib qoladi. Zamonaviy tibbiyotda ingliz tili yetakchi ilmiy til bo'lsa-da, tibbiy terminlarning 60–70 foizi lotin yoki yunon tilidan

olingan. Masalan, ingliz tilidagi hypertension yoki myocardial infarction kabi atamalar aslida yunon-lotin ildizlariga ega. Bundan tashqari, ko'pgina davlatlarda, jumladan, O'zbekiston tibbiy ta'lim tizimida ham lotin tili o'rganilishi majburiy dars sifatida o'qitiladi. Bu talabalar va shifokorlarga terminologik savodxonlikni oshirishda, ilmiy maqolalarni o'qish va yozishda katta yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Axmedov C. (2020). Лотин тили ва тиббий терминология. Тошкент: «Мехр-Нури».
2. Dasturiy lug'at: Latin Medical Terminology for Students, Cambridge University Press, 2019.
3. Eshbayeva, N. (2023). "Features of the Transfer of Meanings of Latin and Greek Medical Terms into Russian and Uzbek Languages". Academia Science Repository. <https://academiascience.com>
4. Movlanova, R. (2025). "Typological Problems of Medical Texts and Terms from English into Uzbek". World Bulletin of Social Sciences.
5. Esanova, M. (2025). "Expression of the Clinical Meaning of Latin Medical Terms in English and Uzbek". Acta NUUZ.

UO'K 808.5

HALIMA XUDOYBERDIYEVANING "O'ZBEKNING" SHE'RIDA MILLIY RUHIYATNING LINGVOPOETIK TAHLILI

F. Ro'ziyeva, magistrant, Xalqaro innovatsion universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Halima Hudoyberdiyevaning "O'zbekning" she'rining lingvopoetik tahlili amalga oshirilgan. She'rda milliy ruhiyat va o'zlikni ifodalovchi poetik vositalar, til strukturalari, badiiy tasvirlar va simvollarning qanday ishlatilgani o'rganilgan. Tahlil davomida she'rda o'zbek xalqining tarixiy, madaniy qadriyatlari, urf-odatlar va ajdodlarga bo'lgan hurmatni aks ettiruvchi poetik uslublar va til vositalari alohida e'tiborga olingan. Bu maqola she'rning lingvistik va poetik tahlili orqali o'zbek adabiyotining milliy va madaniy mohiyatini o'rganishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: o'zbekning, she'r, lingvopoetik tahlil, milliy ruhiyat, poetik vositalar, simbolizm, metafora, aliteratsiya, vatanparvarlik.

Аннотация. В данной статье проводится лингвопоэтический анализ стихотворения Халимы Худойбердиевой «Узбек». В стихотворении исследуется, как поэтические средства, языковые структуры, художественные образы и символы используются для выражения национального духа и идентичности. В ходе анализа особое внимание уделено поэтическим стилям и языковым средствам, отражающим в стихотворении исторические, культурные ценности, традиции и уважение к предкам узбекского народа. Целью данной статьи является исследование национально-культурной сущности узбекской литературы посредством лингвистического и поэтического анализа стихотворения.

Ключевые слова: узбекский язык, стихотворение, лингвопоэтический анализ, национальный менталитет, поэтические средства, символизм, метафора, аллитерация, патриотизм.

Abstract. In this article, the linguopoetic analysis of Halima Hudoyberdiyeva's poem "The Uzbek" is carried out. The poem explores how poetic tools, language structures, artistic images and symbols are used to express the national spirit and identity. During the analysis, special attention was paid to the poetic styles and language tools that reflect the historical, cultural values, traditions and respect for the ancestors of the Uzbek people in the poem. This article aims to study the national and cultural essence of Uzbek literature through the linguistic and poetic analysis of the poem.

Key words: Uzbek, poem, linguopoetic analysis, national psyche, poetic tools, symbolism, metaphor, alliteration, patriotism.

"O'zbekning" she'rini lingvopoetik tahlil qilishda til va badiiyatning o'zaro uyg'unligi, poetik vositalar va xalq madaniyatiga oid mazmunlarni kiritish juda muhimdir. Ushbu she'rda shoir o'zining milliy kimligini, o'zbek xalqining jasorati, kechinmalari va qadriyatlarini chuqur ifodalaydi. Til va badiiy vositalarning birlashuvi o'quvchiga o'ta hissiy va ma'noli tasvirlar orqali kuchli ta'sir ko'rsatadi.

She'rd a o'zbek xalqining milliy xususiyatlari, urf-odatlar i, yurtiga bo'lgan muhabbati, tarixiy shaxslar va erkinlikka bo'lgan intilishlarini tasvirlanadi. Bu she'rd a, shuningdek, xalqning o'zaro mehr-muhabbati, butun dunyoga nisbatan bo'lgan maqsadlar va alohida ruhiyatga ega ekanligi, xalq madaniyatining yuksakligi, uning qarashlari va qadriyatlari o'zgacha tarzda ifodalanadi. Shoir a o'zbek xalqining tuyg'ularini, xulq-atvorini va psixologiyasini o'ziga xos poetik uslubda tasvirlaydi. Har bir qator nafaqat ajoyib poetik vositalar bilan to'ldirilgan, balki o'quvchini ruhiy va milliy ma'naviyatga yetaklaydi.

She'rd a bir qancha poetik vositalar ishlatilgan bo'lib, ularning asosiylari quyidagilardir:

Metafora: *“Tog'lardagi jayronidir O'zbekning”* iborasi o'zbek xalqining yuksak va erkin ruhini tasvirlashda ishlatilgan. Jayron — bu tog'da erkin harakat qiladigan, kuchli va jasur hayvon bo'lib, bu obraz xalqning mustaqil, ozod va qudratli ruhini ifodalaydi.

Simvolizm: She'rd a *“Oybarchini — bor Barchindir”*, *“Alpomishdan tug' olmagan erkakmas”* kabi qatorlar o'zbek xalqining tarixiy va madaniy an'analari ga ishora qiladi. Alpomish — o'zbek xalqining afsonaviy qahramoni bo'lib, uning nomi xalqning erkinlik uchun kurashini, yurtni himoya qilishni anglatadi.

Parallelizm: *“Qora ko'zi bor yurakka ishq slogan”* kabi iboralar she'rd a o'zaro qarama-qarshi, lekin bir-birini to'ldiruvchi tasvirlarning ishlatilishiga misol bo'la oladi. Bu yerda yurakning ishq bilan to'lganligi, uning ko'zlaridagi qora rang bilan qarama-qarshi qo'yiladi.

Aliteratsiya: She'rd a aliteratsiya (so'zlarda tovush takrorlovi) ishlatilgan, bu esa she'rga musiqiy ohang va ritm beradi. *“Nodirasi mozorida yotsin tinch”* va *“Halimasi, biyronidir O'zbekning”* kabi ifodalar badiiy tasvirlarni kuchaytiradi va o'quvchiga ko'proq hissiy ta'sir o'tkazadi.

She'rning sintaktik qurilishi ancha oddiy, lekin mazmunan juda boydir. Shoir a she'rd a qisqa, ammo mazmunli qatorlardan foydalangan. Har bir qator milliy an'anal ar, tarixiy voqealar, o'zbek xalqining ajralmas xususiyatlarini ko'rsatishda ishlatilgan. Masalan: *“Ayollari tolsa sevilib tolgan”* - bu yerda *“tolgan”* fe'li o'zi o'zbek xalqining yuqori ahloqiy qadriyatlari va muhabbatga e'tiborini ifodalaydi. Shuningdek, bu so'z ayollarni qadrlashni, ularning ijtimoiy rolini hurmat qilishni bildiradi.

“Har bolasi to so'nggi dam — yukingich” - bu qator orqali shoir O'zbekning farzandlariga bo'lgan javobgarlikni, milliy qadriyatlarni tasvirlaydi. Shoir a o'zbek xalqining bo'g'inini, kattalarga bo'lgan hurmatini va kelajak uchun mas'uliyatini yuksaltiradi. She'rd a sintaktik oddiylik va murakkablikning uyg'unligi mavjud: qisqa va izchil jumlar she'rga yuqori ritm, bir vaqtning o'zida oqish va his-tuyg'ularni etkazishga imkon beradi.

She'rd a ishlatilgan *“Onamning mozori”*, *“Yotmoqqa bundan-da issiq joy yo'q”* kabi tasvirlar o'zbek xalqining muhabbat, hurmat va qadriyatlarini anglatadi. Shoir a o'zining she'rida o'zgacha ruhiyatni, ichki hissiyotlarni badiiy til bilan aks ettiradi. *“Onamning mozori”* iborasi nafaqat ramziy, balki milliy qadriyatlarni ham o'zida mujassamlashtiradi. Mozor — bu yurtni, xalqni himoya qilgan ajdodlarni va ular uchun qilingan qurbonliklarni ifodalaydi. Shoir a so'zlarning to'g'ri joylashuvi, ularning o'qilishidagi ohang va musiqiy xususiyatlari orqali she'rning emosional va psixologik ta'sirini kuchaytiradi. Bu tasvirlar orqali xalqning ezgulikka, sadoqatga bo'lgan ishtiyoqi, shuningdek, og'ir va shiddatli kunlaridagi qo'rquv va hayotning noaniq tomonlarini ko'rsatadi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, shoir a O'zbekning she'rida til va badiiyatning o'zaro bog'liqligi aniq ko'rinadi. U she'rd a simvolizm, metafora va aliteratsiya kabi poetik vositalar yordamida o'zbek xalqining xalqiy ruhiyatini, urush va tinchlikni, o'zlikni saqlash va yurtni himoya qilish kabi qadriyatlarni o'ta mahorat bilan aks ettiradi. She'rd a mavjud bo'lgan lingvistik vositalar she'rning nafaqat ma'no jihatdan boy, balki psixologik va axloqiy nuqtai nazardan ham o'quvchiga chuqur ta'sir ko'rsatishini ta'minlaydi. Huddi shunday, she'r o'zbek xalqining tarixiy qadriyatlarini, xalq hayotini va mustaqillikni tasvirlashda tilning qudratini, shuningdek, xalq madaniyatining yuksakligini ifodalaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. M.Yo'ldoshev. Badiiy matn lingvopoetikasi. T-Fan.2008.
2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati.T-Fan 2002.
- 3.H.Xudoyberdiyeva. Osoyishta sham.T-O'zbekiston, 2017.

UO'K 159.9.01/171/177/159.923.32:297

SINCERITY/SAMIMIYLIK KONSEPTINING UNIVERSAL VA MILLIY XUSUSIYATLARI

M.D. Ro'zmatova, tayanch doktorant, O'zbekiston Davlat Jahon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada samimiylik konseptining universal va milliy xususiyatlari kompleks tahlil qilinadi. Tadqiqotda samimiylikning falsafiy asoslari, psixologik mexanizmlari va ijtimoiy-madaniy konteksti ko'rib chiqiladi. Qadimgi yunon falsafasidan zamonaviy raqamli madaniyatgacha, Sharq an'alaridan G'arb qadriyatlarigacha samimiylik tushunchasining evolyutsiyasi o'rganiladi. O'zbek, yapon, xitoy, hind, musulmon, amerika va boshqa madaniyatlardagi samimiylik talqinlarining o'ziga xos jihatlari taqqoslanadi. Globallashuv sharoitida samimiylik konseptining yangi qirralari, raqamli kommunikatsiya, sun'iy intellekt va zamonaviy texnologiyalar kontekstida paydo bo'layotgan muammolar tahlil qilinadi. Maqolada samimiylikning ta'lim, tibbiyot, huquq, san'at, siyosat, iqtisod va boshqa sohalaridagi namoyon bo'lish shakllari ham yoritiladi.

Kalit so'zlar: samimiylik, universal qadriyatlar, milliy madaniyat, falsafiy konsepsiya, madaniyatlararo muloqot, ixlos, autentiklik, raqamli madaniyat, globallashuv, o'zbek an'analari, sharq falsafasi, g'arb madaniyati, axloqiy imperativ, ijtimoiy munosabatlar, ma'naviy kamolot

Аннотация. В данной статье проводится комплексный анализ универсальных и национальных особенностей концепта искренности. В исследовании рассматриваются философские основы, психологические механизмы и социально-культурный контекст искренности. Изучается эволюция понятия искренности от древнегреческой философии до современной цифровой культуры, от восточных традиций до западных ценностей. Сравниваются особенности интерпретации искренности в узбекской, японской, китайской, индийской, мусульманской, американской и других культурах. Анализируются новые аспекты концепта искренности в условиях глобализации, проблемы, возникающие в контексте цифровой коммуникации, искусственного интеллекта и современных технологий. В статье также освещаются формы проявления искренности в образовании, медицине, праве, искусстве, политике, экономике и других сферах.

Ключевые слова: искренность, универсальные ценности, национальная культура, философская концепция, межкультурная коммуникация, ихлас, аутентичность, цифровая культура, глобализация, узбекские традиции, восточная философия, западная культура, моральный императив, социальные отношения, духовное совершенство

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the universal and national characteristics of the sincerity concept. The research examines the philosophical foundations, psychological mechanisms, and socio-cultural context of sincerity. It explores the evolution of the sincerity concept from ancient Greek philosophy to contemporary digital culture, from Eastern traditions to Western values. The study compares distinctive interpretations of sincerity in Uzbek, Japanese, Chinese, Indian, Muslim, American, and other cultures. It analyzes new dimensions of the sincerity concept in the context of globalization, addressing challenges arising from digital communication, artificial intelligence, and modern technologies. The article also illuminates manifestations of sincerity in education, medicine, law, art, politics, economics, and other spheres of life.

Keywords: sincerity, universal values, national culture, philosophical concept, intercultural communication, ikhlas, authenticity, digital culture, globalization, Uzbek traditions, Eastern philosophy, Western culture, moral imperative, social relations, spiritual perfection

Samimiylik insoniyat tarixida barcha madaniyatlar uchun muhim ahamiyat kasb etgan fazilat sifatida namoyon bo'ladi. Bu konsept bir tomondan umuminsoniy qadriyat sifatida barcha jamiyatlarda o'z ifodasini topgan bo'lsa, ikkinchi tomondan har bir millat o'zining madaniy konteksti doirasida samimiylikka nisbatan o'ziga xos yondashuv va talqinlarni shakllantirgan. Samimiylikning

universal va milliy jihatlari o'rtasidagi dialektik munosabat insoniyat madaniyatining boyligini va rang-barangligini aks ettiradi. Bu murakkab fenomenni tushunish uchun uning falsafiy asoslari, psixologik mexanizmlari va ijtimoiy-madaniy kontekstini chuqur tahlil qilish zarur.

Samimiylikning universal xususiyatlari insonning ichki olami bilan tashqi ko'rinishi o'rtasidagi muvofiqlikda namoyon bo'ladi. Barcha madaniyatlarda samimiylik haqiqatga sodiqlik, o'z his-tuyg'ularini to'g'ri ifoda etish va boshqalar bilan munosabatda ochiqlik sifatida qaraladi. Bu fazilat insonlar o'rtasidagi ishonchni mustahkamlash, muloqotni chuqurlashtirish va jamiyatda barqaror munosabatlarni o'rnatishning asosiy vositasi hisoblanadi. Qadimgi yunon faylasuflari samimiylikni haqiqat izlashning zaruriy sharti deb bilganlar. Sokrat o'zining mashhur "O'zingni bil" da'vati orqali samimiylikning epistemologik ahamiyatini ta'kidlagan. Platon samimiylikni haqiqatga erishishning zaruriy sharti deb hisoblagan va o'zining "Davlat" asarida adolatli jamiyat qurishda samimiylikning rolini alohida ta'kidlagan.

Konfutsiy ta'limotida samimiylik ijtimoiy uyg'unlikning asosi sifatida e'tirof etilgan. "Cheng" konsepti orqali ifodalangan samimiylik Konfutsiy falsafasida shunchaki shaxsiy fazilat emas, balki kosmik tartibning inson hayotidagi aks etishi sifatida talqin qilinadi. Konfutsiy ta'limotiga ko'ra, hukmdorning samimiyati butun davlatning farovonligiga ta'sir qiladi. Bu g'oya Xitoy madaniyatida chuqur ildiz otgan va bugungi kungacha o'z ta'sirini saqlab kelmoqda. Xitoy falsafasidagi "yi" (to'g'rilik) va "ren" (insonparvarlik) konseptlari ham samimiylik bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular birgalikda axloqiy kamolotning asosini tashkil etadi.

G'arb falsafiy an'anasida Kant samimiylikni axloqiy imperativning tarkibiy qismi deb hisoblagan. Uning fikricha, samimiylik shunchaki ijtimoiy fazilat emas, balki aql-idrokning fundamental talabi hisoblanadi. Kantning kategorik imperativ konseptsiyasi samimiylikni universal axloqiy qonun darajasiga ko'taradi. Keyinchalik Nitshe samimiylik masalasiga tanqidiy yondashib, "o'ziga samimiylik" g'oyasining murakkabligini ochib bergan. U insonning o'z-o'zini aldash qobiliyati va haqiqiy samimiylikka erishishdagi qiyinchiliklarni tahlil qilgan.

Ekzistentsial falsafada samimiylik "autentiklik" tushunchasi orqali yanada chuqur ma'no kasb etadi. Jan-Pol Sartr samimiylikni inson erkinligi va javobgarligining asosiy sharti deb bilgan. Uning fikricha, samimiylik shunchaki haqiqatni aytish emas, balki o'z tanlovlari uchun to'liq javobgarlikni o'z zimmasiga olishdir. Martin Xaydegger "Dasein" konseptsiyasi orqali samimiylikning ontologik asoslarini ochib bergan. Uning fikricha, haqiqiy samimiylik insonning o'z borliq imkoniyatlarini to'liq anglashi va qabul qilishida namoyon bo'ladi.

Samimiylikning universal mohiyati insonning o'z-o'ziga nisbatan halolligida ham ko'rinadi. Bu o'z kamchiliklarini tan olish, xatolardan saboq chiqarish va doimiy rivojlanishga intilishni o'z ichiga oladi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'z-o'ziga samimiy munosabatda bo'lish ruhiy salomatlik va shaxsiy o'sishning muhim omili hisoblanadi. Karl Rogersning gumanistik psixologiyasi samimiylikni shaxsning to'liq funktsional rivojlanishining zaruriy sharti deb hisoblaydi. Uning "kongruentsiya" konseptsiyasi shaxsning ichki tajribasi, ongi va tashqi ifodasi o'rtasidagi uyg'unlikni bildiradi.

Zamonaviy neyrofiziologik tadqiqotlar samimiylikning biologik asoslarini ham ochib bermoqda. Miyaning oldingi singulat po'stlog'i va prefrontal korteks sohalarining faoliyati samimiy va nosamimiy xatti-harakatlar vaqtida turlicha namoyon bo'lishi aniqlangan. Bu tadqiqotlar samimiylikning nafaqat madaniy, balki biologik asoslarga ham ega ekanligini ko'rsatadi. Evolyutsion psixologiya nuqtai nazaridan samimiylik guruh ichidagi hamkorlikni mustahkamlash va o'zaro ishonchni ta'minlash uchun rivojlangan adaptiv mexanizm sifatida qaraladi.

Biroq samimiylik konsepti har bir milliy madaniyatda o'ziga xos talqin va ifoda shakllariga ega. O'zbek madaniyatida samimiylik "dildan chiqib dilga kirish" iborasi bilan ifodalanadi. Bu yerda samimiylik shunchaki haqiqatni aytish emas, balki yurakdan chiqqan so'zlarni aytish, his-tuyg'ularning chuqur ifodasini bildiradi. O'zbek an'anasida samimiylik mehmon-do'stlik, saxovat va insonparvarlik bilan chambarchas bog'liq. "Mehmon otangdan ulug'" degan maqolda ifodalangan munosabat samimiy mehmondo'stlikning eng yuqori cho'qqisi sifatida namoyon bo'ladi. O'zbek xalq dostonlarida samimiylik ko'pincha do'stlik, muhabbat va vatanparvarlik mavzulari bilan bog'lanadi.

Alpomish dostonidagi Barchinoyning samimiy muhabbati, Farhod va Shirinning samimiy his-tuyg'ulari o'zbek madaniyatida samimiylikning yuksak namunalarini sifatida e'zozlanadi.

O'zbek oilaviy an'alarida samimiylik avlodlar o'rtasidagi munosabatlarda alohida ahamiyat kasb etadi. Katta-kichiklik odoblari doirasida samimiylik hurmat va ehtiyotkorlik bilan uyg'unlashadi. O'zbek madaniyatida "ko'ngil sinishi" tushunchasi samimiy munosabatlarning buzilishidan kelib chiqadigan chuqur ruhiy jarohatni ifodalaydi. Bu tushuncha samimiylikning o'zbek madaniyatidagi muhim o'rnini ko'rsatadi. "Gap" madaniyati va "maslahat" an'anasi ham samimiy muloqot va o'zaro tushunishning o'ziga xos shakllari hisoblanadi.

Zamonaviy globallashuv sharoitida samimiylik konsepti yangi qirralarga ega bo'lmoqda. Raqamli kommunikatsiya vositalari orqali muloqot qilish samimiylikning yangi shakllarini vujudga keltirmoqda. Virtual makonlarda samimiylikni saqlash va ifoda etish yangi etik savollarni tug'dirmoqda. Ijtimoiy tarmoqlardagi "autentiklik" harakati samimiylikka bo'lgan zamonaviy ehtiyojni aks ettiradi. "Digital detox" va "mindfulness" harakatlari raqamli dunyoda samimiylikni saqlashga qaratilgan urinishlardir.

Suniy intellekt va ChatGPT kabi tizimlarning rivojlanishi samimiylik konseptiga yangi qiyinchiliklar olib kelmoqda. Mashina va inson o'rtasidagi muloqotda samimiylik qanday namoyon bo'lishi mumkin? Virtual yordamchilarning "samimiy" javoblari haqiqiy samimiylikmi yoki taqlid? Bu savollar samimiylik konseptini qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda.

Korporativ madaniyatda samimiylik "transparency" (shaffoflik) va "authenticity" (haqiqiylik) konseptlari orqali yangi ahamiyat kasb etmoqda. Kompaniyalarning ijtimoiy javobgarlik hisobotlari, ochiq kommunikatsiya siyosati samimiylikning biznes sohasidagi namoyon bo'lishidir. "Radical honesty" harakati ish joylarida mutlaq samimiylikni targ'ib qilmoqda, garchi bu yondashuv ba'zi madaniy kontekstlarda muammoli bo'lsa ham.

Gender tadqiqotlari samimiylikning erkaklar va ayollar tomonidan turlicha ifodalanishi va qabul qilinishini ko'rsatmoqda. Ko'pgina madaniyatlarda ayollardan his-tuyg'ularini ochiq ifodalash kutilsa, erkaklardan o'z hissiyotlarini yashirish talab qilinadi. Bu gender stereotiplari samimiylik konseptining murakkabligini yanada oshiradi. Zamonaviy gender tenglik harakatlari bu stereotiplarni buzishga va samimiylikning yanada inklyuziv talqinini shakllantirishga harakat qilmoqda.

Psixoterapiya va konsulting sohasida samimiylik terapevtik munosabatlarning asosiy elementi hisoblanadi. Karl Rojersning "unconditional positive regard" konseptsiyasi samimiy qabul qilish va hurmatning ahamiyatini ta'kidlaydi. Kognitiv-behavioral terapiyada o'z fikrlari va his-tuyg'ulariga samimiy munosabat sog'lom ruhiy holatning asosi hisoblanadi.

Samimiylik konseptining universal va milliy xususiyatlari o'rtasidagi o'zaro ta'sir madaniyatlararo muloqotda muhim rol o'ynaydi. Turli madaniyat vakillari o'rtasidagi tushunmovchiliklarning aksariyati samimiylikni turlicha talqin qilish va ifoda etishdan kelib chiqadi. Madaniyatlararo kompetentsiyani rivojlantirish uchun samimiylikning universal asoslarini tushunish bilan birga, uning milliy xususiyatlariga hurmat bilan yondashish zarur.

Xulosa qilib aytganda, samimiylik konsepti insoniyatning umumiy axloqiy merosining bir qismi bo'lib, ayni vaqtda har bir madaniyatning o'ziga xosligini aks ettiradi. Uning universal jihatlari insonlar o'rtasidagi muloqot va o'zaro tushunishning asosini tashkil etsa, milliy xususiyatlari madaniy boylik va rang-baranglikni ta'minlaydi. Globallashuv davrida samimiylikning universal va milliy jihatlari uyg'unlashtirish nafaqat shaxsiy rivojlanish, balki madaniyatlararo muloqotning samaradorligini oshirish uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ғаззозий, Абу Ҳомид. Кимёи саодат / Абу Ҳомид Ғаззозий; таржимон А. Мансур. – Тошкент: Adolat, 2019. – 320 б.
2. Сартр, Ж.П. Бытие и ничто / Ж.П. Сартр; пер. с фр. В.И. Колядко. – М.: АСТ, 2020. – 928 с.
3. Хайдеггер, М. Бытие и время / М. Хайдеггер; пер. с нем. В.В. Биbihин. – М.: Ad Marginem, 2018. – 460 с.

**BADIIY MATNDA NUTQIY STRATEGIYA VA TAKTIKALARDA YUMORNING
QO'LLANILISHI****N.S.Sadinova, v.b. dots., Samarqand davlat chet tillar instituti, Samarqand**

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy asar tilining badiiy-estetik ta'sirchanligi uning til birliklarini to'g'ri tanlashi va mohirona qo'llay olishi, personajlar o'rtasidagi munosabatlar dialektikasining to'g'ri yoritib berilishi uning asarda qanday nutqiy strategiyalardan, taktikalardan foydalanishiga bog'liqligi, nutqiy strategiya va taktikalarda yumorning qo'llanilishi tahlillar asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: badiiy matn, nutqiy strategiya, nutqiy taktika, yumor, nutq maqsadi, odob-axloq strategiyasi.

Аннотация. В данной статье на основе анализа освещается художественно-эстетическая эффективность языка художественного произведения, его умение правильно выбирать и умело использовать языковые единицы, правильное освещение диалектики отношений между персонажами, зависимость от того, какие речевые стратегии и тактики он использует в произведении, использование юмора в речевых стратегиях и тактиках.

Ключевые слова: художественный текст, речевая стратегия, речевая тактика, юмор, цель речи, этическая стратегия.

Abstract. This article analyzes the artistic and aesthetic effectiveness of literary language, its ability to choose and skillfully use linguistic units, the correct illumination of the dialectics of relationships between characters, its dependence on which speech strategies and tactics it uses in the work, and the use of humor in speech strategies and tactics.

Keywords: literary text, speech strategy, speech tactics, humor, purpose of speech, ethical strategy.

Badiiy matnda muallifning o'quvchiga asar mazmun-mohiyatini to'g'ri yetkazishi, ularga ta'sir o'tkazishida nutqiy strategiya va taktikalar muhim o'rin tutadi. Badiiy asar tilining badiiy-estetik ta'sirchanligi uning til birliklarini to'g'ri tanlashi va mohirona qo'llay olishi, personajlar o'rtasidagi munosabatlar dialektikasining to'g'ri yoritib berilishi uning asarda qanday nutqiy strategiyalardan, taktikalardan foydalanishiga bog'liq. Lug'atlarda qayd qilinishicha, "Nutqiy (kommunikativ) strategiya – so'zlovchining bosh maqsadi, shuningdek, uning asosiy kommunikativ maqsadini amalga oshirishga yo'naltirilgan nutqiy harakatlar majmuidir. Bu strategiya nutq orqali muloqotning fikriy rejasini, so'zlovchining ushbu rejaga muvofiq o'z nutqiy xatti-harakatlarini tashkil etishini, hamda muloqot sharoitlari, suhbatdoshlarning nutqiy va shaxsiy xususiyatlari, madaniy an'analarni aks ettiradi". [1:1]. Tilshunos I.N.Borisova bu tushunchalarni shunday izohlaydi: "Kommunikativ strategiya – pragmatik maqsad va niyatga muvofiq tashkil etilgan so'zlovchining nutqiy xatti-harakatidir. Keng ma'noda strategiya umumiy niyat, global miqyosdagi vazifa, nutqning oliy maqsadi sifatida tushuniladi". [2:2]. Nutqiy strategiya va taktika kishilarning til vositasida amalga oshadigan aloqalarida hal qiluvchi rol o'ynaydi. To'g'ri tanlangan strategiya va taktika so'zlovchining o'z maqsadiga erishishini, dialogik nutqning samarali bo'lishini ta'minlaydi.

Badiiy matn avvalo, o'quvchiga ma'lum bir voqea-hodisa, asar g'oyasi va mavzusi to'g'risida ma'lumot berish barobarida unga ta'sir qilish, tasvirlangan voqealarga nisbatan subyektiv munosabat uyg'otish, ta'sir qilishni ko'zda tutadi. Badiiy asarda qo'llanuvchi har bir til birligi ma'lum vazifani bajarishga bo'ysundiriladi. Tilshunos B.Mengliyevning yozishicha, shaxsning lisoniy imkoniyatlardan amaliy foydalanishi so'zlovchi hamda tinglovchining shaxsiy sifatleri, nutq maqsadi, uning turlari (oshkora yoki yashirin), shakllari (xabar, so'roq, buyruq, iltimos, maslahat, va'da berish, salomlashish, so'rashish, xayrlashuv, uzr, tabrik, shikoyat kabilar), nutq strategiyasi va taktikasi, nutq odobi, muloqot madaniyati, so'zlovchi yoki tinglovchining dunyoqarashi, bilim darajasi, qiziqishlari kabi qator nolisoniy omillar bilan mushtarak holda yuzaga chiqadi." [5:5].

Berilgan ta'riflardan nutqiy strategiyaning samarali bo'lishi, bir tomondan taktikalarning to'g'ri tanlashiga, ikkinchi tomondan esa nutqiy ta'sirning qay darajada bo'lishiga bog'liq ekanligi ma'lum

bo'ladi. O.S. Issersning ta'rifiga ko'ra, "Nutqiy ta'sir hodisasi, eng avvalo, so'zlovchi – nutqiy ta'sir subyektining maqsadli yo'nalishi bilan bog'liqdir. Nutqiy ta'sir subyektini bo'lish suhbatdoshning nafaqat jismoniy, balki aqliy faoliyatini ham boshqarishni anglatadi. Nutq vositasida muloqot hamkorini biror faoliyatni boshlashga, o'zgartirishga yoki tugatishga undash, uning qaror qabul qilishiga yoki dunyoqarashiga ta'sir ko'rsatish mumkin". [6:6]. Badiiy asarda mazmun, voqealar ma'lum personajlar, ya'ni nutq jarayoni ishtirokchilari gap-so'zlari, xatti-harakati vositasida ifodalanadi. "Badiiy matnning yaratilishida muallif dunyoqarashi, g'oyaviy maqsadi, asar matnini shakllantirish strategiyasi, lisoniy vositalarni tanlashi muhim ahamiyat kasb etadi. Badiiy matnning pragmatik komponentlari qatoriga muallif, qahramon, kitobxon, tasvir obyekti, kommunikativ strategiya, ifoda usul va vositalari, nutqiy vaziyat, nutqiy ta'sir ko'rsatish kabilarni qayd etish mumkin". [7:7].

So'zlovchining maqto'v nutqiy aktlaridagi strategiya va taktikalari bo'yicha kuzatishlar olib borgan N.N.Goryainova maqto'v nutqiy aktlaridagi barcha strategiyalarni funksional vazifasiga ko'ra uch toifaga aloqa o'rnatish strategiyalari, odob-axloq strategiyalari va boshqaruv strategiyalariga bo'lib o'rganishni tavsiya qiladi. [8:8]. Olima ta'kidlagan nutqiy strategiyalarning badiiy matndagi ifodasini biz yozuvchi Murod Muhammad Do'stning "Lolazor" romani misolida ko'rib o'tamiz. Roman o'tgan asr ikkinchi yarmidagi voqea-hodisalar tafsilotlarini qamrab olgan bo'lib, undagi voqealar asarning bosh obrazi Nazar Yaxshiboyevga bog'liq holda kechadi. Asarda Nazar Yaxshiboyev va muxlis uchrashuvi bilan bog'liq o'rinda aloqa o'rnatuvchi strategiyalar qo'llanilgan: *Olmazorga yetganida kimdir ortidan quvib yetdi. Ohista qayrilib, ta'qibchining xalloslab turganini ko'rdi.*

— *Telefonmi? — deb so'radi. Uni quvib yetgan kishining yoshi qirqlarda edi, bichimi qishloq taraflardan, bechora sal dovdirab qoldi:*

— *Uzr, domlajon... Bezovta qildim... Suratingizni ko'rib yurardik, lekin darrov taniyolmabman... Mana, diydoringiz nasib etdi.*

— *Qayerlardan so'raymiz?*

— *Uzoqdan, domlajon, janub tomonlardan. Ammo- lekin, bahavo joylar. Sizdek ulug' odamni ko'rmoq orzuimiz edi, mana, orzuimizga yetdik...*

Yuqorida keltirilgan parchada aloqa o'rnatuvchi va odob-axloq strategiyalari aks etgan. Bunda an'anaga ko'ra so'zlovchining o'zini tanishtirishi, ya'ni aloqa o'rnatishga intilishi, "diydori nasib etmoq", "orzuiga yetmoq" kabi birliklar vositasida o'zining odob-axloq me'yorlariga amal qilishini nutqi orqali ifodalashi kuzatiladi. Bunda muxlis tomonidan dastlab suhbatdoshni – Nazar Yaxshiboyevni o'ziga jalb qilish strategiyasi, keyin esa navbati bilan tanishuvni boshlash va qiziqitirib qo'yish strategiyasi amalga oshirilgan. Suhbatdoshni o'ziga jalb qilish strategiyasi ushbu toifadagi boshqa strategiyalarga nisbatan suhbatdoshga eng kam ta'sir ko'rsatishni nazarda tutadi. Muxlis nutqida maqto'v nutqiy aktiga oid so'zlarning qo'llanilishi mazmun kuchayishini ta'minlashga xizmat qilgan. Shu o'rinda Yaxshiboyevning Muxlis nutqiga munosabati ichki nutq vositasida ochib berilgan: *Yaxshiboyev ichida g'ijindi. Namuncha kulturniy bo'lmasa, deb o'yladi, o'zi bilmagan so'zlarni aytadi-ya!.. Darvoqe, bu so'zlarni biladi, lekin aytadigan mavrid-u joy topmagan, endi aytsa bo'laveradi, meni ko'rdi, menga aytsa bo'ladi. Xudoyim, yozigim ne edi!..*

Suhbatning keyingi bosqichida Muxlis nutqida qo'llanilgan "olijanob" so'zining noo'rin qo'llanishi Yaxshiboyev munosabatini o'zgartirib, ironiyaga yo'g'rilgan yumorga yo'l ochadi:

— *Kolxozda rais bo'lsangiz kerag-a? — dedi u ermaklab.*

— *Topdingiz! — dedi muxlis shodlanib. — Ikki yilcha bo'ldi. Xalqimiz hech qo'ymadi. Qo'ymagandan keyin... ilojimiz qancha. Ammo-lekin, ancha ish qildik, qishloqqa suv keltirdik, ikkita olijanob molxona qurdik.*

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da berilishicha, olijanob so'zi 1. Yuqori darajada odobli, xulq-atvori, odamgarchiligi juda baland; ulug', asl. 2. Yuqori darajada himmatli, oliyhimmat, himmati baland. 3. Juda yaxshi, misli yo'q. 4. Ezgu, yuksak maqsadga ega ma'nolarini bildiradi. [10:9]. Tilimizda "olijanob" so'zi molxonaga nisbatan qo'llanilmaydi. Matnda uning noo'rin qo'llanishi yumorni yuzaga keltirgan. Bu esa o'z navbatida Yaxshiboyev nutqida ironik mazmunni kuchaytirgan. Chunki "Inson verbal vositalar yordamida o'z fikrini ifoda etar yoki o'zgalar fikrini

qabul qilar ekan, ana shu nutqiy jarayonda tinglovchining ichki his-tuyg'ularini sezadi. Bu his-tuyg'ular uning nutqida oshkora, ba'zida yashirin holda amalga oshiriladi. Bunday xususiy munosabatlardan biri ironik mazmun ifodalashdir. Voqea, hodisa yoki u haqidagi fikrga bo'lgan xususiy munosabat ba'zan ochiq aytilmay, yashirin tarzda ifoda etiladi". [11.10].

Yaxshiboyevning battar g'ashi keldi, lekin qo'rs gapirishdan o'zini tiydi, atay ijikilab so'radi: — Bu, deymen, olijanob molxonadagi sigirlarning zotlari ham olijanobmi?

— Zotiyam olijanob! — deya xitob qildi muxlis. — Qozog'istondan o'zim opkeldim. U taraflar ancha salqin ekan, sal tobimiz qochdi. Sog'liqni o'ylab, bu taraflarga tashrif buyurdik.

Mazkur dialogik jarayonda Yaxshiboyevning har qanday holatda ham jahli chiqqanligini sezdirmay, o'zini tutishi, munosabatini ichki nutq vositasida ifodalashi suhbatning bir maromda davom etishini ta'minlagan:

Ol-a, dedi Yaxshiboyev ichida, sen o'zing kimsanki, tashrif buyursang! Yo'q, buniyam aybsitib bo'lmaydi, televizor-pelevizorga chiqadigan xotin shoirlardan o'rgangan chiqar.

U muxlisiga qiziqsinib qaradi. Muxlis esa, parvoyi palak, so'zini davom ettirdi: Mana, bir ko'rgan — tanish, ikki ko'rgan — bilish... Endi, biz taraflarga ham qadamingizni ranjida qilsangiz, domlajon. Ammo-lekin, juda bahavo joylar, ayniqsa, bahor faslida zo'r bo'ladi!

— Xo'p, xo'p, albatta qadamimizni ranjida qilamiz.

Parchada qo'llanilgan "olijanob molxona", "olijanob zot", "qadam ranjida qilmoq" kabi birikmalar o'quvchida kuchli kulgi uyg'otadi, dialog ishtirokchilari haqida muayyan tasavvurlar hosil qiladi. Ayniqsa, "qadam ranjida qilmoq" birikmasining Yaxshiboyev nutqida takroran qo'llanishi ironik mazmunni yanada kuchaytirgan. Ko'rinadiki, muxlis nutqida o'ziga nisbatan yaxshi munosabat uyg'otish harakati, murojaat qilinayotgan shaxsni ulug'lash taktikasi sezilib turibdi. Yaxshiboyev nutqida esa hazil taktikasining qo'llanishi suhbatning erkin davom etishi, muxlisning o'z fikrlarini tortinmay, ochiq-oydin ifodalashiga imkon yaratgan. Keltirilgan matnda qo'llanilgan nutqiy strategiya va taktikalar nutq qaratilgan shaxsni ulug'lashga qaratilgan so'z va iboralar o'tkir yumorni yuzaga keltirib, suhbatdoshlarning tanishishdan boshlab muloqotning davomiyligini ta'minlashga xizmat qilgan. Bu bilan suhbatdoshlarning o'zini o'zi tanishtirish roli kuchaytirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Матвеева Т. В. Полный словарь лингвистических терминов. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2010. С.386.
2. Борисова И.Н. Дискурсивные стратегии в разговорном диалоге. — Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 1996. С.22.
3. Ёўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. — Тошкент, 2007. Б.6
4. Т. А. ван Дейк и В. Кинч. Стратегии понимания связного текста. Новое в зарубежной лингвистике. - Вып. 23. Когнитивные аспекты языка. — М., 1988.
5. Менглиев Б. Тилда имконият ва воқелик муштарақлиги // "Маърифат", 2013 йил, 15 май.
6. Иссерс О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. Изд. 5-е. — М.: Издательство ЛКИ, 2008. С.21.
7. <https://namdu.researchcommons.org/cgi/viewcontent.cgi?article=1161&context=journal>
8. <https://cyberleninka.ru/article/n/strategii-i-taktiki-govoryaschego-v-rechevyh-aktah-pohvaly>
9. Ибрагимова Э.И. Ўзбек тилида ирония ва ироник мазмун ифодалашнинг усул ҳамда воситалари. Филол. фан. номз.дис. автореф. — Тошкент, 2001. Б.9.

UO'K: 800.811.879.1

QARINDOSHLIK TERMINLARINING LINGVOMADANIY VA QIYOSIY-TARIXIY TADQIQI PARADIGMALARI

S.A.San'atbekova, tadqiqotchi, Urganch Davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Mazkur maqolada qarindoshlik terminlarining lingvistika, etnografiya va lingvomadaniyatshunoslik kesishuvdagi kompleks tadqiqi ko'rib chiqiladi. Unda qarindoshlik terminlarini o'rganishning jahon filologiyasidagi asosiy yo'nalishlari — etnografik-antropologik maktablardan tortib, zamonaviy lingvistik nazariyalargacha bo'lgan tarixiy-nazariy tahlil keltirilgan. Maqolaning markaziy qismida pra-hind-yevropa tilidagi *-ter suffiksli qarindoshlik terminlarining ijtimoiy-semantik tahlili amalga oshiriladi va ularning biologik aloqadan ko'ra ijtimoiy rolni ifodalagani ilmiy dalillar asosida ko'rsatib beriladi. Shuningdek, hind-yevropa

tillaridagi ijtimoiy rol tamoyili turkiy tillardagi yosh ierarxiyasi tamoyili bilan qiyoslanib, ularning lingvomadaniy farqlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: qarindoshlik terminlari, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik, lingvomadaniyatshunoslik, etimologiya, onomasiologiya, pra-hind-yevropa tili, turkiy tillar, ijtimoiy rol, yosh ierarxiyasi.

Аннотация. В статье рассматривается комплексное изучение терминов родства на стыке лингвистики, этнографии и лингвокультурологии. Представлен историко-теоретический анализ основных направлений изучения терминологии родства в мировой филологии – от этнографо-антропологических школ до современных лингвистических теорий. Центральная часть статьи посвящена социально-семантическому анализу праиндоевропейских (ПИЕ) терминов родства с суффиксом *-ter, демонстрирующему с помощью научных данных, что они обозначали скорее социальную роль, чем биологическую связь. Кроме того, принцип «социальной роли» в индоевропейских языках сопоставляется с принципом «возрастной иерархии» в тюркских языках, что позволяет выявить их лингвокультурные различия.

Ключевые слова: термины родства, сравнительно-историческое языкознание, лингвокультурология, этимология, ономазиология, праиндоевропейский язык, тюркские языки, социальная роль, возрастная иерархия.

Abstract. This article examines the complex study of kinship terms at the intersection of linguistics, ethnography, and linguoculturology. It provides a historical and theoretical analysis of the main directions in the study of kinship terminology in world philology – from ethnographic-anthropological schools to modern linguistic theories. The central part of the article is devoted to the socio-semantic analysis of Proto-Indo-European (PIE) kinship terms with the suffix *-ter, demonstrating through scientific evidence that they denoted a social role rather than a biological connection. Furthermore, the “social role” principle in Indo-European languages is compared with the “age hierarchy” principle in Turkic languages, revealing their linguocultural differences.

Keywords: kinship terminology, comparative-historical linguistics, linguoculturology, etymology, onomasiology, Proto-Indo-European language, Turkic languages, social role, age hierarchy.

Tilshunoslikning dolzarb muammolarini ilmiy tadqiq etishning bugungi holati, leksikologiya oldida turgan vazifalar, shuningdek, ma'no va baholash nazariyasining umumiy rivojlanish istiqbollari lingvistik yangiliklarni izlashni, avvalgi muammolarga yangicha nazar tashlashni taqozo etmoqda. Bu esa qiyosiy aspektda hali yetarlicha o'rganilmagan ko'plab masalalarni ilmiy tadqiqotlar doirasiga jalb qilmoqda.

Shu vaqtgacha turli tillarni (xoh qarindosh, xoh noqarindosh) qiyosiy o'rganish asosan grammatik sathda olib borildi. Bu tabiiy va qonuniy holdir, chunki til hodisalarini aniq qoidalar majmuasi bilan chegaralangan, o'z tabiatiga ko'ra me'yoriy bo'lgan grammatika doirasida taqqoslash, tilning leksika va frazeologiya kabi ancha noaniq va keng qamrovli sohalariga nisbatan osonroq kechadi. Ammo bugungi kunda turli tillardagi grammatik kategoriyalarni qiyosiy o'rganish bo'yicha muayyan tajriba to'plangach, tilshunoslarning diqqati tillarni qiyoslash umumiy muammosining leksik-frazeologik jihatlariga, xususan, terminologiyaga tobora ko'proq qaratilmoqda.

Terminologik leksikani lingvistik jihatdan o'rganish hali o'z imkoniyatlarini to'la namoyon etib bo'lgani yo'q. Bu esa terminologiyani adabiy tilning kichik tizimi (mikrosistema) sifatida leksik-semantik va grammatik kategoriyalar prizmasi orqali tavsiflash zaruratini yuzaga keltiradi. O'zbek va ingliz tillaridagi eng rivojlangan leksik-semantik guruhlardan birini qarindoshlik terminlari tashkil etadi. Ularning qiyosiy tahlili nafaqat tilshunoslik, balki etnolingvistika, lingvomadaniyatshunoslik uchun ham katta ahamiyatga ega.

Turkologiyada, xususan, o'zbek tilshunosligida qarindoshlik terminlari an'anaviy metodlar asosida qiyosiy-tarixiy yo'nalishda tahlil qilingan bir qator tadqiqotlar mavjud. Shunga qaramay, ushbu tadqiqotlarning aksariyati semasiologik aspektda, ya'ni “belgidan ma'noga” tamoyili asosida

amalgama oshirilgan. Bunda asosiy e'tibor muayyan bir leksema (so'z)ning ma'no qirralarini ochib berishga qaratiladi.

Tilshunoslik fanining zamonaviy rivojlanish bosqichi ushbu masalalarga yangicha, jumladan, til materiallarini o'ziga xos tizim sifatida o'rganish metodi asosida qayta nazar tashlash vazifasini qo'ymoqda. Bu til va uning barcha yaruslari, shu jumladan leksika ham, yaxlit bir tizimni tashkil etishi bilan izohlanadi. Taniqli tilshunos olim N.Mahmudov ta'kidlaganidek, til tizimining har bir elementi boshqalari bilan murakkab munosabatlar orqali bog'langan bo'lib, uning mohiyatini faqat shu aloqadorliklarni hisobga olgan holdagina anglash mumkin [10].

Leksik tizim o'z tashkil topishi va tuzilishiga ko'ra nafaqat eng kam o'rganilgan, balki ancha murakkab soha hamdir. Bu tizimda tashqi, ya'ni ekstralingvistik omillar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan va tavsiflash uchun ko'plab qoidalarni talab qiladigan nomuntazam hodisalar ham mavjud. Bunday murakkablik, ayniqsa, turli grammatik qurilishga ega bo'lgan tillar (masalan, agglutinativ o'zbek tili va analitik ingliz tili) materialida qiyosiy o'rganish olib borilganda yanada kuchayadi.

Zamonaviy tilshunoslikda, xususan, o'zbek tilshunosligida ham tobora rivojlanib borayotgan funksional lingvistikaning asosiy tamoyillaridan biri onomasiologik tahlildir. Bunda til faktlarini tahlil qilish "ma'nodan uning shakllariga", ya'ni ifoda vositalariga qarab yo'naltiriladi [20]. Qarindoshlik terminlarini onomasiologik aspektida o'rganish ularning ma'no tuzilishini, turli tillarda bir xil ma'noning qanday til vositalari orqali ifodalanishini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Mazkur yo'nalishdagi tadqiqotlarning obyekti sifatida o'zbek va ingliz tillaridagi qon-qarindoshlik terminlarining funksional-semantik tasnifi olinadi. Bu, o'z navbatida, qarindoshlik terminlarining eng keng tarqalgan ma'nolarining genetik tabiatini va ularning bu tillarda ifodalanishini aniqlash imkonini beradi. Shunga ko'ra tadqiqot predmetini qon-qarindoshlikning vertikal (bobo, ota, farzand, nabira kabi avlodlar o'rtasidagi) va gorizontaal (aka-uka, opa-singil, amakivachcha kabi bir avlod doirasidagi) chiziqlarini ifodalovchi ma'nolar va ularning funksional-semantik xususiyatlari tashkil etadi.

Ma'lumki, har qanday tilda qarindoshlik terminlari semantik jihatdan ikki katta guruhga ajratiladi: a) qon-qarindoshlik terminlari (*ota, ona, aka, singil, amaki, tog'a* va h.k.); b) nikoh orqali yuzaga kelgan qarindoshlik terminlari (*qudachilik, quda-andachilik*) (*qayinota, qayinona, kuyov, kelin, ovsin, boja* va h.k.).

Qiyosiy-tipologik va onomasiologik tadqiqotlar, asosan, birinchi guruh qon-qarindoshlik terminlarining ma'no va ifoda xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan bo'lib, bu tillarning milliy-madaniy o'ziga xosligini va inson tafakkuridagi umumiylikni ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Qarindoshlik terminlari tizimi nafaqat tilning ichki tuzilishi, balki uning madaniyat, tafakkur va jamiyat bilan chambarchas aloqasini ham aks ettirgani uchun zamonaviy tilshunoslikning bir necha yo'nalishlari kesishuvida faol o'rganilmoqda. Bugungi kunda tadqiqotlar oddiy tavsiflashdan murakkab qiyosiy, kognitiv, gender va pragmatik tahlillarga tomon rivojlandi. Ushbu tadqiqotlarni quyidagi asosiy yo'nalishlar bo'yicha tizimlashtirish mumkin.

1. Qiyosiy-tarixiy va tipologik tadqiqotlar. Bu yo'nalish qarindoshlik terminlarini o'rganishdagi eng an'anaviy va fundamental yo'nalish hisoblanadi. Uning doirasida turli til oilalariga mansub tillardagi terminlarning etimologiyasi, semantik evolyusiyasi va tipologik xususiyatlari taqqoslanadi.

Qarindoshlik terminlari tizimi insoniyat tarixining eng qadimgi davrlariga borib taqaluvchi, turli tillarga xos struktur xususiyatlarni o'zida jamlagan va shu bilan birga, ulkan tarixiy-etnografik ahamiyatga ega bo'lgan noyob hodisadir. Ushbu tizimni o'rganish faqatgina tilshunoslarning emas, balki tarixchilar, etnograflar, sotsiologlar va antropologlarning ham doimiy diqqat markazida bo'lib kelgan. M.M.Dilovarov tadqiqotida [6] keltirilgan keng qamrovli adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bu sohadagi izlanishlarni bir necha asosiy yo'nalishlarga ajratish mumkin.

1. Etnografik va antropologik asoslar: ijtimoiy tuzilmani til orqali anglash. Qarindoshlik terminlarini ilmiy tadqiq etishga dastlab etnograf va antropologlar poydevor qo'yishgan. Ular uchun bu terminlar ijtimoiy institutlar, oila va nikoh munosabatlari, urug'chilik tuzumining tildagi in'ikosi edi.

Amerika antropologiya maktabida fundamental tadqiqotlar XIX asr oxiri – XX asr boshlarida L.G. Morgan (L.H.Morgan), A. Kryober (A.Kroeber), R.Loui (R.H.Lowie) kabi amerikalik olimlar tomonidan amalga oshirilgan [9]. Ular birinchilardan bo'lib qarindoshlik tizimlarini shunchaki so'zlar yig'indisi emas, balki muayyan mantiqqa asoslangan turli tiplarga ajratish mumkinligini ko'rsatib berishdi. Ularning ishlari tufayli "klassifikator" va "deskriptiv" tizimlar farqlandi, bu esa jahon tillaridagi qarindoshlik modellarini qiyosiy o'rganishga yo'l ochdi.

Rus etnografiya maktabi Rossiya va sobiq Ittifoq hududida bu an'anasini N.A.Kislyakov, A.M.Zolotaryov, S.M.Abramzon kabi olimlar davom ettirishdi [15]. Ular, xususan, Markaziy Osiyo, Sibir va Kavkaz xalqlari misolida qarindoshlik terminlarining ijtimoiy hayot, urug'chilik tuzumi qoldiqlari va oilaviy marosimlar bilan bog'liqligini chuqur tadqiq qilishdi. N.A.Kislyakovning tog'li tojiklar oila va nikoh munosabatlariga bag'ishlangan ishlari bu boradagi eng mumtoz namunalardan hisoblanadi.

2. Lingvistik nazariyalar: tizimlilik va qiyosiy-tarixiy yondashuv. Tilshunoslar etnograflardan farqli o'laroq, qarindoshlik terminlariga tilning ichki tizimi, uning leksik-semantik va so'z yasalishi qonuniyatlari nuqtai nazaridan yondashadilar. Tilni yaxlit tizim sifatida o'rganish g'oyasi (F. de Sossyur, A.A.Reformatskiy, V.V.Vinogradov) qarindoshlik terminlarini ham alohida bir mikrotizim sifatida talqin qilishga olib keldi. Bu yondashuvga ko'ra, har bir terminning ma'nosi faqatgina boshqa terminlarga nisbatan tutgan o'rni, ular bilan bo'lgan zidlanish (oppozitsiya) va munosabatlar orqali to'liq ochiladi. Bugungi kunda til tizimlarini tadqiq etishda bu yondashuv yetakchilik qiladi.

Taniqli olim A.M.Kuznesov ta'kidlaganidek, qarindoshlik terminlari tillarning eng qadimiy va barqaror leksik qatlami bo'lgani uchun ular hind-yevropa tillarining qarindoshligini isbotlashda asosiy dalillardan biri bo'lib xizmat qilgan [7]. T.V.Gamkrelidze va V.V.Ivanov kabi olimlarning fundamental tadqiqotlarida bu terminlar orqali qadimgi hind-yevropaliklarning ijtimoiy tuzumi va dunyoqarashi tiklangan [4]. Yu.D.Apresyan kabi olimlar tomonidan rivojlantirilgan komponent tahlil metodi termin ma'nosini eng kichik semantik zarrachalar – semalarga ajratib tahlil qilishni nazarda tutadi [2]. Masalan, *ota* terminini [erkak jinsi] + [to'g'ri qarindosh] + [bir avlod yuqori] kabi komponentlarga ajratish mumkin. Bu metod turli tillardagi terminlarning semantik tuzilishini aniq qiyoslash imkonini beradi.

Umumiy nazariy yondashuvlar asosida muayyan til guruhlari va mintaqalarga bag'ishlangan maxsus tadqiqotlar ham keng rivojlandi. A.A.Pokrovskaya, S.M.Abramzon kabi olimlarning ishlari turkiy tillardagi qarindoshlik terminlarining umumiy va o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishda muhim o'rin tutsa, tojik tilshunosligida qarindoshlik terminlarini o'rganish, ayniqsa, dialektologiya fani bilan chambarchas bog'liq. V.S. Rastorgueva, A.Z. Rozenfeld, A.K. Pisarchik kabi olimlar tojik tilining turli shevalari, xususan, tog'li hududlardagi lahjalar materiallari asosida qarindoshlik tizimining boy va rang-barang ekanini ko'rsatib berishgan [16]. Keyinchalik G'.Jo'rayevning mintaqaviy leksikologiyaga asos solgan ishlari [5], S. Xorkashevning so'z yasalishiga oid tadqiqotlari [19] bu sohani yangi bosqichga olib chiqdi. X.X.Egamnazarovning o'zbek va ingliz tillarini qiyoslagan [18], Z.M.Muhammadievaning esa tojik va ingliz tillaridagi nikohga oid terminlarni taqqoslagan ishlari [11] sohaning zamonaviy qiyosiy yo'nalishini aks ettiradi.

Qarindoshlik terminlarini o'rganish bo'yicha jahon filologiyasida to'plangan ulkan tajriba shuni ko'rsatadiki, bu mavzu til va jamiyat munosabatini o'rganishning eng mahsuldor yo'nalishlaridan biridir. Zamonaviy tadqiqotlar endilikda nafaqat tavsifiy yoki qiyosiy-tarixiy, balki kognitiv, pragmatik va lingvomadaniy tahlilni ham o'z ichiga olmoqda. Bu esa, o'z navbatida, qarindoshlik terminlari tizimining inson tafakkuri va madaniyatidagi o'rnini yanada teranroq anglashga xizmat qiladi.

Qarindoshlik terminlarining tarixiy ildizlarini o'rganishda hind-yevropa til oilasi materiallari muhim o'rin tutadi. Masalan, V.Milanovanning tadqiqotida *-ter qo'shimchasiga ega bo'lgan pra-hind-yevropa terminlarining yosh bosqichlari bilan aloqadorligi tahlil qilinadi [12]. Bu kabi tadqiqotlar tillarning eng qadimgi davrlaridagi ijtimoiy munosabatlarni tiklashga yordam beradi.

Qarindoshlik terminlarining diaxronik tadqiqi lingvistik arxeologiyaning eng mahsuldor sohalaridan biri bo'lib, u qadimgi jamiyatlarning ijtimoiy tuzilishi, oilaviy munosabatlari va dunyoqarashini tiklash uchun bebaho manba hisoblanadi. Bu borada, ayniqsa, pra-hind-yevropa

(PHE) til oilasiga mansub qarindoshlik terminlari chuqur tarixiy-etnografik ma'no qatlamlariga ega. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, *-ter suffiksiga ega bo'lgan eng qadimgi qarindoshlik terminlari (*ota, ona, aka/uka, qiz* kabi) shunchaki biologik aloqani emas, balki oila va jamoadagi muayyan ijtimoiy rol va maqomni ifodalagan [3].

Ali Nuraiyning etimologik lug'atida keltirilgan ma'lumotlar ham ushbu konsepsiyani tasdiqlaydi. Unga ko'ra, qadimgi hind-yevropa oilasidagi mas'uliyatlar taqsimoti va har bir a'zoning mavqei ularning nomlanishida aniq aks etgan [13]. Quyida bu terminlarning semantik tahlili keltiriladi:

Ota (PHE: *ph₂tér): Bu terminning etimologik negizida *pā- ("himoya qilmoq", "boqmoq") o'zagi yotadi. Shundan kelib chiqib, *ph₂tér – bu shunchaki biologik ota emas, balki oilaning, urug'ning "himoyachisi" (protector) maqomidagi shaxsdir. Bu nom unga yuklatilgan ijtimoiy mas'uliyatni ifodalagan.

Ona (PHE: *méh₂tér): Ushbu terminning semantikasi ham uning ijtimoiy roldan kelib chiqadi. Ali Nuraiyning ta'kidlashicha, ona oilaning "oziqlantiruvchisi, boquvchisi" (feeder) vazifasini bajargan [13]. Boshqa bir qator lingvistik farazlarga ko'ra, bu atama *meh₂- ("o'lchamoq") o'zagidan kelib chiqqan bo'lib, bunda onaning oila xo'jaligini boshqaruvchi, rizq-ro'zni o'lchab-taqsimlovchi, uy tartibini belgilovchi rolga ishora qilinadi [12]. Har ikkala talqin ham onaning oiladagi markaziy iqtisodiy va ijtimoiy mavqeini ko'rsatadi.

Aka/uka (PHE: *b^hréh₂tér): Bu termin *bher- ("yuk ko'tarmoq") o'zagiga borib taqaladi. Demak, *b^hréh₂tér – oilaning yoki urug'ning "yuk tashuvchisi" (load carrier), "tayanchi", "madadkori" vazifasini bajaruvchi erkak qarindoshdir [13]. Bu atama qadimgi jamiyatda aka-ukalarning bir-birini qo'llab-quvvatlashi va jamoaning og'irini yengil qilishdagi muhim rolini aks ettiradi.

Qiz (PHE: *d^hugh₂tér): Ushbu terminning etimologiyasi qadimgi hind-yevropaliklarning xo'jalik hayoti bilan chambarchas bog'liq. U *dheugh- ("sog'moq") fe'lidan yasalgan bo'lib, so'zma-so'z "sog'uvchi" (milker) degan ma'noni anglatadi [13]. Bu, qiz farzandning qadimgi chorvador jamiyatdagi asosiy iqtisodiy vazifalaridan biri sut sog'ish bo'lganidan dalolat beradi.

Ushbu tahlillar shuni ko'rsatadiki, pra-hind-yevropa tilidagi qarindoshlik terminlari tizimi shaxslarning biologik aloqalariga emas, balki ularning oilaviy va ijtimoiy xo'jalikdagi aniq belgilangan vazifalariga asoslangan.

Hind-yevropa tillaridagi qarindoshlik terminlarining yuqorida tahlil qilingan ijtimoiy-funksional tamoyili turkiy tillar, xususan, o'zbek tilidagi tizimdan sezilarli darajada farq qiladi. O'zbek tilida va umuman turkiy tillarda qarindoshlikni belgilashda asosiy mezon – bu yosh ierarxiyasidir [15].

Masalan, PHE tilidagi *b^hréh₂tér termini aka va ukani yosh jihatidan farqlamaydi. O'zbek tilida esa bu farq prinsipial ahamiyatga ega: *aka* (o'zidan katta) va *uka* (o'zidan kichik). Xuddi shunday, PHE *swésōr (*opa/singil*) termini ham yoshni ajratmaydi, o'zbek tilida esa *opa* va *singil* tushunchalari aniq chegaralangan. Bu hodisa o'zbek va boshqa turkiy xalqlar madaniyatida katta-kichikka hurmat, yoshga qarab muomala qilish etiketi va ijtimoiy munosabatlardagi ierarxik tartibning naqadar muhim o'rin tutishini ko'rsatadi.

Shunday qilib, qarindoshlik terminlarining etimologik tadqiqi shunchaki so'zlarning kelib chiqishini aniqlash bilan cheklanmay, balki ular orqali qadimgi jamiyatlarning ijtimoiy tuzilishi, madaniy qadriyatlari va tafakkur tarzini tiklashga imkon beruvchi muhim ilmiy vosita ekanini namoyon etadi [4].

Xulosa qilib aytganda, qarindoshlik terminlari tilning nafaqat eng qadimiy, balki eng barqaror va madaniy axborotga boy leksik-semantik qatlamini tashkil etadi. Ularni o'rganish tarixi shuni ko'rsatadiki, tadqiqotlar oddiy tavsifiy bosqichdan o'tib, bugungi kunda til, jamiyat va tafakkur munosabatlarini o'rganuvchi kompleks, fanlararo paradigmaga aylangan. Etnografiya, antropologiya, tizimli tilshunoslik, kognitivistika va lingvomadaniyatshunoslik yutuqlarining sintezi qarindoshlik terminlari ortida shunchaki nomlar emas, balki butun boshli ijtimoiy institutlar va madaniy kodlar yashiringanini namoyon etdi.

Pra-hind-yevropa tilidagi *-ter suffiksli qarindoshlik terminlarining etimologik tahlili bu soʻzlarning semantik negizida biologik aloqadorlikdan koʻra oila va jamiyatdagi ijtimoiy rol ustuvor boʻlganini yaqqol koʻrsatdi. Bu holat, oʻz navbatida, turkiy tillar, jumladan, oʻzbek tilidagi qarindoshlik tizimining asosiy mezoni boʻlgan yosh ierarxiyasi tamoyili bilan tipologik jihatdan qiyoslanib, turli lingvomadaniyatlarning dunyoni anglash va ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishdagi oʻziga xos tafakkur tarzini ochib berdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абрамзон С.М. О некоторых терминах родства в тюркских языках// Тюркологический сборник. – Л.: Наука, 1976. – С. 204–207.
2. Апресян Ю.Д. О понятиях и методах структурной лексикологии // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 103–121.
3. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов / Пер. с франц. – М.: Прогресс-Универс, 1995. – 456 с.
4. Гамкредидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. – Тбилиси: Изд-во Тбилисского ун-та, 1984. – 1328 с.
5. Джураев Г. Система диалектной лексики таджикского языка (на материале южных говоров) (Тожики тили диалектал лексикаси тизими: автореф. дисс.... д-ра филол. наук. – Душанбе, 1992. – 30 с.
6. Диловаров М.М. Термины родства юго-восточных говоров таджикского языка (с привлечением материалов английского языка): автореф. дисс. канд. филол. наук... – Душанбе, 2022. – 24 б.
7. Кузнецов А.М. Сопоставительно-типологический анализ терминов кровного родства в английском, датском, французском и испанском языках: автореф. дисс.... канд. филол. наук. – М.: АН СССР, Ин-т языкознания, 1971. – 20 с.
8. Лоуи Р.Х. Relationship terms // Encyclopedia Britannica. – 12th ed. – London, 1922.
9. Морган Л.Г. Системы родства и свойства человеческой семьи – Л.: Наука, 1934. – 350 с.; Крёбер А.Л. Классификация систем родства // Journal of the Royal Anthropological Institute. – 1909. – Vol. 39. – P. 77–84.;
10. Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 186 б.
11. Мухаммадиева З.М. Сопоставительный анализ терминов брачного родства в таджикском и английском языках: дисс.... канд. филол. наук. – Душанбе, 2002. – 107 с.
12. Milanova, V. (2018). Праиндоевропейские термины родства на *-ter и возрастные степени. In Алгебра родства: Родство. Системы родства. Системы терминов родства (Vol. 16, pp. 70–97).
13. Nourai A. An Etymological Dictionary of Persian, English and Other Indo-European Languages Vol 1: Volume 1 - Index of Words in Different Languages. – P. IX.
14. Писарчик А.К. О некоторых терминах родства таджиков// Труды Института истории, археологии и этнографии АН ТаджССР. – Сталинабад, 1953. – Т. 17. – С. 177–185
15. Покровская А.А. Термины родства в тюркских языках// Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 11–81;
16. Расторгуева В.С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. – М.: Наука, 1964. – 188 с.;
17. Розенфельд А.З. Материалы по языку и этнографии припамирских таджиков//Страны и народы Востока. – М., 1975. – Вып. XVI. – С. 210–222.;
18. Эгамназаров Х.Х. Термины родства и их функционально-семантические микросистемы в узбекском и английском языках: автореф. дисс.... канд. филол. наук. – Душанбе, 2010. – 24 с.
19. Хоркашев С.Р. Суффиксальное словообразование существительных в юго-восточных говорах таджикского языка: дисс.... канд. филол. наук. – Душанбе, 1993. – 200 с.
20. Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – Б. 96-97.

UO'K 811.161.1'34

RUS OLIMI R.I.AVANESOVNING TILNING FONETIK TIZIMIGA DOIR AYRIM QARASHLARI

M.U.Saydaliyeva, PhD, Qo'qon davlat universiteti, Qo'qon

Annotatsiya. Lingvistik tadqiqotlar soni ortib borgan sari tilning nozik qirralari keng jamoatchilikga namoyon boʻlmoqda. Tilning ijtimoiy, kognitiv, madaniy jihatlarini oʻrganish jadal surʼatda amalga oshirilayotgan bugungi kunda tilni tizimli tadqiqi biroz chetga chiqib qolmoqda. Bunga asosiy sabab tilni inson omili antroposentrizm qarashlari orqali tadqiq etishga qaratilayotgan urinishlardir. Biroq tilning morfologik, sintaktik, fonetik jihatlarini ham antroposentrik usulda tadqiq etish mumkinki, bu tilning yaxlit tizimini yaqqol tassavvur etishda amaliy jarayonni integratsiya qilish demakdir. Shu sababdan bugungi sistematik tadqiqotlarda nutq tahlilini asosiy oʻringa qoʻyish

dolzarb masalalardan biri deb qayd etish mumkin. Mazkur maqola ana shunday kelgusi tadqiqotlar uchun nazariy asos bo'lib xizmat qila oladigan bilimlarga qaratilgan. Maqola, R.I.Avanesovning fonetikaga doir qarashlarini sharxlash orqali vujudga kelgan.

Kalit so'zlar: fonetika, fonologiya, urg'u, lingvistik tizim, tovush, fonema.

Аннотация. По мере увеличения числа лингвистических исследований тонкие аспекты языка становятся более заметными для широкой публики. Сегодня, когда изучение социальных, когнитивных и культурных аспектов языка осуществляется быстрыми темпами, систематическое изучение языка несколько игнорируется. Основной причиной этого являются попытки изучать язык через призму человеческого фактора, антропоцентризм. Однако морфологические, синтаксические и фонетические аспекты языка также могут изучаться антропоцентрическим образом, что означает интеграцию практического процесса в ясное представление целостной системы языка. По этой причине можно отметить, что предоставление анализа речи центрального места в современных систематических исследованиях является одной из актуальных проблем. Данная статья сосредоточена на знаниях, которые могут служить теоретической основой для таких будущих исследований. Статья создана на основе интерпретации взглядов Р.И. Аванесова на фонетику.

Ключевые слова: фонетика, фонология, ударение, языковая система, звук, фонема.

Abstract. As the number of linguistic studies increases, the subtle aspects of language are becoming more visible to the general public. Today, when the study of the social, cognitive, and cultural aspects of language is being carried out at a rapid pace, the systematic study of language is somewhat neglected. The main reason for this is the attempts to study language through the views of the human factor, anthropocentrism. However, the morphological, syntactic, and phonetic aspects of language can also be studied in an anthropocentric manner, which means integrating the practical process in a clear representation of the holistic system of language. For this reason, it can be noted that giving speech analysis a central place in today's systematic studies is one of the urgent issues. This article is focused on knowledge that can serve as a theoretical basis for such future studies. The article was created by interpreting R.I. Avanesov's views on phonetics.

Keywords: phonetics, phonology, stress, linguistic system, sound, phoneme.

Til murakkab sistema bo'lib, tovush tizimi, grammatik tizim, lug'at tarkibi singari elementlardan iborat. Til tuzilishini o'rganish tilshunoslikda muhim vazifa sifatida qaralsa ham, fonetik tizim yetarlicha tadqiq etilmayotgani bu borada amalga oshirilayotgan tadqiqotlar ko'lamidan ko'rinish turadi. Darhaqiqat, yuzaki qaralganda tovushning yakka o'zi mustaqil ma'noga ega emasdek tuyiladi. Ammo usiz na so'z, na so'zning ma'noli qismlari morfemalar mavjud bo'la oladi. Shuningdek, tovushlar tilda semiotik sistema hosil qiladi. Bu ularning akustik jihatlarini o'rganish, farqlash zaruratini vujudga keltiradi. Qolaversa, tovushlarning nutqda reallashuv jarayonida ular fonemalarga aylanadi. Odatda, so'zlarning tovush qatlami birdan ortiq fonemalardan tashkil topadi. Fonema so'zning tovush tomonini farqlashga xizmat qiladigan, eng kichik, bo'linmaydigan fonetik birlikdir. Bir fonemaning varianti esa allafon deb ataladi. Tilshunoslikning fonetika bo'limi ana shunday murakkab birlikdan iborat. Tovushlar, ularning semiotik tizimi, fonemalar, ular ustiga qo'yiladigan supersegment birliklarning barchasi lingvistika sohasida muhim tadqiqot obyektlari sanaladi. Mazkur tadqiqot ishi mana shu muammolarni o'rganishga qaratiladi.

Fonetika tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, unda tilning tovush tomoni o'rganiladi. R.I.Avanesov tilning tovush tomonini o'rganish turli jihatdan amalga oshirilishi mumkinligini qayd etgan holda, tasviriy fonetika, tarixiy fonetika, umumiy fonetika kabi fonetikaning kichik bo'limlarini, shuningdek, ularda tovush tizimi turli vazifalar asosida o'rganilishini belgilab o'tadi. Tavsifiy fonetikada tilning hozirgi davrdagi tovush tizimi hamda fonemalar grafik va orfografik tahlillar asosida o'rganiladi. tarixiy fonetika esa qiyosiy-tarixiy metod, kuzatish metodi orqali biror tilning tovush tizimini muayyan tarixiy davr chegarasida o'rganishni maqsad qiladi. Biroq ular bir-birini istisno etmaydi. Biri ikkinchisini to'ldirishga xizmat qiladi. Umumiy fonetika esa nutq apparatlarining tovush imkoniyatlari, shu jumladan, unli va undoshlar farqi, ularning tasnifi, bo'g'in,

urg'u, fonema nazariyasi kabilarni o'rganishini aytib otadi. Bu o'rinda tilshunos eksperimental fonetika atamasiga ham to'xtaladi. Biroq eksperimental fonetikani alohida tarmoq sifatida ajratish noto'g'ri ekanini, instrumental metod orqali yuqoridagi uch fonetik sohalarni (tavsifiy, tarixiy, umumiy) o'rganish mumkinligini aytadi. Bu orqali olim uni alohida soha emas balki fonetik metod deb qaraganini ko'rish mumkin. Tilshunoslikda fonetika va fonologiya atamaları o'zaro farqlanadi. Fonologiya fonetikaga asoslangan ilmiy yondashuv bo'lib, tildagi fonemalarni o'rganadi. Fonetika til tizimidagi tovushlarni o'rganadi. L.V.Shcherbaning fikricha, fonologiyani fonetikadan ajratib o'rganishga qarshi turish kerak: "Fonemalar tizimini o'rganish va har bir fonemaning fonologik xususiyatlarini aniqlash faqat tilning haqiqiy talaffuzini o'rganish asosida amalga oshirilishi mumkin".

R.I.Avanesov fonemalarni tadqiq etishda ikki yondashuv mavjudligini aytadi. Bunda fonema tilning leksik yoki grammatik tarkibi bilan bog'lanadi. Birinchisi so'z shakli bilan bog'liq holda, ikkinchisi morfema tarkibi bilan bog'liqlikda o'rganishdir. Negaki, fonemalar morfemalarni tashkil qiladi. Morfemalar esa o'zi alohida so'z shakli yoki so'z shaklining elementi bo'lib keladi. Morfemalarning fonetik tarkibini o'rganmaslik tilning grammatik tuzilishi buzilishi va "terak- tereg" kabi shakllarni alohida morfemalar deb qaralishiga olish keladi. Morfemalar tarkibida fonemalarni o'rganish alohida fonemik qatorni tashkil etadi. Biroq L.V.Sherba fonemalarni boshlang'ich nuqtasi so'z shakli orqali o'rganish ekanini aytadi. Biroq bu qarashlarni rad etamiz.

Fonemalar ma'no farqlash darajasiga ko'ra ikki guruhga ajaratiladi: kuchli va kuchsiz fonemalar. Kuchli fonema so'z shaklini ham, morfemani ham mustaqil farqlaydi. Kuchsiz fonema esa faqat so'z shaklini farqlaydi, lekin morfemani emas, chunki u boshqa kuchli fonemalarning "o'rnini bosib" turadi. Masalan, kerak, terak so'zlaridagi fonemalarni ko'rib chiqsak. So'z boshidagi /k/ va /t/ fonemalari kuchli farqlovchi so'zlar oxiridagi /k/ fonemasi kuchsiz farqlovchi sababi u /g/ning ekvivalenti bo'lib ham xizmat qiladi. Agar so'zning fonetik tarkibi parallel, bir biriga kesishmaydigan fonemalardan iborat bo'lsa, so'z shakli ham uning morfemik shakli ham bir xil fonemalardan iborat bo'ladi. Aksincha, parallel bo'lmagan fonemalar qatoridan iborat so'zlarda bu qator faqat so'z shaklini farqlashga harakat qiladi va morfemik shakl bilan farqlarni yuzaga keltiradi. Fonemik qator bir fonemaning boshqa tovushlar bilan o'zaro almashinib kelishi. Rus tilida /o/ fonemasi /a/ /ы/ shaklida kelishi mumkin. Bu uch fonema fonemalar qatorini tashkil etadi. Demak, fonemik qatorda bitta fonema turli shakllarda turlicha talaffuz qiladi, lekin ma'noni o'zgartirmaydi. U morfemaning tovush qatlami elementi bo'lib, morfemaning barcha tovush xilma-xilligini o'z ichiga oladi.

Nutq tovushlarini o'rganishda yozma nutqni ifodalashda zarur bo'lgan barcha fonemalarni belgilashga harakat qilinadi. Ularni orfografik yozuvda amalga oshirib bo'lmagani sabab, maxsus yozuv usuli **fonetik transkripsiyadan** foydalaniladi. Chunki yozuvda harflar va tovushlar orasida doim ham moslik bo'lmaydi. Shuningdek, transkripsiyada talaffuzning barcha xususiyatlarini ifodalash uchun diakritik belgilardan foydalaniladi. Tovushlarni o'rganishda unlilar alohida ahamiyatga ega. Unlilar **urg'u** bilan bog'liq munosabatda bo'ladi. U ham muhim fonetik vosita bo'lib, so'zning belgisini tashkil etadi. Odatda, har bir mustaqil so'z urg'u oladi. Nutq ritmik intonatsion jihatdan ajralib turadigan, tugallangan ma'noga ega gaplardan tashkil topadi. Har bir gap o'z navbatida kichik bo'laklarga taktlarga bo'linadi. Taktlar bir-biridan qisqa pauza bilan ajralib turadi. Ular gaplar orasidagi pazalar davomiyligidan qisqaroq bo'ladi. takt bir yoki bir nechta so'zlardan iborat bo'lishi mumkin. pauza so'zlarni yarmiga bo'lishi mumkin emas. U har doim so'zlar orasida bo'ladi. So'zlar esa bog'inlardan, bo'g'inlar fonemalardan iborat bo'ladi. Shu sababdan fonema nutqning eng kichik bo'linmaydigan qismidir. Bular nutqning segment birliklaridir. Shuningdek, nutq supersegment birliklardan ham tashkil topadi. Ikki yoki ko'p bo'ginli so'zlarda bo'g'inlardan birining boshqasiga nisbatata baland ohangda talaffuz qilinishini kuzatish mumkin. Bu so'z urg'usi deyiladi. Takt tarkibidagi so'zlardan birining baland talaffuzi takt urg'usi deyiladi. Bir so'zdan iborat taktlarda takt urg'usi va so'z urg'usi bir xil bo'ladi. gapdagi taktlardan birining qolganiga nisbatan balandroq aytilishi logic urg'u deb ataladi. Xullas, nutqda urg'ular ierarxiyasi mavjud. Intonatsiya (ohangni ko'tarilishi yoki pasayishi) urg'ularni aniqlashda muhim ahamiyatga ega. So'z urg'usi bog'inda, takt urg'usi so'zda, logic urg'u butun gapning eng asosiy so'zi ustida

joylashadi. Har bir mustaqil soʻz urgʻu oladi. Soʻzdagi urgʻu bir boʻgʻinni boshqa boʻgʻinlardan ajratib turuvchi fonetik xususiyatdir. Urgʻuli boʻgʻinni bir nechta usullar orqali aniqlash mumkin. Nutq artikulyatsiyasining oshishi, ohangning balandligi, unlining davomiyligini. Amaliyotda bu usullar koʻpincha birga qoʻllanadi. Rus tilida soʻz urgʻusi koʻp hollarda dinamik, yaʼni artikulyatsiya oshishi jarayonida uchraydi. Bunda urgʻuli boʻgʻin boshqa boʻgʻinlarga qaraganda kuchliroq artikulyatsiya bilan talaffuz qilinadi, ayniqsa undosh va unli tovushlar aniqroq chiqariladi. Shu bilan birga, urgʻuli boʻgʻinining balandligi yoki davomiyligi har doim ham standart boʻlmaydi. Masalan, ayrim hollarda urgʻuli boʻgʻin ohangi balandroq boʻlishi mumkin, boshqa hollarda esa qisqaroq yoki balandligi past boʻlishi mumkin. Shuning uchun urgʻuni aniqlashda faqat davomiylilik yoki balandlikka qarash yetarli emas. Ularning kombinatsiyasiga eʼtibor berish zarur. Bundan tashqari, urgʻu boʻgʻini tembr bilan ham ajralib turadi, yaʼni uning tovush xossalari boshqa boʻgʻinlardan farq qiladi. Bu tembr farqlari, ehtimol, pastki tomoq va epiglottis harakati bilan bogʻliq.

Urgʻu ohang jihatdan politonik va monotonikga boʻlinadi. Politonik urgʻuda ohangning koʻtarilishi yoki pastlashi soʻzlarni semantik jihatdan farqlashga xizmat qiladi. Monotonik urgʻuda esa ohang semantik farqlashga emas balki gapning umumiy intonatsiyasiga taʼsir qiladi. Erkin – dinamik (raznometnoe) va turgʻun-statik (fiksirovannoe) urgʻu turlari ham mavjud boʻlib. Erkin urgʻu soʻzda qotib qolmay, istalgan boʻgʻinga tushishi mumkin. turgʻun urgʻular esa aksincha bir joyda qatʼiy boʻladi. Rus tilida ingliz tilida urgʻu erkin boʻlsa, oʻzbek tilida turgʻun hisoblanadi. Urgʻu bazan muhim fonologik vazifa bajaradi va soʻzlarni semantik farqlashga xizmat qiladi. Olma, olma; мукаʼ azob, муʼka un. Bazan urgʻular stilistik farqlashga ham xizmat qiladi. Ammo erkin va turgʻun unlilar gap tarkibida harakatlanadi yoki harakatlanmay qoladi. Oʻzbek tilida asosga qoʻshimcha qoʻshilgani sari urgʻu soʻz oxiriga tomon koʻchib boradi. Agar urgʻu soʻzning turli grammatik shakllarida bir joyda qolsa u harakatsiz urgʻu hisoblanadi. глупость – глупости – глупостями (hamma shakllarda “глуп” qismida urgʻu turibdi). могу́, мо́жешь, мо́жем... (bu yerda esa urgʻu oʻzgarib yuribdi — harakatchan). Baʼzi hollarda urgʻuning joylashuvi stilistik farqlash uchun xizmat qiladi: masalan, молодё́ц (adabiy norma) va мо́лодец (xalq ogʻzaki nutqida, poeziyada). Yoki кварта́л (adabiy) va кварта́л (soʻzlashuv, notoʻgʻri).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Аванесов Р. И. Фонетика современного русского литературного языка. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1956. — 241 с.
2. Абдуазизов, А. А. English Phonetics: A theoretical course. — 3rd rev. ed. — Tashkent: Musiq, 2007. — 258 p.
3. Catford J. C. A practical Introduction to Phonetics Oxford, 1988, p. 239.
4. Croft William. Typology and Universals. Second Edition. Cambridge Univ. Press. 2003, p. 341.
5. Cruttenden Alan. Intonation. Cambridge Univ. Press. 1986. Crystal David. A dictionary of linguistics and Phonetics, 3-rd edition. Blackwell, 1993.

UOʻK 82-1:811.112.2

QORAQALPOQ POEMALARIDA INVERSIYA VA APOSTROFALARNING BADIY XIZMATI

Sh.U.Sayimbetov, ilmiy xodim, Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpogʻiston boʻlimi Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti, Nukus

Annotatsiya. Maqolada qoraqalpoq poemlarida inversiya bilan apostrofalarning qoʻllanilishi va ularning badiiy xizmatlari oʻrganilgan. Inversiya va apostrofalarning poema sher satrlaridagi soʻzlarning qoʻyilishini taminlashga, ularning manosini va obrazlilikini kuchaytirishga, poemalardagi tabiat hodisalarini va hayvonot dunyosini jonlantirib tasvirlashga, marhum odamlarning oʻzlarini yoki ularning ruhlarini soʻzlatib, xayoliy qahramonlar bilan real personajlarning dialoglarini yaratishga xizmat qilib, voqea-hodisalarning badiiy tasirli boʻlib tasvirlanishiga yordam berganligi misollar yordamida ochib koʻrsatilgan.

Kalit soʻzlar: Poema, stilistik figura, inversiya, apostrofa, obraz, lirizm, dialog, xayoliy-fantastik kechinma, tarixiy haqiqat.

Аннотация. В статье рассматривается использование инверсии и апострофов в каракалпакских поэмах и их художественные функции. На примерах показано, что инверсия и апострофы служат для обеспечения рифмовки слов в строках стихотворения, усиления их

смысловой и образной выразительности, для живого описания явлений природы и животного мира в поемах, для озвучивания самих умерших людей или их духов, для создания диалогов между вымышленными героями и реальными персонажами, а также способствуют художественному воплощению событий и явлений.

Ключевые слова: Поема, стилистическая фигура, инверсия, апострофа, образ, лиризм, диалог, вымышленно-фантастическое переживание, историческая правда.

Abstract. The article examines the use of inversion and apostrophes in Karakalpak poems and their artistic functions. The examples show that inversion and apostrophes serve to ensure rhyme of words in the lines of the poem, enhance their semantic and figurative expressiveness, for a vivid description of natural phenomena and wildlife in poems, for voicing the dead people themselves or their spirits, for creating dialogues between fictional heroes and real characters, and also contribute to the artistic embodiment of events and phenomena.

Key words: Poem, stylistic figure, inversion, apostrophe, image, lyricism, dialogue, fictional-fantastic experience, historical truth.

Poemalar lirik o'lchovga asoslangan sher shaklida yoziladigan bo'lganligi uchun, uning ichki qurilishida tasvirlangan so'z va so'z birikmalari ham doimo ixchamlikni, jozibadorlikni va obrazlilikni talab etadi. Fikrni badiiy ifodalashda o'rin oladigan ko'p so'zlilik yoki muvaffaqiyatsiz qo'llanilgan so'zlar poemalarning badiiy kompozitsiyasiga nuqson keltirib, uning poetik qimmatini tushirishi shubhasiz. Shuning uchun ham, har bir istedod egasi o'z poemalarida ko'tarib chiqqan dolzarb masalalarni o'quvchilar ommasiga badiiy tarzda etkazib berishda poetik tilning imkoniyatlaridan, badiiy tasviriy vositalardan, shu jumladan stilistik figuralardan ham o'rinli va unumli foydalanishga harakat qiladi.

Qoraqalpoq poemalarida so'zlarning manosini, obrazlilikini kuchaytirish, badiylikni oshirish va voqea-hodisalarni tasirli qilib so'z etishda mohirona qo'llanilgan stilistik figuralardan biri inversiya bilan apostrofalar hisoblanadi. «Gap bo'laklarining ketma-ket kelishidagi meyoriy tartibning buzilishi» [2, 96] inversiya deb atalsa, «poetik jonsiz narsa va hodisaga jonli narsa va hodisaday yoki o'zi yo'q shaxsga voqeada ishtirok etayotganday murojaat qilish» [7, 34] usuliga apostrofa deyiladi. Inversiyada malum bir gap bo'lagi vazifasida kelgan so'z va so'z birikmalari o'rin almashib qo'llaniladi. Apostrofa orqali ijodkor istedod egasining badiiy niyatiga bog'liq jonsiz narsalar jonli obrazga aylantiriladi, tabiat hodisalari bilan ayrim hayvonlar odam kabi jonlantirib tasvirlanadi. Bu dunyodan ko'z yumgan odamlarga jon kiritilib, tilga keltiriladi.

Qoraqalpoq poemalarining kompozitsion qurilishida mohirona qo'llanilgan inversiya bilan apostrofalarning badiiy xizmatlariga kelsak, inversiyalar sher satrlarining qofiyasini, bo'g'in va ritm birligini saqlashga, fikrning obrazlilikini kuchaytirib, lirizmni chuqurlashtirishga xizmat qilgan bo'lsa, apostrofalar tabiat hodisalarining jonli obrazda badiiy aks ettirilishini taminlash bilan birga, vafot etgan ayrim insonlarni tirik odam kabi gapirtirish vazifalarini bajarganligini ko'ramiz. Masalan, I.Yusupovning «Dala armonlari» poemasida shoirning parvoz qilgan o'y-xayollari keng dalaning erka va yuguruk jonivorlari bilan inversiya usulda bunday taqqoslanib tasvirlangan.

Erkin yursin ular, qurkmasin mendan,

Go'sht egandan afzal yurishini ko'rganim.

Kiyiklar illoqganda (ilaqqanda) keng dala bilan,

Kiyik bo'lib ketar xayolim mening [8, 90]

Agar, biz shoir tasvirlagan bu sher qatorlarini: «Ular mendan qurkmasin, erkin yursin, Yurishin ko'rganim, go'sht egandan afzal. Kiyiklar keng dala bilan illoqganda, Mening xayolim kiyik bo'lib ketar» - deb gap bo'laklarini o'rin tartibi bilan ketma-ket joylashtirsak, sherning qofiyasi bilan ohangi buzilib, so'zlarning tasir kuchi ham kamayib, sher satrlari oddiy quruq so'zlarga aylanib qolar edi. Shuning uchun ham, shoir so'zlarning manosi va mazmunini yanada badiiy etkazib berish maqsadida inversion tasvirlash usulidan mohirona foydalangan deb ayta olamiz.

T.Seytjanovning «Otam haqida so'z» poemasida ham shoir otaning yolg'iz o'g'lining o'sib-ulg'aygandan keyingi kelajak hayoti haqida o'ylagan orzu-armonlari bilan unga bergan

nasihatlarining badiiy so'z etilishini taminlashda inversion tasvirlash usulini mohirona qo'llaganligi kuzatiladi. Masalan:

Yoshdan o'rgan qiyin bilan qattiqqa,
Ko'rsavodlik chiqarmaydi yoruqqa.
Ko'rmagaysan otang ko'rgan azobni,
Xat ishi nasib etsin baxtingga [6, 155]

Agar biz bu sher satrlaridagi so'zlarni ham o'rin tartibi bilan ketma-ket joylashtirsak, sherning qofiyasi bilan ritmi buzilib, fikrning tasirsiz oddiy bayon bo'lib qolishini ko'ramiz. Demak, shoir T.Seytjanov ham bu poemasida metonimik va metaforik manodagi so'zlardan inversion usulda foydalanib, otaning armonli tilaklarini, uning o'z farzandiga aytgan pand-nasihatlarini badiiy tasirli qilib etkazib berishga erishgan.

Qoraqalpoq poemalarida shoirlar apostrofalar yordamida «o'lgan odamga tirik odam sifatida, jonsiz narsaga jonli narsa belgisi sifatida munosabat qilib» [1, 160] hayoliy-fantastik o'y-kechinmalarini badiiy yoritishga, poemalarda tasvirlash obektiga olingan tabiat hodisalarini, hayvonot dunyosini jonlantirib so'z etishga erishgan. Shu bilan birga, poemalarda bu dunyodan o'tib ketgan ayrim insonlarni apostrofik usulda tilga keltirib, ularni tirik odamlar bilan dialogga tushirish orqali o'tgan davrlarga tegishli tarixiy haqiqatlarni, marhum bo'lgan odamlarning qo'li bilan qilingan ijobiy-salbiy xatti-harakatlarni badiiy ochib bergan. Masalan, I.Yusupovning «Dala armonlari» poemasida Ustyurt tabiati bilan bu erdagi hayvonot dunyosi shoirning o'y-xayollarini charxlashga sabab bo'lgan. Yani, shoir apostrofalar yordamida cho'l daladagi tabiat hodisalarini jonli obrazda so'zlatib, badiiy tasvirlashga erishgan:

Cho'l tangrisi - otang, Quruqlik - onang, Cho'l xudosi - mening dunyoparast otam.
Xizimatingda chopar Ang'izak shamol. Mezazoy davridan bugunga qadar
To'da-to'da chopqir jayronlar bilan Milliard yillar davomida tiyinlab doimo
Qalin mol to'layin, jonim, quloq sol! Yig'ib kelar uni. Bu shunday boy er.

Dala okeanida boshlangandek muz,
Taynapir texnika karvoni ketdi.
Takabbur, kuchli cho'l xudosi bilan
Odamlar eng so'nggi jangga chiqdi [8, 102-104]

Shoir shunday qilib, apostrofik tasvirlar asosida tilsiz tabiatga jon kiritib, o'zgacha badiiy tus bergan va ularni bugungi qaynoq turmush, hayot bilan qiyosiy so'z etgan bo'lsa, T.Matmuratov «Yaxshi odamning yuragi» va «Mening yulduzim» poemalarida apostrofa usuli yordamida o'liklarni tiriklardek qilib so'zlata olgan va marhum bo'lgan odamlarning tirik odamlar bilan so'zlashgan dialoglari asosida poema qahramonlarining insoniy fazilatlarini tasirli qilib ochib berish bilan birga, ayrim personajlarning nojo'ya qiliqlarini, ularning butun dunyoga, insoniyat hayotiga ofat keltiruvchi xavfli xatti-harakatlarini ham badiiy aniq tasvirlashga erishgan. Masalan:

Nokas odam

Latta ham, iflos, axlat ham mayli,
Sud oldida meni bir banda qilma.
Kuchiging bo'layin, «kuchim» deb ayt mayli,
Lekin, yurt oldida sharmanda etma.

Yaxshi odam

Mening oyog'imga yiqilma nokas,
Yo'limdan qaytmayman, bo'lma ovora,
Tegma qo'lingni, qo'llaring iflos,
U bilan olib yursang sen pora!
...Ko'rsatma ko'zimga pullaringni,
Qaytadan cho'ntagingga, qani, solib qo'y!
Pul uchun sotmayman or-nomusimni,
Men nomard emasman, meni tanib qo'y! [3, 231-232].

Shoirning «Yaxshi odamning yuragi» poemasidan olingan bu satrlarda baxtsiz hodisa sababli dunyodan o'tgan yaxshi odam bilan uning pok yuragi solingan nokas odam orasidagi qarama-qarshi

dialoglar apostrofalik tasvirlash usulida mohirona tasvirlanib, unda yaxshi odamning satirik pafosda aytgan so'zlari orqali nokas odamning nodonligi, orsizligi, poraxo'rliги va iflosligi fosh qilinibgina qolmay, uning o'zining ham haqliк va halollik kabi oliy fazilatları badiiy aniq ochib berilgan. T.Matmuratovning «Yaxshi odamning yuragi» poemasi singari «Mening yulduzim» poemasi ham xayoliy quyosh, ona er, birinchi odam, ikkinchi odamlar bilan yangi atom bombasini o'ylab topgan va bu xavfli qurolni ishlab chiqib, sinovdan o'tkazishga hissa qo'shgan Eynshteyn, Scilara, Saks, Ruzvelt kabi qahramonlarning arvoqlari orasida kechgan dialoglar ham apostrofik uslubda badiiy tasvirlangan. Yani, poemada yadro bombasining yaratilishi ham, uni ixtiro qiluvchilarning ona zaminimizga xavf solgan xatti-harakatlari ham ayovsiz qoralangan voqealar, bevosita shu apostrofalar yordamida bayon etilgan dialoglar orqali so'z etilib, «unda davrning bosh muammosi urush va tinchlik, ona zaminni yadro halokatidan omon saqlab qolish kabi masalalar g'oyat mahorat bilan badiiy ifodasini topgan» [4, 558].

Shoir K.Raxmanovning ham «Bulut va quyosh» poemasi bosh qahramonlar Polvonning ruhi bilan uning jufti Oyparshaning birga turmush qurgan eski davrlarini xotirlash tarzida suhbatlashgan dialoglarini apostrofik tasvirlash usulida badiiy aks ettirilgan. Yani, poemada shoir o'tgan XX asrning boshidagi mamlakatda yangi ijtimoiy hayot boshlangan alg'ov-dalg'ov yillarda xalq dushmanlariga qarshi kurashib, ular tomonidan otib o'ldirilgan Polvonning izida qolgan umr yo'ldoshi Oyparsha bilan tirik odamday bo'lib suhbatlashgan apostrofalik dialoglardan unumli foydalanib, yirik er-mulk egalarining zulmliklari hukm so'rgan eski davr bilan ko'p yillar davomida bu zulmliklardan ezilib yashagan oddiy mehnatkash xalqqa erkinlik olib kelgan yangi zamonning o'ziga xos xususiyatlarini badiiy ochib berishga erishibgina qolmay, yangi zamonni qo'llab-quvvatlagan xalqqa qarshi kurashgan eski jamiyat vakillarining, o'z biyliklarini qayta tiklashga va yangi hukumatni ag'darishga harakat qilgan ziddiyatli voqealarini, shuningdek, yangi hayotga o'taman degungacha bo'lgan ayollarning ayanchli taqdiri bilan bog'liq bo'lgan tarixiy haqiqatlarni ham badiiy tasirchan aks ettira olgan. Demak, «Bulut va quyosh» poemasi shoir tomonidan muvaffaqiyatli qo'llanilgan apostrofik tasvirlash usuli bosh qahramon Polvonning ruhini jonli ko'rinishda so'zlatishning va uning o'z umr yo'ldoshi Oyparsha bilan dialogga tushgan suhbatlarini badiiy aks ettirishning poetik usuliga aylanib, poemada so'z etilgan syujetli voqealar boshdan-oxir shu dialoglar orqali ochib berilgan.

Umuman xulosa qilib aytganda, biz so'z yuritgan qoraqalpoq poemalarida inversiyalar sher satrlaridagi so'zlarning qofiyasini taminlash, ularning manosini va obrazlilikini kuchaytirish vazifalarini bajargan bo'lsa, apostrofalar poemalarda tabiat hodisalarini va hayvonot dunyosini jonlantirib tasvirlashga, vafot etgan odamlarning o'zlarini yoki ularning ruhlarini so'zlatishga, xayoliy qahramonlar bilan real personajlarning dialoglarini yaratishga xizmat qilib, voqea-hodisalarning badiiy tasirli tasvirlanishiga yordam bergan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Axmetov S., Sultanov Q. Ádebiyattanıw. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1987.
2. Ivanyuk B.P. Poeticheskaya rech: slovar terminov. - Moskva: Flinta, 2007.
3. Mátmuratov T. Saylandı shıǵ'armaları. - Nókis: Qaraqalpaqstan, 2019.
4. Paxratdinov Á., Allambergenov K., Bekbergenova M. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı. - Nókis: Qaraqalpaqstan, 2011.
5. Raxmanov K. Tań ashıǵ'ı. - Nókis: Qaraqalpaqstan, 1978.
6. Seytjanov T. Ómir filosofiyası. - Nókis: Qaraqalpaqstan, 1979.
7. Hotamov N., Sarimsaqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati. - Toshkent: O'qituvchi, 1979.
8. Yusupov I. Tumaris hám basqa poemalar. - Nókis: Qaraqalpaqstan, 1974.

UO'K 82:801.6

TAJETDIN SEYTJANOVNING LIRO-EPIK POEZIYADAGI YUTUQLARI

Sh. Sayimbetov, ilmiy xodim, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog'iston bo'limi Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti, Nukus

Annotatsiya. Maqolada qoraqalpoq adabiyotida liro-epik poeziya janrini rivojlantirishga salmoqli hissa qo'shgan xalq shoiri T.Seytjanov poemalarining janriy, g'oyaviy-tematik va badiiy xususiyatlari o'rganilgan. Shoir poemalarida voqea-hodisalarni emocional tasirchan ochib berish

maqsadida dialog va monologlardan, lirik, liro-epik, dramatik, liro-psixologik tasvir usullaridan va folklor ananalaridan mohirona foydalaniganligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: Poema, syujet, lirik, dramatik, liro-epik, liro-psixologik tasvir usullari, folklor ananasi, badiiy mahorat.

Аннотация. В статье исследуются жанровые, идейно-тематические и художественные особенности поэмы народного поэта Т.Сейтжанова, внесшего значительный вклад в развитие жанра лиро-эпической поэзии в каракалпакской литературе. Обосновывается, что поэт умело использовал диалоги и монологи, лирические, лиро-эпические, драматические, лиро-психологические методы изображения и фольклорные традиции для эмоционального раскрытия событий.

Ключевые слова: стихотворение, сюжет, лирические, драматические, лиро-эпические, лиро-психологические методы изображения, фольклорные традиции, художественное мастерство.

Abstract. The article examines the genre, ideological, thematic and artistic features of the poem by the people's poet T.Seytjanov, who made a significant contribution to the development of the genre of lyric-epic poetry in Karakalpak literature. It is substantiated that the poet skillfully used dialogues and monologues, lyrical, lyric-epic, dramatic, lyric-psychological methods of depiction and folklore traditions for the emotional disclosure of events.

Key words: poem, plot, lyrical, dramatic, lyric-epic, lyric-psychological methods of depiction, folklore traditions, artistic skill.

Tajetdin Seytjanov o'tgan XX asrning ikkinchi yarmida qoraqalpoq adabiyotida o'zining liro-epik poeziyasi bilan poema janrini rivojlantirishga salmoqli hissa qo'shgan istedadli shoir va dramaturglardan biri hisoblanadi. Uning yaratgan poemalari mashhur adabiyotshunos olimlar S.Axmetov [2, 347-357], T.Mambetniyazov [4, 44-51], Z.Bekbergenovalar [3, 46-65] tomonidan o'rganilib, ularning goyaviy-tematik va badiiy xususiyatlari aniq misollar bilan ochib berilgan bo'lsa ham badiiy so'z egasining poemalarida lirizm va emociyaga boy dramatik, psixologik tasvirlash usullaridan, folklor ananalaridan foydalanish mahoratini yanada chuqurroq tahlil qilib, shoirning liro-epik poeziyadagi yutuqlari har tomonlama asoslab ko'rsatilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

T.Seytjanovning qalamidan «Ziyba», «Yosh pillakor», «Pillachi yigit», «Chekinayotgan sahro», «Ona haqida afsona», «Otam haqida so'z», «Muhabbat va makkorlik saroyi», «Taqdir», «Adashgan iqbol», «Firyuza», «Jayhun yulduzlari», «Nozlimxon suluv», «Toshqin» va boshqa poemalar yaratildi.

Shoirning «Ona haqida afsona», «Firyuza», «Muhabbat va makkorlik saroyi» dostonlari folklor syujeti, xalq afsonalari va rivoyatlari asosida yaratildi. Shoir bu poemalarda folklor ananalaridan mohirona foydalanish orqali badiiylikni oshirishga, voqealarni tasirli qilib tasvirlashga alohida etibor qaratgan. Badiiy so'z egasining «Ona haqida afsona» poemasi syujeti onalarimizning farzandiga bo'lgan mehr-muhabbat ulug'lanib, farzandlarning ham ota-onasini tirikligida qadrlashga chaqirishi bilan baholanadi. Poemada shoir yosh avlodlarning qalbida onaga bo'lgan mehr-muhabbatni uyg'otishda xalq xazinalaridan biri bo'lgan afsonaga jon kiritish orqali yangicha mazmun bera olgan.

T.Seytjanovning «Muhabbat va makkorlik saroyi» poemasi ham folklor syujetiga, afsona-rivoyatga asoslangan. Shuning uchun ham, uni poema-afsona deb atasak ham bo'ladi. Poemada g'oyaviy-tematik jihatdan sevgi, muhabbat tuyg'ulari bilan bog'liq voqealar, Esen va Zara obrazlari orqali tasvirlanadi. Bu poema-afsonaning eng muhim xususiyatlaridan biri sifatida uning syujetiga yoshlarimizga chin muhabbat va sadoqatni, haqiqat va poklikni qadrlashga, har qanday yolg'on tuhmatdan, makkorlik va yovuzlikdan yiroq bo'lishga chaqiruvchi talim-tarbiyaviy g'oyalarning folkloristik tasviriy usullari asosida mahorat bilan singdirilganligini takidlashimiz mumkin.

1960 yillardagi qoraqalpoq epik poemalarining rivojlanishida T.Seytjanovning «Chekingan sahro» asari muhim o'rin egalladi. Poemada o'tgan asrda xalqimizning ijtimoiy hayotida katta yangilikka aylangan qo'riq erlarni o'zlashtirish, cho'lni chekintirib, yangi ekin maydonlarini ochish, bo'shab borayotgan keng dalalarda yangi shaharlar, aholi punktlarini paydo qilish g'oyalari ilgari suriladi. Poemaning syujeti avvalgi ananaviy uslubda bayon qilinmay, ayrim o'rinlarda

qahramonning psixologik kechinmalari, ichki hissiyotlari va o'zaro tortishuvlari asosida tasvirlangan. Masalan, «*To'lg'onadi bosh xayolga chulg'anib, O'y ortidan o'y keladi o'g'rincha, Hozirgina qo'lga olgan kosaning, Choyi sovib, cheti qoldi sirlanib*» [3, 171]. Albatta, poemada bu kabi lirik tasvir usullarining mohirona qo'llanilishi, shoirning poetik izlanishlarining samarali natijalaridan biri hisoblanadi. Shunday bo'lsa-da, poemada mualliflik bayon, yani, epik tasvirlash ustun o'rin egallaydi.

Poemada tasvirlangan voqealarni bugungi vaqt doirasidan olib qaraganda katta yangilik bo'lmasligi mumkin. Biroq, cho'l erlarni o'zlashtirib, xalq farovonligi uchun ishlatish o'sha davr uchun juda muhim masala bo'ldi.

T.Seytjanovning «Adashgan iqbol» poemasi shoirning chuqur badiiy poetik izlanishlari asosida yaratilgan liro-epik janrdagi asarlaridan biri bo'lib, unda xat shaklidagi tasvir usulidan foydalanilgan. Bu poema haqida professor S.Axmetov «Xat bu qahramonlarning ichki psixologik his-tuyg'ularini ochib berishning jahon klassikasida sinalgan badiiy usullaridan biri. Bu orqali shoir o'z qahramonlarining ichki tuyg'ulariga, fikr dunyosiga chuqur kirib borish imkoniyatiga ega bo'ladi. T.Seytjanov ham shu kichik poemada muvaffaqiyatli yutuqlarga erishgan» [1, 105], - deb ijobiy baho beradi. «Adashgan iqbol» poemasining syujeti 1.O'quvchining xati 2.Ayolning xati. 3. Shoirning maktubi kabi juda kichik qismlardan iborat bo'lishiga qaramay, bu maktublarda ijtimoiy hayotdagi inson taqdiri bilan bog'liq bo'lgan muhim masalalar qamrab olinib, badiiy tasvirlangan.

Poemada biz o'quvchining xati orqali mehnat yo'lini to'g'ri tanlasa ham, turmush yo'lini tanlay olmay, yo'ldan adashgan insonning hayotning achchiq-chuchugini totgandan so'ng, o'tgan umriga tanqidiy ko'z bilan qarab afsus bilan javob berganining guvohi bo'lamiz. Poema qahramoni yoshligida yo'l qo'ygan xatosi tufayli vafodor xotini va to'ng'ich farzandidan judo bo'ladi. Yani, bu xatosiga yarasha taqdir uni makkor ayolga duch keltirib jazolaydi.

Ayolning ushbu vafosiz eriga yozgan xati orqali, sevgan yigiti tashlab ketib, qanday qiyinchiliklarga duch kelsa ham, yolg'iz farzandini tarbiyalab voyaga etkazgan mard va vafodor onaning qalb to'lqinlari bilan tanishamiz.

Poemaning oxirida esa, o'quvchining va ayolning xatiga xulosa yasagan shoirning xati beriladi.

Shunday qilib, T.Seytjanovning «Adashgan iqbol» lirik poemasining g'oyaviy-tematikasida sevgan yigitidan bir farzandi bilan aldanib qolgan qizning ayanchli hayoti va sevgan yorining oboliga qolgan yigitning bu yolg'onchi dunyodagi adashgan taqdirini boshdan oyoq xat usulidan foydalanish orqali badiiy tasvirlanadi.

Bu poemaning muhim tomoni shundaki, poemada syujetli voqealar, ko'proq, qahramonlarning ichki ko'ngil tuyg'ulari, dardli o'y-kechinmalarining badiiy tasviri orqali ochib beriladi. Masalan, «*Aybim nima bo'ldi sevganligimmi? Talay dardlaringga kuyganligimmi? Yoki sayr qilgan oydin kechalarda, Sen ont ichib ko'ngil bandini echganda, Senga bir umrga ishonganimmi? Seni chin oshiq deb tan olganimmi? Mening gunohim nima? Ayblarim nima? Mard bo'lsang oldimga kel-da ayt qani!*» [2, 171-174]. Shunday qilib, poemada shoir tomonidan lirizmga boy tasvir usullari, dialog va monologlarga qurilgan psixologik tasvirlar mahorat bilan qo'llaniladi.

T.Seytjanovning «Otam haqida so'z» poemasida esa, voqealar xotira shaklida yozilib, unda bolaning otaga, otaning bolaga bo'lgan chin mehrini shoir o'zi ko'rib, boshdan kechirgan turmush haqiqati asosida ochib berishga harakat qilgan. Poemada XX asrning dastlabki choragida zamon tengsizligi va ikkinchi jahon urushi yillarida otaning va bolaning boshidan kechirgan turmush qiyinchiliklari, urush ofati sababli jabr ko'rgan lirik qahramonning ko'ngil-kechinmalaridan o'tkazib tasvirlangan. Bu asarning qimmatli tomoni unda shoir lirik qahramon sifatida ota hayotini badiiy tasvirlash jarayonida, XX asr boshidagi zamon xususiyatlariga va ikkinchi jahon urushi davridagi otaning boladan, bolaning otadan ayrilish fojiiylariga xos bo'lgan hayotiy haqiqatlarni chuqur lirik tuyg'ular bilan etkazib bergan. Poemada lirik qahramonning chuqur noliish tuyg'ulari asosida shoirning otasi; og'ir yo'llarni bosib o'tgan, adolatsizlik va tengsizlik hukmron bo'lgan davr azoblarini boshdan kechirgan, to'g'ilib o'sgan eri uchun fidokorona mehnat qilgan, ikkinchi jahon urushi yillarida o'g'lini qirg'in jangga yo'llab, jangchi o'g'lini bir ko'rishga intizor bo'lib, armonli ko'z yumgan qahramon obrazida badiiy aks ettirilgan. Asarda shoir lirik elementlarga alohida badiiy xizmat yuklashi bilan poema g'oyasidagi keng qamrovli epik syujetni qisqa satrlardayoq, badiiy aniq

ochib berishga erishgan. Bular badiiy so'z egasining poemada syujetli voqealarning badiiy aks ettirilishida lirik qahramon ishtirokini oshirishga, lirik sifatni va emocionallikni oshirishga alohida poetik izlanishlar bilan yondashganligini ko'rsatadi.

Ikkinchi jahon urushining og'ir iztiroblari, uning butun insoniyat taqdiriga ko'rsatgan salbiy tasiri T.Seytjanovning «Taqdir» poemasida badiiy tasvirlangan. Hujjatga asoslangan ushbu liro-dramatik poemaning syujetida urush qahramoni yurtdoshimiz Orinboy Abdullaevning taqdiri aks etadi. Shoir poemada Orinboy Abdullaevning taqdirini monolog, dialog, bayon va ramziy badiiy tasvir usullari orqali mahorat bilan ochib bergan. Ayniqsa, voqealarning dialog va monologlar asosida badiiy tasvirlanishi poemada lirizmning kuchayishiga o'z tasirini ko'rsatgan va qahramon o'y-tuyg'ularining kuchli dramatism bilan tasvirlanishiga olib kelgan. Shuning uchun ham, bu asar janr xususiyati bo'yicha liro-dramatik poema hisoblanadi.

Xulosa. Umuman xulosa qilib aytganda, xalq shoiri T.Seytjanovning biz so'z yuritgan poemalarida lirik, dramatik, liro-dramatik va psixologik tasvirlash usullari bilan folklor ananalaridan mohirona foydalanilib, shoir yashagan davrdagi buyuk o'zgarishlar, tarixiy va afsonaviy syujetlarga boy voqealar badiiy tasirli aks ettirilgan. Yana da shuni takidlash kerakki, shoirning liro-epik asarlarining ohangdor va poetik sheriylarining har biridan XX asrdagi qoraqalpoq xalqining tarixga aylangan hayotini, zamondoshlarimizning yorqin siymosini o'qib bilishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Axmetov S. Waqit penen niq qádem taslap. // Ámiwdárya. – Nókis, 1984, №5.
2. Axmetov S. Qaraqalpaq sovet poeziyasi. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1988.
3. Bekbergenova Z. Shayır dramaturgiń kórkemlik dúnyası. – Nókis: 2024.
4. Mámbetniyazov T. Jańa qaraqalpaq poeziyasi hám dáwir talabı. – Nókis: 1994.
2. Seytjanov T. Ómir filosofiyası. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1979.
3. Seytjanov T. Shıg'armaları I tom. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1992.

UO'K 81'1

TIL TIZIMI VA BADIY MATN STRUKTURASINING O'ZARO ALOQASI: F. DE SOSSYUR VA BONDUEN DE KURTENE QARASHLARI S.J.Sheraliyeva, mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ferdinand de Sossyur va Ivan (Yan) Bonduen de Kurtene qarashlari asosida til tizimi va badiiy matn strukturasi o'zaro aloqasi ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Sossyurning langue va parole nazariyasi badiiy matnni umumiy til tizimi va individual ijodiy nutq faoliyati sifatida o'rganishga asos bo'ladi. Bonduen de Kurtenening fonema nazariyasi va tilning psixologik tabiati haqidagi qarashlari esa badiiy matndagi fonetik vositalarning estetik hamda psixolingvistik xususiyatlarini tahlil qilishga yordam beradi. Tadqiqot natijalari Sossyur qarashlarining strukturaviy-semantik tahlilda, Bonduen qarashlarining esa fonologik-estetik va psixolingvistik tahlilda muhim o'rin tutishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: langue, parole, sinxroniya, diaxroniya, strukturalizm, semiotika, Signifiant, signifié, psixolingvistika, fonema nazariyasi

Аннотация. В данной статье рассматривается взаимосвязь языковой системы и структуры художественного текста на основе теорий Фердинанда де Соссюра и Ивана (Яна) Бодуэна де Куртенэ. Теория Соссюра о разграничении langue и parole позволяет анализировать художественный текст как результат общей языковой системы и индивидуального речевого творчества. Теория фонемы и представления Бодуэна де Куртенэ о психологической природе языка применяются для изучения фонетических, эстетических и психолингвистических особенностей текста. Результаты исследования показывают, что идеи Соссюра важны для структурно-семантического анализа, тогда как взгляды Бодуэна имеют решающее значение для фонологического, эстетического и психолингвистического анализа.

Ключевые слова: langue, parole, синхрония, диахрония, структурализм, семиотика, означающее (signifiant), означаемое (signifié), психолингвистика, теория фонемы

Abstract. *This article analyzes the interrelation between the language system and the structure of literary texts in the light of the theories of Ferdinand de Saussure and Jan Baudouin de Courtenay. Saussure's distinction between langue and parole provides a framework for studying literary texts as a product of both the general linguistic system and individual creative speech. Baudouin de Courtenay's phoneme theory and his views on the psychological nature of language are applied to examine the phonetic, aesthetic, and psycholinguistic aspects of texts. The findings demonstrate that Saussure's ideas are crucial for structural and semantic analysis, while Baudouin's theories play a key role in phonological, aesthetic, and psycholinguistic interpretation.*

Keywords: *langue, parole, synchrony, diachrony, structuralism, semiotics, signifier, signified, psycholinguistics, phoneme theory*

Til jamiyatning eng muhim ijtimoiy hodisalaridan biri bo'lib, u nafaqat muloqot vositasi, balki tafakkur, madaniyat va badiiy ijodning ham tayanchidir. Til tizimi doimiy ravishda o'zaro munosabatdagi unsurlardan tashkil topgan murakkab hodisa sifatida shakllanadi. Uning turli qatlamlari — fonetika, leksika, grammatika va uslubiyat — o'zaro aloqada bo'lib, ayni paytda adabiy va badiiy matnlarning ichki strukturasi uchun ham poydevor vazifasini bajaradi.

Shveysariyalik tilshunos, zamonaviy lingvistika asoschisi Ferdinand de Sossyur va Polyak-rus tilshunosi, fonetika hamda morfologiya sohasida ulkan iz qoldirgan, “fonologiya otasi” deb nom olgan tilshunos olim Ivan Bonduen de Kurtene (1845–1929) qarashlari bu jarayonni anglashda alohida ahamiyat kasb etadi. Sossyur tilni ijtimoiy tizim sifatida talqin qilib, unda belgilar o'rtasidagi munosabatlarni asosiy mezon deb bilgan. Tilning “langue” va “parole”ga ajratilishi badiiy matnda til vositalarining umumiy tizimdan individual qo'llanishga o'tishini izohlashga imkon beradi. Bonduen de Kurtene esa fonema va psixolingvistik jarayonlarga urg'u berib, tilning dinamik va o'zgaruvchan tabiatini ochib berdi. Bu qarashlar badiiy matn strukturasi va uning til tizimi bilan aloqalarini yoritishda nazariy asos vazifasini bajaradi. Ferdinand de Sossyur hamda Bonduen de Kurtene'larning tilshunoslikda olg'a surgan nazaryalarini turli maktab vakillari, tilshunos olimlari tomonidan o'rganilgan. Jumladan, Praga maktabi vakili Roman Yakobson o'z “Six Lectures on Sound and Meaning” (1942) asaridagi qarashlarida Sossyur tilni tizim sifatida tushuntirganini yuqori baholaydi. U bu g'oyani fonologiyada rivojlantirib, differensial belgilar nazariyasini yaratgan. Buning ta'sirida Yakobson Sossyurning langue va parole farqlashini kod va xabar modeli orqali kengaytiradi. Noam Chomsky - generativ grammatika asoschisi esa bundan farqli o'laroq o'z qarashlarida Sossyurning langue va parole farqlashini tan olib, ammo ularni yetarlicha emas deb, o'zining competence va performance tushunchalarini Sossyurga javob sifatida kiritadi. Juda ko'p tilshunos olimlar F. de Sossyur nazaryalari ta'sirida o'z nazariyalarini ilgari suradi. Masalan, Fonologiya asoschisi Nikolay Trubetskoy Sossyur tilni ijtimoiy hodisa sifatida ko'rsatganini to'liq qo'llab-quvvatlab, uning nazariyasi asosida fonemani lingvistik tizimning asosiy elementi sifatida talqin qiladi. Louis Hjelmslev – Kopengagen maktabi vakili “Prolegomena to a Theory of Language” (1943) asarida Sossyur g'oyalarini kengaytirib, glossematika nazariyasini ishlab chiqadi. Tilni sof formal tizim sifatida o'rganishni ilgari suradi. Roland Barthes (1915–1980) – fransuz semiotigi Sossyur belgining ikki tomonliligi (signifiant – signifié) nazariyasini matn va madaniyat tahliliga qo'llaydi. Sossyurni yuqori baholab, uni “semiotikaning otasi” deb ataydi. Bonduen de Kurtene qarashlarini o'rgangan olimlar va ularning munosabati quyidagicha: Lev Shcherba - rus psixolingvisti Bonduen de Kurtene'ning fonema haqidagi qarashlarini rivojlantiradi. U buning ta'sirida fonemani “so'zlovchi ongidagi ideal birlik” sifatida talqin qiladi. Sergey Karchevskij – strukturachi tilshunos Bonduen qarashlaridagi psixologik yondashuvni qo'llab-quvvatlaydi, o'zi esa tilni dinamik tizim sifatida talqin qilib, Sossyur va Bonduen qarashlarini birlashtiradi. Nikolay Trubetskoy Bonduen fonema haqidagi qarashlari to'liq ilmiy izoh berilmagan deb hisoblaydi. Bundan tashqari Roman Yakobson, rus tilshunosi Aleksandr Reformatskiy kabilar ham Bonduen de Kurtene nazaryalarini o'rganib o'z nazariyalarini rivojlantirdilar. Bonduen de Kurtene'ni esa fonologiya va psixolingvistikaning asoschisi sifatida tan olishgan. Unga ijobiy yondashgan olimlar ko'p, lekin Trubetskoy kabi ayrimlar uni “nazariyasi yetarlicha aniqlikdan yiroq” deb tanqid qilgan.

Natiya va muhokamalar. O'rganishlarimiz natijasi shuni ko'rsatadiki, tilning strukturaviy tabiati deganda til insoniyat jamiyati taraqqiyoti davomida shakllangan murakkab ijtimoiy hodisa bo'lib, uning asosiy xususiyatlaridan biri strukturaviylikdir. Tilni strukturaviy yondashuvda o'rganishi esa, uni mustaqil unsurlar yig'indisi sifatida emas, balki o'zaro bog'langan elementlar tizimi sifatida talqin qilish tushuniladi. Til unsurlari (fonema, morfema, so'z, gap) o'zaro mustahkam aloqada bo'lib, yagona tizimni hosil qiladi. Har bir birlik boshqa birliklar bilan munosabatda bo'lgan holda mavjud bo'ladi. Tilning ma'no va shaklga ega birliklari o'zaro qarama-qarshi, teng yoki ketma-ketlik aloqalarida bo'ladi. Masalan, fonemalar tizimida [p] va [b] tovushlari bir-biriga zid, lekin bir tizimda mavjud.

Bonduen de Kurtene tilni doimiy o'zgarish (dinamiklik)da bo'lgan tizim deb qaradi. U fonema nazariyasini ishlab chiqib, fonemalarni til tizimining psixologik va fonetik jihatdan birlashtiruvchi asosiy unsuri sifatida talqin qildi. Bu esa til strukturasi nafaqat barqaror, balki dinamik xususiyatga ega ekanini ko'rsatadi. *Langue (Til)* – jamiyat tomonidan yaratilgan va barcha nutq ishtirokchilari uchun umumiy bo'lgan belgilar tizimi. Uning xususiyatlari quyidagicha: til ijtimoiy hodisa (hamma uchun umumiy qoidalar mavjud) bo'lib, barqaror va nisbatan o'zgarmas tizim hisoblanadi, qolaversa, u qoidalar, grammatik struktura, leksik boylikdan iboratdir. Masalan, O'zbek tilidagi grammatik qoida – “ot + -lar” → ko'plik (kitob – kitoblar). Bu hamma uchun bir xil. *Parole (Nutq)* – til tizimidan foydalanib, alohida shaxs tomonidan amalga oshiriladigan individual ifoda shakli. Uning xususiyatlari quyidagicha: nutq shaxsiy hodisa (har bir kishi o'ziga xos ifodalaydi), o'zgaruvchan, ijodiy hisoblanib, til qoidalaridan foydalangan holda mazmunli gap, matn, badiiy ifoda yaratadi. Misol uchun “Kitoblar juda qiziqarli” jumlasini kimdir “Bu kitoblar zo'r ekan” tarzida aytishi mumkin. Har ikkisi bir tizimga – o'zbek tiliga tayangan, lekin ifoda usuli individual. F.de Sossyur o'z qarashlarida til tizimini tilni o'zaro bog'langan belgilar majmuasi sifatida talqin qildi. Har bir belgi ikki tomonlama: *signifiant* (shakl, tovush qiyofasi) va *signifié* (ma'no) tarzda namoyon bo'ladi. Til tizimi ana shu belgilar o'rtasidagi qarama-qarshi munosabatlar orqali mavjud bo'ladi. Demak, til tizimi hamma uchun umumiy bo'lgan qoidalar, lug'at boyligi va grammatik strukturadan tashkil topadi. *Sinxroniya* va *diaxroniya* esa til tizimini o'rganishda uni bir vaqt kesimida (sinxron) va tarixiy rivojlanishida (diaxron) tahlil qilish mumkin. Sossyur uchun til tizimi — barqaror, ijtimoiy va struktural hodisa bo'lib, unda birliklar bir-biri bilan nisbatan mavjud. Bonduen de Kurtene uchun esa til tizimi Fonema tilning eng kichik, lekin ma'noni farqlovchi birligi. U uni “nutqdagi psixik ekvivalent” sifatida talqin qildi. Bonduenga ko'ra, til tizimi hech qachon mutlaq barqaror emas, balki doimiy o'zgarishda bo'ladi va bu tilning *dinamik tabiati* hisoblanadi. Muallif badiiy matnda tilni yangicha shaklda qo'llaydi – yangi so'z yasaydi, dialekt so'zlardan foydalanadi yoki grammatik shakllarni ijodiy o'zgartiradi. Bu tilning doimiy harakatda va o'zgarishda ekanini ko'rsatadi. Bonduen til tizimi nafaqat tashqi belgilar yig'indisi, balki inson ongida yashovchi psixik hodisalar bilan ham bog'laydi.

Badiiy matnda f.de Sossyur hamda Bonduen qarashlari alohida ahamiyat kasb etadi. Sossyur qarashlari asosida badiiy matn tahlili (Adabiy matn) – bu til tizimining imkoniyatlari asosida yaratilgan, individual nutq faoliyati mahsuli bo'lgan murakkab lingvistik va estetik tuzilma. Badiiy matnda til (*langue*)ning umumiy tizimi muallif nutqi (*parole*) orqali namoyon bo'ladi. Masalan, adabiy asarda umumxalq tilidagi so'zlar qo'llansa-da, ularning tanlanishi, ohangi va uslubi muallifning individual nutq uslubiga bog'liq. Har bir badiiy matn til belgilarining shakl (*signifiant*) va ma'no (*signifié*) uyg'unligi orqali yaratiladi. Metafora, ramz, kinoya kabi usullar belgilarni yangi mazmun bilan boyitadi. Badiiy matnni tahlil qilishda tilning hozirgi (sinxron) holati va tarixiy (diaxron) rivoji hisobga olinadi. Masalan, mumtoz adabiyotda qo'llanilgan ayrim so'zlar bugungi kunda archaizm sifatida baholanadi. Bonduen de Kurtene badiiy matn tahlilida fonetik qatlamda tovushlarning tanlanishi muhim. She'rda qofiya, alliteratsiya, assonans kabi usullar fonemalarning estetik ta'sir kuchini oshiradi. Badiiy matnda til tizimi asos bo'lsa, muallif nutqi orqali individual ijodiylik yuzaga chiqadi. Masalan, Alisher Navoiy g'azallarida tilning umumxalq tizimi (*langue*) saqlanadi, ammo uning o'ziga xos badiiy ifoda uslubi (*parole*) yangi badiiy qiymat yaratadi. Shuningdek, qofiya va ohang (fonema tizimi) matnga musiqiylik bag'ishlaydi.

Sossyurning tilni belgilar tizimi sifatida talqin etishi XX asrning eng yirik yo'nalishi – struktural tilshunos (*strukturalizm*) likning shakllanishiga olib keldi. Praga lingvistik maktabi, Kopenhagen va Amerika strukturalizmi bevosita Sossyur g'oyalaridan oziqlangan. Bundan tashqari, til belgisi haqidagi ta'limot semiotika fanining rivojlanishiga sabab bo'ldi. Bugungi kunda lingvosemiotika, madaniy semiotika, hatto vizual va kognitiv semiotika yo'nalishlarida Sossyur nazariyalari tatbiq etilmoqda. Bonduen de Kurtene esa fonema nazariyasini ishlab chiqqan bo'lib, keyinchalik Praga maktabi (Trubetskoy, Jakobson) uni rivojlantirib, fonologiyani mustaqil tilshunoslik sohasi sifatida shakllantirdi. Tilni inson ongida aks etuvchi psixik jarayon (psixolingvistika) sifatida tushunish Bonduen qarashlaridan kelib chiqqan. U tilni nafaqat tovushlar tizimi, balki inson ongida aks etuvchi psixik hodisa sifatida ko'rdi. Hozirgi psixolingvistika va kognitiv tilshunoslikda bu g'oyalar markaziy o'rin tutadi. Bonduen fonema nazariyasiga asos solib, uni tilning eng kichik, ammo ma'noni farqlovchi birligi sifatida izohladi. U fonemani “nutq tovushining psixik ekvivalenti” deb ta'rifladi. Bu tushuncha keyinchalik Praga lingvistik maktabi (N. Trubetskoy, R. Jakobson) tomonidan rivojlantirilib, fonologiya mustaqil fan sifatida shakllandi. Bu fonologiyaning keyingi taraqqiyotida asosiy metodologik tamoyillardan biriga aylandi.

Xulosa. Tilshunoslik taraqqiyotida Sossyur va Bonduen de Kurtene qarashlari bir-birini to'ldiruvchi ilmiy meros sifatida qadrlanadi. Sossyur tilni belgilar tizimi sifatida tushuntirish orqali struktural yondashuvga yo'l ochgan bo'lsa, Bonduen fonema nazariyasi va psixologik yondashuv orqali fonologiya hamda psixolingvistikaning shakllanishiga poydevor yaratdi. Sossyur badiiy matnni umumiy til tizimidan ajratib, uni individual ijodiy nutq sifatida tahlil qilishga asos yaratdi. Bonduen de Kurtene esa Fonema va psixologik jarayonlarga urg'u berib, badiiy matndagi fonetik va psixologik vositalarni o'rganish imkonini berdi. Shunday qilib, Sossyur matnni strukturaviy va semantik jihatdan o'rganishga, Bonduen de Kurtene esa fonetik-estetik va psixologik jihatdan tahlil qilishga asos berdi. Ikkala olim qarashlari uyg'unlashganda, adabiy matnni kompleks, ko'p qirrali yondashuv asosida tahlil qilish mumkin bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Saussure, F. de. *Cours de linguistique générale* (1916). – Lausanne & Paris: Payot.
2. Бодуэн де Куртенэ, И. А. *Фонетические очерки*. – Варшава, 1894.
3. Stankiewicz, E. *Baudouin de Courtenay and the Theory of Phoneme*. – The Hague: Mouton, 1972.
4. Jakobson, R. *Selected Writings. Phonological Studies*. – The Hague: Mouton, 1962.
5. Trubetskoy, N. S. *Grundzüge der Phonologie*. – Prague: Travaux du Cercle Linguistique de Prague, 1939.
6. Chandler, D. *Semiotics: The Basics*. – London: Routledge, 2007.
7. Турсунова, М. *Соссюр ва Бодуэн де Куртенэ назарияларининг тилшуносликдаги аҳамияти*. – “Филология масалалари” журнали, 2020, №2.

UO'K 83 14

IKKI TILLILIK – QASHQADARYO TOJIK FOLKLORINING LOKAL BELGILARIDAN BIRI VA KELIB CHIQISH ASOSLARI

A.A.Shernazarov, dos., PhD, Samarqand davlat universiteti, Samarqand

Annotatsiya. O'zbekiston Respublikasining Qashqadaryo vohasida tarqalgan o'zbek va tojik folklori namunalari qiyosiy tadqiq qilish, ular orasidagi yaqinlikni, o'zaro adabiy ta'sirni, ikki tilli (zullisonayn)lik xususiyatini o'rganish juda muhimdir. Shuning uchun mazkur maqolada Qashqadaryo tojik marosim folklorida lokal belgilaridan biri – ikki tillilik va adabiy ta'sir an'anasini, bunga asos yaratgan ijtimoiy-psixologik omillarni, o'zbeklar marosim folklori bilan mushtarak jihatlarini ilmiy o'rganishdan iborat.

Kalid so'zlar: O'zbekiston Respublikasi, ko'p millatli yurt, ikki tillilik, tojik va o'zbek folklori, marosim folklori, zullisonaynlik, shiru shakar.

Аннотация. В статье проводится сравнительное исследование образцов узбекского и таджикского фольклора, распространённых в Кашкадарьинской области Узбекистана. Изучается близость между ними, взаимное литературное влияние, особенности двуязычия (зуллисонайн) как локального признака таджикского праздничного фольклора Кашкадарьи. Также рассматриваются социально-психологические факторы, которые послужили основой двуязычия, а также общие черты с узбекским праздничным фольклором.

Ключевые слова: *Узбекистан, многонациональная страна, двуязычие, таджикский и узбекский фольклор, праздничный фольклор.*

Abstract. *It is very important to conduct a comparative study of the samples of Uzbek and Tajik folklore spread in the Kashkadarya oasis of the Republic of Uzbekistan, to study the closeness between them, mutual literary influence, and the feature of bilingualism (zullisonain). Therefore, this article aims to scientifically study one of the local features of the Kashkadarya Tajik ritual folklore - the tradition of bilingualism and literary influence, the socio-psychological factors that created this basis, and its common features with the ritual folklore of the Uzbeks.*

Key words: *Republic of Uzbekistan, multinational country, bilingualism, Tajik and Uzbek folklore, ritual folklore, bilingual, shiru shakar.*

Kirish. Qashqadaryoda o'tkazilib kelinayotgan turli marosimlar undagi har bir qishloqning shart-sharoiti, aholisining etnik tarkibi, tili tufayli bir-biridan farqlanuvchi jihatlariga egadir. Shuning uchun bu hududda mavjud folklor namunalarini aniqlash, ularni tarqalish areali, hududiy-lokal xossalariga ko'ra maxsus o'rganishga to'g'ri keladi. Ayniqsa, hududda uzoq davrlardan buyon yonma-yon yashab kelayotgan o'zbek va tojik millatiga mansub aholi folklorining umumiy va farqli jihatlarini aniqlash e'tiborli masalalardan biridir. Chunki bu xalqimizning boshqa millatlar bilan aralash yashaydigan hududlaridagi etnik va adabiy aloqasining folklorida namoyon bo'lishini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Qolaversa, xalq og'zaki badiiy ijodiyotining shu hududgagina xos lokal xususiyatlarini ochishda bosh mezon sanaladi.

Asosiy qism. Qashqadaryo vohasi folklorining ikki tillilik, ya'ni zullisonaynlik asosida yaratilgani unga xos asosiy lokal belgilardan biridir. Unga xos ana shu lokal belgi-xususiyatlarni o'rganish esa hamisha dolzarb bo'lib kelgan. Biroq shu kungacha bu hududdan to'plab, chop etilgan materialga tayanib aytilsa, Qashqadaryo folklorining katta qismini o'zbek tilida yozib olingan og'zaki ijod durdonalari tashkil etadi.

Bizgacha Hamidjon Homidiyning "Yillar samarasi" ilmiy maqolalar to'plamida Namangan hududiga qarashli Kosonsoy folklori, uning shiru shakarlik xususiyati[6], Abdusalom Samadovning "Payvandhoi do'sti va adabi" kitobining birinchi bobida X-XIV asrlar yozma adabiyoti va xalq og'zaki ijodida adabiy aloqalarning mavqe[4, 14-32] to'g'risida bildirgan fikrlari mavzuni o'rganish uchun yanada keng yo'l ochadi.

Folklorshunos S.Shodieva ta'kidlaganidek, "marosim folklorini kartalashtirish, o'zbeklarning boshqa millatlar bilan aralash yashaydigan hududlaridagi "etnik kontakt"ning folklorida namoyon bo'lishi"ni[5, 39-42] aniqlash xalq og'zaki badiiy ijodiyotining lokal xususiyatlarini belgilashning bosh mezonlaridan biri hisoblanadi.

"Zullisonayn" so'zi arabcha bo'lib, ikki tilni biluvchi, ikki tilda yozuvchi ma'nolarini bildiradi. Shu nuqtai nazardan hozirgacha ikki tilda – yo arab va fors-tojik, yo o'zbek va tojik tillarida she'r, asar yozgan adiblar[3, 3]. ijodigina o'rganilib kelingan. Folklorida bu hodisaning kuzatilishi maxsus o'rganilmagan. Holbuki, O'zbekistonning Buxoro, Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo, Toshkent, Farg'ona, Jizzax kabi qator hududlarida o'zbeklar yonida tojiklar ham yashab kelmoqda va bu hududlarda o'zbek folklori qatorida salmoqli tojik folklori ham tarqalgan.

Suvga borib, suvda ko'rdim suvchini,

Tishlab olay lablaringni uchini.

Lablaringni uchida mehri giyoh,

Tojikchalab chaqiray: "Inja biyo!"[1, 77].

Ushbu qo'shiq namunasi Farg'ona xalq qo'shiqlaridan tartib berilgan va 1967 yilda ko'p tomlik "O'zbek xalq ijodi" seriyasida chop qilingan "Gulyor" to'plamidan olindi. Undagi tojikcha "Inja biyo!" birikmasi o'zbekchada "bu yoqqa, yonimga kel" ma'nosini anglatadi.

Aytish kerakki, Qashqadaryo tojik folklori ba'zan bir tilda (faqat tojik tilida) uchrasa, ayrim namunalari ikki tilda – ham tojik, ham o'zbek tilida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, shiru shakar – ikki (o'zbek va tojik) til ishtirokida yaratilgan folklor asarlari jozibadorligi va o'ziga xos ohangdorligi bilan yanada e'tiborni tortadi.

Qashqadaryo vohasi tojiklari motam marosimida ikki tilda aytilgan navhalarni ko'p kuzatishimiz mumkin. Go'yandalar o'zbek tilidagi yo o'zbek-tojik tillarida shiru shakar qo'shiqlarni aytadilar. Ammo unda marhumning yaqinlari, odatda, tojikcha so'zlar bilan nola-fig'onini va dardu alamlarini bayon etadi. Lekin bu jarayonda to'liq o'zbek tilida aytilgan navhalar ijrosi ham kuzatiladi. Shunisi borki, o'zbek tilida ijro etilgan navhalarda tojik tilidagi so'zlar ko'pligi, bu esa ularning o'zbek tilini yaxshi bilmaydigan shaxslar uchun ham tushunarli bo'lishini ta'minlash maqsadini ko'zlagani bilan bog'liq, ehtimol.

Yana shuni alohida ta'kidlab o'tish mumkinki, Qashqadaryo vohasi tojiklaridan yozib olingan ayrim xalqona qo'shiqlarning o'zbekcha va tojikcha ko'rinishlari bir xil stilistik formula bilan ibtido topgani ham e'tiborlidir. Masalan:

Bog'bon, dara kusho, man bog'boni mekunam,
Az gulat nakandayu az dur tamosho mekunam.
Bog'boni gul shudam aslo nakandam yakta gul,
Gul ba dasti nokasonu man adoi yakta gul[7, 322].

Diqqat qilsak, shu banddan so'ng keltirilayotgan quyidagi to'rtlik ham bevosita "Bog'bonning bog'dagi gulni berahmlarcha uzishi"dan nolish, unga norozilik izhor qilish" ruhiyati va mazmuni bilan bog'liq. Shu jihatiga ko'ra, ular o'rtasida variantlilikka xoslik kuzatiladi.

Bog'boni berahm uzdi gulimni boshini,
Bemahal keldi o'lim, to'kdi ko'zimni yoshini.
Bemahal chiqding eshikka nogahonga uchrading,
Hamma bugun sog'-salomat, san baloga uchrading[7, 322].

Shiru shakar ko'rinishida, ya'ni bir matn ichida ikki tilda fikrni she'riy bayon etish holati voha tojiklarining boshqa janrlari misolida ham kuzatiladi:

Ravam ba har du olam,	Az labu az dahonat,
Yolg'iz seni sevarman.	Astagina o'parman.
Gar tu ba man naoi,	Xo'rdam sharobu sharbat,
Man az g'amat o'larman.	Behush bo'lib yiqildim.
Hamtu ravam ba peshat,	Gar tu ba man naoi,
Hech kim mani ko'rmasun.	Man az g'amat o'larman[7, 374-375].

Ishq-muhabbat mavzusida oshiqning ma'shuqaga murojaati, dil izhori ko'rinishida yaratilgan ushbu lirik qo'shiq yana bir bor voha tojiklari orasida shiru shakar ko'rinishidagi xalqona qo'shiqchilik uslubining keng tarqalganidan hamda uning lokal xususiyatini belgilovchi omillardan biriga aylanganidan yorqin dalolat bera oladi. Ushbu 12 misradan iborat uch bandli (har bandi to'rt satrli) syujetli, voqeband qo'shiqning o'ziga xosligi shundaki, unda toq (1, 3, 5, 7, 9, 11) misralar tojikcha, juft (2, 4, 6, 8, 10, 12) misralar esa o'zbekcha ifodasini aynan saqlagan. Mazkur tartibning qat'iyligi saqlangani esa alohida e'tiborni tortadi hamda qo'shiqning badiiy kompozitsiyasida muhim ahamiyat kasb etgani kuzatiladi.

Yana bir tomoni, qo'shiqning birinchi va to'rtinchi bandidagi to'rtinchi misrasi yarmi tojikcha, yarmi o'zbekcha so'zlardan tashkil topganligi bilan diqqatni tortadi. Bu misrada "Man g'amingdan" degan ega va to'ldiruvchi bo'laklar tojikcha "Man az g'amat" ifodasi bilan berilgan bo'lib, kesimi o'zbekcha "o'larman" so'zi bilan ifoda etilgan. Bizningcha, bunda nafaqat gap bo'laklarining sintaktik o'rni va vazifasi, balki jumalarning ham semantikasi (ma'no-mazmuni) mosligi saqlangani uchun saktalik yuzaga kelmay, aksincha, jozibador ohangdorlik hosil bo'lgan.

Shu qo'shiqdagi "Hamtu ravam ba peshat, hech kim mani ko'rmasun" misralari mazmunidan o'zbeklar orasida yaqin vaqtlargacha amal qilib kelgan nikoh to'yi udumlaridan biri sanalgan "Qalliq o'yin", "Qalliqqa borish" rasmiga ishorani ilg'ash mumkin. Chunki bu udum yor yoniga bo'lajak kuyovning yangalardan boshqaga bildirmasdan, qizning ota-onasi, yaqinlari hurmatini saqlagan holda pinhona borishini talab qilgan[2].

Xulosa. Qashqadaryo vohasida uzoq vaqtlardan buyon ahl-inoq yashab kelayotgan o'zbek va tojik xalqlarining tili, dini, yashash tarzi, kasb-kori, urf-odat, marosim va an'analari bir-biri bilan shunday bog'lanib ketganki, ba'zan ularni bir-biridan ajratish mushkuldir. Folklorshunoslik ilmda bir makonda yashab turib, turli tizimli tillarda yaratilgan mushtarak xususiyatli og'zaki badiiy ijod

durdonalari genezisi va lingvopoetik xossalarini, ularda adabiy ta'sir va ikki tillilik an'alarini o'rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Jumladan, O'zbekistonning Qashqadaryo vohasida keng tarqalgan o'zbek va tojik folklori ham buning uchun predmet va ob'ekt bo'la oladi.

Bir hududda yashab, turli tizimli tillarda so'zlovchi xalqlarning og'zaki ijodida ikki tillilik (zullisonaynlik) va adabiy ta'sir an'alarini kuzatiladiki, bu, avvalo, hudud aholisi folklorining yangi namunalari yaratilishi va uning boyishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi jihatidan ahamiyatlidir. Buning natijasida bir xalqqa xos marosim va urf-odatlar hamda ularga aloqador folklor janrlari ikkinchi xalqqa o'tishi, uning hayotiga kirib borib, saqlanib qolishi yoki uning ta'sirida boshqa tildagi varianti yuzaga kelishi mumkinligi kuzatiladi. Jumladan, o'zbek va tojik xalqlari orasidagi etnik kontakt, adabiy aloqalar ham ularning og'zaki ijodi janriy va badiiy taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatgan.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston Respublikasining Qashqadaryo hududidan yozib olingan o'zbek tilidagi folklor namunalari ba'zan tojikcha, aksincha, tojik tilidagi folklor namunalari esa ba'zan o'zbekcha so'z va birikmalarning ishtirok etayotganligi ikkala xalq o'rtasidagi o'zaro madaniy-maishiy yaqinlikning o'ziga xos ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Bu hududda salmoqli miqdordagi o'zbek va tojik folklori mavjud. E'tiborlisi, ikkala xalqning yaqinligi ularning tili orqali ham seziladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Gulyor. Farg'ona xalq qo'shiqlari. Nashrga tayyorlovchi H.Razzoqov. – Toshkent: Fafur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1967. – B. 3-80.
2. Ismoilov H. O'zbek to'y-lari. – Toshkent: O'zbekiston, 1994. – 140 b.
3. Isomiddinov F. Zullisonayn adiblar. – Toshkent: Istiqlof nuri, 2013. – 136 b.
4. Samadov A. Payvandhoi do'sti va adabi. – Toshkent: Muharrir, 2012. – 198 s.
5. Shodieva S. O'zbek folklorini areal tadqiq etishning ba'zi masalalari // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1985. – № 2. – B.39-42.
6. Homidiy H. Og'zaki ijod ne'matlari. Kosonsoy folklori haqida. / Yillar samarasi. Ilmiy maqolalar to'plami. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2015. – 227 b.
7. Qodirov R., Ahmadov R. Folklori tojikoni vodii Qashqadaryo. Jildi 3. – Dushanbe: Amri ilm, 2000. – 402 s.

UDC 811.111:81'34

THE NATURE OF ENGLISH LITERARY LANGUAGE: ORAL AND WRITTEN FORMS

M.A.Shukurova, PhD, Associate professor, Bukhara state university, Bukhara

Annotatsiya. Ingliz adabiy tilida mavjudlikning ikkita asosiy shakli mavjud: og'zaki va yozma. Har bir shakl tilning tuzilishi va tushunilishiga ta'sir qiluvchi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ushbu maqola nutqning har bir turining lingvistik xususiyatlarini o'rganadi, ularning sintaktik va leksik xususiyatlarini ajratib ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: adabiy til, fiziologik jihatlar, til, lablar, boshqa artikulyatorlar.

Аннотация. Английский литературный язык имеет две основные формы существования: устную и письменную. Каждая форма обладает уникальными характеристиками, которые влияют на структуру и понимание языка. В этой статье мы рассмотрим лингвистические особенности каждого типа речи, выделяя их синтаксические и лексические особенности.

Ключевые слова: литературный язык, физиологические аспекты, язык, губы, другие артикуляторы.

Abstract. The English literary language exhibits two primary forms of existence: oral and written. Each form possesses unique characteristics that influence how language is structured and understood. This article will explore the linguistic peculiarities of each type of speech, highlighting their distinct syntactic and lexical features.

Key words: literary language, physiological aspects, tongue, lips, other articulators.

Speech is one of the most vital forms of communication used by humans. It is the process of producing sounds to convey ideas, emotions, and information. Understanding speech involves various components, including the physiological aspects of producing sound, the cognitive processes involved in language formation, and the social contexts in which speech occurs.

The Physiology of Speech. At its core, speech is a physical act that relies on the coordinated efforts of several anatomical structures. The primary organs involved in speech production are the lungs, vocal cords, tongue, lips, and palate. The process begins in the lungs, where air is expelled and passes through the vocal cords located in the larynx. When air flows through the vocal cords, they vibrate, producing sound waves. The pitch and volume of the sound can be altered by adjusting the tension and length of the vocal cords.

Once the sound is generated, it travels through the vocal tract, which is shaped by the movement of the tongue, lips, and other articulators. The articulation of speech involves manipulating the airflow and shaping it into distinct phonemes—the smallest units of sound in a language. For instance, the difference between the words "bat" and "pat" lies in the initial phoneme, which is produced by varying the vocal tract's position.

The interaction between speech production and perception is also crucial. As individuals speak, they are not only producing sounds but also listening to themselves and adjusting their speech in real-time. This feedback mechanism ensures clarity and coherence in communication.

The Cognitive Aspects of Speech. Speech is not merely a mechanical process; it is deeply rooted in cognitive functions. The ability to formulate thoughts into words involves complex mental processes that include language comprehension and production. Language processing occurs primarily in the brain's left hemisphere, specifically within regions such as Broca's area and Wernicke's area.

Broca's area is responsible for speech production and language processing, while Wernicke's area is involved in understanding spoken and written language. Damage to these areas can result in speech and language disorders, highlighting the importance of these regions in communication.

Moreover, cognitive functions such as memory, attention, and executive function play a significant role in speech. When individuals engage in conversation, they must retrieve relevant information from memory, maintain focus on the topic, and manage turn-taking in dialogue. This interplay of cognitive processes enables effective communication and contributes to the richness of human interaction.

The Social Context of Speech. Speech does not occur in a vacuum; it is influenced by social, cultural, and contextual factors. The way we speak can vary significantly based on our audience, setting, and purpose. For example, the language used in a formal presentation differs from that in a casual conversation with friends. This adaptability is known as code-switching, where speakers adjust their speech style and vocabulary according to the context.

Cultural factors also shape our speech patterns. Different cultures have unique linguistic norms, idioms, and expressions that reflect their values and beliefs. For instance, the use of metaphors, humor, and politeness strategies varies across cultures, impacting how messages are conveyed and received.

Furthermore, speech can serve various social functions, such as building relationships, expressing identity, and conveying power dynamics. The way individuals use speech can signify their social status, group affiliation, or even assert authority in a conversation. Understanding these social dimensions of speech is essential for effective communication in diverse settings.

The Evolution of Speech. The evolution of speech is a fascinating topic that intertwines with the development of human language. While the exact origins of speech remain debated among linguists and anthropologists, it is believed that early humans developed speech as a means of enhancing cooperation and social bonding. The ability to share information, express emotions, and coordinate tasks likely provided significant advantages for survival.

Over time, speech has evolved alongside technological advancements and social changes. The advent of writing systems, the printing press, and digital communication have transformed the way we use speech. Today, speech can be captured, recorded, and transmitted across vast distances, leading to new forms of interaction such as podcasts, videos, and social media.

Oral Speech. Oral speech is the most fundamental form of communication. It is characterized by its spontaneous nature and often relies on immediate context, tone, and facial expressions to convey meaning. When analyzing oral speech, several linguistic peculiarities come to the forefront.

Characteristics of Oral Speech

1. *Spontaneity and Informality:* Oral communication is often unplanned and can include hesitations, interruptions, and nonstandard grammatical structures. The use of colloquialisms and slang is common, making it a more relaxed form of expression. For example, in casual conversation, one might say, "I ain't going," instead of the more formal "I am not going."

2. *Interactive Nature:* Oral speech is inherently interactive, allowing for immediate feedback between speakers. This interaction can lead to the use of questions, clarifications, and repetitions, which serve to engage the audience. For instance, a speaker may ask, "Do you see what I mean?" to ensure understanding.

3. *Prosody and Paralinguistic Features:* Oral speech is enriched by prosody, which includes intonation, stress, and rhythm. These elements help convey emotions and emphasize certain points. For example, raising one's voice at the end of a sentence can indicate a question or uncertainty.

4. *Contextual Dependence:* The meaning in oral speech is often context-dependent. Listeners rely on situational cues to interpret the intended message accurately. For instance, a phrase like "That was a hit!" can mean different things depending on whether it is said in the context of a sporting event or a successful presentation.

Linguistic Features of Oral Speech

- *Lexical Choices:* The vocabulary used in oral speech tends to be simpler and more conversational. Speakers often favor everyday language over technical jargon, which can make communication more accessible to broader audiences.

- *Syntax:* Oral speech frequently employs simpler sentence structures. Sentences may be fragmented or incomplete, reflecting the informal nature of spoken language. For example, a speaker might say, "Going to the store now," instead of, "I am going to the store now."

Written Speech. Written speech, in contrast, is a more formal and structured form of communication. It allows for greater planning and revision, enabling the writer to convey ideas with precision.

Characteristics of Written Speech

1. *Formality and Structure:* Written communication is generally more formal than oral speech. It adheres to grammatical rules and conventions, making it suitable for academic, professional, and literary contexts. For example, a written report will use complete sentences and proper punctuation throughout.

2. *Permanent Record:* Unlike oral speech, written communication creates a permanent record that can be revisited and analyzed. This quality allows for careful crafting of ideas and arguments, which is particularly important in academic writing.

3. *Lack of Immediate Interaction:* Written speech does not provide instant feedback, which can lead to a more deliberate choice of words. Writers must anticipate the reader's understanding and questions, often providing context and explanations that may not be necessary in oral communication.

4. *Diverse Audience:* Written communication often targets a broader audience. Consequently, writers must consider their audience's background knowledge and expectations, leading to the use of more complex vocabulary and syntax.

Linguistic Features of Written Speech

- *Lexical Choices:* Written speech often employs a more extensive vocabulary, including technical terms, formal expressions, and literary devices. For example, rather than saying "kids," a writer might use "children" to maintain a formal tone.

- *Syntax:* The syntax in written speech is typically more complex, featuring longer sentences, varied sentence structures, and the use of clauses. For instance, a writer might construct a sentence like, "Although the weather was inclement, we decided to proceed with our plans," showcasing the ability to convey nuanced ideas.

Speech is a complex and dynamic phenomenon that encompasses physiological, cognitive, and social dimensions. It is not only a means of communication but also a fundamental aspect of human interaction and identity. Understanding the intricacies of speech can enhance our communication

skills and foster deeper connections with others. As society continues to evolve, so too will the ways in which we use speech to convey meaning and connect with one another. By appreciating the multifaceted nature of speech, we can better navigate the rich tapestry of human communication.

The English literary language manifests through oral and written forms, each possessing distinct linguistic characteristics. Oral speech is characterized by its spontaneity, interactive nature, and reliance on contextual understanding, while written speech emphasizes formality, structure, and permanence. Understanding these differences enhances our appreciation of language and its role in communication, whether spoken or written. By recognizing the unique features of each form, we can better navigate the complexities of English literature and linguistics.

REFERENCES:

1. Crystal, David. *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press, 2019.
2. Halliday, M.A.K. *Spoken and Written Language*. Oxford University Press, 1989.
3. Leech, Geoffrey N. & Short, Mick. *Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose*. Pearson, 2007.
4. Carter, Ronald & McCarthy, Michael. *Exploring Spoken English*. Cambridge University Press, 1997.

UDC 81'25

THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF AUDIOVISUAL TRANSLATION IN UZBEKISTAN

Z.F.Shukurova, teacher, Jizzakh State Pedagogical University, Jizzakh

Annotatsiya. Audiovizual tarjima (AVT) bugungi kunda tarjimashunoslikning eng muhim yo'nalishlaridan biriga aylangan bo'lib, globalizatsiya va raqamli media davrida alohida ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekistonda AVT amaliyoti turli bosqichlardan o'tgan: dastlab Sovet davrida filmlar asosan rus tiliga tarjima qilingan, keyinchalik o'zbek tiliga moslashtirilgan. Mustaqillikka erishilgach, davlat til siyosati o'zbek tilida dublyaj va subtitrlarning rivojlanishiga turtki berdi. 2010-yillarda esa raqamli texnologiyalar va onlayn platformalar paydo bo'lishi natijasida subtitr va yangi tarjima shakllari kengaydi. Ushbu maqolada O'zbekistonda AVT tarixiy taraqqiyot bosqichlari tahlil qilinadi, dublyaj va subtitrlarning kuchli hamda zaif tomonlari ko'rsatib o'tiladi, shuningdek, xalqaro tajribalar bilan qiyosiy tahlil o'tkaziladi. Tadqiqotda tarixiy-taqqoslovchi va tavsifiy usullardan, "O'zbekfilm" studiyasi mahsulotlari, milliy telekanallar va onlayn subtitrli kontent namunalardan foydalanildi.

Kalit so'zlar: audiovizual tarjima, O'zbekiston, dublyaj, subtitr, tarjimashunoslik, media lokalizatsiya.

Аннотация. Аудиовизуальный перевод (АВП) превратился в одно из ключевых направлений переводоведения, особенно в эпоху глобализации и цифровых медиа. В Узбекистане практика АВП претерпела значительные изменения: начиная с советского периода, когда фильмы переводились в основном на русский язык, и впоследствии адаптировались на узбекский. После обретения независимости в 1991 году акцент государства на развитие узбекского языка способствовал активному развитию дубляжа и субтитрования, а технологический прогресс 2010-х годов привёл к появлению онлайн-платформ и фанатских субтитров. В данной статье рассматриваются исторические этапы развития АВП в Узбекистане, оцениваются сильные и слабые стороны дубляжа и субтитрования, а также проводится сопоставление с международной практикой. Используя историко-сравнительный и описательный методы, а также анализ материалов киностудии «Ўзбекфильм», национального телевидения и субтитров на стриминговых сервисах, автор показывает, каким образом АВП отражал и формировал языковую и культурную идентичность.

Ключевые слова: аудиовизуальный перевод, Узбекистан, дубляж, субтитры, переводоведение, медиалокализация.

Abstract. Audiovisual translation (AVT) has developed into a central field of translation studies, particularly in the era of globalization and digital media. In Uzbekistan, the practice of AVT has undergone profound transformations, beginning in the Soviet period when films were translated

primarily into Russian and later adapted into Uzbek. After independence in 1991, the state's emphasis on the Uzbek language stimulated new practices of dubbing and subtitling, while technological advancements in the 2010s introduced online streaming and fan-subtitling as emerging trends. This article explores the historical stages of AVT in Uzbekistan, evaluates the strengths and weaknesses of dubbing and subtitling practices, and situates the Uzbek experience within international contexts. Using historical-comparative and descriptive methods, supported by case studies of Uzbekfilm studio productions, national television broadcasts, and subtitled streaming content, the research demonstrates how AVT has both reflected and shaped linguistic and cultural identities.

Keywords: audiovisual translation, Uzbekistan, dubbing, subtitling, translation studies, media localization.

Introduction. Audiovisual translation has become an indispensable tool for cross-cultural communication, bridging linguistic and cultural differences in the global media environment. Its modes—dubbing, subtitling, and voice-over—have evolved in response to audience preferences, literacy levels, and technological advancements. In Western Europe, subtitling became dominant in countries such as the Netherlands and Sweden, while Southern European nations like Spain and Italy developed strong dubbing traditions. Uzbekistan's trajectory reflects a complex blend of these influences, shaped by its Soviet legacy and post-independence cultural policies. In Uzbekistan, AVT not only provides access to foreign films and television but also serves as a medium for linguistic standardization and the promotion of Uzbek identity. This article examines the development of AVT in Uzbekistan through historical analysis, contextual comparisons, and case studies. It argues that audiovisual translation in the country has evolved from Russian-language dominance in the Soviet period to an increasingly Uzbek-centered practice in the digital era.

Methods. The study employs a historical-comparative approach. First, archival and secondary sources were consulted to trace the early history of audiovisual translation in Uzbekistan. Second, comparative methods were used to situate Uzbek practices within international dubbing and subtitling cultures. For example, Uzbekistan's dubbing tradition is compared with that of Spain and Turkey, while its emerging subtitling practices are contrasted with Northern Europe. Third, descriptive analysis was applied to case studies, including dubbing by Uzbekfilm studios, television broadcasts on channels such as Yoshlar TV, and recent Uzbek subtitles on streaming services like Netflix. Finally, the research integrates insights from translation theory, particularly the works of Díaz Cintas, Remael, Chaume, and Gambier, with contemporary Uzbek scholarship.

Results. The results demonstrate three distinct phases in the evolution of AVT in Uzbekistan. During the Soviet period (1930s–1980s), foreign films were primarily dubbed into Russian before being distributed in Uzbekistan. When Uzbek versions were produced, they often carried the linguistic and cultural imprint of Russian. The dubbing studios in Tashkent played a modest role in creating Uzbek-language versions of selected films, though subtitling remained marginal, limited to film festivals and specialized screenings.

The early independence era (1991–2000s) marked a decisive shift. National identity policies emphasized the Uzbek language, leading to an expansion of dubbing in Uzbek. Popular foreign productions, including Hollywood blockbusters and Turkish dramas, were dubbed for television audiences. Children's programming became a focal point, as cartoons and educational series were translated into Uzbek. Despite these advances, the limited number of trained specialists and outdated technical equipment meant that translations often suffered from literalism and weak synchronization. The digital and online era (2010s–present) has introduced new dynamics. Streaming platforms such as YouTube and Netflix have expanded the role of subtitling. Uzbek youth increasingly consume English-language media with Uzbek or Russian subtitles. The partial integration of Uzbek subtitles on Netflix signals growing recognition of the Uzbek language in global media. Furthermore, universities have begun to introduce courses in translation studies, though audiovisual translation still receives less attention compared to literary and technical translation.

Discussion. Placing Uzbekistan in an international context reveals both similarities and differences. Countries like Spain, France, and Turkey share Uzbekistan's preference for dubbing. In

these nations, dubbing has become a highly professionalized industry with skilled voice actors, advanced synchronization technologies, and cultural adaptation strategies. Uzbekistan, by contrast, continues to struggle with limited resources and uneven quality. In subtitling cultures such as the Netherlands, Sweden, and Denmark, viewers are accustomed to reading subtitles, supported by strong literacy rates and foreign language education. Uzbekistan is beginning to move in this direction, particularly among younger audiences, but subtitling is still less preferred by older generations. Poland and Russia offer hybrid models that combine dubbing with voice-over narration. Uzbekistan's system resembles this hybrid approach, though its use of voice-over is less common. Instead, Uzbek broadcasters prefer full dubbing with multiple actors, albeit without the same level of naturalness achieved in countries with more advanced industries. The Uzbek case also reveals important cultural dynamics.

Dubbed films and television programs have contributed to the normalization of Uzbek as a media language, particularly after independence. At the same time, translation practices sometimes carry over Russian idioms and cultural references, leading to hybridized linguistic forms. Compared with Turkey, where AVT plays a powerful role in reinforcing Turkish identity and cultural values, Uzbekistan has only partially succeeded in aligning dubbing with cultural adaptation strategies.

Despite these challenges, opportunities for growth are evident. The increasing presence of Uzbek subtitles on global streaming platforms reflects an opening for broader linguistic recognition. The incorporation of computer-assisted translation tools, as well as the potential use of artificial intelligence in subtitling and dubbing, can raise efficiency. Most importantly, collaboration between universities, government institutions, and private media companies can foster the professionalization of AVT in Uzbekistan.

Conclusion. The formation and development of audiovisual translation in Uzbekistan reflect broader historical, cultural, and technological changes. From its Soviet-era reliance on Russian dubbing to its post-independence embrace of Uzbek, and finally to its current encounter with digital globalization, AVT has both mirrored and shaped the country's linguistic identity. While dubbing remains dominant, subtitling is gaining momentum, particularly among younger generations. To align with international standards, Uzbekistan must address several key issues. These include improving dubbing quality, training professional audiovisual translators, investing in modern subtitling and dubbing technologies, and establishing quality standards that balance linguistic fidelity with cultural authenticity. If these measures are implemented, audiovisual translation in Uzbekistan can strengthen intercultural communication, promote Uzbek identity, and ensure the country's active participation in the global media landscape.

REFERENCES:

1. Chaume, F. (2012). *Audiovisual Translation: Dubbing*. Manchester: St. Jerome.
2. Shukurova, Z. F. (2023). Specific features of phraseological and lexical meanings. *Экономика и социум*, (7 (110)), 299-302.
3. Díaz Cintas, J., & Remael, A. (2014). *Audiovisual Translation: Subtitling*. London: Routledge.
4. Farxodovna, S. Z. (2022). Different approaches to the phraseology in Linguistic study.
5. Gambier, Y. (2018). "Recent Developments and Challenges in Audiovisual Translation Research." *The Journal of Specialised Translation*, 30, 2-16.
6. Shukurova, Z. (2025). The interconnection between language and environment: a linguistic ecology perspective. *FARS International Journal of Education, Social Science & Humanities*, 13(2), 92-96.

UO'K 81'23

SPORT SOHASIGA OID TERMINLARNING ILMIY TAVSIFI

A. Soataliyev, tadqiqotchi, Namangan davlat universiteti, Namangan

Annotatsiya. Terminlarga bo'lgan ehtiyoj umumiy so'zlarga qaraganda ancha yuqori, shu bilan birga, ba'zi fanlardagi terminlar sonining o'sishi tildagi umumiy so'zlar sonining o'sishini ortda qoldiradi. Shuni qayd etish mumkinki, ayrim fanlarda terminlar soni umumqo'llanishda bo'lgan so'zlar sonidan oshib ketadi.

Kalit so'zlar: sport terminlari, leksika, lingvistika, ingliz tili, rus tili, o'zbek tili, terminologiya.

Аннотация. Потребность в терминах значительно выше, чем в общеупотребительных словах, однако рост числа терминов в некоторых дисциплинах отстаёт от роста числа

общеупотребительных слов в языке. Можно отметить, что в некоторых дисциплинах число терминов превышает число общеупотребительных слов.

Ключевые слова: спортивные термины, лексика, лингвистика, английский, русский, узбекский языки, терминология.

Abstract. *The need for terms is much higher than for common words, however, the growth of the number of terms in some disciplines lags behind the growth of the number of common words in the language. It can be noted that in some disciplines the number of terms exceeds the number of words in general use.*

Keywords: sports terms, lexicon, linguistics, English, Russian, Uzbek, terminology.

Maxsus soʻzlar sifatida terminlar maʼlum maqsadlar bilan cheklangan va ular har doim aniq maʼnoda tushunchalar va ularning nomlarini ifodalash uchun ishlatiladi va bu holat fan, texnika va siyosatning barcha sohalarida zaruriy talabdir.

Bu turdagi soʻzlar nafaqat tilda, balki muayyan terminologiyaning bir qismi sifatida ham mavjud boʻladi. Soʻzlar yaxlit tahlil qilinsa, bu soʻzlar polisemantik holda uchrashi va faqat muayyan termindan foydalanganda aniq maʼnoda ishlatilishi mumkin. Shuning uchun, koʻpincha, termin oddiy soʻz kabi kontekstni talab qilmaydi, chunki termin:

a) maʼlum bir terminologiyaga ishora qiladi va xuddi shu sabab kontekstni talab qilmaydi;

b) soʻz reestrlar matnlarida boʻlgani kabi baʼzi hollarda ishlatiladi;

c) demak, soʻz, umuman, tilda emas, balki ushbu terminologiya doirasida aniq maʼnoga ega boʻlishi kerak.

Aytish joizki, muayyan termin baʼzan turli terminologik guruhlariga tegishli boʻlishi mumkin va bu fan sohalaridagi omonimiyani yuzaga keltiradi. Masalan, “morfologiya” termini:

1) tilshunoslikda soʻz shakllari haqidagi taʼlimot;

2) biologiya va tibbiyotda odam, hayvon tanasidagi organ, toʻqimalar shakli hamda tuzilishini oʻrganadigan fan. Yoki “oʻzak” termini “reduksiya” termini:

1) fonetikada tovushning reduksiyaga uchrashi, qisqarishi;

2) falsafada murakkab hodisalarni oddiy hodisalarga xos qonunlar yordamida tushuntirish;

3) iqtisodda qimmatli qogʻozlar kursining yoki valyuta bahosining pasayishi kabi fanlararo sohalarda boʻlgani kabi.

XX asr oʻrtalarida terminning asl tilshunoslik tushunchasi istiqboli natijasida mantiq sohasidagi terminologiya tilshunoslikda keng qoʻllana boshladi va natijada, zamonaviy leksikologiyaning “termin” tushunchasi yaqqol ajralib qoldi. A.V. Kalinin yozganidek: “Termin va kasbga oid soʻzlar oʻrtasidagi farq shundaki, termin maʼlum bir fandagi muayyan tushunchaning butunlay rasmiy, qabul qilingan nomlanishi hisoblanadi; kasbga oid soʻzlar esa, maʼlum bir kasb, mutaxassislikdagi insonlar orasida keng tarqalgan (koʻpincha, soʻzlashuv nutqida) yarim rasmiy soʻz hisoblanadi, biroq maʼlum bir tushunchaning qatʼiy, ilmiy nomlanishi deb qaralmaydi” [1].

Hozirgi kunda terminologiya alohida, mustaqil fan sifatida, oʻz qonuniyatlari va tadqiqot usullariga, tasniflar tizimi, interpretatsiyasi va rivojlanishning asosiy yoʻnalishlariga ega. Masalan, fizika-matematika sohalariga oid terminologiya bugungi kundagi terminologiyaning zamonaviy ilmiy talablariga javob beradi. Lekin, oʻz tarkibida semantik, struktural va taraqqiyot qonuniyatlarining oʻziga xos xususiyatlarini namoyon etadi.

Umumiy foydalanishdagi soʻzlarni terminologizatsiya qilish, shuningdek, chet tillardan oʻzlashtirish yoki kalkalash orqali shakllanadi. Ayrim hollarda bir soʻz turli predmet tarmoqlari terminologiyasiga kirganda, omonimiya hodisasi yuz beradi. Masalan, lotin tilidan oʻzlashgan “ligatura” (lotincha - *ligatura*) soʻzi metallurgiya sohasida - “qorishma uchun qotishmalar” maʼnosiga ega, ammo jarrohlik sohasida bu termin qon tomirlarini bogʻlash uchun ishlatiladigan “ip” degan maʼnoni anglatadi. Musiqa nazariyasi sohasida bu termin - alohida yozib olingan turli xil balandlikdagi va oddiy nota belgilari jamlangan “grafema” degan maʼnoni anglatadi.

Hozirgi zamon terminologiyasi fanida turli tillardagi maʼlum ilmiy terminlarning semantik tizimini birlashtirish va shu bilan birga, terminologiyaning turli sohalarida baynalmilal soʻzlardan foydalanish talabi mavjud.

Zamonaviy terminologiyaning asosiy jihati “termin” tushunchasining ta’riflari bilan bog‘liq. Dastlab, bu masala terminologiya nazariyasining markazida edi. Shuni ta’kidlash kerakki, “termin” tushunchasini aniqlashga umumiy yondashuv mezonlari hozirgi zamon terminologiyasi fanida hali ham mavjud emas. Terminologiya nazariyasida terminning turli ta’riflari mavjud bo‘lib, ular ushbu tushuncha mohiyatining turlicha talqin qilinishiga olib kelishi mumkin. Taniqli terminolog A.A.Reformatskiy ta’kidlaganidek, “Termin tushunchasi bir ma’nolilik, ifodalilik va modallikning past darajadali, shuningdek, xalqaro tushunchaga aylanishga “moyilligi”, tizimlili va mantiqiyli kabi xususiyatlari bilan ajralib turishi lozim” [2]. Keyinchalik bu ro‘yxatga, shuningdek, har qanday terminning konseptual jihati, uning semantik doirasi va muayyan ilmiy tushuncha bilan bog‘liqligi kabi boshqa belgilari va xususiyatlari ham kiritilgan.

Zamonaviy terminologiyadagi terminning xususiyatlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Aniq ta’rifning mavjudligi: terminlarni yaratishda har doim aniq va qisqa ta’rif bo‘lishi zarur. Misol: “Fotosintez” termini – o‘simliklarda yorug‘lik ta’sirida organik moddalar sintezi jarayoni. Aniq ta’rif ilmiy sohada chalkashliklarga yo‘l qo‘ymaslikka xizmat qiladi.

2. Aniqlik: termin boshqa so‘zlardan farqli ravishda, muayyan bir hodisa yoki predmetga nisbatan ishlatiladi va uni chalkashtirishga yo‘l qo‘ymaydi. Masalan, “algoritim” so‘zi aniq bir harakatlar ketma-ketligini anglatib, umumiy harakatdan farq qiladi.

3. Mavhumlikning maksimal darajasi: terminlar muayyan mavhum yoki abstrakt tushunchalarni ifodalash uchun ishlatiladi. Masalan, “demokratiya” termini – to‘g‘ridan-to‘g‘ri predmet emas, balki boshqaruv shaklini bildiradi.

4. Hissiy xilma-xillik va ifodaning yo‘qligi: terminlarda subyektiv his-tuyg‘ular yoki hissiy rang-baranglik bo‘lmaydi. Masalan, “kvant” so‘zida muallifning fikri yoki ishonchi aks etmaydi, faqat ilmiy tushuncha bildiradi.

5. Qat’iy mantiq: terminlar qat’iy mantiqiy bog‘lanishda ishlatiladi. Masalan, “diffuziya” – moddalarning yuqori konsentratsiyadan past konsentratsiyaga o‘tish jarayonidir va bu fizika qonunlariga bog‘liq.

6. Uslubiy betaraflik: terminlar odatda betaraf bo‘lib, badiiy yoki stilistik ta’sirdan holi. Masalan, “arbitraj” so‘zi huquqiy amaliyotda siyosiy yoki badiiy ma’noga ega emas.

7. Izchillik: terminologiyada izchillik deganda, bir sohada bir atama bir xil ma’noda ishlatilishi tushuniladi. Masalan, “implikatsiya” termini mantiqda har doim bir tushunchani bildiradi va boshqa sohada o‘zgarmaydi.

Funksional yondashuv vakillari terminning funksional xususiyatlarini aniqlashga turlicha nuqtai nazardan yondashadilar. Masalan, B.N. Golovin, V.G. Gak, V.M. Leychik, T.R. Kiyak o‘z ishlarida: “Terminni odatda qo‘llaniladigan so‘zdan farqlash lozimligi va bu holat terminning o‘ziga xosligi, strukturaviy va semantik xususiyatlarida namoyon bo‘ladi” [3], deb qayd etadilar. Aynan shu jihatlar uni alohida turdagi so‘z deb hisoblash uchun asos bo‘lishini ta’kidlashgan. Termin faqatgina maxsus so‘z sifatida emas, balki uni maxsus funksiyani bajaradigan so‘z sifatida ham aniqlash mumkin, shuning uchun uni leksik birlikning maxsus turi va tilda leksik birlikning o‘ziga xos foydalanish turi sifatida ajratish mumkin.

Shuni ta’kidlash kerakki, sport sohasiga oid terminlarni tahlil qilish va talqin qilishda biz terminning funksional xususiyatidan kelib chiqamiz. Shuning uchun ham bu tanlovni fan tilini adabiy tilning o‘ziga xos uslubi sifatida hamda adabiy tilning o‘ziga xos funksional ifoda turi sifatida ajratish mumkinligi bilan ham izohlashimiz mumkin.

Ma’lum izchillik bir terminni mazmun jihatidan, ichki tuzilishining turg‘unligi bilan va tizimning tashqi tuzilish jihatlarini bilan izohlash imkonini beradi. Yuqorida aytib o‘tilgan xususiyat terminning asosiy va birlamchi xususiyati sifatida ko‘plab tadqiqotchilarning ishlarida ajratilgan [4].

Yuqoridagi fikrlarga asoslanib, “Terminosistema – barqaror munosabatlar bilan bog‘liq bo‘lgan elementlar – terminlarning ichki majmui” [5] degan xulosaga kelish mumkin. Tizimning bu ta’rifi terminologiyaga doir ko‘plab ilmiy tadqiqotlarda keltirilgan va u o‘ziga xos bir mumtoz jihat hisoblanadi. Terminologiya va terminlar tizimi o‘ziga xos mantiqiy xususiyatlar bilan birlashtirilgan ma’lum terminlar guruhini o‘z ichiga oladi va shu bilan birga, ular mazkur tizimning kichik tizimlarga

bo'linishi va farqlanishidagi belgisini ham ko'rsatib beradi, bu esa, o'z navbatida, terminologik maydonlar va kichik maydonlarni taqozo etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Калинин А. В. Проблематика определений терминов в словарях разных типов. – М.: Наука, 1969. – С. 32-61.
2. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология (1959-1961) // Татаринов В.А. История отечественного терминоведения. Классики терминоведения: Очерк и хрестоматия. – М., 1994. – 408 с.
3. Головин Б.Н. О некоторых аспектах лингвистического и информационного изучения термина // Научный симпозиум “Место терминологии в системе современных наук”. – М., 1970. -С. 38-40., Гак В.Г. К типологии лингвистической структуры русского биологического текста. – Л., 1981. – С. 52 – 78., Лейчик В. М, Бесекирска Л. Терминоведение. Предмет, методы, структура. – Bialystok, 1998. – 184 с., Кияк Т.Р. Лингвистические аспекты терминоведения. – Киев: УМК ВО, 1989. – 104 с.
4. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология (1959-1961) // Татаринов В.А. История отечественного терминоведения. Классики терминоведения: Очерк и хрестоматия. -М., 1994.-С. -408 с.; Суперанская, А.В. Подольская, Н.В. Васильева, Н.В. Общая терминология: вопросы теории [Текст] / А.В. Суперанская, Н.В. Подольская, Н.В. Васильева / Отв. ред. Т.Л. Канделаки: Изд.5-е. – М.: Либроком, 2009. –248 с, Герд А.С. Логико-понятийное моделирование терминосистем. Отраслевая терминология и её структурно-типологическое описание: межвузов: сборник науч. тр. – Воронеж, 1988.
5. Потебня А.А. Мысль и язык. -М.: Лабиринт, 1999. –С. 217, – С. 300

UO'K 808.3

PRESUPPOZITSIYA HODISASI TALQINI

M.M.Sotvoldiyeva, mustaqil izlanuvchi, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Mazkur maqolada presuppozitsiya tushunchasi, tarixi, uning tilshunoslik sohasida tutgan o'rni va ahamiyati, asosiy turlari, presuppozitsiya bilan bog'liq nazariyalar va ular orqali qilingan xulosalar haqida ma'lumotlar batafsil bayon etilgan.

Kalit so'zlar: presuppozitsiya, pragmatik hodisa, semantik tushuncha, yashirin ma'lumot, matn implikaturasi, kontekst.

Аннотация. В данной статье подробно раскрыты понятие пресуппозиции, история его формирования, роль и значение в лингвистике, основные виды, а также теории, связанные с пресуппозицией, и выводы, сделанные на их основе.

Ключевые слова: пресуппозиция, прагматическое явление, семантическое понятие, скрытая информация, импликатура текста, контекст.

Abstract. This article describes in detail information about the concept of presupposition, its history, its role and importance in the field of linguistics ,its main types, theories related to presupposition and the conclusions made through them.

Key words: presupposition, pragmatic phenomenon, semantic concept, hidden information, textual implicature, context.

Presuppozitsiya termini lotin tilidan olingan bo'lib, “**suppositio**” -“**taxmin**” degan ma'noni ifodalaydi. Presuppozitsiya hodisasi pragmatikaning o'ziga xos serqirra, keng qamrovli uzvlaridan biridir. Tilshunoslikning barcha qirralarini yoritishda, to'g'ri tushunishda presuppozitsiya hodisasining talqini muhim rol o'ynaydi. Presuppozitsiya - gapning ma'nosini tushunish uchun zarur bo'lgan, lekin bevosita aytilmagan ma'lumotlar. Ular muloqotda yashirin bo'lib, ko'pincha tinglovchining bilimlari yoki tajribasiga asoslanadi. Biroq, bugungi kunda presuppozitsiya umumiy qabul qilingan yondashuvga, bir xil aniqlikka yoki yaxlit tasnifga ega emas. Bu holat presuppozitsiyaning noaniq va murakkab tabiati hamda ko'p jihatli ekanligini ko'rsatadi, bu esa o'z navbatida uning bir qator fanlar tomonidan o'rganilishini tushuntiradi, ulardan biri tilshunoslik va unga yaqin fanlar, pragmalingvistika, psixolingvistika, sotsiolingvistika, lingvokulturalologiya va boshqalardir.

Presuppozitsiya - bu gap yoki ibora orqali yashirin ravishda qabul qilingan ma'lumot yoki faraz. U gapning ma'nosini tushunishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Presuppozitsiyaning matn ma'nosining tarkibiy qismi sifatida tushunish mumkin, bu dastlabki bilim, fakt bo'lib, ularsiz matnni to'liq tushunish, idrok etish mumkin emas. Presuppozitsiya boshqa matnni o'qiyotganda paydo

bo'lishi yoki matnlarda umuman ifodalanmasligi, tuzuvchining ongida qolishi mumkin. Bu hodisa muloqot jarayonida ma'noni tushunishda muhim rol o'ynaydi. Presuppozitsiya tushunchasi ma'lum bir gap aytilayotgan kontekstni ham, vaziyatni ham o'z ichiga qamrab oladi. Shu sababli u gapning so'zlari va tuzilishida ifodalangan ma'nosini aniq nutq aktida to'ldiradi.

Presuppozitsiya hodisasi bu tilshunoslikda va muloqotda muhim ahamiyatga ega bo'lgan tushuncha. U biror gap yoki iborani aytishda, aytuvchi tomonidan oldindan qabul qilingan yoki ma'lum bir kontekstda to'g'ri deb hisoblangan axborotni anglatadi. Masalan, "*Italiya futbol jamoasi o'yinda g'alaba qozondi*" degan jumla presuppozitsiya shundaki, Italiya futbol jamoasi o'yinda qatnashgan va g'alaba qozonish imkoniyati mavjud. Agar jamoa o'yinda qatnashmagan bo'lsa, bu jumla mantiqan noto'g'ri bo'ladi. Presuppozitsiyalar ko'pincha kontekstga, madaniyatga va suhbatdoshlar orasidagi umumiy bilimlarga bog'liq bo'ladi. Ular tilning nozik jihatlarini tushunishda va samarali muloqotda muhim rol o'ynaydi. Presuppozitsiya hodisasi tilshunoslikda keng qamrovli tadqiqot obyekti bo'lib, u tilning murakkabligi, muloqotning ijtimoiy va madaniy kontekstini ochib beradi. Bu hodisasi jahon tilshunosligida ko'p jihatdan tadqiq etilgan va hali ham tadqiqotlar davom etmoqda. Bizning fikrimizcha, presuppozitsiyani ko'rib chiqishni uning kelib chiqishi masalasini bayon qilishdan boshlash maqsadga muvofiqdir. G.Frege "presuppozitsiya" terminining tilshunoslikda paydo bo'lishi va rivojlanishiga katta hissa qo'shganligi inkor etilmaydigan haqiqatdir. Aynan shuning uchun, bu tushunchaning talqinida mantiqshunoslar va tilshunoslar o'rtasida aniq farqlarni kiritish qiyin, garchi ikkala tomon ham presuppozitsiyani o'rganish yo'nalishi G.Frege ilmiy asarlarida belgilangan fikriga ega bo'lishsa-da, ob'ektivlik uchun tan olish zarurki, G.Frege tomonidan nashr etilgan ilmiy tadqiqotlarda presuppozitsiyaning aniq ta'rifi yo'q, lekin uning presuppozitsiyani tasvirlash va tushunish yondashuvi keyinchalik ushbu tushunchaning zamonaviy ta'riflari asosini tashkil etdi. Bizning fikrimizcha, G. Fregening bevosita yutug'i shundaki, u belgi va uning presuppozitsiv aspektini so'z va jumla tuzilmasida bayon etdi, shunday qilib, boshqa mantiqshunoslarning e'tiborini jalb etdi va keyinchalik tilshunoslarga bayonotdagi presuppozitsiyalarni aniqlash va tahlil qilishga qaratdi. Bundan tashqari, bir qator tegishli muammoli savollar keyinchalik ushbu termini ishlab chiqishda asosiy o'rin egalladi.

Presuppozitsiya bu - oldindan qabul qilingan bilim hisoblanadi yani presuppozitsiya, suhbatdoshlar orasida mavjud bo'lgan umumiy bilimga asoslanadi. Masalan, "*Uning qizi maktabga bormadi, chunki u kasal*" jumlasida, "uning qizi borligi va o'quvchiligi" haqida oldindan qabul qilingan ma'lumotlar tinglovchiga ham ma'lum. Ko'rinadiki, presuppozitsiya hodisasining o'rganilishi sodda gaplarning mazmuniy murakkablashuvi yoritishga yordam beradi. Presuppozitsiyaning o'ziga xos xususiyatlaridan biri bu tushuncha ko'pincha fakt sifatida qabul qilinadi. Ular muloqotda aniq va to'g'ridan-to'g'ri ifodalanmaydi, lekin ularni tushunish uchun zarur. Illyustrativ material sifatida "ayzberg nazariyasi" asoschisi, amerikalik yozuvchi Ernest Xeminguey va o'zbek adabiyotining buyuk adibi Abdulla Qahhor asarlarini tanlash ularning yaratgan san'at matnlari tomonidan shakllantirilgan murakkab kognitiv-emotiv jihati nuqtai nazaridan belgilanadi, bu esa o'quvchidan funksional o'qish (ya'ni, faol-diskursiv talqin elementlari bilan ongli o'qish) ko'nikmasiga ega bo'lishni talab qiladi, ularning darajasi esa presuppozitsiyaning nima ekanligini nazariy bilimga ega bo'lishi va uni aniqlash hamda tushunish amaliy ko'nikmasiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liqdir. Ch.Fillmore ta'kidlaganidek "bizning tilimizdagi ko'plab so'zlar va iboralarni agar biz oldindan biror narsani bilsak tushunishimiz mumkin" Presuppozitsiv birliklar — bu gap yoki matn tarkibida yashirin, bevosita aytilmagan, lekin tinglovchi yoki o'quvchi tomonidan oldindan ma'lum yoki haqiqat sifatida qabul qilinadigan ma'lumotlarni ifodalovchi til vositalaridir. Ular o'quvchi yoki tinglovchidan ma'lum bilim asosida xulosa chiqarishni talab qiladi.

Har bir madaniyat va til presuppozitsiyalarni o'ziga xos tarzda shakllantiradi. Bu, masalan, madaniyatga oid qadriyatlar yoki ijtimoiy kontekstga bog'liq bo'lishi mumkin. Shu jihatdan har bir tilda presuppozitsiyalar farq qiladi. Bu madaniy va tilga xos jihatlar, har bir xalqning o'ziga xos urf-odatlar, an'analari, xalq maqollari, matallari, iboralari, geografik joylashuvi, iqlimi o'rtasidagi tafovutlar bilan bog'liqdir. Shu sababli badiiy tarjimada ham presuppozitsiyaning o'rni ahamiyatli hisoblanadi. Presuppozitsiyani tushunmaslik, anglay olmaslik kabi turli xil xatoliklarga olib keladi. Mana shunday turli xil tillardagi tafovutlar sababli tilshunoslikda xususiy presuppozitsiyalar mavjud.

Bu presuppozitsiyalar to'g'ri aniqlanib, tarjimada ham huddi o'sha xalqnik singari yetkazilib berilishi kerak, aks holda tarjimada xatoliklar ro'y berishi mumkin. Bu farqlarni xattoki til grammatikasida ham tahlil qilib ko'rishimiz mumkin. Masalan ingliz va rus tillarida kishilik olmoshida rod kategoriyasining mavjudligi, o'zbek tilida esa bu narsa mavjud emasligi bunga mosol bo'la oladi. Presuppozitsiya hodisasi mantiqiy aloqa vositasi hisoblanadi: Presuppozitsiyalar, gaplarning mantiqiy bog'lanishini ta'minlaydi.

V.Z.Demyankov chet ellik mualliflarning tadqiqotlariga asoslanib, quyidagi presuppozitsiya turlarini taklif qildi:

- mantiqiy presuppozitsiyalar
- pragmatik presuppozitsiyalar
- semantik presuppozitsiyalar
- ijtimoiy presuppozitsiyalar.

N.D.Arutyunova presuppozitsiyaning besh turini ajratib ko'rsatdi, ya'ni: ekzistensial, mantiqiy, pragmatik, sintagmatik, kommunikativ presuppozitsiyalar. Presuppozitsiyalarni tasniflash muammosi to'g'risida bir nechta tushuntirishlar kiritish zarur, chunki presuppozitsiyalarning ikkilamchi tipologizatsiyasi, bir tomondan, tadqiqot mavzusining murakkabligi va ko'p qirrali ekanligini hisobga olgan holda biroz soddalashtirilgan. Biroq, boshqa tomondan, badiiy matn va nutq faoliyati nazariyasi doirasida u yuqorida keltirilgan organik sxemaga o'xshaydi, bu esa o'z navbatida bizga oldindan joylashtirish imkoniyatini beradi.

Bu yerda presuppozitsiya ota-onalarning farzandlari borligini anglatadi. Umuman olganda, presuppozitsiya hodisasi til va muloqotning chuqur va murakkab jihatlarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Presuppozitsiya hodisasi boshqa tillarda o'rganilganligi sababli o'zbek tili materiallarini boshqa til materiallariga qiyoslab o'rgandik. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek o'zbek tilida presuppozitsiya turli shakllarda namoyon bo'ladi. Bu turlar semantik, pragmatik va sintaktik darajalarda ifodalanib, har biri turli til birliklari orqali yuzaga chiqadi.

Tilshunos olim Ballertning ta'kidlashicha, presuppozitsiya implikasiyaning hususiy munosabatlaridan kelib chiqadigan va tekst ichidagi gaplarning bog'lanishini hosil qiluvchi zarur hodisa hisoblanadi. Chunki har qanday gapda bir nechta implikasiyalar bo'lishi mumkin. *One of Ann's girl went to school, when they lived in London* jumlasida bir nechta presuppozitsiyalarni anglashimiz mumkin:

1. Enning bir nechta farzandlari bor
2. Uning farzandlaridan biri o'quvchi
3. Uning boshqa qiz farzandlari ham bor
4. Ular Londonda yashashgan

Presuppozitsiya semantikada muhim mavzu bo'lib kelgan, retrospektivada (o'tmishdagi voqealarga ortga nazar tashlash) presuppozitsiyaga bo'lgan qiziqish pragmatikaning kichik fan sifatida rivojlanishi bilan mos kelishini ko'rish mumkin. Kontekstdan kontekstga unchalik farq qilmaydi, pragmatika esa individual foydalanish va kontekstga bog'liq ma'no jihatlar bilan shug'ullanadi.

Tilni tahlil qilishning turli usullaridan kelib chiqqan holda, presuppozitsiya uchun ikkita muhim yondashuvlarni ko'rib chiqamiz:

1. Birinchi yondashuv falsafiy an'anada gaplarga tashqi ko'rinish sifatida qaraladigan obyekt: biz ularni ishlab chiqarish jarayoni yoki ma'ruzachi va ularning auditoriyasining individualligi haqida ko'p o'ylamaymiz.

2. Ikkinchi yondashuv jummalarni aloqa harakati bilan shug'ullanadigan shaxslarning so'zlari sifatida ko'rib chiqadi. Bu yerda maqsad ma'ruzachilar va tinglovchilar bir-biri bilan muloqot qilishi uchun foydalanadigan strategiyalarni modellashtirishdir. Shunday qilib bu yerda birinchi yondashuv mohiyatan semantik, ikkinchisi esa pragmatikdir.

Presuppozitsiya odatda tildagi jumlarar juftligi o'rtasidagi qo'sh munosabat sifatida aniqlanadi, u gapda boshqa to'g'ri ma'lumotlarni tasdiqlaydi, shuning uchun biz presuppozitsiya haqida, ma'noning turlicha qabul qilinishini nazarda tutamiz. Quyidagi misollarda a jumla b jumlasini taxmin qiladi.

- a. U har yakshanba futbol to'garagiga borishni to'xtatdi.
- b. U har yakshanba futbol to'garagiga borishga odatlangan.
- a. Fransiya bosh vaziri shu hafta Londonda
- b. Fransiyada bosh vazir bor.

Shunday qilib, presuppozitsiya muloqot matnida lisoniy-kommunikativ mazmunni shakllantirishda asosiy vosita sifatida ishtirok etadi va muloqotning samarali va mazmunli bo'lishini ta'minlash uchun xizmat qiladi. Presuppozitsiya odamlar o'rtasidagi kommunikatsiyada muhim rol o'ynaydi. Presuppozitsiya tahlili tilning chuqur ma'no qatlamlarini anglashga, muallif yoki nutq egasining yashirin nuqtayi nazarini ochishga yordam beradi. U nutqiy anglash jarayonida pragmatik kompetensiyaning ajralmas bo'lagi sifatida namoyon bo'ladi va har qanday matn, xususan badiiy, publitsistik yoki og'zaki muloqotda til vositalari orqali ko'rinadi. Shuning uchun presuppozitsiyani chuqur o'rganish tilshunoslikda nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham egadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ходжиева, Д. (2015). Nutqiy muloqotda presuppozitsiya hodisasi va uning pragmatik xususiyatlari. – Toshkent: Fan.
2. Тўхтасинов, Ш. (2020). Lingvopragmatika va presuppozitsiya masalalari. – Самарқанд: СамДУ нашриёти.
3. Levinson, S. C. (1983). Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press.

UO'K 808.3

SEMONIM LUG'ATLAR – IZOH TIPIDAGI O'QUV LUG'ATLARNING MAXSUS TURI SIFATIDA

B.Sulaymonov, dots., Qarshi Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. *Leksikografiyada so'z ma'nolarini talqin qilishda faqat izohli lug'atlar emas, semonimik lug'atlarning ham alohida o'rni bor. Semonim lug'at – korpusi bosh so'zning ma'noviy va shakliy munosabatiga asosan bir uyaga jamlangan qatorlardan tashkil topadigan lug'at tipidir. Mazkur maqolada izoh tipidagi o'quv lug'atlarning maxsus tipi sanaladigan semonim lug'atlar va ularning o'ziga xos xususiyatlari haqida so'z boradi.*

Kalit so'zlar: *leksikografiya, izohli lug'at, semonim lug'at, sinonimlar, antonimlar, omonimlar, paronimlar, graduonimlar, dubletlar, variantdosh so'zlar, uyadosh so'zlar lug'ati.*

Аннотация. *В лексикографии особое место в толковании значений слов занимают не только толковые словари, но и семантические словари. Семонический словарь - это тип словаря, корпус которого состоит из рядов, собранных в гнездо на основе смысловых и формальных отношений главного слова. В данной статье рассматриваются семантические словари, которые считаются особым типом учебных словарей толкового типа, и их специфические особенности.*

Ключевые слова: *лексикография, толковый словарь, словарь семонимов, синонимы, антонимы, омонимы, паронимы, градуонимы, дублеты, варианты слова, словарь гнездовых слов.*

Abstract. *In lexicography, not only explanatory dictionaries but also semantic dictionaries hold a special place in the interpretation of word meanings. A semantic dictionary is a type of dictionary whose corpus consists of rows gathered into a nest based on the semantic and formal relationships of the main word. This article examines semantic dictionaries, which are considered a special type of educational dictionary of the explanatory type, and their specific features.*

Keywords: *lexicography, explanatory dictionary, dictionary of semonyms, synonyms, antonyms, homonyms, paronyms, graduonyms, doublets, variant words, dictionary of nest words.*

Lug'atlar – xalqning milliy madaniy taraqqiyoti ko'zgusi. Sababi u o'zida muayyan millat, xalq tarixi, tili, madaniyati, ijtimoiy taraqqiyotini to'la aks ettiradi. Birgina Mahmud Koshg'ariyning XI asrda yaratilgan "Devonu lug'otit turk" asari turkiy xalqlarning lug'at yaratilgan va ungacha bo'lgan bir necha asrlik tarixi, tili, e'tiqodi, madaniyati haqida bitmas-tuganmas ma'lumot manbai bo'lib xizmat qilib kelayotgani bunga dalil bo'la oladi. Shu bois tilshunoslik degan fan paydo bo'libdiki, uning ilk obyektlaridan biri bu – lug'atlar bo'lgan.

XXI asrga kelib leksikografiya tilshunoslikning eng tez taraqqiy etayotgan “qaynoq” sohasiga aylandi. Shak-shubhasiz aytish mumkinki, ayni paytda nafaqat jahon tilshunosligi, balki o'zbek tilshunosligida olib borilayotgan ishlarning katta qismini lug'atchilikka doir ishlar tashkil qilmoqda. Negaki “Tilning rivojlanish jarayonida uning lug'at tarkibi (leksikasi) boshqa sohalariga qaraganda tez, sezilarli, jiddiy o'zgarishlarga uchraydi. Leksikadagi taraqqiyot, o'zgarishlar yangi lug'aviy birliklarning paydo bo'lishi va ma'lum lug'aviy birliklarning yo'q bo'lishi (iste'moldan chiqishi), so'zlarning yangi ma'nolar kasb etishi va ayrim ma'nolarining yo'qolishi kabi hodisalardan iborat bo'ladi. Bu jarayonda lug'aviy birliklarning adabiy me'yor (norma)ga bo'lgan munosabatida, qo'llanishi va boshqa xususiyatlarida turlicha o'zgarishlar yuz beradi. Ana shunday o'zgarishlar ma'lum darajaga kelganida, ularni nazariy va amaliy jihatdan aks ettiruvchi tadqiqotlarga ehtiyoj tug'iladi” [6.5]. Bu esa bevosita amaliy leksikografiya va, o'z navbatida, nazariy leksikografiyaning taraqqiyotiga zamin hozirlaydi.

Leksikografiyada so'z ma'nolarini talqin qilishda faqat izohli lug'atlar emas, semonimik lug'atlarning ham alohida o'rni bor. Semonim lug'at – korpusi bosh so'zning ma'noviy va shakli munosabatiga asosan bir uyaga jamlangan qatorlardan tashkil topadigan lug'at tipidir. Ya'ni *semonim lug'at* lingvistik termin sifatida muayyan bir lug'atni emas, ma'nosi yoki yozilishi va aytilishida umumiylik bo'lgan shu tipga mansub lug'atlar seriyasini anglatadi.

Semonim yunoncha *sema* – belgi, *onyma* – nom so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, oddiy izohli lug'atlardan alohida so'zni emas, balki nutqda bir-biridan ajratish, farqlash zarurati bo'lgan ikki yoki undan ortiq so'zni bir yerda jamlab, o'rtasidagi ma'noviy munosabatni izohlaydi. Bunday lug'atlarga sinonimlar, antonimlar, omonimlar va paronimlar lug'atlari kiradi [2.146].

So'zlarning ma'no va shakl munosabatiga ko'ra guruhlar xususida so'z borganda *graduonimlar* (darajalanuvchi so'zlar), *taksonimlar* (nomenklatur sinonimlar), *dubletlar*, *variantdosh so'zlar*, *uyadosh so'zlar*, *omograf*, *omofon*, *giponim*, *giperonim* va boshqalar ham nazarda tutiladi. Semonim lug'at nutqdagi nuqsonlar, xususan, so'zlarning ma'no noziliklarini anglash va ulardan to'g'ri foydalanish, aytilishi va yozilishi o'zaro yaqin, ammo ma'nosi boshqa bo'lgan so'zlarni nutqda o'zaro almashtirishga yo'l qo'ymaslik va boshqa nutq madaniyati uchun xizmat qiladigan lug'atlarni nazarda tutadi.

Manbalarda semonim lug'atning asosan, to'rtta turi – *sinonimlar*, *antonimlar*, *omonimlar* va *paronimlar* lug'atiga urg'u beriladi. Gap bevosita nutq madaniyati xususida ketar ekan, *graduonimlar*, *dubletlar*, *variantdosh so'zlar*, *uyadosh so'zlarni* ham bu guruhga kiritisa, bo'ladi. Sababi nutqda graduonimlarning masalan, – **pushti – gulobi – qizg'ish – qizil – ol – qirmizi** qatoridan nutqiy vaziyatda mosini tanlab qo'llay olmaslik ham nutq sifatida salbiy ta'sir etadi. Shu nuqtai nazardan, so'zlar darajalanishi lug'ati, variantdosh so'zlar lug'ati va boshqa lug'atlarni ham semonim lug'atlar tarkibiga kiritish maqsadga muvofiq.

Shu sababli semonim lug'atlar nutq madaniyati xususida so'z borgan o'rinlarda tilga olinadi. Umuman, bu tipdagi lug'atlarni nashrga tayyorlash ishlari bilan nutq madaniyati doirasida ilmiy tadqiqot olib borgan lingvodidaktlar ko'proq shug'ullanishgan. Leksikografiyada semonim seriyasida tuzilgan eng mashhur lug'atlarga rus tilida N.P.Kolesnikovning paronimlar va antonimlar lug'atidan tashkil topgan “Semonimlar lug'ati” [3]ni, shuningdek, L.V.Vvedenskaya bilan hamkorlikda nashrga tayyorlangan “Учебный словарь синонимов русского языка” (2005, 2010), “Учебный словарь антонимов русского языка” (2005, 2010), “Учебный словарь омонимов русского языка” (2005, 2010); “Учебный словарь паронимов русского языка” (2005, 2006, 2010) [7; 8; 4] kabi lug'atlarini kiritish mumkin. Ushbu mualliflarda nutq madaniyatiga bag'ishlangan nafaqat semonim lug'atlar, balki orfografik (“Qo'sh undoshli so'zlar” lug'at-ma'lumotnomasi, “Bir bo'g'inli so'zlar” o'quv lug'ati, “Ko'p bo'g'inli so'zlar” o'quv lug'ati), grammatik (“Atoqli otlardan va turdosh otlargacha”) o'quv lug'ati, orfoepik lug'atlarni ham uchratish mumkin.

O'zbek tilshunosligida *semonim lug'at* termini ilk marta B.Bariddinovaning monografiyasida izoh tipidagi o'quv lug'atlarining tipik ko'rinishi sifatida tilga olinadi [1]. Keyinchalik tadqiqotchi G.Mirxanova sinonim o'quv lug'atlar tadqiqiga bag'ishlangan dissertatsiyasida sinonim lug'atlarni bir so'z emas, umumiy atash va vazifa semali bir necha so'zni bir joyda to'plab izohlaydigan lug'at turi sifatida talqin qilish asnosida semonim lug'at tushunchasiga qisman izoh beradi: “Ma'lumki,

sinonim lugʻatlar semonim lugʻatlarning eng keng tarqalgan turi hisoblanadi. Semonimik (lot. sema – belgi, maʼno onuma – ism) lugʻatlar leksikografiyada lugʻatlarning alohida toifasi boʻlib, unga bir soʻz emas, ikki yoki undan ortiq soʻzni bir joyda toʻplab izohlaydigan, ular oʻrtasidagi maʼnoviy va shakliy munosabatlarga asoslanadigan lugʻatlar kiritiladi. Bu qatorlar shaklan har xil, ammo mazmunan oʻxshash yoki yaqin soʻzlar (sinonimlar), qarama-qarshi maʼnoli soʻzlar (antonimlar), shaklan oʻxshash, ammo mazmunan boshqa-boshqa boʻlgan soʻzlar (omonimlar) yoki talaffuzi va yozilishi (shakli) yaqin, maʼnosi boshqa boshqa boʻlgan, birining oʻrniga ikkinchisi ishlatilganda soʻz qoʻllash bilan bogʻliq xatolikka olib boradigan soʻzlar (paronimlar)dan iborat boʻlishi mumkin” [5.76]. Oʻzbek leksikografiyasida garchi semonim lugʻat toifasiga kirishiga urgʻu berilmasa-da, hozirgacha bu turdagi lugʻatlarning quyidagi koʻrinishlari nashr etilgan:

1. Sinonim lugʻatlar: “Oʻzbek tili sinonimlarining qisqacha lugʻati” (1962), “Узбекско-русский синонимический словарь” (1990), “Oʻzbek tili sinonimlarining katta lugʻati” (2022), “Oʻzbek tilining maʼnodosh soʻzlar oʻquv lugʻati” (2007) va boshq.

2. Antonim lugʻatlar: “Oʻzbek tilida antonimlar” (1977), “Oʻzbek tili antonimlarining izohli lugʻati” (1980), «Oʻzbek tilining zid maʼnoli soʻzlar oʻquv lugʻati» (2007) va boshq.

3. Omonim lugʻatlar: “Oʻzbek tili omonimlarining izohli lugʻati” (1984), “Oʻzbek tilining shakldosh soʻzlar oʻquv lugʻati” (2007) va boshq.

Yuqorida koʻrib oʻtilganlardan kelib chiqib, semonim lugʻatlarni xarakterlaydigan muhim xususiyatlarni quyidagicha umumlashtiramiz:

1) bosh soʻz hech vaqt bitta soʻzdan iborat boʻlmaydi, yo maʼnosi yoki shakli yaqin boʻlgan kamida ikki yoki undan ortiq soʻzlar uyasi – paradigmasidan tashkil topadi;

2) mazkur paradigma aʼzolari maʼnolarining oʻzaro yaqinligi (sinonimlar); oʻzaro qarama-qarshiligi (antonimlar), yozilishi va aytilishi oʻxshashligi (paronim), maʼnosi boshqa-boshqa, yozilishi bir xilligiga koʻra (omonim) uyalarga birlashadi, ammo maqolaning ichki qurilishi shu uyadan tashkil topadi;

3) izoh bir soʻzga emas, qator, yaʼni semantik uyaga umumiy beriladi va ikki qism – paradigmaning umumiy izohi va paradigma aʼzolarining xususiy izohidan iborat boʻladi;

4) bu tipdagi lugʻatlar mazkur soʻzlarni nutqda toʻgʻri qoʻllash, birining oʻrniga ikkinchisini qoʻllaganda yuzaga keladigan xatolikni oldini olishga oʻrgatish maqsadida tuziladi va shu sababli mazkur lugʻatlar nutq madaniyati bilan bogʻliq lugʻatlar seriyasiga kiritiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Baxriddinova B.M. Oʻzbek oʻquv lugʻatchiligining nazariy va amaliy masalalari. Monografiya. – Qarshi: Fan va taʼlim, 2020. – 208 b.
2. Колесников Н.П., Введенская Л.А. Культура речи. Серия «Учебники, учебные пособия». Ростов н/Д: Феникс, 2001 – 448 с.
3. Колесников Н.П. Семонимические словари. I. Словарь паронимов русского языка. 2. Словарь антонимов русского языка / Н.П. Колесников - Ростов н/Д: Феникс, -1995.
4. Колесников Н.П. Ким О.М., Шанский В. Н., Зимин В.И. Учебный словарь синонимов русского языка. Для 5-7 классов. “Школа-Пресс”, 1994, – 384 стр.
5. Мирханова Г.Р. Ўзбек тилининг синоним сўзлар ўқув луғатини тузишнинг лингвистик асослари. Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)... дисс. – Қарши, 2022. – 147 б.
6. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. 1-jild. – T.: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2022.
7. Введенская Л.А., Колесников Н.П. Учебный словарь паронимов русского языка. Ростов н/Д: Изд. центр «Март», 2005. – 192 с.;
8. Введенская Л.А., Колесников Н.П. Учебный словарь омонимов русского языка. Ростов-н/Д: Феникс, 2010. – 250с.

UOʻK 808.5

BOBURNING SHAXS RUHIYATINI TASVIRLASH MAHORATI I.I.Sulaymonov, f.f.d., prof., Samarqand Davlat Universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Maqolada Boburning jang va kurash maydonlari tasvirida shaxslarning xarakteri, ichki olami, ruhiy-psixologik holatlari, ularning ruhiyatida sodir boʻladigan oʻzgarishlarni tavirlashda muallif mahorati kabi msalalar gʻoliblik va magʻlublik prizmasi orqali tahlil qilingan.

Kalt so'zlar: Bobur, muallif dunyoqarashi, Sulton Ibrohim, hind jangchilari tasviri, ruhiy holat, "g'oliblik" va "mag'lublik".

Аннотация. В статье проведен анализ мировоззрения Бабура, его взглядов на общественно-политическую ситуацию того времени, мастерство поэта в использовании слов и выражений, его возможности раскрыть общественно-политическую обстановку того периода через психологию победителя и побежденного через призму его способностей в качестве историка, политика и беспристрастного эксперта.

Ключевые слова: Бабур, мировоззрение автора, Султан Ибрахим, Бабур эксперт своей эпохи, психологическое состояние «победителя» и «побежденного».

Abstract. In this article is given analysis of Babur's overview, his points on social-political situation of that time, being master of poet in using words and expressions, his abilities to reveal social-political situation of that time through psychology of winner and being winner by prisms of his abilities in terms of historicion, politic and impartially expert.

Key words: Babur, overview of autlor, Sultan Ibrakhim, Babur expert of his age, psychological condition of he«winner», and "being winner".

«Boburnoma»ning Hindiston tasviriga bag'ishlangan o'rinlarida, xususan, jang va kurash maydonlarining tasvirida Boburning xarakter xususiyatlari, ichki olami va ruhiy o'zgarishlarini ifodalovchi lavhalarga ko'p duch kelamiz. Muallif asarida bunday lahzalarni tasvirlashda beixtiyor tarixiy, esdalik asar uslubidan tabiiy ravishda chekinib, badiiy asar yaratayotgan adibga aylanib qolishini o'zi ham sezmagani ko'rinadi. G'oliblik sururi boismi, Boburning lirik shoir, hayotni chindan sevuvchi, umrni o'tkinchiligini va uni xush o'tkazishni qayta-qayta nazmiy asarlarida qayd etgan adib, bunda ham tasvirlarda o'zini erkin sezib, voqea-hodisalarni qalamga olishda uni badiiy ifodalashga harakat qiladi.

Tarixiy shaxslar – bek va a'yonlar, sarkardalar va oddiy askar tasvirida biz «Boburnoma» muallifining badiiy tasvirlarga boy satrlarini ko'ramizki, muallif bu paytda yaxshi kayfiyatda bo'lgan chog'ida, raqiblar ustidan g'olib kelib, g'oliblik nashidasi ta'siri ostida ifoda etilgan tasvirlarda bu hol yanada yaqqol ko'zga tashlanadi.

Boburning Hindistondagi g'alabasi unga shon-shuhrat keltirishi tabiiy hol edi, albatta. Bu g'oliblikni saqlab qolish uchun u shiddat bilan ish olib boradi, Hindistonni mayda rojalik va kichik feodallar davlatidan bir mustaqil, mustahkam davlatga aylantiradi.

Shu bois Hindistonning birinchi prezidenti Javoharla'l Neru o'zining «Hindistonning kashf etilishi» va «Jahon tarixiga bir nazar» asarlarida Boburning Hindiston tarixida tutgan o'rni haqida ancha ibratli so'zlarni yozib qoldirgan: «Bobur shu paytgacha o'tgan madaniyatli va jozibador insonlar orasida eng yetuklaridan bir edi. U mazhabparastlik kabi cheklanishdan va mutassiblikdan yiroq edi» [1: 7].

«Boburnoma»da uning hindistonlik raqiblarini o'ziga bo'ysundirish, mag'lubligini isbot etishining o'ziga xos badiiy tasviri berilgan. Bir o'rinda Bobur G'ozixon nomli hind lashkarboshisini tasvirlar ekan, uning ichki olami, ruhiyatida sodir bo'lgan o'zgarishni shu darajada badiiy ifodalaydiki, bu jarayon mag'lub G'ozixonning g'olib Bobur bilan muloqotida o'z aksini topgan. Bobur G'ozixonning ruhiyatida sodir bo'lgan o'zgarishlarni tasvirlash uchun munosib so'z va iboralarni tanlab ishlatadi: «Buyurdimkim, o'shal ikki qilichkim, bizning bila urushur uchun belga bog'lab edi, bo'ynig'a ostilar. Mundoq rustoyi va loda mardak bo'lg'aymukin, ishi bu yerga yetib, hanuz taallul qiladur. Ilgarrak kelturdilar. Buyurdumkim, qilichlarni bo'ynidin oldilar. Ko'rushur vaqt yukunmakta ta'xir qiladur. Buyurdumkim, oyog'ini tortib yukundurdilar. Ilgari o'lturg'uzub, bir hindustoniylar bilur kishiga buyurdimkim, bu so'zlarni biror-biror anga xotir nishon qila aytkil. ...O'zungni va o'g'lonlaringni, balujlarning darbadarliqlaridin qutqordim. Xaylxonalarigiz va haramlaringizni Ibrohimning bandixonasidin xalos qildim. Uch karo'r Tatarxonning viloyatini sanga inoyat qildim. Sening haqqingda yomon bordimmukim, to'shung bila belingga ikki qilich bog'lab, cherik tortib, bizning viloyatlarning ustiga kelib, mundoq sho'r va fitna solursen. Qari mabhut mardak bir-ikki so'z og'zida-o'q puypadi, so'zlay olmadi, muqobalada ham demay mundoq muskat so'zlarga ne deya ham olg'ay edi» [1: 188].

Yuqoridagi matnda Bobur bo'layotgan suhbatning ta'sirini oshirish uchun G'ozixonning ruhiy holatini tasvirlashda, badiiy sayqal berishda uning ruhiy holatidagi o'zgarishga e'tibor qaratib, «qari mabhut mardak bir-ikki so'z og'zida-o'q puypadi, so'zlay olmadi, muqobalada ham demay mundoq muskat so'zlarga ne deya ham olg'ay edi», deydi. Bunda Boburning so'z tanlashiga qoyil qolish kerak. U G'ozixonga aytgan ta'sirli, kishiga qattiq tegadigan so'zlarni «muskat» so'zi bilan umumiy tarzda ifodalaydiki, bu so'z achchiq, hazm qilib bo'lmaydigan ma'nosida kelib, mag'lub G'ozixonning o'sha paytdagi holati, ruhiyati va nochor ahvolda qolganligini ifodalab kelgan, ayni paytda Boburning so'z tanlash mahorati, uni o'rnida ishlata bilishidan ham darak beradi.

Bobur Hindiston sultoni Ibrohim Lo'diy bilan jangga kirishar ekan, Panipat shahri uchun bo'lgan urush oldidan ancha hayajonga tushganligi, noma'lum shahar, joy o'zi ta'kidlaganidek, «vatandin ikki-uch oychilik yo'l kelilib edi. G'arib qavme bila elning ishi tushib edi. Ne biz alarni tillarini bilur edik, ne alar bizning tilimizni» bois ma'lum darajada vahimaga tushadi. Shunda ham Boburning jasurligi, vazminlik bilan bir qarorga kelishi va sharoitni ob'ektiv baholay olishi qo'l kelib, vaziyatni o'nglab oladi. Ana shu lahzada ham g'olib Boburning shiddati, uning fikr mantiqi, juda qisqa muddatda o'zini tutib olishiga, ruhiy holatida o'zgarish sodir bo'lsa ham atrofdagilarga sezdirmasdan, to'g'ri qarorga kelishiga sabab bo'ladi. Aslida bu «g'arib qavme» bilan bir marta ham muomala qilishga to'g'ri kelmasdan, bundan keyin ular bilan bir muhitda yashashga majburligimuammosi Boburning ko'ngliga g'ulg'ula solsa-da, mag'rur holda shunday xulosaga keladi: «Cherik eli ba'zi xeyle mutaraddid va mutavahhim edilar. Taraddud va tavahhum betaqribdur. Nekim azalda Tengri taqdir qilibtur, andin o'zga bo'lmas. Agarchi alarni ham ayb qilib bo'lmas, haq alar jonibi edi. Ne uchunkim, vatandin ikki-uch oychiliq yo'l kelilib edi. G'arib qavme bila elning ishi tushub edi. Ne biz alarning tillarini bilur eduk, ne alar bizning tilimizni» [1: 192].

“Boburnoma”da g'olib Bobur bilan mag'lub Ibrohim Lo'diyning yakkama-yakka uchrashuvi jang maydonida bo'lib o'tadi, bu lashkarboshilar faqat bir marta kurash maydonida o'zaro yuzmayuz duch keladilar. Bobur Ibrohim Lo'diyning ruhiy holatini juda jonli, hayotiy tasvirini beradi. Bunda mag'lubligini his etgan Hind sultoni jang maydonida Boburningqorasi ko'rinishi bilanoq, unda sarosimalik boshlanadi, o'z harakatini nazorat qilolmay qoladi. Ibrohimning bunday holatini badiiy tasvirlagan muallif jang maydonidagi g'olib Bobur va mag'lublikni his etayotgan Ibrohimning ichki olamini juda jonli tasvirini bera olgan: «Sulton Ibrohimning qorasi yiroqtinkim, ko'rundi, hech yerda darang qilmay, tez-o'q keladur edi. Ilgarak kela bizning qoramizkim, alarg'a ko'rundi, bu tartib va yasolnikim, mulohaza qildilar, hasr bo'lub, turay-turmay, kelay-kelmay degandek qilib, ne tura oldi, ne burung'idek bedarang kela oldi» [1: 193].

Boburning yuqoridgi tasviriga e'tibor bersak, Sulton Ibrohimning jang maydonidagi bu harakati muallif tomonidan shunchalik jonli ifodasini topganki, «Boburnoma»dagi shunga o'xshash tasvirlarasarni tarixiy asardan ko'ra ko'proq badiiy asar sirasiga kiritishga asos bo'ladi. Ibrohim Lo'diy ruhiy holatida Boburning jang maydonida qorasi ko'ringunga qadar bo'lgan paytdan uning nazari tushishi bilan shunchalik tez o'zgarish sodir bo'ladiki, bu o'zgarish Bobur shuhratini eshitganu uning o'zini ko'rmagan Hind lashkarboshisi uchun dahshat bo'lib ko'rinadi. Ibrohim Lo'diyning bu sarosimali harakatida biz g'olib Boburning shiddati, o'z raqibiga nisbatan ustun kelgan, jang maydonini boshqarib turuvchi g'olib sarkardani ko'ramiz. Boburning «Sulton Ibrohimning qorasi yiroqtinkim, ko'rindi, hech yerda darang qilmay, tez-o'q keladur edi», «bizning qoramizkim, alarg'a ko'rundi», «turay-turmay, kelay-kelmay degandek qilib», «ne tura oldi», «ne burung'idek bedarang kela oldi», degan jumllalarida nihoyatda hayotiy tasvir o'z aksini topgan. Bu tasvirda Sulton Ibrohimning xayolidan nima o'tganligi Boburga ma'lum emasku, ammo bu harakat orqali u raqibining avvval bezovta bo'lgani, keyinroq esa, voqiea shiddatli tus olib, dinamizm oshgan sari Hind lashkarboshisining harakatida sarosimalik, jang maydonini aniq tasavvur qila olmaslik, raqibi Boburning vahimasi bosganligini «Boburnoma»ning zukko o'quvchisi teran anglay oladi. Chunki, Sulton Ibrohimharakatidagi bu o'zgarishlar, tashvish va iztirobli holatlar muallif tomonidan yuksak badiiyat bilan ifodalagan.

“Boburnoma”da muallifning Ibrohim Lo'diy ustidan g'alaba qozongandan keyingi faxriya tarzida bayon qilingan «ichki nutqi» mavjud bo'lib, unda g'olib Boburning bu yurtda qo'lga kiritgan yutuqlari, kurashlar natijasida chekkan azoblari, bu zahmatlar evaziga qo'lga kiritgan mulklari, shon-

sharafi va g'oliblikdan shodlanib, bildirgan ichki nidosi quyidagicha beriladi: «... Bhiradin Biharg'acha afg'on tasarrufida edi, podshohi Sulton Ibrohim edi. Viloyat hisobi bila besh lak cheriki bo'lmoq kerak edi. Ul fursatta yurub, umarosi muxolafat maqomida edilar....Sulton Ibrohimdek qalin cheriklik va vase' mulkluk podshoh bila ro'baro' bo'lduk. Tavakkulimizga yarasha Tengri taolo ranj va mashaqqatimizni zoyi' qilmay, mundoq zo'r g'animni mag'lub qilib, Hindustondek keng mamlakatni maftuh ayladi. Bu davlatni o'zumizning zo'r va quvvatidin ko'rmasbiz, balki Tengrining mahzi lutf va shafqatidindur va bu saodatni o'zumuzning sa'y va himmatidin bilmasbiz, balki Tengrining ayni karam va inoyatidindur» [1: 195].

Bu o'rinda, garchi Bobur kamtarlik bilan, komil musulmon sifatida barcha g'alabalarining bosh sababchisi Olloh ekanligini qayta-qayta takrorlasa ham, agar uning o'zida bu g'oliblikka azm bo'lmasa, shijoat va g'ayrat bo'lmasa, murodiga yetishi mushkil edi. Boburning bu nidosini biz aslicha qabul qilib, uning qalbida Ollohga bo'lgan yuksak e'tiqod mustahkam o'rnatilgan, birzum bo'lsa ham aslo kam bo'lmaganligi, o'zining muvaffaqiyatlarini ana shu e'tiqod tufayli ishonch va sadoqat bilan izhor qilganligi ham unga maqsadiga ershish baxtini nasib etgan edi.

“Boburnoma”da hind askarlarining orasida Bobur tomonidan tasvirlangan haqiqiy fidoiylar ham borki, ular o'z mamlakatlari, yurtlarini Bobur lashkarlaridan mardonavor himoya qilganlar. Shu bilan birga, Bobur lashkarlari orasida vahimaga tushish, dushman harbiy kuchini aslidan ko'p, deb gap tarqatadiganlar ham bo'lgan. Bobur bu kabi jangchilariga nisbatan shafqatsiz munosabatda bo'lgan, ularni jang maydonida ruhiy tetikligini saqlash, dushman hiylasiga berilmaslik borasida jiddiy ish olib borgan: «Qarovulliqqa borg'onlar xabar yetkura olmaslar, balki qo'rg'ong'a ham kira olmaslar. Qo'rg'on eli qo'rg'ondin yiroqroq va besurfaroq chiqarlar. Yog'iy zo'rroq kelib, bularni durbatur. Sangarxon janjuha anda shahid bo'ldi. Bu g'avg'oda Kattabek jibasiz-o'q chopib chiqar. Bir kofirni yayoqlatib olur mahalda Kattabekning bir navkarining qilichini olib, Kattabekning kitfig'a-o'q chopar. G'alaba tashvishlar tortti. Raana Sangaaning g'azosid kela olmadi. Necha mahaldin so'ng yaxshiroq bo'ldi. Vale ma'yubroq bo'lubtur. Qismtoy va Shoh Mansur barlos va har kimki, Bayanadin keldi, bilmon qo'rqonlarimu edi, yo elni qo'rqutqonlarimu edi: Kofirning cherikini jald va jarrorliq bila asru ko'p sitoyish va ta'rif qildilar» [1: 219].

Bunda Bobur lashkarlarining ruhiy holatiga alohida e'tibor berib, bu tushkunlikni bartaraf etish uchun kurashganini bayon etish bilan birga, lashkarning ichki dunyosi, ruhiy kechinmalari haqida ham ma'lumot bermoqda. Albatta, Boburning o'zi ta'kidlaganidek, lashkariga ham oson emasdi. Begona yurt, nomuvofiq ob-havo, begona til kishilarining ruhiy holatiga ta'sir etmasdan qolmasdi. Shunga qaramasdan, Boburning rostbayonligi ustun kelib muxolifat askarining payt poylab, «Kattabekning bir navkarining qilichini olib» Boburning bir layoqatli bekiga zarba berishi, hatto uni «g'azo» kabi o'sha davrda juda muhim bo'lgan jangdan quruq qoldirganini tasvirini bergan muallif asarida realistik tasvirga keng o'rin bergan, mazkur voqeaga badiiy tus berib, raqib askari shijoatini ko'rsatgan bo'lsa, ikkinchi tomondan asarning shu o'rnida lashkarlarining dushman qo'shinlarini aslidan ko'p deb gap tarqatgan, lashkar orasiga tahluka solishga harakat qilgan o'z safdoshlarining kamchiligini ham ochib beradiki, bu muallifning asarda rostbayonlikni shior qilishining yana bir namunasi.

Boburning Hindistondagi faoliyatida, asosan uning g'oliblik davri ko'zga tashlanadi. Amir Temur tasarrufiga kirgan yerlarga egalik qilish, buyuk bobosi saltanatini bor bo'y-basti bilan qaytadan tiklash asl maqsadi bo'lgan Bobur, butun harbiy salohiyatini ana shu maqsadga sarflaydi, bu yo'lida to'g'anoq bo'lgan raqiblarga, hatto temuriy shahzodalarga qarshi ayovsiz kurash olib borishiga ham to'g'ri keladi. Hindistonda Chanderiy viloyati uchun olib borilgan jangning tasviri “Boburnoma”dagi eng jonli, realistik lahzalardan iborat bo'lib, unda muallif yuksak badiiy mahoratini namoyon etgan. Bu tasvir, eng avvalo, hind xalqining o'z Vataniga bo'lgan muhabbati, unga sodiqligi, ushbu yo'lida hech narsadan qaytmasligi kabi jihatlarini yuksak badiiyat bilan tasvirlab bergan. Ikkinchi tomondan, bunday epizodlar asarda anchagina bo'lib, Boburning tarixiy voqealarni qanday bo'lsa boricha aks ettirish, ahd qilgan rostbayonligiga sodiq qolish, agarda bunday tasvirlar uning jang maydonidagi harakatlarining g'oyasiga ma'lum darajada zid bo'lsa ham, dushmanlarining ruhiy tetikligi, tug'ilgan yurtiga muhabbati bois Bobur lashkarlariga asir tushgandan ko'ra o'limni

afzal ko'rishlarini hayotiy tasvirlab berishi katta jasorat sirasiga kiradi. Bunday lahzalar "Boburnoma"ning shuhratin yanada oshirgan, muallifning badiiy mahoratini yaqqol ko'rsatib bergan.

Bunda Bobur raqib tomoni bo'lgan hindlarning ruhiy holati, jang maydonida murakkab sharoitda ham o'zlarini tuta bilishlari, o'limga mardonavor borishlari, o'zlari emas, xotinlari, farzandlarini ham g'olib Bobur lashkarlariga asir tushishidan ixtiyoriy o'limni afzal ko'rganliklari juda jonli, hayotiy ifodasini topgan. Ushbu satrlar g'olib Boburning shu lahzadagi g'alabasini ko'rsatsa ham, ma'naviy g'oliblik hind xalqi tomonida ekanligini, hind xalqi uchun begona yurtlarga kirib kelgan lashkarlarga munosabatini bildirgan.

Ikkinchi tomoni, Boburning bu tasviri go'yo tarixiy asarni emas, yuksak badiiy nasr namunasini ko'z o'ngimizda gavdalanitiradi. Muallif hind lashkarlarining ruhiy holatini, o'limga tik boqib, uni qahramonlarcha qabul qilib, ruhiyatlarida hech qanday o'zgarish zohir bo'lmaganini «oldururlarini jazm qilib, xotunlarini tamom chopqulab, o'lturub, o'zlariga o'lumni ko'rub, yalang'och bo'lub, urushqa kirmishlar», degan jumlarlar orqali tasvirlaydi. Matndagi «oldururlarini jazm qilib, xotunlarini chopqulab, o'lturub, o'zlariga o'lumni ko'rub, «yalang'och bo'lub, urushqa kirmishlar», «ushbu havolida aksar bir-birlarini o'lturubtur», «aksar bu dastur bila do'zaxqa bordi», kabi jumalarda esa hind lashkarining ruhiy holati, ichki kechinmalari o'ta hayotiy ifodasini topgan: «Andak fursattin so'ngra kofirlar tamom yalang'och bo'lub kelib, urusha kirishtilar. G'alaba elni qochurub, fasildin uchurdilar. Bir necha kishini chopqulab, zoyi' qildilar. Fasilning ustidin bot borg'onlarining jihati bu ekindurkim, oldururlarini jazm qilib, xotunlarini tamom chopqulab, o'lturtub, o'zlariga o'lumni ko'rub, yalang'och bo'lub, urushqa kelmishlar. Oxir to'sh-to'shdin zo'r qilib, fasil ustidin qochurdilar. Ikki yuz-uch yuz kofir Mediniy Ravning havolisig'a kirdi. Ushbu havolida aksar bir-birlarini o'lturubtur. Andoqkim, birisi bir qilichni olib turubtur, o'zgalari birar-birar rag'bat bila bo'yunlarini uzotib turubtur. Aksar bu dastur bila do'zaxqa bordi» [1: 235].

Bobur yuqoridagi matnda hind lashkari bilan sodir bo'lgan, kishi tasavvur qilishi mushkil ruhiy holatni keltiradi. Bunda adib hind lashkarining ruhiy holatini yuksak darajada tabiiy, hayotiy tasvirlab beradiki, unda vatan himoyasi yo'lida jonini ham ayamaydigan kishilarning umulashma obrazi yaratilgan. Mantiqan qaraganda, o'limga jon-jahdi bilan tik boruvchi shaxs bo'lmasa kerak. Bobur hindlarning vatanparvarligini ko'rsatish uchun ularning «rag'bat» bilan o'limni qarshi olishlarini tasvirlamoqda. Bu so'z hindlarning ichki olami, o'limni pisand qilmasligi, ruhiy holatida sodir bo'lgan bu o'zgarishlarni taqdiri azalning hukmi sifatida qabul qilganligini so'z ta'siri orqali ifodalaganki, uning badiiy mahoratidan darak beradi: «Aksar bir-birlarni o'lturubtur. Andoqkim, birisi bir qilichni olib turubtur, o'zgalari birar-birar rag'bat bila bo'yunlarini uzotib turubtur», «oldururlarini jazm qilib, xotunlarini chopqulab, o'lturub, o'zlariga o'lumni ko'rub, yalang'och bo'lub, urushqa kirmishlar», jumlarida Bobur gapda qator kelgan so'zlar orqali so'z mantiqini kuchaytirmoqda. Har bir so'z oldin kelgan so'zning ta'sir kuchini oshirib, bu urush dahshatini o'quvchiga real hayotda sodir bo'lganidek ta'sirli va ishonarli ifodalab bermoqda.

Xulosa qilib aytganda, "Ona yeridan ta'qib ostida ajrab, Hind yerida qo'nim topgan Bobur ijodiga ko'chgan ruhiy kechinmalarida davrning beshafqat qonunlari o'z kuchida qolaverdi. Balki xuddi shu sabablardandir, Bobur boshida toji, ostida taxti bo'la turib «noraso dunyo», adolatsiz «taqdiri azal»ning nayranglariyu jamiyatning noshudliklariga befarq qarolmay, u ham hamma taraqqiyparvar ijodkorlar singari o'z zamoniga sig'madi» [6: 107].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. Тошкент. Шарқ. 2002.–335 б.
2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. Тошкент.: Шарқ. 2014. – 744 б.
3. Йўлдошев С, Усмонов М, Каримов Р ва бошқалар. Янги ва энг янги Ғарбий Европа фалсафаси. Тошкент: «Шарқ», 1992.
4. Жалилов С. Бобир ва Юлий Цезар. Тошкент.: «Янги аср авлоди». – 192 б.
5. Жўраев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари. Тошкент: «Маънавият», 2008. – 227 б.
6. Низомиддинов Н.Ғ. Буюк бобурийлар тарихи (XVI-XIX аср). Монография. Тошкент.: Fan va texnologiya, 2012 йил. – 516 б.
7. Сулаймонов И. Ғолиблик сурури, мағлублик изтироблари. Монография. Самарқанд, 2019 йил. – 220 б.

QISSA JANRI TABIATI VA UNING BADIYLIK MODUSI

S.A.Suleymanova, katta o'qituvchi, PhD, Alfraganus universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada qissa janrining tabiati, uning tarixiy ildizlari va badiiylik modusi ko'rib chiqilgan. Qisqa hajmli, lekin mazmunan boy janr sifatida qissa insonning ichki kechinmalari va ijtimoiy muammolarni ta'sirchan tarzda yoritadi. Maqolada qisqa va dramatik syujetlar, qahramonlar psixologiyasi, til vositalarining ahamiyati hamda janrning estetik xususiyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, qisqa hajmda keng mazmunni ifodalash orqali o'quvchi dunyoqarashiga ta'sir ko'rsatish imkoniyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Qissa, badiiylik modusi, qisqa syujet, ramzlar, estetik ta'sir, tarixiy ildizlar, janr tabiati.

Аннотация. В данной статье рассмотрены природа жанра рассказа, его исторические корни и модусы художественности. Рассказ как краткий, но содержательный жанр ярко отражает внутренние переживания человека и социальные проблемы. Анализируются драматизм сюжета, психология персонажей, роль языковых средств, а также эстетические особенности жанра. Освещены возможности влияния на мировоззрение читателя через лаконичное выражение глубокого содержания.

Ключевые слова: Рассказ, модус художественности, краткий сюжет, символы, эстетическое воздействие, исторические корни, природа жанра.

Abstract. This article explores the nature of the short story genre, its historical roots, and its artistic modality. As a concise yet rich genre, the short story vividly conveys human emotions and societal issues. The study analyzes dramatic plotlines, character psychology, the importance of linguistic tools, and the aesthetic characteristics of the genre. Additionally, it highlights the potential to influence readers' perspectives through the compact yet profound expression of meaning.

Key words: Short story, artistic modality, concise plot, symbols, aesthetic impact, historical roots, genre nature.

Kirish. Adabiyot inson tafakkuri, tuyg'ulari va madaniyatining ifodasi sifatida, jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida alohida o'rin tutadi. Unda insonning ruhiy olami, hayotiy voqealar va ijtimoiy muammolar badiiy shaklda aks etadi.

Qissa janri esa adabiyotning muhim turlaridan biri bo'lib, unda muxtasarlik va ta'sirchanlik birlashib, o'quvchiga katta ruhiy ta'sir o'tkazish imkonini beradi.

Qissa janri nafaqat voqea va hodisalarni hikoya qilish, balki insonning ichki dunyosi, uning his-tuyg'ulari va falsafiy qarashlarini chuqur aks ettirishga qaratilgan. Bu janrning tarixiy ildizlari xalq og'zaki ijodiyotiga borib taqaladi, undagi o'ziga xoslik esa adabiyotdagi boshqa janrlardan ajratib turadi.

Hozirgi kun adabiy jarayonida ham qissa janrining ahamiyati kamaymagan, aksincha, turli davr va xalqlar adabiyotida uning yangi shakl va yo'nalishlari rivojlanmoqda. Ushbu maqolada qissa janrining tabiati, uning estetik xususiyatlari va badiiylik modusi tahlil qilinadi.

Bu orqali janrning adabiyotda tutgan o'rni va ahamiyatini yanada chuqurroq tushunish maqsad qilingan.

Adabiyotning turli janrlari orasida qissa o'ziga xos o'rin tutib, o'quvchining hissiyotlari va fikrlash dunyosiga ta'sir etuvchi kuchli vosita hisoblanadi. Qissa janri nafaqat badiiy asar sifatida, balki ma'naviy, axloqiy va falsafiy g'oyalarni yoritishning samarali shakli sifatida ham muhim ahamiyatga ega. Unda insonning ichki dunyosi, hayotiy tajribasi va jamiyatdagi mavqei muxtasar va ta'sirchan tarzda aks ettiriladi.

Qissa janrining tarixi xalq og'zaki ijodiyotiga borib taqaladi, bu esa uning ijtimoiy-tarixiy ildizlarini ko'rsatadi. Har bir xalqning madaniy va tarixiy an'analarida qissa janri muayyan o'rin tutib, zamon o'tishi bilan turli shakllar va mazmunlar orqali rivojlanib borgan. Bugungi kun adabiyotida ham qissa o'zining universal xususiyatlari tufayli dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Ushbu maqolada qissa janrining tabiati, uning estetik xususiyatlari va badiiylik modusi tahlil qilinadi. Shuningdek, qissaning adabiy jarayondagi o'rni va uning o'quvchiga ruhiy va ma'naviy ta'siri xususida fikr yuritiladi. Maqolaning asosiy maqsadi — qissaning badiiylik xususiyatlarini chuqurroq ochib berish orqali uning janr sifatidagi mohiyatini tushunishga yordam berishdir.

Qissa janrining ildizlari xalq og'zaki ijodiyotiga borib taqaladi, u insonning ijtimoiy va ma'naviy tajribasini saqlash, uzatish vositasi sifatida paydo bo'lgan. Xalq og'zaki ijodiyotidagi afsona, doston, hikoya va latifalar qissaning shakllanishiga asos bo'lib xizmat qilgan. Turli xalqlarda u turlicha ko'rinish va xususiyatlarga ega bo'lsa-da, uning umumiy mazmuni — hayotiy voqealarni muxtasar, ramziy va ta'sirchan shaklda bayon qilish orqali axloqiy va ma'naviy qadriyatlarni yoritishdan iborat bo'lgan.

Islom olamida qissa janrining rivojlanishi Qur'oni Karimdagi qissalar va islom ulamolarining ma'naviy-axloqiy tarbiyaga qaratilgan asarlari bilan bog'liq. Qur'onning o'zida turli payg'ambarlar va ularning hayot yo'liga oid qissalar bor, ular islomiy qissa janrining asosiy ilhom manbai bo'lgan. Bular insonlarning axloqiy qadriyatlari, sabr, taqvo va hayot haqiqatlari haqida mulohaza yuritishga undagan.

Sharq adabiyotida qissa janri alohida o'rin tutib, mashhur allomalar va shoirlar ijodida rivojlangan. Xususan, Alisher Navoiyning "Xamsa"sidagi qissa shaklidagi hikoyalar insonning axloqiy jihatlarini ochib berishda muhim ahamiyatga ega. Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asaridagi muxtasar voqealar va falsafiy mulohazalar qissaning badiiy xususiyatlari bilan hamohangdir.

O'zbek xalq og'zaki ijodiyotida qissa janri latifalar, xalq dostonlari va hikoyalarda keng namoyon bo'lgan. Masalan, "Alpomish" dostonidagi voqealar muxtasarlik va dramatism jihatidan qissa janriga xos xususiyatlarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, xalq og'zaki ijodida sodda, lekin mazmunli hikoyalar orqali kishilarga axloqiy saboq berish an'anasi mavjud bo'lgan.

Zamonaviy adabiyotda qissa janri modern va postmodern elementlari bilan boyitilib, yangi mavzular va g'oyalarni qamrab olmoqda. Insonning shaxsiy tajribasi, ichki kechinmalari va zamonaviy jamiyat muammolari qissa janrining zamonaviy shakllarida namoyon bo'lmoqda. O'zbekiston yozuvchilari ijodida qissaning milliy an'analar va zamonaviy estetika bilan uyg'unlashgan ko'rinishlari kuzatiladi.

Qissa janrining tarixiy ildizlari juda qadimiy bo'lib, u inson tafakkuri va tuyg'ulari taraqqiyotining muhim bosqichlarini aks ettiradi. Xalq og'zaki ijodiyoti, islomiy madaniyat va o'rta asrlaradabiyotida shakllangan bu janr o'zining ahamiyatini hech qachon yo'qotmagan. Zamonaviy davrda esa qissa yangi shakl va mazmun bilan boyib, adabiyotning universal janri sifatida rivojlanmoqda.

Qissa janri o'zining mazmun-mohiyati, shakl va g'oyaviy xususiyatlari bilan adabiy janrlar orasida alohida o'rin tutadi. Unda muxtasarlik, ta'sirchanlik va ramziy ma'nolar o'ziga xos uyg'unlikda namoyon bo'ladi. Qissa inson hayotining turli qirralarini, ichki kechinmalarini va ijtimoiy muammolarini muxtasar shaklda ifoda etadi. Janrning tabiati quyidagi asosiy jihatlarida namoyon bo'ladi: Qissa janrida voqealar qisqa, lekin to'liq mazmunli shaklda ifodalanadi. Syujetda ortiqcha tafsilotlardan voz kechilib, asosiy g'oya yoki tuyg'u markaziy o'rin tutadi. Muxtasarlik qissaning ta'sirchanligini oshirib, o'quvchini hayratda qoldirishga yordam beradi. Shu bilan birga, muxtasar hajm o'quvchiga badiiy asarning umumiy mazmunini tushunib olish imkonini beradi.

Qissa janrining muhim xususiyatlaridan biri qahramonlarning ichki dunyosini chuqur va ta'sirchan tarzda aks ettirishdir. Qissa qahramonlari ko'pincha hayotning chuqur muammolari, shaxsiy kechinmalar va ruhiy iztiroblar bilan to'qnashadi. Ularning ichki ziddiyatlari qissa syujetining asosiy harakatlantiruvchi kuchiga aylanadi.

Qissa janrida ko'pincha voqealar va qahramonlarning harakatlari ortida simbolik ma'nolar yashirin bo'ladi. Qahramonning hayot yo'li yoki bitta voqea orqali kengroq ijtimoiy yoki ma'naviy mazmun ifoda etiladi. Bu qissani nafaqat sodda hikoya, balki falsafiy yondoshuvni talab etuvchi asarga aylantiradi.

Qissada hikoya qilish uslubi sodda, lekin ta'sirchan bo'lib, o'quvchiga voqealarni yaqindan his qilish imkonini beradi. Hikoyachi ovozi ko'pincha ohangli va samimiy bo'lib, o'quvchi bilan bevosita aloqa o'rnatadi.

Qissa janrining tabiati muxtasarlik, his-tuyg'ular ifodasi va ramziylik bilan ajralib turadi. U insonning ruhiy dunyosi va ijtimoiy voqeliklarning muxtasar ifodasi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Qissaning asosiy xususiyati — uning oddiy, lekin ta'sirchan bo'lishida. Bu janr adabiyotda insonning ichki kechinmalari va hayotiy tajribalarini yetkazish uchun ajoyib vosita sifatida dolzarbligini saqlab kelmoqda.

Qissa janridagi badiiylik modusi Qissa janri adabiyotning ta'sirchan va serqirra janrlaridan biri bo'lib, unda badiiylik modusi o'ziga xos qirralarda namoyon bo'ladi.

Badiiylik modusi — bu asardagi estetik ta'sirni ta'minlaydigan usullar va elementlar majmuasi bo'lib, qissaning mazmuni, shakli va o'quvchiga yetkazuvchi ta'sirini belgilaydi. Qissa janrida badiiylik modusi quyidagi jihatlarda ko'zga tashlanadi: Qissa janrida til vositalari juda muxim o'rin tutadi.

Mazmunni muxtasar ifodalash uchun sodda, biroq o'ta ta'sirchan til qo'llaniladi. Quyidagi til xususiyatlari badiiylik modusini oshiradi: Simvollar va metaforalar: Qahramonlar harakatlari yoki voqealar ramziy ma'nolar bilan boyitiladi. Masalan, tabiat tasvirlari qahramonning ichki holatini aks ettirishi mumkin.

Tashbehtar va epithtar: Bular qissaning estetik va hissiy ta'sirini kuchaytiradi.

Qissaning badiiylik modusida qahramonlarning ichki kechinmalari markaziy o'rin tutadi. Ularning tuyg'u va his- tuyg'ularini chuqur ifoda etish uchun psixologik tahlil uslublari qo'llaniladi. Bunday yondashuv o'quvchiga qahramonning ruhiy holatini chuqur his qilish imkonini beradi.

Qissa janridagi badiiylik modusi, avvalo, syujetning dramatik jihatlari bilan bog'liq. Quyidagi elementlar bu jarayonni ta'minlaydi: Kutilmagan burilishlar: Bu o'quvchining qiziqishini saqlab qolishga yordam beradi.

Qisqa, biroq shiddatli vaziyatlar: Qissaning ta'sirchanligi uchun muhim. Vaqt va makonni ifoda etish Qissada vaqt va makon elementlari oddiy, lekin ahamiyatli tarzda aks etadi. Ular orqali voqealarning mazmuniy va estetik ta'siri kuchaytiradi: Vaqtning muxtasarligi: Voqealar qisqa davr ichida, lekin chuqur dramatism bilan aks ettiriladi.

Qissa janridagi badiiylik modusi uning muxtasarligi, ta'sirchan tili va chuqur g'oyaviy mazmunida namoyon bo'ladi. Unda insonning ichki dunyosi, tuyg'ulari va ijtimoiy hayot dramatism bilan aks ettiriladi. Qissaning badiiylik modusi o'quvchiga nafaqat estetik zavq berish, balki uni fikrlashga, tuyg'ularini chuqur anglashga chorlaydi. Shu bois qissa janri adabiyotda ham estetik, ham ma'naviy ahamiyatga ega.

Xulosa. Qissa janri o'zining muxtasar, ta'sirchan va ko'pqirrali xususiyatlari bilan adabiyotning muhim va universal janrlaridan biri hisoblanadi. U xalq og'zaki ijodiyotidan tortib, zamonaviy adabiyotgacha turli bosqichlarda rivojlanib, inson tuyg'ulari va fikrlarini ifoda etishning samarali vositasi sifatida namoyon bo'ldi.

Qissa janrining tabiati uning muxtasarligi, qahramonlarining ichki dunyosi va voqealarning ramziyligi orqali o'z aksini topadi. Bu janr nafaqat voqealarni hikoya qilish, balki inson hayotining chuqur ma'naviy va axloqiy jihatlari ochib berishda alohida o'rin tutadi.

Unda tilning ta'sirchanligi, dramatism, vaqt va makonning uyg'unligi kabi badiiylik modusi elementlari orqali o'quvchini nafaqat o'ylashga, balki his qilishga chorlaydi.

Zamonaviy qissa janri o'zining tarixiy ildizlaridan ilhom olgan holda, yangi mavzular, uslublar va g'oyalarni qamrab olib, hozirgi jamiyat muammolarini o'ziga xos tarzda yoritmoqda. Shu bilan birga, qissa janri insonning ma'naviy olamini boyitish, estetik zavq bag'ishlash va ijtimoiy hayotni tushinishda muhim rol o'ynashda davom etmoqda.

Qissa janrining shiddatli rivoji uning adabiy jarayondagi ahamiyatini yanada oshirib, uning badiiy qudrati va estetik imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi. Bu esa uni adabiyotdagi eng dolzarb va bardavom janrlardan biri sifatida saqlab qolishini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Айни, А. "Қисса ва унинг бадий хусусиятлари".

2. Навоий, А. "Хамса".
3. Расулов, И. "Ўзбек адабиётида қисса жанрининг ўзига хослиги".
4. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. *Adabiyotshunoslik lug'ati*. – Toshkent: Akademnashr, 2010.
5. Bobur Zahiriddin Muhammad. *Boburnoma*. – Toshkent: Yozuvchi nashriyoti, 1993.
6. Saidov U. *Qissa janrining badiiy xususiyatlari va evolyutsiyasi*. – "Filologiya masalalari" jurnali, 2021, №3, 45–52-betlar.
7. Kundera M. *The Art of the Novel*. – New York: Harper & Row, 1988.

UO'K 80 (07)

FARIDIDDIN ATTORNING "ILOHIYNOMA" ASARI KOMPOZITSION- STRUKTURAVIY MODELI VA PAYG'AMBARLAR OBRAZLARI TIZIMINING POETIK-FALSAFIY KONSEPSIYASI

N.Tilakova, erkin izlanuvchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Farididdin Attorning "Ilohiynoma" asarining kompozitsion-strukturaviy modeli va undagi payg'ambarlar obrazlar tizimi ilmiy asosda tahlil qilinadi. Asarda Odam, Nuh, Ibrohim, Muso, Iso, Yusuf, Sulaymon va Muhammad (s.a.v.) obrazlari inson ruhining kamolot yo'lini ifodalovchi ramziy timsollar sifatida talqin etiladi. Ushbu obrazlar orqali Attor insonni nafs, shubha va gumondan ilohiy haqiqat sari yetaklaydi. Maqolada "Ilohiynoma"ning poetik struktura va semantik qatlamlari, hikoyatlararo kompozitsion bog'liqlik, tasavvufiy poetik konsepsiya hamda gnoseologik izlanishlarning badiiy ifodasi tahlil etilgan. Tadqiqotda qiyosiy, strukturaviy, hermenevtik va poetik tahlil metodlaridan foydalanilgan.

Kalit so'zlar: Attor, "Ilohiynoma", kompozitsiya, struktura, Odam, Nuh, Ibrohim, Muso, Iso, Yusuf, Sulaymon, Muhammad (s.a.v.), tasavvuf, poetik konsepsiya.

Аннотация. В статье исследуется композиционно-структурная модель и система пророческих образов в произведении Фаридиддина Аттар «Илахи-нама». Образы Адама, Нуха, Ибрахима, Мусы, Исы, Юсуфа, Сулеймана и Мухаммада (с.а.в.) трактуются как символические отражения этапов духовного совершенствования. Через них автор изображает путь человеческой души от материальных желаний к постижению божественной истины. Анализируются поэтическая структура, сюжетная целостность и суфийская философская концепция произведения с применением сравнительного и герменевтического методов.

Ключевые слова: Аттар, «Илахи-нама», композиция, структура, пророческие образы, суфизм, поэтическая концепция.

Abstract. This article examines the compositional-structural model and the system of prophetic images in Fariduddin Attar's *Ilahi-nama*. The prophets Adam, Noah, Abraham, Moses, Jesus, Joseph, Solomon, and Muhammad (peace be upon him) are interpreted as symbolic reflections of the stages of spiritual perfection. Through their images, Attar represents the human soul's journey from material desire toward divine truth. The study focuses on the poetic structure, narrative coherence, and Sufi philosophical concept embodied in the text. Comparative, structural, and hermeneutic methods are applied to reveal the work's semantic and metaphysical depth.

Keywords: Attar, *Ilahi-nama*, composition, prophetic images, structure, Sufism, poetic concept, spirituality.

Kirish. Sharq mumtoz adabiyotida tasavvuf inson ma'naviyatining eng oliy ko'rinishi sifatida yuzaga kelgan. Bu adabiy-falsafiy yo'nalish orqali insonning ruhiy kamolot sari sayohati, nafsni poklash, ilohiy haqiqatni idrok etish masalalari yoritiladi. Shu jihatdan, Farididdin Attor ijodi — ayniqsa "Ilohiynoma" asari — Sharq tasavvuf tafakkurining cho'qqisi sanaladi.

Attor "Ilohiynoma"ni XII asrning ruhiy uyg'onish davrida yozgan bo'lib, u insonni nafsdan xalos etuvchi, haqiqatga eltuvchi ilohiy yo'lning badiiy modelini yaratgan. Asar shaklan podshoh va uning o'g'illari o'rtasidagi nasihatli hikoyatlar majmuasi ko'rinishida qurilgan bo'lsa-da, mohiyatan ruhiy kamolotning falsafiy risolasidir.

Attor hikoyatlar tizimini shunday joylashtiradiki, har bir hikoya oldingisining ma'naviy davomini tashkil etadi. U Odamdan Muhammad (s.a.v.)gacha bo'lgan payg'ambarlar obrazlari orqali inson ruhining ilohiy kamol sari bosqichma-bosqich sayohatini ko'rsatadi. Shu ma'noda "Ilohiynoma" — diniy tarix emas, balki **metafizik ruhiy sayohat modeli**, ya'ni "ruhning ilohiy yo'l xaritasi"dir.

Materiallar. Asarning tahlilida Attorning fors-tojik tilida yozilgan "Ilohiynoma" asari asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Asar o'nlab hikoyatlardan tashkil topgan bo'lib, ularning har biri insoniyatning ma'naviy tajribasi va Qur'oniy haqiqatning badiiy talqinidir.

Asarda Odam, Nuh, Ibrohim, Muso, Iso, Yusuf, Sulaymon va Muhammad (s.a.v.) obrazlari bir-birini to'ldiruvchi ruhiy-badiiy pog'onalar sifatida gavdalanadi. Bu obrazlar orqali Attor *****"insonning ichki kosmosi"*****ni ochadi — ya'ni, har bir payg'ambar ma'naviy sayohatning bir bosqichini ramziy tarzda ifodalaydi.

Tahlil jarayonida quyidagi manbalardan ham foydalanilgan:

Abdurahmon Jomiyning "*Nafahat ul-uns*" asari — Attor ijodining tasavvufiy ildizlarini tushunishda;

Alisher Navoiy asarlarida Attorga bergan baholar — badiiy an'anaviy davomiylikni aniqlashda; Qur'on oyatlari va hadislar — payg'ambarlar obrazlarining diniy asosini belgilashda;

Zamonaviy tadqiqotchilar (A. Schimmel, S. Nasr)ning sufiya adabiyot haqidagi izohlaridan — g'oyaviy-mantiqiy tahlilni boyitishda.

Metodlar. Maqolada **hermenevtik, strukturaviy-semantik, qiyosiy, va poetik-falsafiy** tahlil metodlari qo'llanildi.

Hermenevtik metod orqali hikoyatlardagi ramzlar (masalan, podshoh, farzand, yo'l, nur, sayohat) ma'nosini sharhlash imkonini berdi.

Strukturaviy tahlil hikoyatlar o'rtasidagi kompozitsion aloqadorlikni, "boshlanish — o'sish — mukammallik" modelini aniqladi.

Qiyosiy metod orqali Attor konsepsiyasi Navoiy, Jomiy, va Ibn Arabiy qarashlari bilan solishtirildi.

Poetik-falsafiy yondashuv orqali asar tasavvufiy g'oyalar tizimi — *tariqat, ma'rifat, haqiqat, va vahdatul-vujud* bosqichlari bilan bog'lanadi.

Natijalar. Tahlil natijalariga ko'ra, "Ilohiynoma" asarida har bir payg'ambar obrazining o'ziga xos kompozitsion, poetik va falsafiy vazifasi mavjud.

Odam (a.s.) — insonning yaratilish, gunoh, tavba va kechirim orqali ma'naviy tiklanish bosqichini ifodalaydi. U "boshlanish" timsolidir.

Nuh (a.s.) — sabr va iymonning sinovdan o'tishini bildiradi. Uning kemasi "najot"ning metaforik belgisi sifatida keltiriladi.

Ibrohim (a.s.) — sadoqat va ishonchning oliy namunasi. Uning qurbonlik sinovi "nafsnı qurbon qilish"ning tasavvufiy ramzidir.

Muso (a.s.) — ilohiy kalom va haqiqat izlash timsoli. Uning "Tur tog'idagi suhbat"i — ilohiy ma'rifatning eng yuksak bosqichi.

Iso (a.s.) — muhabbat va ruhiy poklanish timsoli. U "ruhning yuksalishi"ni ifodalaydi.

Yusuf (a.s.) — go'zallik va sabrning uyg'un modeli. U "nafs zindoni"dan ruhiy ozodlikka chiqish ramzidir.

Sulaymon (a.s.) — hikmat, adolat va donolik timsoli. U ruhning "komil inson" maqomiga yaqinlashishini bildiradi.

Muhammad (s.a.v.) — mukammal inson, "insan-i komil" timsoli. U barcha bosqichlarni birlashtiruvchi nurdır. Attor uchun u *Haqiqatning yakuniy manzili, vahdat nuridir*.

Munozara. Attor "Ilohiynoma" orqali insonni nafs, jaholat va gumon zanjirlaridan ozod etish falsafasini badiiy shaklda ifodalaydi. Asarning kompozitsion tuzilmasi spiral shaklida bo'lib, har bir hikoya ma'naviy o'sishning yangi bosqichini bildiradi. Bunda payg'ambarlar tizimi "ruhiy evolyutsiya modeli"ni tashkil etadi.

"Ilohiynoma" Attorning boshqa asarlari bilan g'oyaviy jihatdan uzviy bog'liq:

"Mantiq ut-tayr"da — ruhning parvoz va izlanish jarayoni,

“Musibatnoma”da — insonning dard orqali poklanishi,

“Ilohiynoma”da esa — ruhning ilohiy nur bilan to‘lishi.

Bu uchlik Attorning poetik tasavvuf falsafasining uch bosqichini yaratadi: izlanish, sabr, va yoruqlikka yetish.

Xulosa. Farididdin Attorning “*Ilohiynoma*” asari Sharq mumtoz adabiyoti va tasavvuf tafakkurining eng yuksak badiiy-falsafiy namunalaridan biridir. Asar kompozitsion jihatdan mukammal tuzilgan bo‘lib, unda payg‘ambarlar obrazlari inson ruhining ilohiy haqiqat sari yuksalish bosqichlarini ramziy tarzda ifodalaydi.

Odam, Nuh, Ibrohim, Muso, Iso, Yusuf, Sulaymon va Muhammad (s.a.v.) obrazlari ruhiy sayohatning izchil bosqichlarini tashkil etadi. Ushbu tizim orqali Attor “ruhiy evolyutsiya modeli”ni yaratadi — insonning jismoniy mavjudlikdan ilohiy idrok sari o‘tish jarayonini falsafiy asosda talqin etadi.

“Ilohiynoma” hikoyatlarining ichki mantiqi, dialogik kompozitsiyasi va mazmuniy uzviyligi inson qalbining o‘z-o‘zi bilan, ya’ni ruh bilan Haq o‘rtasidagi ichki muloqotni ifodalaydi. Shu bois asar pandnoma emas, balki ruhiy tajriba va ilohiy idrokning badiiy shaklidir.

Attor o‘z asarida Qur’oniylar g‘oyalarni badiiy ifoda orqali yangi falsafiy darajaga olib chiqadi. Nafsnı poklash, sabr, sadoqat, muhabbat, hikmat va ma’rifat kabi tasavvufiy qadriyatlar “Ilohiynoma”ning markaziy g‘oyasini tashkil etadi.

Muhammad (s.a.v.) obrazi — bu asarning nuriy markazi, barcha ruhiy maqomlarning yakuniy mukammalligi va “haqiqat nuri”ni anglash bosqichidir. Shu tarzda, “*Ilohiynoma*” Attor ijodida nafaqat badiiy yuksaklik, balki ruhiy gnoseologiya, ya’ni bilish va mavjudlik falsafasining ma’naviy ifodasidir.

Asar o‘zining falsafiy mazmuni, ruhiy yondashuvi va kompozitsion izchilligi bilan insonni o‘zlikni anglashga, ma’naviy uyg‘onish va ilohiy ma’rifat sari chorlaydi. Shu sababli, **“Ilohiynoma”*ni Sharq adabiy tafakkuridagi eng mukammal ma’naviy-falsafiy konsepsiya sifatida e’tirof etish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Attor, F. (1975). *Ilohiynoma*. Tehron: Nashriyoti Adab.
2. Jomiy, A. (1992). *Nafahat ul-uns*. Toshkent: Fan nashriyoti.
3. Navoiy, A. (1983). *Nasoyim ul-muhabbat*. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti.
4. Schimmel, A. (1975). *Mystical Dimensions of Islam*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
5. Nasr, S. H. (1972). *Sufi Essays*. London: George Allen & Unwin.
6. Abdulbosıt, M. (2018). *Tasavvuf nazariyalari va badiiy tafakkur*. Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi nashriyoti.
7. Qur‘on Karim (Arabcha matn va o‘zbekcha tarjima). (2017). Toshkent: Hilol-Nashr.
8. Ibn Arabi, M. (1980). *Fusus al-hikam* (Arabcha matn, tarjima va izohlar bilan). Qohira: Dar al-Ma‘arif.
9. Trimingham, J. S. (1971). *The Sufi Orders in Islam*. Oxford: Clarendon Press.
10. Al-G‘azzoliy, A. H. (2004). *Ihyo ulum ad-din*. Bayrut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya.

UO‘K 811.11-112

“NE ERUR BU JAHOLAT?” QO‘LLANILGAN BIRLIKLARNING LINGVOMA’NAVİY XUSUSIYATLARI HAQIDA (“ODAMIYLIK MULKI” ASARI)

M.A.Tilavova, o‘qituvchi, Buxoro davlat pedagogika instituti, mustaqil izlanuvchi, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqolada so‘zlarning lingvoma’naviy xususiyatlari hamda Tohir Malikning “*Odamiylik mulki*” asaridagi so‘zlarning lingvoma’naviy xususiyatlari to‘g‘risida so‘z boradi. Ushbu maqolada, “*Odamiylik mulki*” asarida qo‘llanilgan ayrim frazeologik birliklarning lingvo’naviy xususiyatlari haqida fikr yuritilgan. Tildagi ma’nodoshlikning taraqqiyoti, uning o‘ziga xos xususiyati, ularning ma’no ifodaliligi, ixchamligi va boshqa shunga o‘xshash xususiyatlari badiiy asarlar materiallari asosida o‘rganilganda yanada yaqqolroq namoyon bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: lingvoma’naviy xususiyatlar, stilistik xususiyatlar, stilistika, ma’no buyoqdorligi, frazeologik sinonimlar, kontekstual antonimlar.

Аннотация. В этой статье говорится о языковых и духовных свойствах слов, языковых и духовных свойствах слов в произведении Тахира Малика «Достояние человечества». В данной статье рассматриваются языковые особенности фразеологизмов, использованных в произведении «Достояние человека». Развитие семантики языка, его специфика, выразительность значения, лаконичность и другие подобные особенности более ярко проявляются при изучении на материалах художественных произведений.

Ключевые слова: языково-духовные особенности, стилистические особенности, стилистика, смысловая окраска, фразеологические синонимы, контекстуальные антонимы.

Abstract. This article talks about the linguistic and spiritual properties of words, the linguistic and spiritual properties of words in Tahir Malik's "Property of Humanity". This article examines the linguistic features of phraseological units used in the work "Human Property". The development of language semantics, its specificity, expressiveness of meaning, conciseness and other similar features are more clearly manifested when studied using materials from works of art.

Key words: linguistic and spiritual features, stylistic features, stylistics, semantic coloring, phraseological synonyms, contextual antonyms.

Kirish: Dunyodagi barcha tillar ma'lum bir taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tadi. Uning rivojlanishi jamiyat bilan, tafakkur va madaniyat bilan chambarchas bog'liq. Insonning tafakkuri, dunyoqarashi, madaniyati uning tili orqali namoyon bo'ladi. Til va tafakkur, til va madaniyat munosabatlari haqida gap ketganda antropologik tilshunoslik va lingvokulturologiyaga e'tibor qaratish o'rinli bo'ladi. Til ijtimoiy hodisa bo'lish bilan birgalikda shu tildan foydalanuvchi kishilarning, jamiyatning, umuman, millatning o'ziga xos madaniyati-yu ma'naviyatini o'zida aks ettiradi.

Hozirgi kunga kelib tilimizning ma'naviy jihatlarini o'rganish tilshunoslikning alohida sohasiga aylangan hamda ushbu soha tilimizning madaniy-ma'naviy jihatlarini, ushbu jihatlar orqali tilimizga bo'lgan qiziqishni kuchaytirish kabi bir qator masalalarni o'z ichiga oladi. Bu bo'lim "lingvokulturologiya" deb ataladi. Madaniyatshunoslik va tilshunoslik bo'limlarining uyg'unlashuvi orqali yuzaga kelgan bu bo'lim yuqorida keltirilgan bo'limlardan ancha farqli hisoblanadi. Shuningdek, tilimizning lingvoma'naviy xususiyatlarini o'rganuvchi bu soha ustida juda ko'plab tilshunoslar olimlarimiz izlanishlar olib borishgan va hozirda ham olib borishmoqda. Xususan, bu so'zlarimizga A.Nurmonovning "O'zbek tilida lingvokulturologik yo'nalish", N.Mahmudovning "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab", N.Sayidrahimovning "Lingvokulturologiyaning ilmiy asoslanishiga doir ayrim mulohazalar", "Lingvokulturologiyaning komponentlari" nomli maqolalarini, D.Xudoyberganovning "Matnning atropotsentrik tadqiqi" mavzusida gimonografiyasini misol qilib keltirish mumkin.

Tildagi ma'nodoshlikning taraqqiyoti, uning o'ziga xos xususiyati, ularning ma'no ifodaliligi, ixchamligi va boshqa shunga o'xshash xususiyatlari badiiy asarlar materiallari asosida o'rganilganda yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi.

Muhokama va natijalar. Tohir Malik o'zining "Odamiylik mulki" asarining "Ne erur bu jaholat?" bobida jaholat haqida so'z yuritarkan, bu so'zni izohlab, uni vujudga keltiruvchi bir qancha hislatlarni sanaydi va ularning ma'nolarini izohlab beradi hamda turli xil frazeologik birliklarni, shuningdek, fikrlarining isboti sifatida payg'ambarlar, xalifalar va podshohlar haqidagi hikoyatlarni keltirib o'tadi. Quyida ushbu asarda qo'llanilgan freziologik birliklar, so'zlar va ularning ma'nolari haqida so'z boradi.

Yozuvchi tilimizdagi "jaholat", "johillik" atamaları nodonlikni va bu nodonlikni tug'diruvchi bilimsizlikni anglatishini ta'kidlaydi. Johil inson sifatlarini sanar ekan johilning bilaman, deganini ko'ring ko'raman deyishiga o'xshatadi. Bunday kimsalarni jamiyat ichidagi illatga mengzaydi. Ularni tarbiyalash xususida so'z yuritib, keksani tarbiyalamoq-mashaqqat, bo'rini tarbiyalamoq-uni azoblamoq singari til birliklaridan foydalanadi. Shuningdek, ushbu bobda "qalbi xastalanmoq", "qosh qo'yaman, deb ko'z chiqarish", "dard ustiga chipqon", "vaqtni o'ldirmoq", "nafsni ko'kka ko'tarmoq", "nafsga qul bo'lmoq", "ko'nglini yumshatmoq" kabi birikmalardan foydalangan holda ularning ma'naviy sifatleri va xususiyatlarini izohlab beradi. Johillikni paydo qiluvchi omil sifatida

bid'at va xurofotni sanab o'tar ekan, ularning lug'aviy ma'nolari xususida alohida to'xtalib o'tadi va ularga quyidagicha izoh beradi:

"Bid'at-so'zi aynan tarjima qilinsa: "Yangidan paydo bo'lgan odat" degan ma'noni anglatadi. Hazrat Alisher Navoiy asarlarida bu so'zni "yoqimsiz" degan ma'noda ham qo'llaganlar. Yana "bid'ati sayyia" ham derlarkim, bu "Yangi paydo bo'lgan yomon odat" demakdir. Ta'bir joiz bo'lsadinga yot, yangi paydo bo'lgan yoqimsiz odatlar "bid'at" deb belgilangan.

Har bir adib asarning g'oyaviy - badiiy qiymatini oshirish maqsadida tilda mavjud bo'lgan sinonimik birliklardan foydalanadi va turli yo'llar bilan badiiy asar tarkibiga kiritadi. So'z va iboralar bir vaqtning o'zida so'zlovchi fikrining ham va shu fikrning vazifasi, maqsadiga kiradigan barcha ruhiy kechinmalarning ham belgisi sanaladi.

Bundan ko'rinadiki, so'z va iboralar leksik ma'no bilan birga emotsiya, his-tuyg'u, kechinmalarni ham bera oladi. So'z va iboralarning emotsiya va kechinma bildirish darajasi turlicha bo'lib, bunday xususiyat ba'zi so'z va iboralarda aniq, sezilib tursa, ba'zilarida deyarli sezilmaydi. Shuningdek, ko'pgina so'z va iboralar emosional jihatdan o'z ma'no tarkibida baho elementini tashish xususiyatiga ega bo'ladi. Emotsional xususiyatga ega bo'lgan so'z va iboralar so'zlovchi va yozuvchining predmet, voqea-hodisalarga munosabatini yoki turli his-hayajonini bildiradi. Sinonimik birliklardagi stilistik, ma'no buyoqdorligidagi farqlarni yozuvchining o'zi ham yaxshi anglaydi.

Bularni misollar orqali ko'ramiz.

"sevmoq" ma'nosini anglatuvchi *dil bog'lamoq*–*ko'ngil qo'ymoq*–*yaxshi ko'rmoq* fe'l frazemalari ham o'zaro sinonimik qator hosil qiladi: *Odamlar bilan do'stliging o'rtacha bo'lgani ma'qul. Do'stim ko'p deb barchasiga umid bilan dil bog'layvermagin, orqa-oldingga qaragin.* (137-bet)– *Suqrot hakimni o'ldirishga olib borardilar. Shogirdlari zorlig' qilib so'radilar: "Ey hakim, endi o'limga ko'ngil qo'yimishsiz, ayting, sizni qay yerga dafn etaylik?"* Suqrot bu savolni eshitib, *tabassum bilan debdilar*kim: *"Qay yerni ko'nglungiz tilasa, ul joyga dafn eting, jasadim qayda bo'lsa so'ngaklarim unda bo'lg'ay. Siz meni yod qilsangiz bas!* (138-bet)– ***Yaxshi ko'rishning shartlari ko'p. Shulardan biri – janjallashmaslik.*** (47-bet)

"ishq, muhabbat, sevgi" ma'nosini anglatuvchi *ko'ngil ishi*–*yurak dardi*–*dil tori* frazemalari o'zaro sinonim: *O'ylaylik: birov «Mercedes»ni sevadi, unga erishmoq uchun tunu kun harakat qiladi. Tinim bilmaydi. Hatto Olmoniyadagi zavodiga ham borib keladi. Bu – uning ko'ngil ishi. Nafsi shunday buyurdi – qildi. Afsus bilan deymizki: Alloh roziligiga erishish uchun ham shunday intilsa edi...* (40-bet) – *Menga do'stimning ishq bobidagi yurak dardi ma'lum.* (134-bet) – ***Dil torimni tymondan uzmasman.*** (T.Malik)

Asarda quyidagi frazeologik sinonimlar ham uchraydi:

ko'ngli qotgan, yuragi tosh, ko'ngli qattiq: *Tosh ustiga qanchalik ko'p yomg'ir yog'ib suv tushsa-da, o't chiqib ko'karmagani kabi ko'ngli qotgan kishilarga qanchalik o'gitlar qilsang ham quloqlariga olmaslar. O'zlari uchun biror foyda ola bilmaslar.* (14-bet)– *Yana ular uchun ilgari kitob ato etilgan, so'ng payg'ambarlaridan keyingi muddat uzaygach, yuragi tosh kimsalar (ya'ni yahudiy va nasroniylar) kabi bo'lib qolmaslik vaqti kelmadimi?* (4-bet) – *Dard (ishq) ahlining nafasi bir o'tdirki, ko'ngil qattiqni yumshatadi va diydasi qattiq odamni ham yig'latadi.* (36-bet)

boshiga baxt qushi qo'nmoq, omadi chopmoq, ishi yurishmoq: *Payg'ambarimiz (s.a.v.) "Musulmonning uyi jannat bog'idan bir bog'chadir", deganlar. Bundan ibrat shuki, "jannatda o'sgan" qizga uylangan erning boshiga baxt qushi qo'nibdi. Ammo baxt qushi qo'nishi uchun uning o'zi ham jannatda o'sgan bo'lishi kerak.* (103-bet) – *Sen bilan do'stlashganimdan beri baxt-saodat ichida yashayapman, omadim chopyapti.* (133-bet) – *Haqiqiy do'stlarning biri mashriqda, boshqasi mag'ribda bo'lsa ham ishlari yurishib ketdi.* (135-bet)

do'stlik ahdini tuzmoq, adovatga barham bermoq: *Misr hukmdori bilan Rum hukmdori o'zaro kelishib, do'stlik ahdini tuzdilar va oradagi adovatga barham berdilar.* (10-b.)

Asarda turli turkum doirasidagi kontekstual sinonimlar ham uchraydi. Masalan,

qattiq ko'ngil, diydasi qotgan: *Dard (ishq) ahlining nafasi bir o'tdirki, qattiq ko'ngilni yumshatadi va diydasi qotgan odamni ham yig'latadi. Kuyganlarning dami shunday yelki, u manmanlik xashagini sovuradi va jaholat tuprog'ini supuradi.* (36-bet)

Xulosa. Asarda frazeologik ma'nodoshlikning go'zal namunalari mavjud. Yozuvchi ibora tanlashda frazeologik sinonimlarning ma'no xususiyatlari bilan birga ularning stilistik bo'yog'iga ham e'tibor beradi. Chunki sinonimlardagi ana shu stilistik bo'yog' tasviriy xususiyatga ega bo'ladi.

Umuman olganda, frazeologik sinonimlarni Tohir Malik asarlarining barchasida uchratish mumkin. Ular voqea-hodisani aniq tasvirlashda, holatni kuchaytirishda, har bir jihatni detallashtirishda va boshqa talay badiiy-stilistik vazifalarni bajarishda muhim omil bo'lib xizmat qilgan. Adib ushbu birliklardan juda unumli foydalana olganligini namoyish eta bilgan.

Antonimik birliklar matnda aniq seziladi, ularga xos ma'noning aniq va qaysi maqsadga yo'naltirilganligi matn uchun juda muhim sanaladi. Tohir Malikning asl til mahorati uning antonimik birliklardan tasvir tiniqligi, ifodadagi muayyan nuqtaga ro'y berish maqsadlarida foydalanishida yaxshi ko'rinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Tilavova, M. (2024). Linguistic and spiritual characteristics of some phraseological units in Tahir Malik's "Human property". *Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences*, 3(9), 26-30.
2. Alijonovna, T. M. (2024). Phraseologisms related to the word used by Tahir Malik in "Human property". *international journal of european research output*, 3(3), 83-87.
3. Тилавова, М. А. (2024). Феномен синонимии и феномен антонимии во фразеологизмах, используемых в произведении Тахира Малика «Достояние человека». *Tadqiqotlar. UZ*, 37(4), 59-63.
4. Tilavova, M. (2023). Frazеologik polisemiya haqida ba'zi mulohazalar. *Philological issues are in the eyes of young researchers*, 1(1).
5. Тилавова, М. (2024). Фразеологизмы, родственные слову, употребленному Тахиром Маликом в «Человеческой собственности». *Talqin va tadqiqotlar*, 2(3 (40)).
6. Tilavova, M. (2023). Tohir Malikning "Odamiylik mulki" asarida qo'llanilgan frazeologik birliklarning funksional jihati. *Science and innovation in the education system*, 2(5), 197-203

UDC 81.33

WORD FORMATION TRENDS IN DIGITAL COMMERCE TERMINOLOGY

Z.Tukhtasinova, doctoral student, Karshi State University, Karshi

ORCID:0009-0005-1886-1073

Annotatsiya. Ushbu ishda raqamli tijorat sohasida shakllanayotgan yangi terminlarning leksik-semantik va strukturaviy xususiyatlari tahlil etiladi. Asosiy e'tibor so'z yasash usullari — so'z qo'shish, qisqartma, o'zlashma, metaforik nomlash kabi jarayonlarga qaratilgan. Tadqiqotda ingliz tilidan kirib kelayotgan terminlarning o'zbek tiliga moslashuvi, ularning funksional faoliyati va ommalashuvi jarayonidagi tilshunoslik holatlari ko'rib chiqiladi. Ishda raqamli tijoratga oid terminlarning shakllanishi bilan bog'liq til tizimidagi o'zgarishlar aniqlanib, ularning umumiy tendensiyalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: raqamli tijorat, terminologiya, so'z yasash, o'zlashma so'zlar, neologizm, inglizcha atamalar, tilshunoslik, texnologik atamalar, leksik o'zgarish, termin shakllanishi, zamonaviy til jarayonlari

Аннотация. В данной работе анализируются лексико-семантические и структурные особенности новых терминов, появляющихся в сфере цифровой коммерции. Основное внимание уделяется процессам словообразования — словосложению, аббревиации, апроприации, метафорическому наименованию. В исследовании рассматриваются лингвистические аспекты адаптации терминов, пришедших из английского языка, в узбекский язык, их функциональная активность и популяризация. В работе выявляются изменения в языковой системе, связанные с образованием терминов, относящихся к цифровой коммерции, и выделяются их общие тенденции.

Ключевые слова: цифровая коммерция, терминология, словообразование, слова-апроприации, неологизмы, английские термины, лингвистика, технологические термины, лексические изменения, терминообразование, современные языковые процессы

Abstract. This work analyzes the lexical-semantic and structural features of new terms emerging in the field of digital commerce. The main attention is paid to the processes of word formation - word addition, abbreviation, appropriation, metaphorical naming. The study examines

the linguistic aspects of the adaptation of terms coming from English to the Uzbek language, their functional activity and popularization. The work identifies changes in the language system associated with the formation of terms related to digital commerce and highlights their general trends.

Keywords: digital commerce, terminology, word formation, appropriation words, neologism, English terms, linguistics, technological terms, lexical change, term formation, modern language processes

Introduction. In the current era of rapid development of digital technologies, significant changes are taking place in all sectors of economic activity, in particular in the field of commerce. As a result of the transition of traditional forms of trade to the digital environment, the term "digital commerce" (e-commerce) and related vocabulary have actively entered the language. The need to express new concepts arising as a result of the development of this field, in turn, requires the formation and enrichment of digital commerce terminology.

Language development is directly related to technological changes in society, and the emergence of new terms, their adaptation to the national language and popularization are considered one of the current areas of linguistics. In particular, most of the terms emerging in the field of digital commerce are being borrowed from English or new units are being created on the basis of existing word forms. This process, in turn, creates specific trends in lexical and word formation systems.

The terminology of digital commerce analyzes the processes of word formation, their main methods, trends in language adaptation and introduction. This shows how our language is being updated and enriched under the influence of modern technologies. In our country, the tasks of accelerating the processes of digital transformation in all areas by 2030 and thereby strengthening the country's economic power and taking its rightful place in the world community have also been set. In this way, we will clarify the concept of e-commerce.

Electronic commerce (e-commerce, s. "e-commerce") is the organization of trading operations via the Internet. An example of e-commerce is the current largest online auction and store eBay. To date, e-commerce has carried out extensive work in the economy of Uzbekistan and has created the basis for studying the current situation, problems and prospects in the country.

In order to achieve the desired development and prosperity, the need for information technologies (IT) of the world community is growing rapidly. The activation of economic growth, the improvement of the living standards of the world's population are also the result of the penetration of information technologies into our everyday lives. World experience shows that ensuring the free flow of information accelerates the transition to a market economy and creates the basis for increasing social well-being.

Analysis and results. The rapid development of information technologies cannot fail to find its reflection in the economy. The current achievements in the economy, especially in the field of modern marketing, are based on the high level of development and effective use of various segments of information technologies. The economy of Uzbekistan is no exception. As a vivid example, a number of segments of information technologies, such as data transmission networks, information Internet resources and electronic document exchange between them, Internet marketing systems, and the stable development of business and commerce, can be cited. For Uzbekistan, the development of information technologies is of great importance in ensuring new economic relations. However, this process will only occur if there is a certain level of information readiness of society, which is achieved as a result of increasing educational standards in the field of information technologies, the modernization of national telecommunications networks, and the formation of a legal framework.

As a result of the gradual development of the Uzbek economy, the importance of new principles of conducting business, especially e-commerce, has increased significantly. Today, every Internet user has tried to understand the meaning of the word e-commerce. In the US markets, an average of 1.5 - 2 trillion US dollars are traded annually in connection with such activities, which have not yet had time to build their long history.

The term "e-commerce" includes technologies such as EDI (Electronic Data Interchange - electronic exchange of data), e-mail, the Internet, intranet (information exchange within the company)

and extranet (information exchange with the outside world). In turn, the e-commerce system can be divided into three classes:

- By organizing retail trade (business-to-consumer, B2C);
- Establishing relationships with a business partner (business-to-business, B2B);
- Consumer-to-consumer (C2C) commerce.

As e-commerce increasingly expands the range of goods and services, it brings together individuals, businesses, industries, government agencies, and ultimately countries into a single community, allowing partners to interact effectively and seamlessly through information and telecommunications technologies.[1]

The rapid growth of digital commerce (also known as e-commerce) has introduced a wide range of new terms and linguistic innovations. These terms often emerge quickly to capture new concepts, platforms, and business models. Below is an overview of word formation trends in the terminology of digital commerce:

Combining two or more existing words to form a new term. Examples:

E-commerce = electronic + commerce

Dropshipping = drop + shipping

Shopify (brand name derived from "shop" + tech suffix "-ify")

Compounding allows easy identification of the core function or purpose of a term, making it intuitive for users.

Merging parts of two words to create a new one. Examples:

Bricks-and-clicks = bricks (physical store) + clicks (online store)

Frenemy (though more general, used in competitive e-commerce platforms)

Webinar = web + seminar

Infomediary = information + intermediary

Blending adds creativity and often a tech-savvy, modern tone.

Shortening longer words or phrases. Examples:

App from application

Sub from subscription

Micropay from micropayment

Clipped forms are efficient and suited to fast-paced digital environments, especially in UI and mobile communication.

Using the initial letters of words to form abbreviations. Examples:

B2B – Business-to-Business

B2C – Business-to-Consumer

D2C – Direct-to-Consumer

SaaS – Software as a Service

CTA – Call to Action

ROI – Return on Investment

These are widely adopted in digital business communication for brevity and professional tone.

Inventing entirely new words or brand names. Examples:

Etsy – invented name for an online marketplace

Zalando – coined brand name

Amazon – repurposed from the river name

Neologisms create distinct brand identity and are often designed for global recognition and SEO value.

Adding prefixes or suffixes to existing words. Examples:

Prefixes:

E-: e-commerce, e-business

Cyber-: cybershop, cyberbuyer

M-: m-commerce (mobile commerce)

Suffixes:

-preneur: ecopreneur, solopreneur, techpreneur

-ify: Shopify, Gamify

-tech: fintech, martech, edtech

These morphemes highlight technological integration and industry-specific innovation.

Giving new meanings to existing words in a digital context. Examples:

Cart – from physical to virtual shopping cart

Storefront – now often used for online store interfaces

Channel – used for sales or marketing channels rather than physical TV channels

Familiar terms are recontextualized to ease user transition into digital environments.

Digital commerce terminology reflects the fast-paced, innovation-driven nature of the online business world. The trends in word formation—especially compounding, blending, and affixation—demonstrate how language evolves to accommodate new ideas, technologies, and business practices. E-commerce is a process of concluding contracts for the sale of goods and services, and is associated with: tangible and intangible flows, flow services: Intangible flows arise as a result of the direct network transfer of intangible goods (software, building projects, etc.), the direct network execution of tangible services (transport tickets, hotel rooms, etc. orders), financial network reporting with partners (customers, customers, suppliers, subcontractors, banks, etc.), information and telecommunication support for the delivery of tangible services. Such flows constitute a significant, and sometimes very large, part of the total flows as a result of one or another virtual commercial activity. Naturally, the use of electronic means in servicing intangible flows leads to the acceleration of business processes, and, as a result, the development of electronic commerce.

Electronic commerce has its own advantages and disadvantages:

- The speed of information receipt in international transactions increases;
- The production and sales cycle is reduced;
- The cost of information exchange is reduced due to the use of cheap communication tools.

The effective use of information technologies allows the enterprise to establish open relations with consumers, provide partners and customers with timely information about products and services, and create alternative sales channels, for example, opening and creating electronic stores on commercial sites.[6] New trading enterprises are being created on the basis of electronic commerce - electronic stores, due to the high level of competition, new types of services and goods are emerging in them. The main element of electronic commerce is the sale and circulation of goods on the Internet. The circulation of goods should be carried out on the basis of a full range of activities aimed at their sale. These are the development and use of information, advertising activities, and similar activities.[7]

To date, state bodies in Uzbekistan are following the following principles in the development of electronic commerce, widely used in world experience.

- The corporate sector should play an active role in the development of electronic commerce;
- It is not allowed to impose various unjustified restrictions on e-commerce by state bodies;
- State authorities may intervene in the process of e-commerce in order to support entities in this field and improve the legal framework;
- When developing measures to manage e-commerce, state authorities should take into account the specifics of the Internet;
- The process of e-commerce should take place on a global scale, regardless of administrative-territorial divisions and state borders.[2]

It should be noted that, along with the development of e-commerce in Uzbekistan, there are a number of problems that hinder the improvement of this sector. The prompt and accurate solution of these problems is one of the important requirements of today. Because the following issues awaiting solution are widespread in world experience, and their improper resolution may lead to serious crises in this area.

Firstly, the necessary infrastructure is still not sufficiently developed. Below are a few examples:

- The number of providers directly connected to the global Internet network is limited, and as a result, the Internet is delivered to customers through transmission from one provider to another, which, as is known, negatively affects the quality of service.

- The quality indicators of the Internet service provided in the regions are significantly worse than in the capital. As a result of the lack of sufficient conditions for a dedicated connection (ADCL modem), customers use a direct dial-up connection. This, in turn, leads to an insufficient level of service quality.

Secondly, the number of Internet users is such that this situation does not allow creating a large market necessary for engaging in e-commerce (the number of Internet users in Uzbekistan is more than 2.5 million).[3]

Thirdly, the lack of a reliable system that ensures online payments from bank accounts of individuals. We can make payments using plastic cards issued by our banks only using special terminals, while in international experience, it is possible to make payments using plastic cards, through special modules installed for accepting payments, directly in online stores.

The main problem is that online banking services for individuals have not become widespread in Uzbekistan. Online banking allows bank customers to manage their accounts and make payments via the Internet or mobile communication. SMS banking, offered by several banks, is one-sided and is intended only for obtaining information about accounts and transaction history. This is one of the biggest obstacles to the development of e-commerce.[4]

Fourth, there is a lack of sufficient professionalism in the activities of existing online stores. According to data published by the Agency for Communications and Information, as of 01.01.2008, 24 online stores were operating in Uzbekistan.

We propose the following as the main areas of attention in solving the above problems:

- It is necessary to deepen scientific research in the field of e-commerce. Writing scientific works, articles, creating specialized Internet resources, organizing regular forums and conferences, taking into account not only technical, but also economic and legal features of e-commerce in personnel training, will prevent one of the main problems - the shortage of qualified personnel.

- Developing competition in the field of telecommunications services. This will lead to an increase in the quality of services, a decrease in price levels and the creation of certain Internet audiences for e-commerce.

- Ensuring the constant availability of favorable legal conditions for investments in the ICT sector in the specified manner.

- Creation of self-management and experience exchange systems

- Development of the education system on the electronic system

- Ensuring the widespread distribution of information technologies throughout Uzbekistan. The introduction of information technologies not only in regional centers, but also in remote villages will lead to a significant increase in the volume of electronic commerce.

- Effective implementation of the online banking system throughout the republic. This will increase the opportunities for entrepreneurs engaged in wholesale and retail trade to freely trade their goods and services via the Internet. At the same time, this will lead to significant changes in other areas of the banking sector.

It can be safely noted that Uzbekistan, with its high intellectual potential, should not remain on the sidelines of the information technology civilization.[5]

The development of electronic commerce will give the following results for our society:

- The development of electronic commerce will have a positive impact on the structure of the labor market of Uzbekistan. The industrialization of high information technologies will create thousands of new jobs.

- The stabilization of the economy of Uzbekistan, the strengthening of the competitiveness of goods and services, and the simultaneous development of e-commerce will lead to an increase in our export opportunities.

- E-commerce ensures the improvement of the living standards of the population, the development of such areas as marketing and management.

Conclusion. Thus, it should be noted that the opportunities for the development of e-commerce in Uzbekistan are growing from year to year. Its development creates opportunities for our national manufacturers to open new markets and find new customers.[8] The correct course of action in the development of e-commerce will make the economy of Uzbekistan one of the leading representatives of the world market in the future. The correct choice of the right path to solving the existing problems of e-commerce in Uzbekistan will be reflected in the well-being of the people, the progress of our society, and our economic development.

REFERENCES:

1. Qodirova, D. (2022). Terminologiya: nazariyasi va amaliy jihatlar. Toshkent: Ilm Ziyo.
2. Karimov, H. (2021). Raqamli iqtisodiyot va elektron tijorat: lingvistik yondashuv. – “Filologiya masalalari” ilmiy jurnali, №3, 45–52.
3. Crystal, D. (2006). Language and the Internet. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Yuldashev, N. (2019). Zamonaviy texnologiyalar va ularning tilga ta'siri. – “O'zbek tili va adabiyoti” jurnali, №4, 60–66. ISO 1087-1:2000. Terminology work — Vocabulary — Part 1: Theory and application.
5. Alikhanova, Z. (2023). Neologizmlar va ularning o'zbek tilidagi ifodalanish xususiyatlari. Toshkent: O'zR FA Til va adabiyot instituti nashri.
6. Oxford English Dictionary Online. (2024). E-commerce Terminology. www.oed.com
7. Merriam-Webster Dictionary. (2025). Digital commerce & internet terms. www.merriam-webster.com
8. Tapscott, D. (2014). The Digital Economy: Rethinking Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence. New York: McGraw-Hill.

UDC 808.3

PRAGMATIC FUNCTIONS IN RELIGIOUS COMMUNICATION

B.O. Turaxonova, teacher, Uzbekistan State World Languages University, Tashkent

Annotatsiya. Diniy muloqot faqat doktrinal bayonotlarni ifodalash yoki muqaddas tarixni hikoya qilish bilangina cheklanmaydi. Bu — tilning ishontirish, shaxsiyatni shakllantirish va ma'naviy aloqani o'rnatish vositasi sifatida faol ishlatiladigan dinamik jarayondir. Xristian va Islom va'zlari, duolari hamda muqaddas matnlari tahliliga asoslangan sifatli diskurs tahlili orqali diniy notiqlar til yordamida qanday qilib ruhiy harakatlarni amalga oshirishi, hokimiyatni muzokara qilishi va jamoaviy o'zlikni mustahkamlashi o'rganildi. Bu pragmatik dinamikalarni anglash nafaqat lingvistik tahlilni boyitadi, balki diniy tajribani ijtimoiy va kommunikativ hodisa sifatida chuqurroq qadrlash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: diniy muloqot, pragmatika, implikatura, nutq aktlari, presuppozitsiya, diniy diskurs, til va e'tiqod, ma'naviy aloqa, ijtimoiy identifikatsiya, tahlil, diniy nutq.

Аннотация. Религиозная коммуникация не ограничивается выражением догматических утверждений или пересказом священной истории. Данное исследование рассматривает прагматические аспекты религиозного дискурса, сосредотачиваясь на имплицатуре, речевых актах и presupпозиции как ключевых стратегиях создания смысла, выходящего за пределы буквального. Результаты показывают, что прагматические особенности играют решающую роль в понимании того, как религиозные послания побуждают к действию, укрепляют веру и связывают людей с общими системами убеждений. Осознание этих прагматических динамик не только обогащает лингвистический анализ, но и углубляет наше понимание религии как коммуникативного и социального явления.

Ключевые слова: религиозная коммуникация, прагматика, имплицатура, речевые акты, presupпозиция, религиозный дискурс, язык и вера, духовное общение, социальная идентичность, анализ, религиозная речь.

Abstract. Religious communication is not limited to expressing doctrinal statements or recounting sacred history. It is a dynamic process where language functions as a tool of persuasion, identity construction, and spiritual engagement.

The paper explores how religious speakers use language to perform spiritual acts, negotiate authority, and strengthen communal identity. Findings show that pragmatic features are essential to understanding how religious messages inspire action, reinforce belief, and connect individuals to

shared systems of faith. Recognizing these pragmatic dynamics not only enriches linguistic analysis but also deepens our appreciation of religion as a communicative and social phenomenon.

Keywords: pragmatics, religious discourse, speech acts, implicature, presupposition, language and faith, discourse analysis

Religious communication has long been a central component of human culture. From the earliest oral traditions to modern digital sermons, language has served as the bridge between the human and the divine. It shapes how believers conceptualize spiritual truths, relate to one another, and enact their faith in daily life. Religious discourse includes a wide range of communicative forms—preaching, prayer, recitation, ritual speech, and even casual conversation about faith. Each of these forms relies on the intricate relationship between words, context, and shared understanding.

Yet, despite its centrality, religious language cannot be understood only through its literal content. Many utterances that appear descriptive or metaphorical actually perform deeper functions: they exhort, comfort, warn, or bind communities together. For example, when a preacher says, “Let your light shine before others,” the phrase does not simply describe illumination; it functions as a call to ethical action and public witness. Similarly, in an Islamic khutbah, “Those who remember Allah are never alone,” carries not just reassurance but also an implicit moral directive to practice remembrance [1].

In both Christian and Islamic sermons, implicature was found to be a dominant strategy for moral and spiritual persuasion. Religious speakers often avoid direct commands in favor of figurative or suggestive language that invites reflection [4].

For instance, in a Christian context, the phrase “Those who walk in darkness cannot see the path ahead” does not merely describe physical darkness. Listeners infer that “darkness” refers to moral failure or spiritual confusion, and “light” to divine guidance or truth. The preacher’s indirectness allows the audience to derive the moral lesson autonomously, creating a deeper sense of ownership of the message.

Similarly, an Islamic khutbah included the statement: “Success belongs to those who remember their Lord.” While it states a general truth, it also implies a contrast—that neglecting remembrance leads to failure. The implicature here is moral and behavioral rather than informational. The hearer infers what must be done (regular remembrance) without being explicitly told [3].

This reliance on implicature shows that religious communication values interpretive engagement. Listeners are expected to fill in meaning based on shared cultural and theological knowledge, making the process of interpretation itself a spiritual act.

Religious discourse is inherently performative: it not only conveys ideas but performs spiritual and communal actions. Three primary types of speech acts appeared repeatedly in the data: Directives – used to instruct, advise, or urge action: “Repent and be renewed.” “Give charity, for it purifies the heart.”

Directives function as moral guidance, often softened by politeness or collective framing (“let us”) to avoid authoritarian tone.

Commissives – expressing commitment or shared intention:

“We will serve the Lord.” “We will remain steadfast.”

These utterances strengthen communal bonds and articulate faith as collective resolve.

Expressives – conveying emotion, gratitude, or reverence: “Praise be to God.” “Lord, have mercy.”

Expressives connect linguistic form to emotional experience, allowing believers to express inner states in socially recognized ways.

Religious speech acts differ from ordinary ones in that their felicity conditions depend on faith and ritual context. An utterance like “I baptize you” or “May peace be upon you” achieves its effect only within a recognized spiritual setting. Thus, religious communication demonstrates the transformative potential of language—its capacity to turn belief into action and community into covenant [1]. Every reference to “our Creator,” “His mercy,” or “the promise of salvation” implicitly reinforces doctrinal principles without explicitly restating them.

In interfaith or secular settings, however, such presuppositions may not hold. This underscores how religious meaning depends heavily on shared epistemic ground—without it, pragmatic interpretation falters.

The analysis shows that implicature allows religious speakers to communicate profound truths indirectly. Indirection invites contemplation rather than resistance; it allows audiences to interpret messages as personal insight rather than external instruction. In sermons, indirectness softens moral exhortation, encouraging voluntary transformation rather than coercive obedience. [2].

Speech acts in religious contexts do more than perform communicative functions—they enact spiritual realities. When a priest blesses a congregation or an imam proclaims “Peace be upon you,” the words themselves constitute the act.

Presuppositions operate as the silent foundation of shared belief. They form what Foucault might call the discursive formation of a faith community—the set of truths assumed without proof. By constantly invoking these assumptions, religious discourse maintains coherence and reinforces identity. However, this also means that pragmatic understanding is bounded by belief: those outside the faith may miss or misinterpret presupposed meanings.

A key insight from the analysis is that religious discourse achieves its full effect through the interaction of pragmatic strategies. Implicature engages the listener’s interpretive faculties; speech acts mobilize emotion and action; presuppositions ensure coherence and continuity. Together, they create a discourse that is both intellectually and spiritually engaging. This complexity explains why religious language often resists literal translation—it functions as a multidimensional system of meaning [5].

This study has explored how meaning in religious communication extends far beyond the literal. Through the lenses of implicature, speech acts, and presupposition, it has shown that religious discourse functions as a complex pragmatic system. It does not simply describe faith—it enacts it through language.

Religious utterances persuade not by logical argument alone but by inviting inference, performing commitment, and reaffirming shared assumptions. They connect emotion to doctrine, community to conviction. Pragmatic analysis thus reveals that to understand religious language is to understand how people live and express their faith through words.

REFERENCES:

1. Ali, A. (2006). The Qur'an: Text, translation and commentary. Tahrike Tarsile Qur'an.
2. Beek, J. van, & Blommaert, J. (2013). Ritual and rhetoric in religious communication: Studies in honour of the 60th birthday of Professor Jan Blommaert. Leuven University Press.
3. Black, D. (2018). The rhetoric of the gospel: Theological and rhetorical dimensions of Christian preaching. Wipf & Stock Publishers.
4. Goddard, A., & Patterson, L. (2000). Language and gender in the pulpit: A discourse analysis of sermons. *Discourse & Society*, 11(2), 165–184.
5. Kádár, D. Z., & Haugh, M. (2013). Understanding politeness in religious discourse. *Intercultural Pragmatics*, 10(3), 409–431.
6. Leech, G. N., & Short, M. (2007). Style in the language of religion and the Bible. In *Style in fiction* (pp. 240–265). Pearson Longman.

UO’K 811.111

INGLIZ VA O’ZBEK TILLARIDA BOLA TILIDAN AYTLIGAN HAZILLARNI LEKSIK - SEMANTIK MAYDONI

O.O.Tursunpo’latova, magistrant, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, Termiz

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi bolalar hazillarining leksik-semantik maydonlari tahlil qilinadi. Bola hazili, bir qarashda oddiy kulgi bo‘lib tuyulsa-da, aslida til o‘rganish, tafakkurni rivojlantirish va madaniy kodlarni o‘zlashtirishning muhim vositasidir. Maqolada bola tilida uchraydigan fonetik o‘yinlar, semantik nomuvofiqliklar, so‘z o‘yinlari hamda ularning asosida yotgan madaniy va psixologik jarayonlar chuqur tahlil etilgan. Ingliz va o‘zbek tillarida bola hazillarining umumiyliklari va farqlari, semantik guruhlari hamda lingvistik xususiyatlari qiyosiy yondashuvda yoritilgan.

Kalit so'zlar: bola hazili, leksik-semantik maydon, fonetik o'yin, so'z o'yini, semantik nomuvofiqlik, ingliz tili, o'zbek tili, lingvistik analiz, bola nutqi, madaniy kontekst.

Аннотация. В данной статье анализируются лексико-семантические поля детского юмора в английском и узбекском языках. Хотя детский юмор на первый взгляд может показаться простой забавой, на самом деле он является важным инструментом в изучении языка, развитии мышления и усвоении культурных кодов. В статье подробно рассматриваются фонетические игры, семантические несоответствия, игра слов, встречающиеся в детской речи, а также лежащие в их основе культурные и психологические процессы. Сравнительный подход используется для освещения сходств и различий, семантических групп и лингвистических особенностей детского юмора в английском и узбекском языках.

Ключевые слова: детский юмор, лексико-семантическое поле, фонетическая игра, игра слов, семантическое несоответствие, английский язык, узбекский язык, лингвистический анализ, детская речь, культурный контекст

Abstract. This article analyzes the lexical-semantic fields of children's humor in English and Uzbek languages. Although children's humor may seem like simple amusement at first glance, it is in fact an important tool for language acquisition, cognitive development, and the assimilation of cultural codes. The article provides an in-depth analysis of phonetic play, semantic inconsistencies, wordplay found in children's speech, as well as the cultural and psychological processes underlying them. It also presents a comparative approach to the similarities and differences, semantic groups, and linguistic features of children's humor in English and Uzbek.

Keywords: children's humor, lexical-semantic field, phonetic play, wordplay, semantic inconsistency, English language, Uzbek language, linguistic analysis, child speech, cultural context.

Kirish. Til — inson tafakkuri, madaniyati va dunyoqarashining aksidir. Ayniqsa, bola tili — bu lingvistik tizim ichidagi eng tabiiy, samimiy va o'ziga xos qatlam bo'lib, bolalar tilidagi hazillar til o'yini, semantik nomuvofiqlik va fonetik g'aroyibliklar asosida shakllanadi. Bunday hazillar orqali bola atrof-muhitni idrok etadi, muloqotga kirishadi va ijtimoiy tajriba orttiradi. Tilshunoslikda leksik-semantik maydon tushunchasi ma'lum bir ma'nodoshlik, tematik yoki funksional yaqinlik asosida birlashgan so'z va iboralar guruhini anglatadi. Mazkur maqola ingliz va o'zbek tillarida bola tilida ifodalangan hazillarni leksik-semantik jihatdan tahlil qilishga bag'ishlanadi.

Asosiy qism. Hazil bola uchun shunchaki kulgi emas — u idrok, tafakkur va til o'sishining ko'zgusi. Shu nuqtai nazardan olimlar bola hazillarining bilim berishdagi o'rnini quyidagicha izohlaydi: “Bola tafakkuri hazil orqali ijtimoiy hayotga moslashadi [1]” degan Lev Vygotskiy. Bola tafakkuri hazil orqali ijtimoiy hayotga moslashadi. Hazil bolaning ijodiy tafakkuriga zamin yaratadi, chunki u mavjud me'yordan chetga chiqib, yangi assotsiatsiyalar tuzadi. Hazilda bola noodatiy bog'lanishlarni quradi (masalan, mushuk uchsa, bu g'alati, demak, bu orqali “odatiy” tushunchasi mustahkamlanadi). Jean Piagetning fikri, “Bola bilimni tajriba orqali o'zlashtiradi”. “Bola mantiqiy nomuvofiqlikni anglash orqali tafakkur qiladi [2].” Hazil orqali bola voqelik va mantiqni taqqoslab, “noto'g'ri”ni anglab oladi — bu esa kognitiv rivojlanishga sabab bo'ladi. Paul McGhee, “Bola hazil orqali tilni o'rganadi va mustahkamlaydi”, “Bolalar hazili — bu til o'yini bo'lib, u bola so'z tuzilmasini sinovdan o'tkazadigan maydonchadir [3]”, misolda, *peeling/feeling* kabi so'z o'yinlari bolaga fonologik farqlashni o'rgatadi.

Barcha hazil ifoda shakllari orasida aynan so'z orqali ifodalangan hazil tili lingvistlar uchun alohida qiziqish uyg'otadi. Chunki u eng turfa xil tilda ifodalovchi vositalar orqali yaratiladi Hazil — ingliz xalqining milliy dunyoqarashi tarkibidagi asosiy konseptlardan biri bo'lib, uning obrazli-tasviriy xususiyati xalq xotirasida saqlanib qolgan, mehribonlik va kulgili kinoya ohangidagi holatlar, vaziyatlar hamda insonlarga xos muomala namunalari orqali namoyon bo'ladi. Tushunchaviy xususiyati — bu kulgili holatlarga xos belgi va jihatlarni tasvirlovchi ta'riflar majmuasidir. Qadriyat jihatidan, hazil — odam ongidagi nisbatan yengil xavfni ijobiy tuyg'u orqali — ya'ni kulgi vositasida — zararsizlantirish, ruhiy yengillik beruvchi vosita sifatida qabul qilinadi.

Mavzudan kelib chiqqan holatda Leksik-semantik maydonlar tahlili semantik guruhlarga bo'linadi:

Bu guruhlar hazilning mazmuniy asosini tashkil etadi. Bola hazillari ko'pincha unga yaqin bo'lgan — kundalik hayotda uchraydigan — predmet va hodisalar atrofida quriladi. Ingliz va o'zbek yosh bolalar hazil misollari orqali ko'rib chiqamiz va izohlar beriladi: 1. Hayvonlar: *Quyvon pishlog'ini yashirib qo'ygan, mushuk topolmagan. What do you get if you cross a cat with a dark horse? – A kitty in the dark!* Bolalar hayvonlar haqida ko'p eshitishadi, lekin ular bilan bo'lgan tasavvur va real voqelikdagi tafovut kulgi manbaiga aylanadi.

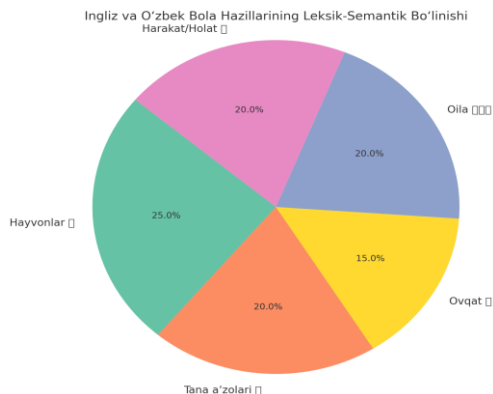
2. Oila a'zolari: *Bola: "Men onamga uylanaman!" My little brother said he's going to marry mom when he grows up.* Bola o'z oila a'zolarini ijtimoiy rollarini tushunmasligi sababli semantik chalkashlikdan hazil tug'iladi.

3. Ovqat va shirinliklar: *Non qulab tushdi, u yiqilganida yig'ladi! Why did the cookie go to the hospital? Because it felt crummy!* Ovqatlar ko'pincha inson sifat berilgan predmetlarga aylanadi (personifikatsiya), bu esa bolalar ongida hazil uyg'otadi.

4. Tanani a'zolari: *Burun eshitadi, ko'z eshitmaydi, lekin doim birga yuradi [4]. What did one toe say to the other? – Stop stepping on me!* Tana a'zolari funktsiyalarini noto'g'ri tushunish yoki ularga "jon" berish – bola uchun kulgili.

5. Harakat va holatlar: *Men yugurdim, soyam ortimdan quvdi! Why did the kid jump into the pool with his clothes on? – He wanted to make a splash in fashion!* Bola harakatni real voqelikda emas, o'z tasavvurida teatrlashtirib tushunadi. Demak, bola tilida hazil: Mazmun jihatdan: hayotdagi eng yaqin tushunchalar atrofida bo'ladi — oila, ovqat, hayvonlar; Shakl jihatdan: fonetik, semantik yoki sintaktik buzilishlar orqali yaratiladi; Va bu holatlarning har biri leksik-semantik tahlil orqali aniq ko'rinishga ega bo'ladi.

Mana ingliz va o'zbek bola hazillarining leksik-semantik maydon bo'yicha taqsimoti pie chart ko'rinishida:

Xulosa. Bola hazillari — bu nafaqat kulgi manbai, balki bola tafakkuri, dunyoni idrok etish darajasi va tilni egallash qobiliyatining ko'zgasidir. Ingliz va o'zbek tillaridagi hazillar o'ziga xos leksik-semantik maydonga ega bo'lib, ular orqali bolalar o'z atrofidagi dunyoni kulgi orqali anglaydi. Fonetik o'yinlar, semantik nomuvofiqliklar va so'z o'yinlari kabi elementlar til o'rganish jarayonida bolaga nafaqat til qoidalarini, balki ijtimoiy va madaniy qadriyatlarni ham o'rgatadi. Qiyosiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, har ikki tilning bola hazillarida umumiy semantik guruhlar mavjud bo'lsa-da, ularning ifodaviy uslublarida madaniyatga xos farqlar seziladi. Shunday qilib, bola hazillari tilshunoslikda alohida e'tiborni talab qiluvchi muhim mavzulardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bakhtin M.M. *Rabelais and His World*. – Bloomington: Indiana University Press, 1984. – 484 b.
2. Doniyorova N. *Bola nutqida kulgi va hazil: lingvistik tahlil*. – Toshkent: O'qituvchi, 2016. – 172 b.
3. Kant I. *Critique of Judgment*. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – 476 b.
4. Karimov I. *O'zbek tilining semantik tuzilishi*. – Toshkent: Universitet, 1998. – 216 b.
5. McGhee P.E. *Humor: Its Origin and Development*. – San Francisco: W.H. Freeman and Company, 1979. – 260 b.
6. Piaget J. *The Language and Thought of the Child*. – London: Routledge & Kegan Paul, 1959. – 246 b.
7. Rahmatullayeva Z. *Bolalar tilining lingvistik xususiyatlari*. – Toshkent: Fan, 2002. – 198 b.
8. Schopenhauer A. *The World as Will and Representation, Vol. 1*. – New York: Dover Publications, 1969. – 534 b.
9. Usmonov O., Doniyorov R. *Ijtimoiy-siyosiy terminlar lug'ati*. – Toshkent: Fan, 1977. – 343 b.

UO'K 808.3

YOLG'ONNING IJTIMOIIY-SIYOSIY MUHITDA QO'LLANILISHI VA UNING JAMIYATGA TA'SIRI

P.M.Tursunova, assistent o'qituvchi, "Ipak yo'li" turizm va madaniy meros xalqaro universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Maqolada yolg'onning ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda qo'llanishi, uning turli kommunikativ funksiyalari va jamiyat hayotiga ko'rsatadigan ijobiy hamda salbiy ta'sirlari tahlil qilinadi. Siyosiy muloqotda yolg'onning axloqiy-me'yoriy asoslari, strategik va pragmatik jihatlari o'rganiladi.

Kalit so'zlar: yolg'on, ijtimoiy-siyosiy muhit, kommunikatsiya, manipulyatsiya, ishonch inqirozi.

Аннотация. В данной статье рассматривается использование лжи в социально-политической сфере, её коммуникативные и стратегические функции, а также влияние на общественную жизнь. В политической коммуникации ложь часто применяется для сохранения власти, манипуляции общественным мнением и достижения конкретных политических целей.

Ключевые слова: ложь, социально-политическая среда, коммуникация, манипуляция, кризис доверия.

Abstract. This article analyzes the use of lies in the socio-political sphere, their communicative and strategic functions, as well as their impact on social life. In political communication, lies are often used to preserve power, manipulate public opinion, and achieve specific political goals.

Key words: lie, socio-political environment, communication, manipulation, crisis of trust.

Kirish. Insoniyat tarixining barcha davrlarida yolg'on — ijtimoiy ong, siyosiy faoliyat va axloqiy qadriyatlar tizimida murakkab falsafiy-axloqiy muammo sifatida namoyon bo'lib kelgan. U shaxslararo munosabatlardan tortib, jamiyat va davlat boshqaruvi tizimigacha bo'lgan turli ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda o'z aksini topadi. Yolg'onning mohiyati shundaki, u haqiqatni buzish, mavjud voqelikni noto'g'ri talqin qilish yoki ataylab soxtalashtirish orqali insonlarning fikriga, qarorlariga va xatti-harakatlariga maqsadli tarzda ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, yolg'on nafaqat axloqiy-ruhiy illat, balki ijtimoiy-siyosiy xavf sifatida ham o'rganilishi zarur bo'lgan dolzarb masaladir.

Bugungi globallashuv va axborot oqimlari keskin ortgan davrda yolg'onning ta'sir doirasi yanada kengaymoqda. Ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar, siyosiy reklama va propagandada yolg'on turli shakllarda — dezinformatsiya, manipulyatsiya, soxta yangiliklar ("feyk news") orqali namoyon bo'ladi. Bunday holatlar jamoatchilik ongini boshqarish, siyosiy barqarorlikni izdan chiqarish, ijtimoiy ishonchni susaytirish va fuqarolarning dunyoqarashini o'zgartirishga xizmat qilishi mumkin. Shu sababli, yolg'onning ijtimoiy-siyosiy muhitda qo'llanilish mexanizmlarini, uning maqsad va oqibatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilish jamiyat xavfsizligi va axborot madaniyatini mustahkamlash nuqtayi nazaridan nihoyatda muhimdir. Yolg'onning ijtimoiy-siyosiy muhitdagi roli, bir tomondan, inson psixologiyasi va axloqiy qadriyatlar bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan, siyosiy manfaatlar, hokimiyatga intilish, ijtimoiy manipulyatsiya kabi omillar bilan chambarchas aloqador.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, u ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda haqiqat va yolg'on o'rtasidagi murakkab munosabatlarni yoritish, axborot xavfsizligini ta'minlash, fuqarolik ongini yuksaltirish hamda ijtimoiy adolat tamoyillarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Shuningdek, mavzuni chuqur o'rganish orqali yosh avlodni tanqidiy tafakkur, axborotlarni tahlil qilish va haqiqatni ajrata bilish ko'nikmalariga ega bo'lishga yo'naltirish mumkin.

Yolg'on qadim zamonlardan beri insoniyat hayotida mavjud bo'lib keladi va u axloqiy, diniy, falsafiy hamda siyosiy bahslarning markazida turib kelgan. Aristotel va Platon singari mutafakkirlar yolg'onning jamiyatdagi o'rni haqida bahs yuritgan bo'lsa, zamonaviy davrda Hannah Arendt, Jürgen

Habermas, Sissela Bok kabi olimlar uni siyosiy kommunikatsiya va ijtimoiy barqarorlik nuqtayi nazaridan tahlil qilganlar.

Siyosiy muhitda yolg'on — bu faqat shaxsiy xatti-harakat emas, balki ommaviy jarayonlarni boshqarish, hokimiyatni saqlash va legitimlashtirish vositasi hisoblanadi. Globallashuv, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarning kuchayishi natijasida yolg'onning tarqalish tezligi oshgan, uning ta'sir doirasi esa yanada kengaygan. Shu sababdan yolg'onning ijtimoiy-siyosiy jarayonlardagi rolini o'rganish bugungi kunda dolzarb ilmiy masalalardan biridir.

Yolg'on odatda haqiqatga zid bo'lgan, ataylab noto'g'ri ma'lumot berish yoki mavjud faktlarni yashirish orqali amalga oshiriladigan kommunikativ hodisa sifatida ta'riflanadi. Falsafiy nuqtayi nazardan u ikki qirrali hodisadir: bir tomondan, yolg'on jamiyat axloqiy me'yorlariga zid deb qaraladi; boshqa tomondan esa, u ijtimoiy barqarorlik va xavfsizlikni ta'minlashning strategik vositasi sifatida oqlanishi mumkin. Sotsiolingvistik tadqiqotlar yolg'onni til vositalari, muloqot strategiyalari va diskurs tahlili orqali o'rganadi. Siyosatshunoslikda esa yolg'on hokimiyat va legitimlik, manipulyatsiya va jamoatchilik fikrini boshqarish kontekstida tahlil qilinadi.

Sotsiolingvistik va siyosatshunoslik nuqtayi nazaridan yolg'on ijtimoiy-siyosiy muloqotning ajralmas elementi sifatida qaraladi. Uning turli shakllarda namoyon bo'lishi jamiyatdagi kommunikativ jarayonlarning murakkabligini ko'rsatadi.

Birinchidan, *propaganda* — haqiqatni bir tomonlama talqin qilish orqali ommaga ma'lum bir mafkuraning singdirilishiga xizmat qiladi. Ikkinchidan, *dezinformatsiya* — ataylab noto'g'ri axborot tarqatish natijasida chalkashlik va ijtimoiy noaniqlikni yuzaga keltiradi. Uchinchidan, *populistik yolg'on* — asosan saylovoldi jarayonlarida qo'llanilib, bajarilishi mushkul yoki imkonsiz bo'lgan va'dalarni berish orqali elektoratni jalb etishga qaratiladi. To'rtinchidan, *diplomatik yolg'on* — xalqaro munosabatlarda mojarolarning oldini olish yoki vaqtinchalik murosaga erishish uchun faktlarni yashirish shaklida namoyon bo'ladi. Nihoyat, *statistik manipulyatsiya* — raqamlar va statistik ma'lumotlarning o'zgartirilishi yoki noto'g'ri talqin qilinishi orqali ijtimoiy kayfiyatni shakllantirishga xizmat qiladi.

Yolg'onning jamiyat hayotiga ta'siri ham ko'p qirrali. Qisqa muddatli ijobiy ta'sir sifatida u siyosiy inqirozni yumshatishi, ommani tinchlantirishi va barqarorlikni vaqtinchalik ta'minlashi mumkin. Shu bilan birga, uning uzoq muddatli salbiy oqibatlari ancha jiddiydir:

- jamiyatda ishonch inqirozi yuzaga keladi;
- ijtimoiy ziddiyatlar chuqurlashadi va siyosiy beqarorlik ortadi;
- demokratik institutlar zaiflashadi, fuqarolarning siyosiy tizimga bo'lgan ishonchi pasayadi;
- axloqiy qadriyatlar yemiriladi, haqiqat va adolatga bo'lgan ehtiyoj susayadi.

Shu bilan birga, ayrim hollarda yolg'on davlat manfaatlarini himoya qilish uchun zarur vosita sifatida oqlanadi. Masalan, urush davrida axborotning to'liq oshkor qilinmasligi milliy xavfsizlik nuqtayi nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, siyosiy yetakchilar ko'pincha jamiyatdagi keskinlikni yumshatish yoki xalqaro muzokaralarda murosaga erishish maqsadida yolg'on elementlaridan foydalanadilar.

Siyosiy nutqda yolg'on odatda ochiq-oydin ifodalanmaydi, balki turli lingvistik vositalar orqali yashirin shaklda namoyon bo'ladi. Jumladan:

- noaniq iboralar va mavhum tushunchalardan foydalanish;
- metafora va ritorik vositalar yordamida faktlarni yumshatish;
- “muqobil haqiqat” (“alternative facts”) kabi tushunchalar orqali haqiqatga zid ma'lumotni legitimlashtirish.

Bu lingvopragmatik strategiyalar yolg'onning ta'sirchanligini oshiradi va auditoriya ongiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Yolg'onning ijtimoiy-siyosiy muhitda qo'llanilishi murakkab ijtimoiy hodisa bo'lib, u siyosiy kommunikatsiya va jamiyat barqarorligida muhim o'rin tutadi. Yolg'on qisqa muddatda siyosiy jarayonlarni boshqarishda samarali bo'lishi mumkin, biroq uning uzoq muddatli oqibatlari jamiyat ishonchining yemirilishi, ijtimoiy ziddiyatlarning kuchayishi va demokratik qadriyatlarning zaiflashuviga olib keladi. Shu bois, zamonaviy jamiyatda siyosiy shaffoflik, axborot erkinligi va

fuqarolarning tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish yolg'onning salbiy oqibatlarini kamaytirishning asosiy kafolati hisoblanadi.

Yolg'onning ijtimoiy-siyosiy muhitda qo'llanilishi masalasi — zamonaviy siyosatshunoslik, sotsiologiya, kommunikatsiya nazariyasi va axborot xavfsizligi fanlarining kesishgan nuqtasida joylashgan murakkab ilmiy muammodir. Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, yolg'on ijtimoiy tizimlarda faqat axloqiy buzilish emas, balki ijtimoiy boshqaruv mexanizmlariga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi kommunikativ manipulyatsiya vositasi sifatida ham namoyon bo'ladi. Bu holat ijtimoiy institutlar faoliyatining barqarorligiga, jamoatchilik fikrining shakllanishiga hamda siyosiy ishonch tizimining mustahkamligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa. Ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, yolg'onning siyosiy kommunikatsiyadagi funksional mexanizmlari dezinformatsiya, propaganda, psixologik ta'sir, va simulyakrlik kabi jarayonlar orqali amalga oshadi. Ularning barchasi jamiyatda axborot asimmetriyasi, ya'ni haqiqat bilan yolg'on o'rtasidagi nomutanosiblikni kuchaytiradi.

Yolg'onning ijtimoiy-siyosiy ta'sirini o'rganish natijasida quyidagi ilmiy xulosalarga kelish mumkin: birinchidan, yolg'on — siyosiy kommunikatsiya tizimida strategik vosita sifatida qo'llaniladigan ijtimoiy-psixologik hodisadir; ikkinchidan, u ommaviy ongni boshqarish, siyosiy barqarorlikni zaiflashtirish va ijtimoiy qadriyatlarni transformatsiya qilish jarayonlarida faol ishtirok etadi; uchinchidan, yolg'onning destruktiv ta'sirini kamaytirish uchun jamiyatda axborot madaniyati, tanqidiy tafakkur va media savodxonlikni rivojlantirish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Arendt, H. Truth and Politics. The New Yorker, 1967.
2. Bok, S. Lying: Moral Choice in Public and Private Life. New York: Vintage Books, 1999.
3. Habermas, J. The Theory of Communicative Action. Boston: Beacon Press, 1984.
4. Ekman, P. Telling Lies: Clues to Deceit in the Marketplace, Politics, and Marriage. New York: W. W. Norton, 2001.
5. Nye, J. S. Soft Power: The Means to Success in World Politics. New York: PublicAffairs, 2004.

UDC 81

SEMANTIC AND PRAGMATIC CHARACTERISTICS OF WEDDING VOCABULARY IN ENGLISH AND UZBEK

Kh.H.Umurova, Associate professor, Bukhara state university, Bukhara

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz va o'zbek tillarida to'y bilan bog'liq lug'atning semantik va pragmatik xususiyatlarini o'rganadi. To'ylar nafaqat ijtimoiy va diniy tadbirlar, balki milliy qadriyatlar, urf-odatlar va dunyoqarash haqida chuqur tushunchalarni ochib beradigan lingvistik va madaniy hodisalardir. Tadqiqot leksik ma'nolarga, ramziy birlashmalarga va ikkala tilda nikoh marosimlari bilan bog'liq asosiy atamalarning pragmatik ishlatilishiga qaratilgan. Tahlil shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek to'y lug'atlari funksional jihatdan o'xshash bo'lsa-da, turli xil metaforik obrazlar, madaniy ramziylik va kontekstual foydalanish tarix va madaniyat tomonidan shakllangan noyob lingvistik dunyoqarashni aks ettiradi.

Kalit so'zlar: to'y lug'ati, semantika, pragmatika, lingvistik madaniyat, ingliz, o'zbek, milliy an'analar.

Аннотация. В этой статье исследуются семантические и прагматические особенности лексики, связанной со свадьбой, в английском и узбекском языках. Свадьбы - это не только социальные и религиозные события, но и лингвистические и культурные феномены, которые раскрывают глубокое понимание национальных ценностей, традиций и мировоззрения. Исследование сосредоточено на лексических значениях, символических ассоциациях и прагматическом использовании ключевых терминов, связанных с брачными церемониями в обоих языках. Анализ показывает, что английский и узбекский свадебные словари, несмотря на функциональное сходство, отличаются метафорическими образами, культурной символикой и контекстуальным использованием, отражая уникальные языковые представления о мире, сформированные историей и культурой.

Ключевые слова: свадебная лексика, семантика, прагматика, лингвокультура, английский язык, узбекский язык, национальные традиции.

Abstract. This article explores the semantic and pragmatic characteristics of wedding-related vocabulary in English and Uzbek. Weddings are not only social and religious events but also linguistic and cultural phenomena that reveal deep insights into national values, traditions, and worldviews. The study focuses on the lexical meanings, symbolic associations, and pragmatic usage of key terms related to marriage ceremonies in both languages. The analysis reveals that English and Uzbek wedding vocabularies, though functionally similar, differ in metaphorical imagery, cultural symbolism, and contextual use, reflecting unique linguistic worldviews shaped by history and culture.

Keywords: wedding vocabulary, semantics, pragmatics, linguistic culture, English, Uzbek, national traditions.

Introduction. Weddings are significant cultural events that reflect the values, traditions, and social structures of a society. The vocabulary surrounding weddings in different languages often reveals the semantic and pragmatic characteristics unique to each culture. Our work explores the wedding vocabulary in English and Uzbek, focusing on its semantic meanings and pragmatic uses in various contexts.

Language and culture are inseparable, as language reflects the collective experience, traditions, and worldview of a people. Among the most linguistically rich and culturally loaded domains is that of the wedding ceremony, which marks one of the most important social events in both English- and Uzbek-speaking societies. The aim of this article is to analyze the semantic (meaning-related) and pragmatic (contextual and functional) characteristics of wedding vocabulary in English and Uzbek, identifying similarities and differences that arise from historical, cultural, and social backgrounds.

Theoretical background. Semantics studies the meanings of words and their relationships, while pragmatics focuses on how words are used in real contexts to convey meaning, emotion, and intent. According to Halliday (1989) and Leech (1983), lexical meaning is influenced not only by denotation but also by connotation and cultural associations. In the sphere of wedding vocabulary, these associations are especially significant because weddings involve ritual, tradition, and symbolism.

The term “wedding vocabulary” includes all linguistic units used in the context of marriage — names of ceremonies, participants, rituals, and objects. These terms often carry deep **cultural connotations**, expressing national identity and worldview.

Semantic features of wedding vocabulary. Semantic characteristics refer to the meanings of words and how they relate to one another within a language. In the context of weddings, vocabulary can encompass a wide range of terms, from the ceremony itself to the rituals and customs associated with it.

In English, wedding-related terms often emphasize romantic love, partnership, and legality. Examples include *engagement*, *fiancé(e)*, *wedding vows*, *bride*, *groom*, *best man*, *maid of honor*, *reception*, and *honeymoon*. Semantically, many English terms are neutral and formal, reflecting the secular and legal character of modern Western weddings. For instance, *wedding vows* highlight the contractual and emotional nature of the marriage, while *honeymoon* metaphorically signifies a “sweet beginning” of married life.

In Uzbek, wedding vocabulary reflects collectivism, tradition, and family honor. Key terms include *nikoh*, *to‘y*, *kuyov*, *kelin*, *sovchi*, *salom*, *sep*, *fotiha*, *duoyi fotiha*, and *to‘yxona*. Many Uzbek words have deep religious and cultural semantics. For example, *nikoh* originates from Arabic and implies a sacred Islamic contract, while *fotiha* refers to the Qur’anic prayer marking the beginning of marriage negotiations. The word *to‘y* has broad semantic scope — it can mean both “wedding” and “celebration,” indicating the social unity of the event.

Cross-Linguistic Semantic Comparison

Aspect	English	Uzbek
Central concept	Romantic union	Family and social union
Lexical origin	Germanic & French	Turkic, Arabic, Persian

Aspect	English	Uzbek
Symbolism	Love, commitment	Honor, blessing, prosperity
Focus	Couple's relationship	Community and tradition

Pragmatic characteristics of wedding vocabulary

Pragmatic characteristics involve the use of language in context and how meaning is constructed in social interactions. Wedding vocabulary often carries implications that go beyond the literal meanings of the words. In English-speaking cultures, the vocabulary used during weddings can carry specific connotations based on social expectations. For example, when someone is referred to as the "best man," it indicates not only a close friendship with the groom but also a crucial role in supporting him during the ceremony and reception. The use of terms like "wedding planner" or "bridesmaids" suggests an organized approach to weddings, where roles are defined, and responsibilities are shared. Moreover, the phrases used during wedding vows, such as "to have and to hold" or "for better or worse," convey deep commitments beyond mere legal agreements. These phrases highlight the emotional and social significance of marriage in English-speaking cultures, emphasizing love, support, and partnership.

Contextual Use. In English, wedding terms are used in formal, legal, or social contexts — *wedding invitation, church wedding, bridal shower*, etc. In Uzbek, many terms occur in ritual speech acts such as *duoyi fотиha qilish* (to bless the union) or *sovchilikka borish* (to propose through matchmakers).

Speech Acts and Cultural Pragmatics. Pragmatically, Uzbek weddings involve numerous ritual speech acts, such as blessings (*duo*), congratulations (*tabrik*), and symbolic dialogues. These verbal acts reflect respect, hierarchy, and collectivism. In English culture, pragmatic acts focus on personal vows and public declarations, reflecting individualism and equality.

Politeness and Emotional Expression. English speech around weddings tends to be emotionally expressive yet restrained (*Congratulations!, Best wishes!, You look beautiful!*). Uzbek speech, however, employs respectful, formulaic expressions emphasizing family honor (*Baxtli bo'linglar!, Yurtlaring obod bo'lsin!, Omad yo'ldosh bo'lsin!*).

Cultural and symbolic meanings. Wedding vocabulary in both languages is strongly tied to symbols — color, food, clothing, and ritual. In English, *white dress* symbolizes purity and new beginnings. In Uzbek, *oq libos* also symbolizes purity, but is deeply connected to religious and moral concepts. Similarly, the English *wedding ring* represents eternal love, while in Uzbek culture, symbolic objects such as *duppi*, *atlas libos*, and *non-tuz* carry wishes for fertility, harmony, and prosperity.

Conclusion. The semantic and pragmatic characteristics of wedding vocabulary in English and Uzbek illustrate the diverse cultural values and social practices associated with marriage. While both languages share similar terms for key wedding roles and events, the meanings and implications of these terms reveal deeper cultural narratives. In English, the focus tends to be on individual roles and personal commitments, whereas Uzbek vocabulary emphasizes communal involvement and traditional practices. Understanding these differences enriches our appreciation of how language shapes and reflects cultural identity, particularly in significant life events like weddings.

The study demonstrates that English and Uzbek wedding vocabularies are both semantically and pragmatically rich, reflecting distinct cultural identities. While English terms emphasize romantic love and individual choice, Uzbek terms highlight tradition, spirituality, and communal values. These linguistic differences underline the broader cultural dichotomy between individualism and collectivism, secular and sacred, and modern and traditional perspectives on marriage.

Understanding such contrasts contributes not only to linguocultural studies but also to intercultural communication and translation practices.

REFERENCES:

1. Halliday, M.A.K. (1989). *Spoken and Written Language*. Oxford University Press.
2. Leech, G. (1983). *Principles of Pragmatics*. Longman.
3. Wierzbicka, A. (1997). *Understanding Cultures Through Their Key Words*. Oxford University Press.
4. Lyons, J. (1995). *Linguistic Semantics: An Introduction*. Cambridge University Press.
5. Crystal, D. (2019). *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press.

6. Brown, P., & Levinson, S. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge University Press.
7. Karimov, M. (2018). *O'zbek xalqining marosim leksikasi va uning madaniy xususiyatlari*. Toshkent: Fan nashriyoti.
8. Tannen, D. (2007). *Talking Voices: Repetition, Dialogue, and Imagery in Conversational Discourse*. Cambridge University Press.
9. Qodirova, G. (2021). *Til va madaniyat o'zaro aloqasi: Lingvokulturologik yondashuv*. Toshkent davlat universiteti nashriyoti.

UO'K: 070:791.45:75

TASVIRIY SAN'ATGA OID TELEKO'RSATUVLARDAN IT DAN FOYDALANISH (TELENUTQNING O'ZIGA XOSLIGI)

B.S.Usmanova, doktorant, O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada tasviriy san'atga oid teleko'rsatuvlarda axborot texnologiyalaridan (IT) foydalanishning nazariy va amaliy jihatlarini yoritildi. Xususan, teleko'rsatuvlarning telenutq uslubi, uning o'ziga xos xususiyatlari, raqamli texnologiyalar yordamida san'at asarlarini yoritish imkoniyatlari tahlil qilindi. Shuningdek, multimedia vositalarining ta'sirchanlik darajasi, vizual va audiovizual vositalarning integratsiyasi orqali san'atni targ'ib qilish samaradorligi ilmiy asoslab berildi.

Kalit so'zlar: tasviriy san'at, teleko'rsatuv, telenutq, raqamli texnologiyalar, media, axborot, estetik tarbiya, vizual kommunikatsiya, ma'naviyat.

Аннотация. В данной статье освещены теоретические и практические аспекты использования информационных технологий (ИТ) в телепередачах, посвящённых изобразительному искусству. В частности, проанализированы особенности телеречи, её характерные черты, а также возможности представления произведений искусства с помощью цифровых технологий. Кроме того, научно обоснована эффективность популяризации искусства посредством интеграции мультимедийных средств, визуальных и аудиовизуальных ресурсов.

Ключевые слова: изобразительное искусство, телепередача, телеречь, цифровые технологии, медиа, информация, эстетическое воспитание, визуальная коммуникация, духовность.

Abstract. This article highlights the theoretical and practical aspects of using information technologies (IT) in television programs dedicated to fine arts. In particular, it analyzes the style of tele-speech, its distinctive features, and the opportunities of presenting artworks through digital technologies. Furthermore, the effectiveness of promoting art through the integration of multimedia tools, as well as visual and audiovisual resources, is scientifically substantiated.

Keywords: fine arts, television program, tele-speech, digital technologies, media, information, aesthetic education, visual communication, spirituality.

Kirish. Hozirgi zamonaviy globallashuv jarayonida insonlarning dunyoqarashi va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishda ommaviy axborot vositalarining, ayniqsa, televideniye va internet telekanallarining o'rni tobora ortib bormoqda. Tasviriy san'at insoniyat madaniyatining ajralmas qismi bo'lib, uning g'oyaviy-badiiy kuchini keng ommaga yetkazishda teleko'rsatuvlar alohida ahamiyat kasb etadi.

Teleko'rsatuv – bu nafaqat san'at asarlarini namoyish qilish vositasi, balki san'atshunoslik, estetik tarbiya va madaniy-ma'naviy qadriyatlarni singdirishning samarali usulidir. Shu jarayonda IT texnologiyalarning qo'llanilishi – tasviriy san'atni jonli, qiziqarli va ta'sirchan qilib ko'rsatish imkonini beradi. Virtual muzeylar, 3D animatsiya, raqamli rekonstruksiya va interaktiv dasturlar bugungi teleko'rsatuvlarda san'atni o'quvchi va tomoshabinga yaqinlashtirishda muhim vositaga aylangan.[1]

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature Review). So'nggi yillarda tasviriy san'atni ommaviy axborot vositalarida yoritish masalasi bo'yicha qator tadqiqotlar olib borildi. Masalan, G'arb olimlari san'atshunoslik teleko'rsatuvlarini madaniy diplomatiya vositasi sifatida

o'rganmoqda. J. Bergerning "Ways of Seeing" asari televideniyaedagi vizual muloqot va san'atning ommaviy talqiniga oid ilk ilmiy manbalardan biri hisoblanadi.

O'zbekiston olimlari ham bu yo'nalishda izlanishlar olib bormoqda. Jumladan, OAV orqali ma'naviy-ma'rifiy targ'ibotni kuchaytirish, san'atni yoshlar ongiga singdirishda zamonaviy teleformatlarning afzalliklari haqida maqolalar chop etilgan. [2] Ularning fikricha, televideniya telenutqning o'ziga xosligi – san'atni ilmiy izoh va obrazli nutq orqali yetkazish qobiliyatidir.

Tasviriy san'atga oid teleko'rsatuvlarni o'rganishda bir nechta ilmiy yondashuvlar mavjud. Avvalo, xorijiy tadqiqotchilar san'atni ommaviy axborot vositalarida yoritish masalasiga alohida e'tibor qaratgan. Masalan, ingliz san'atshunosi J. Berger o'zining mashhur "Ways of Seeing" asarida televideniye va san'at o'rtasidagi uzviy aloqani tahlil qiladi. Unga ko'ra, televideniye san'atni faqatgina ko'rsatibgina qolmay, balki uni yangi ma'noda talqin qiladi, tomoshabin ongida o'ziga xos estetik idrokni shakllantiradi.

So'nggi yillarda san'at teleko'rsatuvlarida "axborot-kommunikatsiya texnologiyalari" (AKT)dan foydalanish masalasi alohida ilmiy yo'nalishga aylandi. Xususan, AR (augmented reality) va VR (virtual reality) kabi texnologiyalar san'at asarlarini yangicha shaklda taqdim etish, ularni tarixiy kontekstda qayta jonlantirish va tomoshabinga yanada chuqur estetik ta'sir ko'rsatish imkonini bermoqda.[3]

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mazkur maqola sifatida quyidagi metodlardan foydalanildi:

Nazariy tahlil – tasviriy san'atga oid teleko'rsatuvlarning telenutq uslubini o'rganish.

Qiyosiy metod – O'zbekiston va xorijiy mamlakatlarda yaratilgan san'at teleko'rsatuvlarini solishtirish.

Kontent-tahlil – "Madaniyat va ma'rifat" telekanali, BBC, National Geographic kabi telekanallarda e'fira uzatilayotgan san'at dasturlarining tahlili.

Bu metodologik yondashuv teleko'rsatuvlarda IT vositalarining qanchalik samarali qo'llanilayotganini va telenutqning qanday o'ziga xosliklarga ega ekanini aniqlash imkonini beradi.[4]

Tahlil va natijalar (Analysis and Results)

Tasviriy san'atga oid teleko'rsatuvlarning nutqi o'ziga xos bo'lib, unda:

- ilmiy izoh va estetik tahlil uyg'unlashadi;
- ko'rgazmalilik va vizual materiallarga tayangan holda ta'sirchanlik kuchayadi;
- metaforalar, san'atga xos badiiy iboralar keng qo'llanadi;
- zamonaviy IT vositalari bilan boyitilgan.

Raqamli texnologiyalar teleko'rsatuvlarda quyidagi imkoniyatlarni yaratmoqda:

- Virtual muzeylar: dunyo bo'ylab mashhur muzeylarning 3D formatda taqdimoti.
- Grafik animatsiyalar: san'at asarlarining yaratilish jarayonini ko'rsatish.
- Interaktiv dasturlar: tomoshabinlarga onlayn savol-javob, izoh qoldirish imkoniyati.
- AR/VR texnologiyalari: tasviriy san'atni "jonlantirish" va unga yangi hayot baxsh etish.[5]

O'tkazilgan kuzatuvlarga ko'ra, bunday dasturlar:

- yoshlarning san'atga bo'lgan qiziqishini oshiradi;
- ularni muzey va ko'rgazmalarga jalb qiladi;
- milliy va jahon madaniy merosini chuqurroq anglashga yordam beradi;
- vizual kommunikatsiya orqali san'atning ruhiy-estetik ta'sirini kuchaytiradi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytganda, tasviriy san'atga oid teleko'rsatuvlar zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalangan holda keng ommani san'atga yaqinlashtiradi. [6] Bunday dasturlar orqali:

1. San'atning ilmiy va estetik qirralari keng yoritiladi.
2. Yoshlarning ma'naviy dunyosi boyitiladi.
3. Milliy va umuminsoniy qadriyatlarni targ'ib qilish imkoniyati kengayadi.
4. Televideniya IT vositalari yordamida telenutqning ta'sirchanligi oshadi.

Takliflar:

- O'zbekiston telekanallarida tasviriy san'atga bag'ishlangan maxsus IT-integratsiyalashgan dasturlar yaratish.
 - Telenutq uslubini boyitish uchun san'atshunoslar, rassomlar va IT mutaxassislar hamkorligini yo'lga qo'yish.
 - Virtual ko'rgazmalar va raqamli muzeylarni teleko'rsatuvlarga integratsiya qilish.
- Shunday qilib, tasviriy san'atni targ'ib etishda televideniye va IT texnologiyalarining uyg'unligi nafaqat badiiy-estetik ma'rifatni kengaytiradi, balki milliy ma'naviyatni mustahkamlashda ham beqiyos ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. N.I. Taylaqov. "Ta'lim tizimida zamonaviy axborot texnologiyalarni joriy etishning istiqbollari", "Ta'lim tarbiya" Toshkent 2002-yil 98-bet.
2. Oripov B. "Tasviriy san'at va uni o'qitish metodikasi", Toshkent "Ilm-Ziyo", 2005-yil 6-7-betlar.
3. Oripov.B. "Tasviriy san'atni o'qitishning zamonaviy pedagogik texnologiyasi, didaktikasi va metodikasi", Toshkent "Ilm – Ziyo", 2013-yil 4-9-betlar.
4. Kakharovna, A. M., Tadjimatovich, Y. M., Rakhmatovich, S. O., & Mirzahamdamovna, Q. B. (2021). Modern Approaches to the Teaching of Fine Arts. Solid State Technology, 64(2), 4250-4254.
5. Сулайманова, С., Омонов, Д., & Аъзамжонов, А. (2022). Алишер Навоий асарларидан бадий олий таълим муассасаларида тасвирий санъатни ўқитиш жараёнида фойдаланишнинг зарурияти. Research Focus, 1(2), 272-277.

UO'K 808.3

ZIYORAT TURIZMI TERMINOLOGIK TIZIMI BIRLIKLARINING FUNKTSIONAL-DISKURSIV JIHATLARI

F.S.Vaxidova, o'qituvchi, PhD, Buxoro davlat universiteti, Buxoro
D.O.Faxriyeva, magistrant, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Maqolada ziyorat turizmi terminologik tizimining funksional-diskursiv xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. "Ziyoratchi", "ziyosat yo'li", "muqaddas maskan", "relikviya" kabi terminlarning diniy turizm diskursidagi o'rni ochib beriladi. Funksional yondashuv ushbu terminlarning muloqotni tashkil etish, diniy amaliyotlarni tartibga solish va identiklikni shakllantirishdagi ahamiyatini ko'rsatadi, shuningdek, diskursiv yondashuv esa madaniy narrativlarni ifodalash, ma'naviy qadriyatlarni mustahkamlash hamda diniy hamjamiyatlarning kollektiv xotirasini shakllantirishda tilning rolini yoritadi.

Kalit so'zlar: ziyorat turizmi, terminologiya, funksional lingvistika, diskurs tahlili, muqaddas maskanlar, ziyoratchi identikligi, relikviyalar, madaniy narrativlar

Аннотация. В статье проводится научный анализ функционально-дискурсивных особенностей терминологической системы паломнического туризма. Рассматриваются такие специализированные термины, как «паломник», «паломнический маршрут», «священное место», «реликвия» и их роль в дискурсе религиозного туризма. Функциональный подход показывает, как данные термины организуют коммуникацию, регулируют религиозные практики и формируют идентичность. Дискурсивный подход подчеркивает их роль в отражении культурных нарративов, укреплении духовных ценностей и формировании коллективной памяти религиозных сообществ.

Ключевые слова: паломнический туризм, терминология, функциональная лингвистика, дискурсивный анализ, священные места, идентичность паломника, реликвии, культурные нарративы

Abstract. This article provides a scientific analysis of the functional-discursive features of the terminological system of pilgrimage tourism. It examines specialized terms such as "pilgrim," "pilgrimage route," "sacred site," and "relic" within the discourse of religious tourism. The functional perspective highlights how these terms structure communication, regulate religious practices, and shape identity. The discursive perspective emphasizes how they reflect cultural narratives, reinforce spiritual values, and construct the collective memory of religious communities.

Key words: pilgrimage tourism, terminology, functional linguistics, discourse analysis, sacred sites, pilgrim identity, relics, cultural narratives

Ziyorat turizmi terminologik tizimida “ziyoratchi”, “ziyosat yo‘li”, “muqaddas maskan”, “relikviya” va “ziyosatgoh” kabi ko‘plab maxsus terminlar mavjud bo‘lib, ular diniy safar kontekstida aniq ma‘nolarni ifodalaydi. Bu terminlar ziyosat turizmi diskursida diniy va dunyoviy turizm o‘rtasidagi chegaralarni belgilash hamda safarlarning ma‘naviy o‘lchovlarini yoritishda muhim rol o‘ynaydi. Ziyoratchi oddiy sayohatchi emas, balki diniy yoki ma‘naviy maqsad yo‘lida safarga chiqqan shaxsdir. Funksional jihatdan “ziyoratchi” tushunchasi safarning o‘ziga xos identikligini ta’kidlab, uni hordiq chiqarish yoki izlanish uchun sayohat qiluvchi turistlardan ajratib turadi. Diskursiv jihatdan esa “ziyoratchi” termini tarixiy, diniy va ma‘naviy konnotatsiyalarga ega bo‘lib, u sadoqat, qurbonlik va ilohiylikka intilish ramzini uyg‘otadi.

Ziyosat yo‘li ushbu termin ziyoratchilarning muqaddas manzillarga borish jarayonida bosib o‘tiladigan aniq yo‘llarni bildiradi. Funksional jihatdan u ziyoratchilarning harakatlanishini osonlashtiradi hamda safarning ma‘naviy ahamiyatini ta’kidlaydi. Masalan, Ispaniyadagi Camino de Santiago yoki Makka tomon olib boruvchi Hajj yo‘llari bunga misoldir. Diskursiv jihatdan esa ziyosat yo‘li oddiy geografik yo‘nalish emas, balki ruhiy kamolot, tafakkur va o‘zgarishning ramziy ifodasidir. Diskursiv nuqtayi nazardan, ziyosat turizmi terminologiyasi diniy, madaniy va ijtimoiy ma‘nolarning shakllanishida muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ziyosat turizmi haqidagi matnlar, qo‘llanmalar, veb-saytlar va diniy nutqlarda “ziyoratchi”, “muqaddas maskan”, “ziyosat yo‘li” kabi terminlar ishlatilishi orqali ziyosat tajribasining ma‘naviy ahamiyati mustahkamlanadi. Bu terminlar orqali ziyosat oddiy sayohat emas, balki ruhiy o‘sish, diniy majburiyat va jamoaviy identiklikni shakllantiruvchi jarayon sifatida tasvirlanadi. Shuningdek, terminlarning diskursiv ishlatilishi orqali diniy an‘ana va turizm industriyasi o‘rtasida o‘zaro ta’sir yuzaga keladi: diniy mazmun turizm diskursiga kiradi, turizm esa diniy tajribani global miqyosda targ‘ib etadi.

Ziyosat turizmi zamonaviy turizm turlaridan biri bo‘lib, u asosan diniy va ma‘naviy motivlar asosida shakllanadi va diniy qadriyatlar, urf-odatlar hamda muqaddas maskanlarga bo‘lgan qiziqishni o‘z ichiga oladi. Ziyosat turizmining terminologik tizimi o‘ziga xos bo‘lib, unda maxsus birliklar diniy, ijtimoiy va madaniy mazmunlarni ifodalashda faol ishtirok etadi. Ushbu tizimdagi “ziyoratchi”, “ziyosat yo‘li”, “muqaddas maskan”, “relikviya” kabi terminlar oddiy so‘zlar emas, balki diniy turizmning asosiy tushunchaviy poydevorini tashkil etuvchi birliklardir. Funksional nuqtayi nazardan, terminologik birliklar muloqotni tashkil etadi, safar jarayonlarini tartibga soladi va turli subyektlar – ziyoratchilar, diniy tashkilotlar, turizm operatorlari o‘rtasidagi aloqalarni muvofiqlashtiradi.

Diskursiv jihatdan esa ular diniy-madaniy qadriyatlarni aks ettiradi, ruhiy identiklikni mustahkamlaydi hamda ijtimoiy xotirani shakllantiradi. Ziyoratchi tushunchasi diniy turizmning asosiy markazida turadi. U turistdan tubdan farq qiladi, chunki ziyoratchi faqatgina hordiq chiqarish uchun emas, balki ilohiy maqsad yo‘lida safar qiladi. Ushbu termin funksional jihatdan ziyosat turizmi diskursida ishtirokchilarni belgilab, ularning vazifalari va maqomini aniq ko‘rsatadi. Diskursiv jihatdan esa “ziyoratchi” so‘zi sadoqat, ibodat, qurbonlik, ma‘naviy izlanish, ichki poklanish kabi tushunchalar bilan uzviy bog‘liq. Ziyosat yo‘li esa nafaqat geografik yo‘nalishni bildiradi, balki ramziy jihatdan ruhiy sayr, o‘zini sinovdan o‘tkazish, o‘zgarish va ma‘naviy o‘sishni ifodalaydi. Camino de Santiago, Hajj yo‘li yoki boshqa diniy yo‘llar bu terminni nafaqat safar jarayonlari, balki diniy tajribalar va ijtimoiy birliklar bilan boyitadi. Muqaddas maskan termini ham o‘ziga xos diskursiv kuchga ega bo‘lib, diniy tashkilotlar, siyosiy hokimiyat va turizm industriyasi tomonidan shakllantiriladigan ijtimoiy-diskursiv maydonda muhim o‘rin tutadi. Relikviyalar esa diniy tarix, e’tiqod va muqaddas qadriyatlarning ramzi sifatida tushuniladi va ularning termin sifatidagi ishlatilishi nafaqat diniy amaliyotlarni, balki turistik marketingni ham boyitadi. Funksional yondashuv doirasida ziyosat turizmi terminologiyasi safarlarning tashkiliy tomonlarini yoritadi. Masalan, “ziyosat yo‘li”, “ziyosatgoh” va “ziyoratchi” kabi terminlar orqali turizm operatorlari ziyosat paketlarini tuzadilar, diniy tashkilotlar esa diniy qoidalarni belgilaydilar.

Diskursiv yondashuv esa tilning diniy va madaniy kontekstlarda qanday ishlatilishini, terminlar orqali qanday ijtimoiy identiklik va kuch munosabatlari shakllanishini ko‘rsatadi. Ziyosat turizmi diskursida til nafaqat axborot uzatadi, balki ijtimoiy mavqe, diniy hokimiyat va madaniy merosni

mustahkamlashda ham xizmat qiladi. Ziyorat turizmi terminologik tizimining yana bir muhim jihati shundaki, u marketing va targ'ibot faoliyatida ham qo'llaniladi. "Muqaddas maskan", "ziyoratgoh", "relikviya" kabi terminlar reklama materiallarida ishlatilib, diniy his-tuyg'ularni uyg'otadi va sayohatchilarni ruhiy ehtiyojlarini qondirishga da'vat etadi. Bu esa ziyorat turizmini boshqa turizm turlaridan ajratib turadi, chunki unda diniy motivlar asosiy harakatlantiruvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi. Diskursiv jihatdan ziyorat turizmi terminologiyasi diniy hamjamiyatlarning kollektiv xotirasini shakllantiradi. Ziyorat yo'llari tarixiy va madaniy jarayonlarni eslatib, jamoaviy xotirani mustahkamlaydi. Ziyoratchi identikligi esa til orqali shakllanib, diniy hamjamiyat a'zolarini birlashtiruvchi ramzga aylanadi. Shu tariqa, terminologiya diniy diskursning ichki strukturasini belgilaydi va uni global turizm diskursi bilan uyg'unlashtiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ziyorat turizmi terminologiyasi diniy amaliyotlarning ifodalanishi va saqlanishida, turizm industriyasining rivojlanishida hamda ijtimoiy identiklikning shakllanishida asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Ziyorat turizmi nafaqat turizm sohasi uchun, balki tilshunoslik, madaniyatshunoslik va dinshunoslik uchun ham muhim ilmiy obyekt hisoblanadi. Chunki terminlar tilning kommunikativ, ma'naviy va diskursiv imkoniyatlarini birlashtiradi. Funksional-diskursiv yondashuv esa tilni nafaqat texnik vosita, balki ma'naviy va ijtimoiy jarayonlarning faol ishtirokchisi sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi. Shunday qilib, ziyorat turizmi terminologik tizimi o'zining boy semantik qatlami, ma'naviy kuchi va ijtimoiy ahamiyati bilan ajralib turadi va u diniy turizm fenomenining mazmunini to'liq ochib beradi.

Xulosa qilib aytganda, ziyorat turizmi terminologiyasi diniy-ma'naviy mazmunni ifodalash, ziyoratchilarning identikligini shakllantirish hamda turizm diskursida ziyoratning o'ziga xosligini ajratib ko'rsatishda muhim o'rin tutadi. "Ziyoratchi", "ziyorat yo'li", "muqaddas maskan" va "relikviya" kabi terminlar funksional jihatdan amaliy, tashkiliy va ma'naviy vazifalarni bajaradi, diskursiv jihatdan esa ruhiy o'sish, diniy sadoqat va jamoaviylikni ta'kidlaydi. Ushbu terminologik birliklarning tadqiqi ziyorat turizmini nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik, dinshunoslik va turizmshunoslik nuqtayi nazaridan ham keng qamrovda tushunishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.Вахидова, Ф., & Галузина, В. (2024). Методы Исследования Когнитивных Процессов При Обучении Иностранным Языкам. *Models And Methods In Modern Science*, 3(4), 5-12.
- 2.Вахидова, Ф., & Галузина, В. (2024). Связь Между '1984' оруэлла И Нашей Реальностью. *Инновационные Исследования В Науке*, 3(3), 5-12.
- 3.Saidovna, V. F. (2024). The Cult of Saints in Central Asia. *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education* (2993-2769), 2(2), 559-563.

UO'K 811.111/371

FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING INGLIZ VA O'ZBEK GAZETALARIDAGI PRAGMATIK ASPEKTI VA IFODALILIGI

D.A.Xasanov, erkin izlanuvchi

Annotasiya. Mazkur maqolada ingliz va o'zbek gazeta matnlarida uchraydigan frazeologik birliklarning pragmatik xususiyatlari hamda ifodalilik darajasi tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida frazeologizmlarning kommunikativ vazifasi, ularning o'quvchiga ta'sir o'tkazish, muallifning munosabatini ifodalash va matnning emotsional-ekspressivligini kuchaytirishdagi o'rni yoritiladi. Shuningdek, ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklarning semantik hamda stilistik jihatlari qiyosiy tahlil qilinib, ularning matbuot tilidagi pragmatik ahamiyati ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: frazeologik birlik, pragmatik aspekt, ifodalilik, gazeta uslubi, kommunikativ maqsad, ingliz tili, o'zbek tili, lingvopragmatika, obrazlilik, emotsional ta'sir.

Аннотация. В данной статье анализируются прагматические особенности и выразительность фразеологических единиц, встречающихся в английских и узбекских газетных текстах. В ходе исследования рассматриваются коммуникативные функции фразеологизмов, их воздействие на читателя, выражение авторского отношения и роль в усилении эмоционально-экспрессивного тона текста. Также проводится сравнительный

анализ семантических и стилистических характеристик английских и узбекских фразеологических единиц, раскрывающий их прагматическую значимость в языке СМИ.

Ключевые слова: фразеологическая единица, прагматический аспект, выразительность, газетный стиль, коммуникативная цель, английский язык, узбекский язык, лингвопрагматика, образность, эмоциональное воздействие.

Abstract. Article analyzes the pragmatic features and of phraseological units found in English and Uzbek newspaper texts. The research highlights the communicative functions of phraseologisms, their influence on readers, the expression of the author's attitude, and their role in enhancing the emotional and expressive tone of the text. Furthermore, the semantic and stylistic aspects of English and Uzbek phraseological units are compared to reveal their pragmatic significance in journalistic discourse.

Keywords: phraseological unit, pragmatic aspect, expressiveness, newspaper style, communicative purpose, English language, Uzbek language, linguopragmatics, imagery, emotional impact.

Zamonaviy tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida frazeologiya til tizimining barqaror birliklarini o'rganish bilan bir qatorda, ularning kommunikativ va pragmatik imkoniyatlarini aniqlashga ham alohida e'tibor qaratadi. Frazeologik birliklar tilning semantik, stilistik va madaniy qatlamlarini boyituvchi, milliy tafakkur va mentalitetni ifodalovchi muhim lisoniy vositalardir. Ularning o'rganilishi nafaqat leksik-semantik jihatdan, balki muloqot jarayonida qanday maqsadlarda va qanday ta'sir kuchi bilan qo'llanilishini tahlil etish orqali tilning kommunikativ tabiati haqida chuqurroq tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Gazeta matnlari ommaviy kommunikatsiyaning eng samarali shakli sifatida frazeologik birliklarning faol qo'llanilish maydonidir. Bunda frazeologizmlar nafaqat voqelikni ifodalash, balki o'quvchi ongiga ma'lum kommunikativ ta'sir ko'rsatish, muallifning munosabatini ifodalash, matnga emotsional-ekspressiv ohang bag'ishlash kabi vazifalarni ham bajaradi. Shu nuqtayi nazardan, ingliz va o'zbek gazeta matnlarida uchraydigan frazeologik birliklarning pragmatik aspektini hamda ifodalilik darajasini tahlil etish dolzarb ilmiy masala sanaladi. Til tizimida frazeologik birliklar muhim leksik-semantik qatlamni tashkil etadi. Ular shakl va mazmun jihatdan barqaror bo'lgan, tarkibidagi so'zlarning bevosita ma'nosidan farqli holda ko'chma ma'no ifodalovchi turg'un iboralaridir. Bunday birliklar tilda fikrni obrazli, ixcham va ifodali yetkazish vositasi sifatida xizmat qiladi. Frazeologizmlar xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi, qadriyatlari va madaniy hayotini o'zida mujassamlashtiradi. Ularning ma'nosi ko'pincha metaforik asosda shakllanadi va konnotativ (qo'shimcha) ma'no bilan boyigan bo'ladi. Shu bois frazeologik birliklar tilning milliy xususiyatini, xalq tafakkuri va ruhiyatini ifodalovchi eng muhim vositalardan biri hisoblanadi. Frazeologizmlarning tuzilish jihatidan barqarorligi ularning asosiy belgilaridan biridir. Har bir frazeologik birlik tarkibidagi komponentlarning o'zaro mustahkam aloqasi mavjud bo'lib, ulardan birini o'zgartirish yoki almashtirish ma'noning buzilishiga olib keladi. Bu xususiyat frazeologizmlarning semantik yaxlitligini ta'minlaydi. Masalan, "ko'zini shamg'alat qilmoq" iborasidagi biror so'zni almashtirish orqali ma'no butunlay o'zgaradi yoki yo'qoladi. Shu bois frazeologik birliklar tildagi eng barqaror va mazmunan yaxlit konstruktsiyalar sifatida o'rganiladi.

Tilshunoslikda frazeologizmlarning ilmiy talqiniga A.V. Kunin, V.V. Vinogradov, Sh. Rahmatullaev, A. Mamatov, B. Yo'ldoshev kabi olimlar katta hissa qo'shganlar [5.34]. Ularning fikricha, frazeologik birliklar tildagi estetik va kommunikativ imkoniyatlarni kengaytiradi, milliy madaniyat va xalq tafakkurining ifodasi sifatida xizmat qiladi. G'arb tilshunosligi tarixida frazeologiya alohida yo'nalish sifatida shakllanishi XX asr boshlariga to'g'ri keladi. Shunday olimlardan biri Sh. Balli bo'lib [4], u 1905-yilda ilk bor "frazeologiya" terminini ilmiy muomalaga kiritgan. Sh. Balli frazeologik birliklarni stilistik nuqtayi nazardan tahlil qilib, ularni tildagi ifoda vositasi va emotsional-ekspressiv ma'no tashuvchi birliklar sifatida izohlagan. Uning tadqiqotlari frazeologiya mustaqil lingvistik tizim sifatida shakllanishiga asos bo'ldi XX asrning o'rtalaridan boshlab frazeologizmlarni chuqurroq o'rganish yo'lida bir qator yirik tilshunos olimlar ilmiy izlanishlar olib bordilar. Jumladan, V. V. Vinogradov frazeologizmlarni semantik jihatdan tasniflab, ularni ma'no bog'liqligi, barqarorligi va tarkibiy turg'unligiga ko'ra guruhlariga ajratdi. Uning taklif

etgan semantik klassifikatsiyasi nafaqat rus tili, balki boshqa ko'plab tillar frazeologiyasini o'rganishda nazariy asos vazifasini bajardi. Mazkur tasnif natijasida frazeologizmlarning ichki tuzilishi, ma'no qatlamlari hamda ularning tildagi kommunikativ ahamiyati yanada chuqurroq yoritila boshlandi.

Frazeologik birliklar yordamida inson o'z fikrini nafaqat aniq, balki hissiy va obrazli tarzda ifodalay oladi. Shu sababli frazeologizmlar tildagi oddiy so'zlardan farqli ravishda, tinglovchiga kuchli emotsional ta'sir ko'rsatadi va nutqning ta'sirchanligini oshiradi [7]. Frazeologik birliklarning kommunikativ va pragmatik funksiyalari ularning muloqotdagi ahamiyatini yanada oshiradi. Pragmatik jihatdan ular so'zlovchining maqsadini, munosabatini yoki bahosini ifodalashga xizmat qiladi. Ular orqali so'zlovchi o'z fikrini to'g'ridan-to'g'ri emas, balki obrazli va ta'sirli shaklda bildiradi. Masalan, ingliz tilidagi "to burn bridges" iborasi bevosita "ko'prikni yoqmoq" degani bo'lsa-da, aslida "munosabatni butunlay uzmoq" ma'nosida ishlatiladi. O'zbek tilida esa "suvni ko'rmay etigini yechmoq" iborasi "o'ylamay ish tutmoq" ma'nosini ifodalaydi. Bu kabi birliklar orqali nafaqat ma'lumot uzatiladi, balki so'zlovchining munosabati, bahosi va emotsional holati ham ifodalanadi. Frazeologik birliklar kommunikativ jarayonda til vositalarining samaradorligini oshiradi, axborotni tinglovchiga ta'sirchan va esda qolarli shaklda yetkazadi. Ayniqsa, matbuot tilida bunday birliklarning qo'llanilishi axborotning ta'sir kuchini oshirib, o'quvchining e'tiborini jalb etadi. Masalan, ingliz gazeta sarlavhasida keltirilgan "The government is skating on thin ice" iborasi "xavfli siyosiy holatda" degan ogohlantiruvchi ma'noga ega bo'lib, matnning emotsional ohangini belgilaydi. O'zbek matbuotida esa "xalq sabr kosasi to'ldi" iborasi shunga o'xshash tarzda ogohlantiruvchi, baholovchi va emotsional yuklamaga ega. Frazeologik birliklarning kommunikativ funksiyasi nafaqat emotsional ta'sirda, balki ularning ma'lumotni ixcham va ifodali tarzda yetkazish imkoniyatida ham namoyon bo'ladi. Ular nutqdagi tafakkur jarayonlarini qisqa, ammo chuqur ma'noli shaklda ifodalashga xizmat qiladi. Shu jihatdan frazeologizmlar nafaqat lingvistik, balki psixologik, madaniy va ijtimoiy ahamiyatga ega lisoniy hodisa sifatida baholanadi.

Frazeologik birliklar tildagi milliylik, madaniyat va xalq tafakkurining yorqin ko'zgusi hisoblanadi. Ular nafaqat tilning estetik jihatdan boyib borishiga xizmat qiladi, balki xalqning ma'naviy dunyosini, dunyoqarashini ham ifodalaydi. Shuningdek, frazeologizmlar turli manbalarda, jumladan, badiiy, publitsistik hamda ilmiy adabiyotlarda tez-tez uchrab turadi. Masalan, ingliz tilidagi "Don't beat around the bush" iborasi buni yaqqol ko'rsatadi. Mazkur ibora so'zma-so'z tarjima qilinganda "shoxga urma" degan ma'noni beradi. Ammo bu frazeologizmning semantik mazmuni so'zma-so'z tarjimadan keskin farq qiladi — u "mavzudan chetga chiqma", "asosiy fikrni ayt" yoki "ortiqcha gap bilan chalg'ima" degan ma'noda qo'llaniladi. Demak, iboraning tashqi shakli va ichki mazmuni o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri semantik moslik mavjud emas, bu esa frazeologik birliklarning metaforik xususiyatini ko'rsatadi. Frazeologik birliklar ingliz matbuotining uslubiy vositalari orasida alohida o'rin tutadi. Ular jurnalistik matnning nafaqat axborot berish, balki o'quvchiga emotsional va baholovchi ta'sir ko'rsatish imkonini kengaytiradi. "The Guardian", "The Times" va "The Economist" kabi nufuzli nashrlarda frazeologizmlarning faol qo'llanishi ularning tilning ifoda kuchini oshiruvchi, uslubiy rang-baranglikni ta'minlovchi muhim element ekanini ko'rsatadi.

Masalan, "The Guardian" gazetasida quyidagi sarlavha berilgan: "The government must face the music over the energy crisis." Bu yerda "face the music" iborasi "oqibatlariga duch kelmoq" yoki "javobgarlikni o'z zimmasiga olmoq" ma'nosini bildiradi. Pragmatik jihatdan bu frazeologizm hukumat faoliyatiga tanqidiy munosabatni bildiradi va javobgarlikka chaqiradi. Ifodalilik nuqtayi nazaridan esa, bu ibora soddaroq "javob berishi kerak" jumlasiga nisbatan obrazliroq va o'quvchida kuchliroq hissiy ta'sir uyg'otadi [2.9].

Yana bir misol "The Times" gazetasida uchraydi: "Small businesses are keeping their heads above water despite inflation". "Keep one's head above water" frazeologizmi "og'ir sharoitda omon qolmoq" degan ma'noni anglatadi. Pragmatik jihatdan bu ibora iqtisodiy qiyinchiliklarga qaramay, kichik biznes vakillarining bardoshini ifodalaydi. Ifodalilik tomondan esa, iqtisodiy mavzudagi quruq raqamli ma'lumotga insoniy hissiyot bag'ishlaydi, o'quvchida hamdardlik va hurmat tuyg'usini uyg'otadi.

“The Economist” jurnalida esa quyidagi ibora qo‘llanilgan: “Investors are sitting on the fence as global markets fluctuate”. “Sit on the fence” “ikki yoqlama fikrda bo‘lmoq”, “qaror qabul qilolmaslik” ma’nosini beradi. Pragmatik nuqtayi nazardan bu ibora investorlarning noaniqligini, tashabbus yetishmasligini bildiradi. Ifodalilik nuqtayi nazaridan esa, bu frazeologizm aniq vizual obraz orqali murakkab iqtisodiy holatni jonliroq tasvirlaydi va matnga obrazlilik bag‘ishlaydi [3.103].

O‘zbek matbuotida frazeologizmlardan foydalanish tilning milliy xususiyatini saqlash, axborotga estetik ohang berish va o‘quvchi bilan yaqin kommunikativ aloqani ta’minlashda muhim o‘rin tutadi. Matbuot tilida frazeologik birliklar ko‘pincha voqealarning mohiyatini qisqa, lo‘nda va ta’sirchan tarzda ifodalash uchun ishlatiladi. Masalan, “Xalq so‘zi” gazetasining 2015-yil may sonida “Yangi iqtisodiy islohotlar natijasida xalqimiz *ko‘ngli tog‘dek bo‘ldi*” jumlasini ijobiy hissiyot va ishonch kayfiyatini uyg‘otuvchi ifodadir. Bu yerda frazeologizm o‘quvchida islohotlarga nisbatan ijobiy munosabat shakllantirishga xizmat qilmoqda. Shunday qilib, u matnning pragmatik funksiyasini, ya’ni o‘quvchining hissiy reaksiyasini boshqarish vazifasini bajaradi. Yana bir misolda “Zarafshon” gazetasida keltirilgan “Hukumat *qo‘lni qo‘lga berib* harakat qilmoqda” iborasi hamkorlik, birdamlik va ijtimoiy birlik g‘oyasini ifodalaydi. Bu frazeologizmning ifodalilik xususiyati shundaki, u rasmiy uslubdagi matnga xalqona, jonli tus beradi. Shu bilan birga, u o‘quvchida davlat siyosatiga nisbatan ishonch va ijobiy munosabatni shakllantiradi, bu esa uning pragmatik ta’sir kuchini ko‘rsatadi [6.76]. “Gazeta.uz” nashrida uchraydigan “Hukumat *belni mahkam bog‘lamoqda*” birikmasi esa qat’iyat va mas’uliyatni anglatadi. Bu frazeologizm nafaqat matnning emotsional jihatdan boyitadi, balki o‘quvchini jiddiylilik va harakatga undaydi.

Umuman olganda, o‘zbek matbuotida frazeologik birliklar tilning estetik imkoniyatlarini kengaytiradi, jurnalistik uslubga milliy ruh bag‘ishlaydi hamda matnning semantik qatlamini boyitadi. Ularning pragmatik jihatida axborotning faqat mazmuniy emas, balki ta’sirchan shaklda yetkazilishiga xizmat qiladi. Ifodalilik esa o‘quvchining e’tiborini jalb etib, uning hissiyotiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois frazeologik birliklar matbuot tilida nafaqat bezak unsuri, balki maqsadli kommunikativ vosita sifatida ham ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Brown, G. (1995). *Pragmatics and language understanding*. Cambridge University Press.
2. Crystal, D. (2010). *The Cambridge encyclopedia of the English language*. Cambridge University Press.
3. Leech, G. (1983). *Principles of pragmatics*. Longman.
4. Mamatov, A. (2019). *Zamonaviy lingvistik*. Noshir.
5. Mamatova, D. (2020). *Ingliz matbuotida barqaror birikmalarning lingvopragmatik tahlili*. SamDU.
6. Rahmatullayev, Sh. (1978). *O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati*. O‘qituvchi.
7. Rahmatullayev, Sh. (2016). *Hozirgi o‘zbek adabiy tili (Darslik)*. Universitet.
8. Sayfullayeva, R., Mengliyev, B., Boqiyeva, H., Qurbonova, M., Yunusova, Z., & Abduzalova, M. (2019). *Hozirgi o‘zbek adabiy tili*. Toshkent.
9. Ingliz nashrlari: *The Guardian, The Times, The Economist*.
10. O‘zbek nashrlari: *Xalq so‘zi gazetasi, Zarafshon gazetasi, Gazeta.uz*

UO‘K 811.161.1'276.6:004+811.111'276.6:004

O‘ZBEK TILIDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI TERMINLARINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

O.Xidirov, PhD, Jizzax davlat pedagogika universiteti, Jizzax

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi axborot texnologiyalari terminlarida antonimiya masalasi keng va ko‘p qirrali ekanligi hamda semantik, morfologik, pragmatik va kognitiv jihatlarini qamrab olishi tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: Axborot, texnologiya, lingvistik, tilshunoslik, termin, leksika, semantika, morfologiya, antonim, tafakkur, tushuncha.

Аннотация. В этой статье проблема антонимии в условиях информационных технологий в узбеке является широким и многогранным и охватом семантических, морфатических и когнитивных аспектов.

Ключевые слова: Информация, технология, лингвистика, лингвистика, терминаторы, лексика, семантика, морфология, антонима, мышление, концепция.

Abstract. *In this article, the antonymy issue in the terms of information technology in Uzbek is a wide and multifaceted and the coverage of semantic, morphatic and cognitive aspects.*

Keywords: *Information, technology, linguistics, terminators, lexics, semantics, morphology, antonyms, thinking, concert.*

Har qanday tilning asosiy birligi – uning lug'aviy tarkibidir. So'zlar tildagi asosiy aloqa vosita bo'lib, ular o'zaro ma'no jihatdan bog'lanadi, zanjir hosil qiladi va shu asosda semantik tuzilmani shakllantiradi. Tilshunoslikda so'zlar o'rtasidagi ma'no munosabatlari leksik-semantik munosabatlar deb atalishini Z.Xolmanova, N.Uluqov, B.Mengliyev va R.Sayfullayeva kabi olimlarning o'quv adabiyotlarida ko'rib guvohi bo'lganmiz. Bu munosabatlar til birliklarini o'rganishda, ayniqsa, lug'at tuzishda, tarjima jarayonlarida, semantik tahlillarda va sun'iy intellekt asosidagi tizimlarda muhim ahamiyat kasb etadi.

Leksik-semantik munosabatlar o'rtasida turli xil yo'nalishlarda shakllanishi mumkin. Ularga sinonimiya, antonimiya, giponimiya, giperonimiya kabi munosabatlar kiradi. Bu munosabatlar orqali lug'aviy birliklarning o'zaro bog'liqligi, ularning tildagi o'rni va funksional xususiyatlari aniqlanadi. Masalan, sinonimik munosabat orqali bir ma'noni ifodalovchi turli shakldagi so'zlar aniqlansa, antonimik munosabat orqali bir-biriga qarama-qarshi ma'nodagi so'zlar o'rganiladi.

Bugungi kunda leksik-semantik munosabatlar nafaqat an'anaviy leksikologiya doirasida, balki kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi, kognitiv tilshunoslik, terminologiya kabi yangi yo'nalishlar doirasida ham chuqur o'rganilmoqda. Ayniqsa, sun'iy intellekt va avtomatik tarjima tizimlarining rivojlanishi leksik-semantik tahlillarning dolzarbligini oshirmoqda.

R.Safarovaning ta'kidlashicha, hali til birliklarini yaxlit tizim sifatida o'rganish, system tilshunoslik va uning tadqiqot metodlari to'la takomillashmagan bir davrda sistem xarakteri, tilshunoslikka bag'ishlangan dastlabki yirik tadqiqotlarda namoyon bo'la boshlashi, til leksik qatlamlarining system xarakterga ega ekanligi, uzoq davrlar davomida bahs-u munozaralarga sabab bo'lib kelgan bo'lsa hamki, sinonim va antonimlarning alohida-alohida leksik-semantik guruhlar sifatida ajratilishi tilshunoslarda hech qanday shubha uyg'otmadi [1:49].

Bundan tashqari R.Safarova XX asrning 60-yillarining oxiriga kelib leksik-semantik guruh tarkibiga antonim va sinonimlardan tashqari – giponimiyani ham kiritib ketadi va unga oid ma'lumotlarni keltirib o'tadi.

Olimlarning fikrlarini inobatga olgan holda xulosa qiladigan bo'lsak, leksik-semantik munosabatlar sinonim, antonim va giponim hodisalarini orqali bo'lsa, leksik-shakliy munosabatlar esa omonim va paronimlar orqali ifodalanadi.

Axborot texnologiyalari taraqqiyoti nafaqat yangi qurilmalar va tizimlarning yaratilishiga, balki yangi so'zlarning paydo bo'lishiga ham olib kelmoqda. Bu jarayon, ayniqsa, leksik-semantik tizimda o'z aksini topmoqda. Axborot texnologiyalariga oid atamalar o'zbek tiliga keng kirib kelar ekan, ular orasida antonimik munosabatdagi so'zlar ham shakllanmoqda. Antonimiya – tildagi eng muhim leksik-semantic munosabatlardan biri bo'lib, qarama-qarshi ma'nodagi birliklar o'zaro tushunchalar orasidagi semantik chegaralarni aniqlash imkonini beradi.

Dunyo tilshunosligida til birliklarining ma'no tomonini semantik jihatdan asoslash, ularning lingvistik qonuniyatlarini ishlab chiqish va imkoniyatlarini aniqlashga doir bir qator tadqiqotlar olib borildi. O'zbek tilida o'zaro zidlash munosabatini ifodalovchi vositalarni leksik va grammatik birliklar doirasida hamda lingvistik tadqiqot metodlari asosida o'rganish muammosi qo'yildi. Qarama-qarshilik, zidlash kategoriyasining o'rganilishi antik davrlarga borib taqaladi. Ushbu hodisani o'rgangan Jahon va rus tilshunolariga misol tariqasida M.Lesnik, L.Maksimov, A.Kireyev, G.Lukina, A.Ufimseva kabilarni keltirish mumkin.

O'zbek tilshunosligida antonimiya hodisasi haqidagi ilk-nazariy qarashlar S.Mutallibov va S.Usmonovlarning maqolalarida aks etgan bo'lsa, keyinchalik ushbu masala R.Shukurov, B.Isabekov hamda I.Abdurahmonovlar tomonidan monografik tarzda tadqiq etilgan. Shuningdek, M.Mirtoiyev, D.Abdullayeva, Y.Odilov, F.Jumayeva singari olimlar ushbu mavzuda tadqiqot olib borgan.

Sh.Rahmatullayev o'zining Hozirgi adabiy o'zbek tili qo'llanmasida antonimik munosabat to'g'risida mufassal ma'lumotlarni keltirgan. Xususan, "Sinonimik munosabatda bo'lganidek,

antonimik munosabatda ham leksik ma'noga asoslanadi. Bir ma'noli leksemalarda to'g'ridan to'g'ri leksema bilan leksema antonimiyasi haqida gapirish mumkin, masalan, adabiy tildagi pakana – novcha leksemalarida bo'lgani kabi" [2:476].

Z.Xolmanova o'zaro qarama-qarshi ma'noli so'zlar antonimlar deyiladi. So'zlarning bunday munosabati antonimiya deyiladi degan ta'rifni keltiradi. Shuningdek, u antonimlarni 3 xil belgiga ajratadi [3:94].

Tilshunoslar tomonidan lisoniy ziddiyat bir necha tomondan tasniflangan, xususan, R.Sayfullayeva boshqalarning hammuallifligidagi oliy o'quv yurtlari talabalari uchun mo'ljallangan darslikda lisoniy ziddiyatning quyidagi turlari ko'rsatib o'tilgan:

1. Ziddiyat tizimda tutgan o'rniga ko'ra;
 2. Ziddiyat a'zolarining o'zaro munosabatiga ko'ra;
 3. Turli vaziyatda ziddiyatning amal qilishiga ko'ra [4:30:].
- D.Nurmanova esa lisoniy ziddiyatlarni quyidagicha tasniflaydi:

1. Zidlanish sistemasiga ko'ra:
 - 1.1. Miqdoriga ko'ra: bir o'lchovli, ko'p o'lchovli;
 - 1.2. Qo'llanish darajasiga ko'ra: ajralgan, proporsional;
2. Zidlanuvchi a'zolar o'rtasidagi munosabatga ko'ra: xususiy, darajali, teng huquqli;
3. Zidlanuvchi a'zolarining ma'no farqlash kuchiga ko'ra: doimiy, mo'tadillashgan [5:34].

O'zbek tilida axborot texnologiyalari bilan bog'liq antonimik munosabatlar o'ziga xos leksik-semantik hodisa sifatida shakllanmoqda. Ular asosan tarjima orqali yoki sohani o'zlashtirish jarayonida to'g'ridan-to'g'ri kirib kelmoqda. Bu jarayonda ba'zi antonimlar an'anaviy o'zbek tilidagi juftliklar bilan almashitirilmoqda, boshqalari esa inglizcha shaklida qo'llanilmoqda. Bu holat o'zbek tili lug'aviy tizimida yangi semantic qatlamning yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda. Shu sababli, axborot texnologiyalariga oid antonimik birliklarni tizimli o'rganish va ularni o'zbek tilining tabiiy taraqqiyoti doirasida shakllantirish dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Axborot texnologiyalari – ma'lumotlarni boshqarish va qayta ishlash texnologiyasi ekanligini, odatda mazkur atama ostida kompyuter texnologiyalari tushunilishini hisobga oladigan bo'lsak, ularda antonimik munosabatlar uchratish mumkin. Axborot texnologiyalari sohasida axborotni EHM(elektron hisoblash mashinasi) va kompyuter tarmoqlari orqali yig'ish, saqlash, himoyalash, qayta ishlash, uzatish kabi amallar ustida ishlar olib boriladi.

Ushbu tushunchalarga oid atamalarni tadqiq etar ekanmiz, o'zbek tili axborot-texnologiyalari terminlarida antonim birliklarning turlari haqida to'xtalishni joiz deb bildik.

Tilshunoslikda antonimlarni yuzaga keltirish bo'yicha munozarali fikrlar borligini aniqladik. Xususan, ayrim manbalarda *opa* va *singil*, *aka* va *uka* kabi so'zlarni antonim sifatida tanlab olishadi, lekin shu bo'yicha ilmiy ish olib borgan B.Isabekov esa ularni antonimlar emas, balki korrelativ so'zlar degan fikrni ilgari suradi.

Antonimiyani belgilashda Sh.Rahmatullayev, N.Maniatov, R.Shukurovlar tomonidan ilgari surilgan *mantiqiy markaz* tamoyiliga tayanish samarali natija beradi. Mazkur tamoyilga ko'ra ikkita ma'no o'rtasidagi mantiqiy markaz aniqlanadi va shu markazning ikki tomonidan o'rin olgan tushunchalar o'zaro antonimik munosabatlarda birlashadi. Masalan, *kuz* bilan *bahor* orasida *qish* bor, shunda *kuz* va *bahor* leksemalari o'zaro antonim sifatida qaraladi, lekin *kuz* va *qish* antonimlar emas, chunki bu ikki leksema orasida oraliq tushuncha mavjud emas.

Shu nuqtayi nazardan o'zbek tili axborot texnologiyalari (AT) terminologiyasida antonim birliklar turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Bu birliklar texnik vositalarni boshqarish, foydalanuvchi interfeysi bilan ishlash, dasturiy ta'riflar, amallar ketma-ketligi kabi sohalarda qarama-qarshi ma'nodagi tushunchalarni ifodalashda xizmat qiladi.

Xususan, axborot texnologiyalari sohasida terminlar nafaqat atamalar tizimi sifatida, balki foydalanuvchining texnik vosita bilan muloqotini tashkil etuvchi asosiy vosita sifatida ham xizmat qiladi. Ayniqsa, qarama-qarshi ma'nodagi terminlar(antonim birliklar) texnik vositalarni boshqarishda muhim funktsiya bajaradi. Ular foydalanuvchiga amalga oshiriladigan harakatlar doirasini to'g'ri aniqlash va tanlash imkonini beradi.

Texnik qurilmalar va dasturiy vositalarning foydalanuvchi interfeysida antonimlar ko'pincha qarama-qarshi harakatlarni bildiruvchi buyruqlar shaklida ishlatiladi. Masalan, *yoqish* – *o'chirish*, *yuklab olish* – *yuborish* (odatda, *ushbu birliklar ingliz tilidagi download – upload so'zlari bilan ifodalanadi*). *Ochish* – *yopish* (dastur yoki faylni ochish/yopish. *Faollashtirish* – *Faolsiz holatga o'tkazish* (*ingliz tilidagi enable – disable birliklari bilan ifodalanadi*. Bu holatda biror ish holatidagi funksiyani ishga tushirish – *to'xtatish ma'nosida keladi*).

Qurilmaning ish holatini anglatuvchi terminlar ko'pincha antonim shaklida bo'ladi va bu foydalanuvchiga mos harakatni tanlashga yordam beradi. Bunday holatda zidlanish qo'shimchalar antonimligida uchratish mumkin. Masalan, *faol* – *nofaol*, *to'g'ri* – *noto'g'ri*, *xavfsiz* – *xavfli*. Bunda B.Mengliyev ta'biri bilan aytganda, antonimlar sturkturasiga ko'ra 2 turga bo'lib o'tgan, ya'ni har xil o'zakli antonim: katta – kichik, kirmoq – chiqmoq, muhabbat – nafrat; bir xil o'zakli antonim: madaniyatli – madaniyatsiz, aqli – aqlsiz, ongli – ongsiz [6:164]. Holatdan kelib chiqib ta'kidlash joizki, tahlil qilingan axborot texnologiyalari tushunchalarining aksariyati strukturasiga ko'ra bir xil o'zakli antonimlarni tashkil qiladi.

Axborot texnologiyalari (AT) sohasidagi terminlar tizimida ko'plab antonim juftliklar umumiy bir semantik guruhga tegishli bo'lgan giponimik munosabatlar asosida tashkil topgan. Boshqacha qilib tushuntiradigan bo'lsak, bunday antonimlar ma'lum bir giperonim (umumiy tushuncha) doirasida turli yo'nalishdagi harakat, holat yoki xususiyatlarni ifodalaydi. Gipernonim – umumiy tushuncha bo'lsa, giponimlar esa shu umumiy tushunchaning aniq turlari. *Ma'lumotlarni boshqarish amallari* – bu umumiy tushuncha va uning tarkibiga kiruvchi *yuklash*, *saqlash*, *o'chirish* kabi so'zlar esa konkret tushunchalardir.

Shu holatga yana bir misollar keltiradigan bo'lsak, *foydalanuvchi amalini belgilash* umumiy giperonimi tarkibida *kirish* – *chiqish* (*login - logout*), *faollashtirish* – *bloklash* kabi axborot texnologiyalari so'zlari o'rtasida antonim giponim munosabatlarni kuzatish mumkin.

AT terminologiyasida antonim leksemalar ko'pincha bir semantik maydonga tegishli bo'lgan giponim birliklar sifatida namoyon bo'lishini kuzatdik. Bundan tashqari ushbu giponim birliklar muayyan umumiy tushunchaga bo'ysunishi, har bir amal yoki holat o'z zidligini aniq ifodalashi, foydalanuvchiga mantiqiy juftliklar orqali harakatlariga yo'naltiruvchi belgilar orqali qulaylik yaratishga xizmat qiladi.

Zamonaviy lingvopragmatik yondashuvda antonimlarning funksiyasi kontekstual talqin orqali yoritiladi. Har qanday antonim birlik o'z kontekstida faollashadi va semantik anglashuvdan tashqari, implikatsion, evaluativ va kognitiv yuklamaga ega bo'ladi. Bu esa AT terminologiyasida antonimlarning nafaqat so'z darajasida, balki muloqot strategiyasi va diskursiv muhitda ham muhim bo'g'in ekanligini ko'rsatadi.

O'zbek tilidagi axborot texnologiyalari terminlarida antonimiya masalasi keng va ko'p qirrali bo'lib, semantik, morfologik, pragmatik va kognitiv jihatlarni qamrab oladi. Bu terminlar qarama-qarshi munosabatlar orqali foydalanuvchiga texnik holat, tanlov imkoniyati va muqobil yechimlar haqida aniq axborot beradi. Shu bois antonim birliklarni tizimli tahlil qilish, ularning kommunikativ va semantik funksiyalarini o'rganish o'zbek tilshunosligining dolzarb yo'nalishlaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sarova R. Leksik-semantik munosabatning turlari. O'quv qo'llanma. T: O'qituvchi, 1996. - B.49
2. Rahmatullaye Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Darslik. T: Universiteti, 2006. – B.476 (79)
3. Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish. Darslik. T, 2007. – B. 94
4. Sayfullayeva R. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2010. – B.30.
5. Нурманова Д. Ўзбек тили сатҳларида мўътадиллашув. Ф.ф.док.дисс. – Андижон, 2022. – Б.34
6. Mengliyev B. Hozirgi o'zbek tili (kirish, fonetik sath, leksik-semantik sath). Darslik. T: Excellent Polygraphy, 2020. – B.164

FRANS KAFKA "JARAYON" VA NAZAR ESHONQUL "GO'RO'G'LI YOXUD HAYOT SUVI" ASARLARINING QIYOSIY TAHLILI

G.A.Ximmatova, PhD, dots., Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Qiyosiy adabiyotshunoslik barcha adabiy hodisalarning mushtarak va o'ziga xos jihatlari, hozirgi o'zbek nasri taraqqiyotida turli xil falsafiy, adabiy-estetik qararshlarning murakkablashuvi, shakily-uslubiy yangilanishlar xususida adabiyotshunos olimlarning istiqol davri nasridagi o'zgarishlar haqida fikrlar ifoda etilgan. Va nasrimizdagi epik tasvirlash usuli yangicha izlanishlar bilan boyib, jahon adabiyoti tizimidagi noan'anaviy deb ataluvchi yo'nalish yo'sini yuz ko'rsatishi borasida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Qiyosiy, nasr, ism, jarayon, roman, do's, maslahatchi, noananaviy, adabiyot, masala, qahramon, Go'ro'g'li, hayot, asar, badiiy talqin

Аннотация. Сравнительное литературоведение изучает общее и особенное во всех литературных явлениях, сложность различных философских, литературных и эстетических взглядов в развитии современной узбекской прозы, формальные и стилистические новации, изменения в прозе литературоведов в период независимости. При этом говорится, что эпический метод изображения в нашей прозе обогащается новыми исследованиями и указывает путь так называемого нетрадиционного направления в системе мировой литературы.

Ключевые слова: Сравнительное литературоведение, проза, имя, процесс, роман, друг, советник, нетрадиционный, литература, проблема, герой, Гёроглу, жизнь, творчество, художественная интерпретация.

Abstract. Comparative literary criticism expresses the views of literary scholars on the common and specific aspects of all literary phenomena, the complexity of various philosophical, literary and aesthetic views in the development of contemporary Uzbek prose, and the changes in the prose of the independence period. And it is said that the epic method of description in our prose is enriched with new research and shows the path of the so-called unconventional direction in the system of world literature.

Keywords: Comparative, prose, name, process, novel, friend, advisor, issue, unconventional, literature, hero, Gorogly, life, work, artistic interpretation.

Qiyosiy adabiyotshunoslik barcha adabiy hodisalarning mushtarak va o'ziga xos jihatlari o'rganadi va ular uchun umumiy bo'lgan qonuniyatlarning yuzaga kelishiga zamin yaratdi. Hozirgi o'zbek nasri taraqqiyotida turli xil falsafiy, adabiy-estetik qararshlarning murakkablashuvi, shakily-uslubiy yangilanishlar-u navatorliklar namoyon bo'lmoqda. Shu xususida adabiyotshunos olim Damir To'rayev istiqol davri nasridagi o'zgarishlar haqida fikr bildirarkan quyidagilarni ta'kidlaydi: "Istiqol davri nasridagi eng muhim o'zgarishlardan biri, shubhasiz, janrlar poetikasidagi yangilanishlardir. Nasrimizdagi epik tasvirlash usuli yangicha izlanishlar bilan boyib, jahon adabiyoti tizimidagi noan'anaviy deb ataluvchi yo'nalishda yuz ko'rsatdi. Bu xildagi asarlarda badiiy talqin, voqealar bayonidan farqli o'laroq realistik pinhona ong oqimlari, falsafiy-ramziy tahlil hamda qahramon ruhiyatini tadqiq qilish orqali berilishi xarakterli ".{1} Bu esa har bir ijodkorning dunyoqarashi, tafakkur darajasi va ifoda uslubiga individual yondashuvni talab qiladi. Shu ma'noda XIX asr oxiri XX asr boshlarida o'z faoliyati va asarlari bilan butun omma diqqatini tortgan adib Frans Kafka ijodidan ta'sirlangan va o'zbek nasriga yangi ruh va uslub olib kirgan Nazar Eshonqul ijodini hech ikkilanmasdan misol qilishimiz mumkin. Frans Kafka ijodiga e'tibor qaratidigan bo'lsak uning repertuaridagi asarlarida birinchi o'rinda inson psixologiyasi va ichki meni turadi. Masalan ijodkorning "Jarayon" romanidagi qahramon Yozef K.ning hayoti, psixologiyasi va xarakteri yoritilgan. K.o'zining nimaga hibsga olinishini tushunmay "Iya,-deydi u ajablanganini yashirmay – bu yurtda qonun-qoida, tartib-intizom bormi, o'zi ?" {2} deb baralla so'raydi. Shu o'rinda roman qahramoni K. haqiqat va adolatga intilishi, o'z fikrini aytishdan qo'rqmasligi yuqorida kelgan qaror va qonunlarga ko'r-ko'rona itoat qilib ketmasligi bilan diqqatga sazovordir. Qahramon xarakteridagi

ushbu holatni N.Eshonqul asarlarida ham uchratamiz. Misol uchun uning “Go‘ro‘g‘li” asari qahramoni N. ham tashkilot xodimlariga o‘z noroziligini hech ikkilanishsiz oshkor qiladi. “Balkim sizga buning farqi yo‘qdir. Lekin menga farqi bor. Ism-bu odamga o‘zini ifoda etish uchun berilgan. Mening ismim- bu mening o‘zim. Shunday ekan men hech qachon K. O‘ yoki siz aytganday T. deb chaqirishlarini istamayman. Menga ham N. deb murojaat qilishlarini, ayni shu N. ismi orqali meni tanishlarini talab qilaman. Rahbar ham meni K. deb emas, aynan N. deb chaqirishini istayman”. {3.6} N.ning bu gaplaridan u yerdagi qonun-qoidalar-u, inson qadrlining yerga urilishiga qarshi isyon sifatida yangraydi. Anglaganimizdek har ikki qahramon ham jamiyatga ko‘r-ko‘rona singib ketish emas, o‘z meniga ega ekanligi yaqqol namoyon bo‘ladi. Ular boshqa xodimlarga o‘xshagan faqat buyruqlarni bajaruvchi robot emas. Balki, shuning uchun bu jamiyat ularni sig‘dirmadi. “Go‘ro‘g‘li” asarining bosh qahramoni N. ismli shaxs yozuvchi romam qahramonlarining boshqa asarlaridan farqli o‘laroq, hech biriga nom qo‘ymagan, ularni “sartarosh”, “qoravul”, “kotiba”, “yordamchi”, “tergovchi”, “rahbar” kabi nomlar bilan nomlaydi. Aynan shu holatni F. Kafkaning “Jarayon” romanida uchratamiz. Aslini olganda asar insonning mavjudligini tan, olmagan, uning sha‘ni va g‘ururini toptagan mustabid tuzumi va uning kirdikorlari haqida hikoya qiladi. Asarda o‘sha davr mafkurasi, yuqori mansabdor shaxslarning chirkin g‘oyalari va jamiyatdagi insonlarning qadri yo‘qligi, ulardan xuddiki robotdek foydalanish va hakoza illatlar aynan yoritib berilgan. Masalan “Jarayon” romanidagi bu jumlagga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak: “Aybsizligingizni huda-behudaga pesh qilaverib, qichqiravermang bu siz haqingizda umumiy, durustgina taassurotga soya solidi. Umuman gapdan tiyilibroq turganingiz tuzuk”. {4.35} Ushbu gaplardan ayonki jamiyat va undagi amaldorlar insonlarni qo‘g‘irchoqdek o‘ynatadi. Ular mustaqil fikrga ega insonlarni boshqara olmasligini yaxshigina anglagani uchun o‘zlarini go‘yoki do‘st, maslaxatchidek tutib asl maqsadlarini singdirmoqchi bo‘ladi. Bu jarayonni Nazar Eshonqulning “G‘o‘ro‘g‘li yoxud hayot suvi” asarida ham ko‘rishimiz mumkin. “Rahbarning oldiga kirganda o‘zingizni juda sipo tuting, yana har xil narsalarni, ayniqsa ish bilan bog‘liq muammolarni gapirmang. Har bir gapingizdan butun idora minnatdor ekanligi, yalpi ehtiromimiz bilinib tursin”. {5.3} Shundana ayonki, jamiyatdagi ommani bir so‘z bilan aytganda manqurtga aylantirish ularning asosiy maqsadlaridan biri bo‘lgan. “Jarayon” va “G‘o‘ro‘g‘li” qahramonlari Yozef K. va N. ayni navqiron yoshda, ya‘ni 30 yoshida hayotida sodir bo‘lgan kutilmagan voqea hayotiga nuqta quyilishiga sababchi bo‘ladi. Bunda asosiy aybdor unda yashayotgan jamiyatdagi ulkan tashkilot va amaldorlardir. “Jarayon” romanida shunday misralar mavjud. “Bunday tashkilot o‘z ish yo‘sinida faqat sotib olingan qo‘riqchilarga ega bo‘lib qolmasdan, qulay hollarda maqtovg‘a sazovor xokisorlikni namoyon etuvchi kaltafahm nazoratchi-yu tergovchilarga, yana bularning hisobiga kirmagan son-sanoqsiz va hamisha oylikxo‘r yuqori –past sud hakamlari, jandamlari, mirza va yana allaqancha xizmatchi va boshqa yordamchilarga, hatto, men bu so‘zni aytishdan qo‘rqmayman, mirg‘azab jallodlarga egadir”. {6.83} ularning hammalari sotilgan, bir-biriga bog‘liq to‘da. “Go‘ro‘g‘li” romanidagi tasvirlangan tashkilot xodimlari ham aynan “Jarayon”dagi qahramonlarni eslatadi.

“Jarayon” romanida sud devonaxonasi aholi yashaydigan g‘arib binolarining birining chordog‘ida joylashgan. Uning xonalari qorong‘u va zax havosining notozaligidan K.ning tobi qochdi. “Go‘ro‘g‘li” asaridagi tasvirlangan gazeta idorasi baland va hashamatli binoda joylashgan bo‘lsa ham, ichkari dim va badbo‘y, noxush hidlar dimoqqa urilardi. Aynan shunday o‘xshashliklarni ko‘plab uchratamiz. Ikki qahramon taqdiri ma‘lum ma‘noda bir xil, masalan “Go‘ro‘g‘li” romamining qahramoni N. ham, “Jarayon” ramani qahramoni K. ustidan ham sud bo‘lib o‘tadi. Ikkalasi ham qaysi aybi uchun ayblanayotganini anglay olmaydi. Eng qizig‘I, ikkala qahramon ham o‘zlarining mutlaqo aybsiz ekanliklariga ishonadilar. {7.34} “Jarayon” romanidagi absurd holat tasviri ham N. Eshonqulning “Go‘r o‘g‘li yohud hayot suvi” romanidagi o‘z mavjudligini isbotlolmay tanazzulga yuz tutgan inson qismati bilan uyg‘un. G‘oyaviy-konsepsiya, syujet, obrazlar va ularning nomlanishlaridagi o‘xshashliklar N.Eshonqulning avstralyalik adib F.Kafkadan ijodiy ta’sirlanganini ko‘rsatadi. “Jarayon” romani syujetida ham noma‘lumlik, mavhumlik sababli K. o‘ziga qo‘yilgan aybni nima ekanligini bilmay idorama-idora sarson-sargardon kezishi tasvirlansa, N.Eshonqulning “Go‘r o‘g‘li yohud hayot suvi” nomli romanida ham inson va uning o‘zligini namoyon etish, mavjudligini isbotlashdagi kurash va tanazzuli badiiy tadqiq etiladi. Har ikkala roman qahramonlarini

nomlanishida ham o'xshashliklar bor. "Jarayon"da K "Go'r o'g'li yohud hayot suvi" romanida N..(Muallifning o'z ismlari K.Kafka ismiga ishora bo'lsa, N.Nazar Eshonqul isiga monand tanlangan bo'lishi ham mumkin – F.B) Yozuvchilarning g'oyaviy-konsepsiyasida ham uyg'unlik mavjud. Har ikkala asarda ham qadrsiz insonning fojiaiy qismati qalamga olinadi. Biroq har ikkala yozuvchining uslubi turfa xil. Kafka uslubiy o'ziga xosliga haqida to'xtalgan N.Eshonqul : "Kafkaning tilida hech qanday obrazlar, o'xshatishlar, mengzashlar, bezashlar, ohangga urg'u berishlar, metofofa, metonimiyalar, hissiy kechinmalar, ehtiroslar tasviri uchramaydi. Uning tili sovuq, axborot va holatni aks ettiradi, xolos"² deya to'xtalar ekan, u inson qarshisida turgan yovuzlikni yengib o'tishiga ishonmasligini, insonni tahlikaga solayotgan hikmat-majozlarni yaratganini ta'kidlaydi. Shu jihatdan F.Kafka asarlaridagi tushkun ruh, absurd hayot tasviri ifodalanadi. N.Eshonqul asarlari ifoda yo'nalishi, ramziy-majoziylik kasb etishida K.Kafka asarlariga o'xshashlik uchrasa-da mohiyatida hayotbaxsh g'oyalar yetakchilik qiladi. Umuman olganda, yozuvchining bir turkum asarlarida G'arb adabiyotiga xos g'oyaviy motivlar uchraydi. Biroq, adib asarlarida G'arb modernizmiga xos bo'lgan yetakchi xususiyatlar, falsafiy, ijtimoiy g'oyalar, jumladan, absurd, ayniqsa, tushkunlik psixologiyasi yetakchilik qilmaydi. Yozuvchining G'arb modernistlari ta'sirida yozgan asarlarda ham hayotbaxsh g'oyalar yetakchilik qiladi. N.Eshonqul ijodining muhim xususiyatlaridan biri ham shundadir. N.Eshonqul asarlarida manzaralar, detallar, ranglar, tovushlar, hidlar, vayronalar tasviri, suratlar va boshqa poetik unsurlarning metaforiklik kasb etib, katta badiiy mazmunni ifoda etadi. Yozuvchi asarlarida tasvir ifodasidagi tiniqlik, so'z vositasida chizilgan manzaralarning rang va hidlarigacha sezilib turishi, ortiqcha hashamdorlikning yo'qligi, ko'pso'zlikdan qochish, ba'zan butun boshli jumlaning metaforaga aylantirilgani aynan unga xos tipik holat hisoblanadi.

Ko'rib o'tganimizdek, Frans Kafka ham, Nazar Eshonqul ham butun e'tiborini qahramonning "men"iga qaratadi. "Go'ro'g'li" romanida voqealarning ramziy tasvirlari orqali insonning nodonlik va jaholat qarshisidagi fojiaiy ojizligi, imkoni cheklanganligi ifodalarida ham Frans Kafka ijodiy ta'sirini sezamiz. Har ikkala romanda tasvirlangan mahkama, idora keng ma'noda, jamiyatni anglatadi. N. timsolida ham, Yozef K. timsolida ham hayotning adolatsizliklari aks ettirilgan. har ikki yozuvchi ham inson hayoti ma'nisizligi asosini odam intilishlarining cheksizligi va imkoniyatlarning cheklanganligi o'rtasidagi tuganmas qarama-qarshiliklar deb biladi. Odam ko'p narsaga erishishni istaydi, lekin ko'p hollarda hech narsaga erisha olmaydi. Har ikki yozuvchining romanlarida inson zotining mana shu ojizligi butub fojiasi bilan aks etganligini ko'rishimiz mumkin.

Frans Kafka va Nazar Eshonqulning badiiy dunyosi bir qarashda uzoq ko'rinsa-da, ularning uslubiy yaqinligi va estetik qarashlaridagi ruhiy tutashuvlar chuqur o'xshashliklarga ega. Ularning har ikkisi insonni tashqi voqelik emas, balki ichki iztiroblar, ma'naviy kurashlar, begonalik va adolatsizlik oldida qanday holatga tushishini tasvirlash orqali ochadi. Inson bu asarlarda o'z mohiyatini anglashga urinayotgan, ammo bu yo'lda jamiyatning mutlaqlashtirilgan tuzumi, tartibsiz qonunlari va ma'nosiz ijtimoiy mexanizmlari bilan to'qnash keladigan mavjudot sifatida tasvirlanadi. Kafka qahramonlari ko'pincha o'zlari sababini tushunmagan holatda jazoga tortilgan, sistemaning bir bo'lagi sifatida siqilgan, ruhiy va ijtimoiy izolyatsiyaga mahkum etilgan odamlar bo'lsa, Nazar Eshonqulning obrazlari ham shu holatning o'ziga xos ifodasidir. Eshonqulda bu izolyatsiya ko'proq ma'naviy, falsafiy tus oladi: inson o'zining vijdoni, o'tmishi va axloqiy tanlovlari bilan yolg'iz qoladi. Kafka asarlarida begonalashuv tashqi kuchlarning bosimi orqali yuzaga chiqsa, Eshonqulda bu ichki buzilish, ma'naviy iztirobning o'zidan kelib chiqadi. Ularning nasriy tili ham umumiy ruhda – ramziy, mavhum, ba'zida surreallikka yaqin. Tasvirlar aniq voqelikni emas, balki ruhiy holatni ifodalaydi. Kafka "Jarayon" yoki "Qo'rg'on"da ko'rsatgan byurokratik labirintlar qanday tushunarsiz, daxlsiz tizimga aylangan bo'lsa, Eshonqulda ham hayot va inson orasida ochilmas darz ketgan – bu darz esa hissiyotlar, g'ayritabiiy kuzatuvlar, ichki dialoglar orqali ifodalanadi. Kafka yozuvchisi uchun adolat – tushunarsiz, yo'qolgan, mutlaqlikka singib ketgan hodisa. Eshonqulda esa adolat mavjud, ammo u tashqi dunyoda emas, insonning vijdonida yashaydi. Ikkala muallif uchun ham adolatga erishish kurash emas, balki ichki anglash, ruhiy iztirob va yolg'izlikda kechadigan izlanishdir. Bu jihat ularni ekzistensialist adabiyot doirasida tutashtiradi. Ularning uslubidagi yana bir o'xshashlik — sukut va befarqlik tasvirining kuchli bo'lishidir. Kafka asarlarida odamlar bir-

biriga yordam bermaydi, faqat o'z qobig'ida yashaydi. Eshonqulda esa bu sukut ijtimoiy emas, balki ruhiy ifodasizlanishdir: odamlar bir-birini ko'rmaydi, sezmaydi, tushunmaydi. Shu sababli ular yolg'iz, ichki bo'shliq bilan yashaydi. Kafka va Eshonqul asarlari inson ongining halokatga yuz tutgan, har qanday qat'iylikdan mahrum holatidagi tasvirini beradi. Inson bu yerda mutlaq haqiqatga emas, so'roq, gumon, sukunat, vahima va iztirob orqali mavjud. Ularning uslubi o'quvchini javobdan ko'ra savol sari boshlaydi — anglash emas, anglashga urinish muhim. Shu bois, bu ikki muallifning adabiy olami o'rtasidagi ruhiy mushtaraklik ulkan tafovutlar ichida badiiy tutashuv darajasiga ko'tarilgan. Uslubiy jihatdan esa har ikki yozuvchi soddalikka intilgan, biroq bu soddalik ortida murakkab psixologik va falsafiy qatlamlar yashiringan. Jumlalarning tashqi shakli qisqa, aniq, lekin ularning ma'nosi ko'p darajali va ko'p qirrali. Bu yondashuv modernizm estetikasi — noaniqlik, tushunsizlik, yolg'izlik va iztirob orqali haqiqatni ko'rsatishga intilish bilan bog'liq. Frans Kafka va Nazar Eshonqul badiiy dunyosini yaqinlashtiruvchi asosiy jihatlar — inson va jamiyat o'rtasidagi begonashuv, adolatning vijdoniy talqini, ramziy obrazlar, psixologik drammatizm va ruhiy izolyatsiyaning chuqur badiiy ifodasidir. Ularning asarlari o'quvchini javob emas, savol sari yetaklaydi, va shu bilan insonga o'z ongini tahlil qilish, axloqiy pozitsiyani anglash, vijdon oldida halollikda yashash mas'uliyatini eslatadi.

FOYDANALINILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. To'rayev D. "Rangin tasvirlar jilosi" Toshkent. "Akademnash", 2014.
2. Frans Kafka "Jarayon" Toshkent. "Yangi asr avlodi", 2016
3. Nazar Eshonqul "Go'ro'g'li" Toshkent. "Sharq yulduzi" jurnali, 2012. 6-bet.
4. F.Kafka "Jarayon" Toshkent. "Yangi asr avlodi", 2016. 35-bet
5. N.Eshonqul "Go'ro'g'li", Toshkent. "Sharq yulduzi" jurnali, 2012. 3-bet
6. F.Kafka "Jarayon", Toshkent. "Yangi asr avlodi", 2016. 83-bet
7. Mo'minova Sodat, Eshpo'latova Kamola "Nazar Eshonqul va Frans Kafka ijodining mushtarak jihatlari". Toshkent. "Sharq yulduzi" jurnali, 2016. 34-bet

UDC 821.111

LEADERS OF REALISTIC LITERATURE IN 19TH–20TH CENTURY ENGLAND

Sh.B.Xodjayeva, teacher, Urgench innovation university, Urgench

Annotatsiya. Ushbu maqola 19-20-asr Angliyasidagi realizm adabiyotining rivojlanishini va uning yetakchi vakillarini o'rganadi. Maqolada ijtimoiy adolatsizlik, shaxsiy identifikatsiya va urbanizatsiya mavzulari yoritilgan. Charles Dickens, William Thackeray, George Eliot, D.H. Lawrence va Virginia Woolf kabi adiblarning asarlari va ularning realizm hamda adabiy janrdagi o'rni tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Realizm adabiyoti, ijtimoiy adolatsizlik, shaxsiy identifikatsiya, urbanizatsiya, 19-asr adabiyoti, Charles Dickens, George Eliot, D.H. Lawrence, Virginia Woolf.

Аннотация. Статья рассматривает развитие реалистической литературы в Англии 19-20 веков и её ведущих представителей. В статье освещаются темы социальной несправедливости, личной идентичности и урбанизации. Проанализированы произведения и вклад в реализм таких авторов, как Чарльз Диккенс, Уильям Теккерей, Джордж Элиот, Д.Х. Лоуренс и Вирджиния Вулф.

Ключевые слова: Реалистическая литература, социальная несправедливость, личная идентичность, урбанизация, литература XIX века, Чарльз Диккенс, Джордж Элиот, Д. Г. Лоуренс, Вирджиния Вулф.

Abstract. This article explores the development of realistic literature in 19th-20th century England and its leading figures. It discusses themes of social injustice, personal identity, and urbanization. The works and contributions of authors such as Charles Dickens, William Thackeray, George Eliot, D.H. Lawrence, and Virginia Woolf are analyzed in relation to realism and literary genre.

Keywords: Realist literature, social injustice, personal identity, urbanization, 19th century literature, Charles Dickens, George Eliot, D.H. Lawrence, Virginia Woolf.

Introduction. Exploring the evolution of literary realism through the seminal works and influential voices that carved the course of English literature from the early to late periods of the 19th and 20th centuries.

Main part:

Early Realism. During the early stages of the 19th century, English literature began to witness a dynamic transformation as writers sought to dispel the ornate conventions of Romanticism and embrace a more realistic portrayal of life. This marked the emergence of 19th century English realism, a movement that would redefine narrative styles and social commentary in literature.

The evolution of realism in England was profoundly influenced by the social and economic changes induced by the Industrial Revolution. Urbanization, class divisions, and the rapid pace of societal development provided fertile ground for early realist writers. These authors turned their attention to the intricacies of everyday existence, often highlighting the struggles of ordinary people caught within the burgeoning modern society.

Among the most notable early figures was Charles Dickens, whose intricate narratives and vivid characterizations mirrored the complexities of Victorian life. Dickens' works, such as *Oliver Twist* and *Bleak House*, are emblematic of the era's commitment to social realism and moral commentary. His narratives, underscored by keen observations of poverty, inequality, and social injustice, not only entertained readers but also served as a critical mirror to the society of his time.[1,2]

Another luminary in early realism was William Thackeray, whose novels, most notably *Vanity Fair*, cast a discerning eye over the intricacies of social ambition and the hypocrisy embedded in the upper echelons of society. Thackeray's satirical approach provided a different, yet complementary, perspective to Dickens' often empathetic portrayals, emphasizing a critique of the era's illusions of grandeur and moral decadence.[3.]

George Eliot, the pen name of Mary Ann Evans, represents one of the most intellectually rigorous voices of early English realism. With works like *Middlemarch*, Eliot combined psychological insight with a detailed social milieu, examining not only individual aspirations and moral complexities but also the broader implications of an evolving social order. Her narrative style, noted for its subtle criticism of societal conventions, challenged readers to rethink established notions of morality and gender roles.[4]

Late Realism. As the 19th century gave way to the 20th, the themes and forms of realism continued to diversify. The literary landscape witnessed the advent of late realism, a phase where the focus shifted towards a more introspective examination of individual consciousness and societal fragmentation. The modernist undertones began to influence realist writers, yielding literature that was both reflective and experimental in its narrative techniques.

D.H. Lawrence emerged as a pivotal figure during the transition from traditional to modernist realism. Best known for novels such as *Lust and Emancipation*, Lawrence explored the complexities of human relationships, sexuality, and the often tumultuous interplay between natural instincts and industrial modernity. His work is marked by its candid exploration of the human psyche, as well as its exploration of the intrinsic conflicts between personal freedom and societal expectations. [5,6]

Virginia Woolf, though frequently associated with modernism, also contributed to the evolving discourse of realism with her penetrating insight into inner life and subjective experience. Her pioneering stream-of-consciousness narrative technique, as seen in works like *Mrs Dalloway* and *To the Lighthouse*, epitomized a shift towards a more fragmented, yet deeply personal, form of realism. Woolf's literary experiments expanded the boundaries of traditional realist narratives by uncovering the multifaceted dimensions of time, memory, and identity.[7,8.]

Other influential writers of the period, such as E.M. Forster and Graham Greene, further exemplified the hallmarks of late realism. Forster's explorations of human connection, class, and political tensions—as portrayed in *A Passage to India*—helped shape a narrative that was acutely aware of both personal and cultural dissonance. Meanwhile, Greene's novels delved into the moral ambiguities and existential crises of contemporary society, highlighting the pervasive uncertainties that underpinned post-war modernity.[9,10]

Major Themes. The leaders of realistic literature in England dedicated their craft to a wide range of themes that not only defined their works but also left an indelible mark on the literary canon. In their exploration of human nature and society, several core themes consistently emerged across both early and late periods of realistic literature.

Social Injustice and Class Struggle: The repercussions of rapid industrialization and urbanization were a recurrent subject in the works of writers like Dickens and Eliot. Their narratives often laid bare the stark disparities between different social strata and conveyed a strong sense of empathy for those at the lower end of the social hierarchy. The literature of the era functioned as a potent vehicle for social reform, urging readers to confront and reconsider the inequities prevalent in society.

Psychological Depth and Personal Identity: With the advent of the 20th century, there was an increasing preoccupation with exploring the internal landscapes of characters. Virginia Woolf and D.H. Lawrence, among others, opened a window into the inner workings of the human mind, examining how personal identity is shaped by both external influences and internal conflicts. This introspective focus redefined the boundaries of realism, urging a deeper understanding of selfhood in a rapidly shifting cultural milieu.

Urban Life and Industrial Progress: The transformation of the urban environment, fueled by industrial progress, left an indelible impact on English society. In novels of realism, the city often became a character in its own right, symbolizing both opportunity and the challenges of modernity. Realism captured the dualism of progress, highlighting the triumphs of advancements while also critiquing the societal costs—an aspect vividly portrayed in the works of numerous realist authors.

Individual Morality and Social Conventions: The tension between personal morality and the rigid expectations of society is another defining characteristic of English realism. Authors like Thackeray and Forster articulated this struggle through narratives that interrogated the existing ethical and social norms. Their works prompted readers to question longstanding conventions, paving the way for a more nuanced understanding of morality in the context of an evolving society.

Author Legacies. The enduring legacies of the leaders of realistic literature in England are evident not only in the continued relevance of their works but also in the transformations they inspired in narrative style and social perception. Their contributions laid the groundwork for a literary tradition that continues to influence contemporary thought and artistic expression.

Charles Dickens: Dickens remains a towering figure whose vivid portrayals of Victorian society are celebrated for both their aesthetic appeal and their incisive social critique. His narrative techniques, blending humor with grave social commentary, have cemented his status as a champion of the underprivileged and a pioneering voice in 19th century English realism.

William Thackeray: As a master of social satire, Thackeray's acute observations about the vacillations of human ambition and the hypocrisy of high society have resonated with generations of readers and critics alike. His distinctive approach continues to serve as a blueprint for those interested in unraveling the complex interplay between individual aspirations and societal norms.

George Eliot: Eliot's intellectual rigor and moral sensitivity in works such as *Middlemarch* have established her as a seminal figure in both early and mid-19th century literature. Her profound insights into human nature and societal constraints ensure that her voice remains integral to the study of realistic literature and feminist critique.

D.H. Lawrence and Virginia Woolf: In the 20th century, Lawrence and Woolf redefined realism with their bold explorations of psychology, sexuality, and modern identity. Their experimental narrative styles, which departed from traditional linear storytelling, not only enriched the literary tradition but also expanded the potential of realist literature to engage with the deep undercurrents of human consciousness. Their work continues to inspire modern literary theory and creative writing.

Impact on Literary Scholarship: The impact of these luminaries extends beyond mere textual influence. Their works have become critical subjects for historical and literary research, prompting ongoing debates about morality, identity, social reform, and the role of literature in mirroring societal change. For literary scholars and researchers, these authors provide a multifaceted lens through which the evolution of narrative realism can be understood and appreciated.

In conclusion, the evolution of realistic literature in England during the 19th and 20th centuries is a testament to the transformative power of literature as a mirror to societal changes. From the early critical social perspectives of Dickens, Thackeray, and Eliot to the introspective and experimental narratives of Lawrence and Woolf, these realist literature leaders have significantly contributed to both literary form and social commentary. Their works continue to inspire readers and remain a fertile ground for academic inquiry. We invite readers to explore the works of these influential authors and delve deeper into the rich history of 19th century English realism and beyond.

REFERENCES:

1. Dickens, Charles. *Oliver Twist*. London: Chapman & Hall, 1837.
2. Dickens, Charles. *Bleak House*. London: Bradbury and Evans, 1852.
3. Thackeray, William Makepeace. *Vanity Fair*. London: Bradbury and Evans, 1848.
4. Eliot, George. *Middlemarch*. London: William Blackwood and Sons, 1871-1872.
5. Lawrence, D.H. *Lust*. London: Martin Secker, 1920.
6. Lawrence, D.H. *Emancipation*. London: Thorndike Press, 1915.
8. Woolf, Virginia. *Mrs Dalloway*. London: Hogarth Press, 1925.
9. Woolf, Virginia. *To The Lighthouse*. London: Hogarth Press, 1927.
10. Forster, E.M. *A Passage to India*. London: Edward Arnold, 1924.
11. Greene, Graham. *The Heart of the Matter*. London: William Heinemann, 1948.

UO'K 808.5

O'ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGIDA URUSH MAVZUSINING O'RGANILISHIGA DOIR

O.U.Xolmatov, katta o'qituvchi, PhD, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Maqolada XX asr o'zbek adabiyotshunosligida urush mavzusining o'rganilishi masalasi tadqiq etilgan. Asos sifatida S.Mamajonov, N.Bekmirzayev, U.O'ljaboyev kabi olimlarning ilmiy asarlaridan foydalanilgan. XX asr o'zbek adabiyotida urush mavzusining evolyutsiyasi, harbiy lirika va harbiy prozaning taraqqiyot tamoyillari, Ikkinchi jahon urushining o'zbek adabiyotidagi talqinlari mazkur maqolaning asosiy tahlil obyekti hisoblanadi. Maqolada yuqorida keltirilgan masalalar yuzasidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlarga sharh berilib, munosabat bildirilgan. Tahlillar ilmiy-tanqidiy asarlardan olingan iqtiboslar, aniq misollar vositasida asoslangan. Maqola yakunida barcha fikrlar dalillangan va qisqacha umumiy xulosa berilgan.

Kalit so'zlar: adabiyotshunoslik, mavzu, harbiy lirika, harbiy proza, obraz, xarakter, tahlil, talqin.

Аннотация. В статье рассматривается изучение темы войны в узбекском литературоведении XX века. В основу были положены научные труды таких учёных, как С.Мамажонов, Н.Бекмирзаев, У.Улжабаев. Основным объектом анализа данной статьи является эволюция темы войны в узбекской литературе XX века, принципы развития военной лирики и военной прозы, интерпретации Второй мировой войны в узбекской литературе. В статье комментируются научные исследования, проведенные по вышеуказанным вопросам. Анализ основан на цитатах из научных и критических работ, конкретных примерах. В конце статьи доказываются все положения и дается краткий общий вывод.

Ключевые слова: литературоведение, тема, военная лирика, военная проза, образ, характер, анализ, интерпретация.

Abstract. The article examines the issue of studying the theme of war in Uzbek literary criticism of the 20th century. The scientific works of such scientists as S.Mamajanov, N.Bekmirzaev, U.Uljabaev were used as a basis. The main object of analysis of this article is the evolution of the theme of war in Uzbek literature of the 20th century, the principles of development of military lyrics and military prose, and the interpretations of World War II in Uzbek literature. The article reviews and responds to scientific research conducted on the above issues. The analysis is based on quotes from scientific and critical works and specific examples. At the end of the article, all points are substantiated and a brief general conclusion is given.

Key words: literary studies, literary theme, military poetry, military prose, protagonist, character, analysis, interpretation.

Kirish. Urush mavzusi badiiy adabiyot tarixida salmoqli o'rinni egallaydi. Ayniqsa, XX asr adabiyotida urush yetakchi mavzulardan biriga aylandi. Jahon urushlari va afg'on urushining xalq hayotiga ta'siri, urush davri qiyinchiliklari, xalq jasorati va qahramonliklari, fojiali taqdirilar talqini o'zbek harbiy adabiyotining asosiy tasvir obyekti bo'lib xizmat qildi. Jahon urushlari mavzusida G'afur G'ulom, Oybek, Abdulla Qahhor, Maqsud Shayxzoda, Hamid Olimjon, Ibrohim Rahim, Shuhrat, Rahmat Fayziy, O'tkir Hoshimov, Nazar Eshonqul; afg'on urushi mavzusida O'tkir Hoshimov, Qo'chqor Norqobil, G'afur Po'latov, Abdurashid Normurodov, Mamatqul Hazratqulov kabi adiblar qator asarlar yaratib, urush va inson masalasini badiiy talqin etdilar. Bu esa o'z-o'zidan adabiyotshunoslik oldiga urush mavzusida yozilgan asarlarni ilmiy o'rganish vazifasini qo'ydi. O'zbek adabiyotshunosligida urush mavzusining o'rganilishi borasida Salohiddin Mamajonov, Norqul Bekmirzayev, Umrzoq O'ljaboyev kabi olimlar yetakchi tadqiqotchilar hisoblanadi.

Asosiy qism. Salohiddin Mamajonovning "Ulug' Vatan urushi davri o'zbek adabiyoti" kitobi uch bobdan iborat bo'lib, unda urush davridagi o'zbek adabiyoti manzaralari adabiy turlar kesimida o'rganilgan. Olim bu davrdagi o'zbek adabiyotida harbiy safarbarlik ruhi ustuvor bo'lganligini, bu xususiyat har uch adabiy turga xos umumiy xususiyat bo'lganligini ta'kidlaydi. Ayni paytda, nisbatan eng hozirjavob tur bo'lgan lirika bu davrda yetakchi turga aylanganligiga ham alohida e'tibor qaratadi: "1941–1945-yillar o'zbek she'riyati, nasri va dramaturgiyasida ham safarbarlik ruhi hukmron bo'ldi. G'afur G'ulom, Oybek, H.Olimjon, M.Shayxzoda kabi ijodkorlar o'z she'rlarida vatanparvarlik va qahramonlik g'oyalarini ilgari surib, xalqni mardonavor kurashga da'vat etdilar. Bu davr adabiyotida lirika yetakchi tur bo'ldi" [1,53]. Olim shakliy-uslubiy va tematik yangilanishlar masalasiga ham to'xtalib, bu davr lirikasida "she'riy xat" janri keng tarqalganligini, dramaturgiyada esa tarixiy mavzu ustuvorlik qilishini belgilaydi. Maktub motivi va tarixiy mavzu jangchilar va frontorti ishchilarini qahramonlikka undash, ruhlantirish vazifasini bajargan. Biroq, urush davri adabiyoti faqat siyosiy buyurtma mahsuli bo'lgan deb uzil-kesil xulosa chiqarish to'g'ri emas.

Adabiyotshunos Saydulla Mirzayev o'zining "XX asr o'zbek adabiyoti tarixi" o'quv qo'llanmasida bu davr adabiyotiga, xususan, she'riyatiga baho berar ekan, shunday fikrni ilgari suradi: "Shuni alohida ta'kidlash o'rinliki, Ikkinchi jahon urushi yillarida she'riyat qanchalik safarbarlik ruhini o'zida aks ettirmasin, baribir she'rlarning badiiy saviyasi pasayib ketmadi. Mualliflar yangicha ifodalar, badiiy kashfiyotlar topa oldilar. Ayniqsa, jangchining onasiga yoki sevgilisiga maktub tarzida yozilgan she'rlarda biz lirik turga xos bo'lgan hissiy kechinmaning ajoyib namunalarini ko'ramiz" [2,39]. Ko'rinadiki, yuqoridagi manbada ham "she'riy maktub" shakli haqida alohida to'xtalib o'tilib, davrning asosiy badiiy yangiligi sifatida e'tirof etilgan.

S.Mamajonov o'zbek harbiy prozasini tadqiq etishda ham yangilanishlar masalasiga e'tibor qaratib, "xat" janrining prozaga ham kirib borganligiga urg'u beradi: "Bu davrda o'zbek publitsistikasida yangi tur – prozaik "xat" formasi paydo bo'ldi. Ma'lumki, bu davrda she'riy "xat" janri mustahkam o'rin olgan va keng rivojlangan edi. Endi xuddi shu "xat"ning prozaik formasi vujudga keldi" [1,114]. Olim publitsistik xarakterdagi hujjatli prozani ham badiiy asarlar qatorida tadqiq etadi. O'zbek harbiy prozasi haqida keyinchalik tadqiqot olib borgan Norqul Bekmirzayev ham bu masalaga alohida e'tibor qaratib, hujjatli prozaning hayot haqiqatini ta'sirli ravishda, urush qatnashchisining ruhiy holati va munosabati vositasida aks ettirganligiga asoslangan holda shunday fikrni ilgari suradi: "...hujjatli proza aniq faktlar yig'indisigina bo'lib qolmay, balki real voqealar, real kishilar taqdirini realistik tarzda ifodalovchi; tipiklashtirib va individuallashtirib beruvchi to'la huquqli badiiy asar sirasiga kiradi" [3,5]. Olim fikrini asoslash jarayonida misol sifatida N.Safarov, A.Rahmat, M.Ismoilov, Nazarmat, S.Qodirov, L.Ergashev kabi yozuvchilarning harbiy mavzudagi asarlarini keltirib, ularda mualliflar tarixiy faktlar ketidan real hujjatlarga asoslangan voqelikni rivojlantirish orqali urush va inson maslasi, zamon va qahramon muammosini badiiy aks ettirganliklarini belgilaydi. Shunga tayangan holda quyidagidek yakuniy xulosaga keladi: "Shunday qilib, hujjatli harbiy prozamizda ham hayotiy haqiqat bilan badiiy haqiqatning o'zaro ajralmas butunlikda namoyon bo'lishi ko'zga tashlanadiki, bu hol hujjatli asarlarning ham to'la huquqli badiiy asarlar sirasiga kirishiga imkon beradi" [3,10]. Agar S.Mamajonov faqat urush yillaridagi o'zbek

adabiyoti haqida fikr yuritsa, N.Bekmirzayev urushdan keyingi davrda yaratilgan harbiy mavzudagi asarlarga ham to'xtaladi.

Ikkinchi jahon urushi mavzusida yozilgan o'zbek harbiy prozasi namunalarida qahramonlik va fojia, jasorat va azob-uqubat yonma-yon tasvirlanadi. U.O'ljaboyev bu xususiyatni to'xtalib, urush mavzusidagi asarlarda bir tomondan, xalqimizga xos sabot va matonat, jasorat va qahramonlik ulug'langan bo'lsa, ikkinchi tomondan, urush inson uchun qanchalik og'ir qismat, fojia, dahshat, tuzalmas jismoniy va ma'naviy jarohat ekani ko'rsatib berilganligini ta'kidlaydi [4,5]. Lekin, bu urushda o'zbek xalqining tutgan o'rni, tarixiy roli, shuningdek, davr mafkurasi omillari sabab qahramonlik va jasorat talqinlari uzoq yillar davomida nisbatan yuqoriroq o'ringa chiqqan. Shuningdek, badiiy asarlarda front va front orti qiyinchiliklari odamlarning haqiqiy ma'naviy qiyofasini ko'rsatish, odamlarni saralash vazifasini ham bajargan.

Ma'lumki, o'zbek prozasida urush mavzusida yaratilgan asarlarning qahramonlari ikki toifaga bo'linadi:

- 1) bevosita urush ishtirokchisi bo'lgan jangchilar;
- 2) front orti kishilari.

O'zbek harbiy prozasida ikkinchi toifadagi qahramonlar ishtirokidagi asarlar nisbatan ko'pchilikni tashkil etadi. U.O'ljaboyev buning sabablari sifatida quyidagi omillarni ko'rsatadi: "Birinchidan, yozuvchilarimizga bu hayot – urush davridagi mehnat jarayoni, shu sharoitdagi insonning holati, o'y-kechinmalari yaqinroq, uni ko'rsatish qulayroq bo'lsa, ikkinchidan, mana shu yo'nalish bo'yicha adabiyotimizda nisbatan tajriba mo'loroq ekanligi, o'sha hal qiluvchi yillarning o'zida yaratilgan bir qator talantli, badiiy yetuk asalar o'ziga xos mahorat maktabi vazifasini o'tab kelayotganligining ham bunda, so'zsiz, ta'siri bor" [4,6]. Shu bilan bir qatorda, sho'ro davri adabiyotida asosiy o'rinda turuvchi mehnat mavzusini ifodalashda ham front voqeligidan ko'ra front ortidagi mehnat jarayonlarini tasvirlash muhimroq hisoblangan. Front orti kishilarining matonati va mashaqqatli mehnati tasviri orqali g'alaba qo'lga kiritilishida mehnat diktaturasiga asoslangan proletar tuzum hal qiluvchi rol o'ynaganligini ta'kidlash, sotsialistik tuzumni mutlaqlashtirish maqsadi ham yo'q emas edi. Lekin tarixiy haqiqatdan ko'z yummaganda aytilish kerakki, qahramonlik va matonat talqinining yetakchi xususiyat kasb etishi adolatli tarzda amalga oshirilgan. Bu borada qariyalar va ayollar obrazlari muhim rol o'ynaydi. S.Mamajonov urush davri o'zbek hikoyalari haqida to'xtalar ekan, shu jihatga alohida e'tibor qaratadi: "Urush davri o'zbek hikoyachiligining o'ziga xos tomonlari va yutuqlaridan yana biri unga qariyalar va xotin-qizlar obrazining ko'plab kirib kelishi hamda mukammal ishlanishidir" [1,129]. Bu omil o'z-o'zidan front orti kishilari obrazining yetakchi ahamiyat kasb etishi bilan bog'liq. Urush yillari aksariyat erkaklar frontga ketganligi sabab asosiy ishchi kuchi vazifasini qariyalar va ayollar bajarganligi fakti badiiy asarlarda ham in'ikosini topdi. Bu borada A.Qahhorning "Asror bobo", "Kampirlar sim qoqdi", "Xotinlar" kabi hikoyalari alohida ajralib turadi.

O'zbek harbiy prozasi haqida gap ketar ekan, harbiy roman janriga alohida e'tibor qaratish lozim. Ma'lumki, o'zbek prozasida harbiy mavzudagi romanlar ko'plab topiladi. Oybekning "Quyosh qoraymas", Shuhratning "Oltin zanglamas", Said Ahmadning "Ufq", Rahmat Fayziyning "Hazrati inson", Odil Yoqubovning "Er boshiga ish tushsa", O'tkir Hoshimovning "Ikki eshik orasi" kabi romanlari bevosita ikkinchi jahon urushi voqealarini aks ettirgan. Lekin, chinakam o'zbek harbiy romanlari ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda yaratildi. Bu masalaga N.Bekmirzayev quyidagicha to'xtaladi: "...50-yillarning oxirlariga kelib, chin ma'nodagi o'zbek harbiy romanlarining ham yuksak namunlari paydo bo'ldi... Oybekning "Quyosh qoraymas", Shuhratning "Shinelli yillar", I.Rahimovning "Chin Muhabbat" singari harbiy mavzudagi katta polotnolari fikrimizga dalil bo'la oladi" [3,23]. S.Mamajonov buning sababini izohlar ekan, bu davrda o'zbek prozasining yosh bo'lganligi, harbiy mavzuda o'z an'alariga ega bo'lmaganligini sabab qilib ko'rsatadi: "Ulug' Vatan urushi davrida o'zbek adabiyotida yirik proza janri ham o'z taraqqiyotini davom ettirdi. Umuman, o'zi yosh bo'lgan o'zbek prozasi harbiy mavzuda deyarli hech qanday traditsiyaga ega emas edi. Bu narsa so'zsiz harbiy mavzuda katta va yetuk prozaik asarlarni vujudga kelishiga monelik qildi" [1,134]. Darhaqiqat, roman janri boshqa prozaik janrlardan ko'ra ko'proq va murakkabroq tajribani talab qiladi. Shunga asoslangan holda aytilish mumkinki, ikkinchi jahon urushi

yillari yaratilgan hikoya va qissalar qaysidir ma'noda o'zbek harbiy romanlari yaratilishi uchun tajriba bosqichi bo'lib xizmat qildi.

Xulosa. XX asr o'zbek adabiyotshunosligi davr va adabiy jarayonlar bilan hamnafas holda rivojlandi. Bu davr adabiyotida muhim o'rin tutgan urush mavzusi S.Mamajonov, N.Bekmirzayev, U.O'ljaboyevlar tomonidan keng miqyosda o'rganilgan. Bu mavzudagi tadqiqot va izlanishlar davom etmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Мамажонов С. Улуғ Ватан уруши даврида ўзбек адабиёти. – Т.: Фан, 1975.
2. Mirzayev S. XX asr o'zbek adabiyoti tarixi. – T.: Yangi asr avlodi, 2005.
3. Ўлжабоев У. Ўзбек ҳарбий прозасида характер яратишнинг баъзи масалалари. – Т.: Фан, 1989.
4. Бекмирзаев Н. Ўзбек Совет ҳарбий прозаси. – Т.: Фан, 1981.
5. Каримов Х. Ўзбек романларининг тараққиёт тамойиллари. – Тошкент, 2008.

UO'K 81'373

NORMUROD NORQOBILOV QISSALARIDA QO'LLANILGAN SOMATIK IBORALAR HAQIDA

Ch.Sh.Xudaynazarova, erkin izlanuvchi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada iboralarning o'ziga xos bir guruhi, somatik iboralar Normurod Norqobilovning qissalari misolida tahlilga tortilgan. Somatik iboralar inson tana a'zolari bilan bog'liq ravishda ifodalanuvchi iboralar bo'lib, ular ham asar mazmunini to'raligicha ochib berishda, uning badiiyatini va qimmatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so'zlar: *somatik iboralar, emotsional bo'yoqdorlik, sinonimik variant, somatizm, komponent, ekspressiv munosabat.*

Аннотация. В данной статье рассмотрена особая группа фразеологизмов – соматические выражения на примере рассказов Нормуро́да Норқобилова. Соматические выражения – это фразеологизмы, связанные с частями тела человека, которые играют важную роль в полном раскрытии содержания произведения, повышении его художественности и ценности.

Ключевые слова: соматические выражения, эмоциональная окрашенность, синонимический вариант, соматизм, компонент, экспрессивное отношение.

Abstract. This article analyzes a specific group of phrases – somatic expressions – using the short stories of Normurod Norqobilov as examples. Somatic expressions are phrases associated with human body parts, and they play an important role in fully revealing the meaning of a literary work, as well as enhancing its artistic quality and value.

Keywords: somatic expressions, emotional coloring, synonymous variant, somatism, component, expressive attitude.

O'zbek tilshunosligida iboralar keng aspektda o'rganilgan [2]. Tilimizdagi ko'pgina iboralar uchun ekspressiv-emotsional bo'yoqdorlik ajralmas xususiyat hisoblanadi. Chunki ibora yordamida u yoki bu predmet, hodisa nomlanibgina qolmasdan, o'sha predmet yoki hodisaga, shaxsga so'zlovchining ekspressiv munosabati ham ifodalanadi. N.Norqobilovning qissalarida insonning ruhiy holati, ichki kechinmalari, xarakterini, o'zgalarga, atrof-muhitdagi hodisalarga bo'lgan ijobiy yoki salbiy munosabatlarini ochib berish uchun bir qator iboralar qo'llangan.

Biz bu o'rinda N.Norqobilov qissalari tilida qo'llanilgan somatik iboralargagina to'xtalmoqchimiz, xolos. Ma'lumki, tilimizda tana a'zolari asosida shakllangan iboralar somatizmlar deyiladi. O'zbek tilshunosligida somatik iboralar bo'yicha muayyan kuzatishlar olib borilgan [2]. «Yuzma-Yuz» va «Oqbo'yin» qissalarida qo'llanilgan somatik iboralar xususida to'xtalamiz.

1. «bosh» komponenti asosida Yuzaga kelgan iboralar: Bosh ko'tarib Yurmoq: Oxiri chidayolmadi... Bundan ko'ra o'lganing afzal emasmi? Qishloqda qandoq bosh ko'tarib Yurasan endi! (Yu, 11); Boshni qotirmoq: Birinchidan... e, masalaning mohiyatini tushunmay turib, nima qilasiz boshni qotirib, bolalarni tarbiyalamoqchimiz, asalim. (Yu, 35); Bosh qo'shmoq: - Tokaygacha... - Xudo biladi. Lekin... nimaga boshqalar bosh qo'shmaydi, deb o'ylaganman. (Yu,35)

2. «Yuz» komponenti asosida Yuzaga kelgan iboralar: Yuziga solmoq: *Tog'aydan kaltak eganimni bir umr Yuzimga solib Yuradi.* (Yu, 13); Yuzidan o'tmoq: ... *Aslida Shodi Samad cholning Yuzidan o'tolmaganini Mamat qassob yaxshi biladi, shunday bo'lsa-da, Shodini bir tuzlamoqchi* (Yu, 24)

3. «Yurak» komponenti asosida Yuzaga kelgan iboralar: Yuragini ochmoq: *Tog'ay sobiq o'qituvchisiga ayricha mehr qo'ygan, yolg'iz unga Yuragini ochadi.* (Yu, 29); Yuragi toriqmoq: *O'tirgandayam, turgandayam, keng olam ko'ziga ko'rinib turmasa, Yuragi toriqadi.* (Yu, 3); Yuragi uvishmoq: *Yuragi uvishib, ichib turgan choyni xushbo'y ta'mini unutdi.* (Yu, 3); Yurak qolmagan: *Cho'li chavondozda Mamat qassobga hezlanadigan Yurak qolmagan.* (Yu, 5); Yuragiga quvvat enmoq: *Shunda u birdan Cho'li chavondozning eshigi yoqalab quyiga engan so'qmoqda Samad bobo bilan Bolta muallimni ko'rib qoldi. Yuragiga quvvat enib, hozirgina sarobga aylana borgan orzulari qayta rang ola boshladi.* (Yu, 29); Yuragida o't bo'lmoq: *Yuraklaringda o't yo'q. Kun-u tun tamakizordan chiqmaysanlar.* (Yu, 30); Yuragi kuymoq: - *Bilgani uchun ham ich-ichidan zil ketar, shunday bir it o'ziniki bo'lmaganidan Yuragi kuygani kuygan edi.* (O, 86). Yuragi g'ash tortmoq: - *Unda ko'ngliga shubha solgan xatar jumboqligicha qolib, keyin Yuragi g'ash tortib Yuradi.* (O, 89); Yurak oldirmoq: - *Ammo miltiqdan qattiq Yurak oldirgan, ko'nglidagi qo'rquv hissini engishga qurbi etmadi.* (O, 101); Yuragi kuyishmoq: - *Bir xayoli, bu ahmoqona ishga qo'l siltab, Yumushiga unnamoqchi ham bo'ldi Yu, lekin Yuragi kuyishib Yurishini o'ylab, fikridan qaytdi.* (O, 100); Yuragi orqasiga tortmoq: - *Jar labida bazo'r to'xtarkan, qop-qora bo'shliqqa ko'zi tushib, Yuragi orqasiga tortib ketdi.* (O, 83).

4. «ko'z» komponenti asosida Yuzaga kelgan iboralar: Ko'zi darvozada bo'lmoq: *O'tgan kun Samad chol dangala qilarmish degan gapni eshitgach ko'zi darvozada bo'ldi.* (Yu, 23); Ko'zdan kechirmoq: *kuchini chamalyotgan bir qiyofada uni boshdan oyoq ko'zdan kechirdi.* (Yu, 8); *Fermaxonaga yaqinlashgach, cho'zilib yotganicha tevarak-atrofni uzoq ko'zdan kechirdi.* (O, 72). Ko'z ko'zga tushmoq: *undan kaltak eganlar elatchilik, erta- indin ko'z ko'zga tushadi, qozilashib Yursak yaxshi bo'lmas, degan andishada alamini ichiga Yutib ketaveradi.* (Yu, 11); Ko'zi moshday ochilmoq: *hali bir o'limich bo'lib kaltak egin, ko'zing moshday ochilib, foyda nima Yu zarar nima - ajratadigan bo'lasan!* (Yu, 186); *Ko'z tashlamoq: yo'l kimsasiz edi... otasining hayotidan tortib qishloqdagi barcha bir bir ko'z tashlab chiqdi.* (Yu, 29); Ko'z qirini tashlamoq: *U mixda osig'liq turgan qo'sh tig' miltiqqa ko'z qirini tashladi, ayoliga yo'q degan ma'noda bosh chayqadi.* (Yu, 14); Ko'z tikmoq: *Tog'begilik uzoqdagi quyruq edi, qishloqda unga ko'z tikkanlar kam emasdi.* (Yu, 33); Ko'zi tirik: *Mana, masalan, Samad cholning ko'zi tirik, lekin o'nlab er uning nomi bilan ataladi.* (Yu, 11); Ko'z uzmoq: *Tog'ay shu xayolda devordan ko'z uzib, qishloqqa Yuz o'girdi.* (Yu, 4); Ko'z Yugurtirmoq: *Keyin najot qidirganday, hovli Yuziga bir sira ko'z Yugurtirib chiqdi.* (Yu, 3); Ko'zi qo'rmoq: *Ikkinchidan, bu voqea ibrat... ko'rgan ko'z qo'rmoq keladi.* (Yu, 11).

5. «og'iz» komponenti asosida Yuzaga kelgan iboralar: Og'zi yomon: *Mamadiyor ustaning og'zi yomon; ko'pchilik oldida izza qilishi hech gap emas.* (Yu, 26); Og'iz juftlamoq: *Tog'ay ayoliga qarab og'iz juftlagan zahotiyoy fikridan qaytdi.* (Yu, 14); Og'zining tanobi qochmoq: *Tog'ay, og'zining tanobi qochgan hamon sanchib og'riyotgan bo'ynini uqalay-uqalay keyinga tisarildi.* (Yu, 42); Og'ziga siqqanini aytmog': *Xo'sh, qancha to'lay? Ayting! Og'izga siqqanicha aytavering, sizga o'xshab oylikka qarab qolgan odam emasmiz.* (Yu, 9); To'rt og'iz gap: -*Kelin, sen bor, Yumishlaringdan qolma, eringni pishirib emaymiz, qo'rqma, to'rt og'iz gapimiz bor. Aytamiz-u ketamiz* (Yu, 38).

6. «tish» komponenti asosida Yuzaga kelgan iboralar: Tishiga bosmoq. *So'g'ir ham har yil sayin inini mustahkamlab boradi, tish bosgulik nimaiki bor, iniga tashiydi* (Yu, 29); Tish o'tmaslik –*Tishing o'tmaydi, bola. - Mamat qassob tirjaydi.* (Yu, 34); Tish qayramoq: *Bilaman, anchadan byon tish qayrab Yuribsiz.* (O, 94-b).

7. «soch» komponenti asosida Yuzaga kelgan iboralar: Tepa sochi tippa-tik bo'lmoq: *Asli ayb o'zidan... Bugun qilgan ishini sizga aytsam, chin so'zim, odamning tepa sochi tippa-tik bo'lib ketadi.* (Yu, 39);

8. «til» komponenti asosida Yuzaga kelgan iboralar: Tilga erk bermog': -*Hay-hay og'izga egalik qiling! Tilga erk bermang, qassob!* (Yu, 40)

9. «qovoq» komponenti asosida Yuzaga kelgan iboralar: Qovog'i osilmoq: *Otaning qovoqlari birdan osilib ketdi.* (Yu, 25)
10. «quloq» komponenti asosida Yuzaga kelgan iboralar: Qulog'iga etib bormoq: *Bu gap dakki eb jim o'tirgan cholning qulog'iga etib, birdan hushyor tortdi. – e, bu nima deganingiz bo'ldi, Mamatboy?* (Yu, 22); Quloq tutmoq: - *Hovliga kirishi bilan deraza tagiga kelar, nafasini ichiga Yutib, ichkariga quloq tutar va Rasulning bir maromda pishillashini eshitgandan so'nggina ko'ngli xotirjam tortib, pinakka ketardi.* (O, 81).
11. «yelka» komponenti asosida Yuzaga kelgan iboralar: elkani qisib Yurmoq: *Kaltak yedimi orani ochiq qilib olsin, aks holda bir umr elkasini qisib Yuradi.* (Yu, 10); yelkasi er ko'rmoq: *Qancha chiranmasin, Tog'ayning elkasi er ko'rdi.* (Yu, 16)
12. «qo'l» komponenti asosida Yuzaga kelgan iboralar: Yolg'iz qo'l: *Tog'ay kim –yolg'iz qo'l bir yigit.* (Yu, 10); Qo'li qichimoq: *Qo'ling qichigan ekan, qorniga urmaysanmi, biqiniga solmaysanmi, betigayam urasanmi, nodon!* (YU, 40).
13. «oyoq» komponenti asosida Yuzaga kelgan iboralar: Oyog'ini cho'zmoq: *Bugun bo'lmasa, erta oyog'ini cho'zadi.* (Yu, 14); Oyoq qo'lni bo'tamoq: *...hozir shu qamchi bilan oyoq qo'lingni bo'tab qo'yaymi.*(Yu, 7); Oyog'ini uzmoq: - *ko'klam keldi deguncha bo'ri zoti bu tomonlardan oyog'ini uzadi.* (O, 85).
14. «lab» komponenti asosida Yuzaga kelgan iboralar: Lab juftlamoq: *Ayolidan so'ragani lab juflagan zahotiyoy, ko'zi hovli o'rtasida yotgan so'yilga tushdi.* (Yu, 37).
15. «bo'yin» komponenti asosida Yuzaga kelgan iboralar: Bo'yni yo'g'on: *Bu mushtning zarbiga vaqtida manaman degan bo'yni yo'g'onlar ham bardosh berolmagan.*(Yu, 10).
16. «et» komponenti asosida Yuzaga kelgan iboralar: eti uchmoq: *Mamat qassob deganda dir-dir eti uchadigan bo'ladi.* (Yu, 18); eti seskanmoq: - *tuyqusdan nigohidan qo'rquv va dahshat ifodasi qotib qolgan jasad ko'ziga tushib, beixtiyor eti seskandi.* (O, 81).
17. «jon» komponenti asosida Yuzaga kelgan iboralar: Jonini olmoq: *Tog'ayni tovbasisga tayantirmaguncha otasining jag'i tinmaydi – bobosini ta'riflayverib jonini oladi.* (Yu, 13); Oqbo'yin jon olish qasdida harchand urinmasin, raqibi ham jonini asrash g'amida undan jadalroq harakat qilardi. (O, 86). Joni qattiq: – *Tog' daraxtlarining joni qattiq... ko'klab ketaveradi.* (Yu, 7); Joniga tegmoq: - *Tovuq pati joniga tekkach, Oqbo'yin eshik yoniga bordi.* (O, 47); Tunlari besamar izg'ishlar joniga tegib, *Oqbo'yin yo'l poylamoqqa ahd qildi.* (O, 82). Jon saqlamoq: - *Yovuzligi tufayli hujum qilsa, makkorligi tufayli jon saqlaydi.* (O, 80); Jonidan o'tmoq: - *kaltak jonidan o'tgan Qoplon tuyqusdan podachiga tashlanib, o'ng bilagidan g'archcha tishlab oldi.* (O, 101); Jon achchig'ida: - *Jon achchig'ida pichog'iga yopisharkan, qaynoq nafas aralash ko'z o'ngida bir lahzaga yalt etgan oppoq o'tkir tishlar tomog'iga sanchilganini his etdi.* (O, 101).
18. «ko'ngil» komponenti asosida Yuzaga kelgan iboralar: Ko'ngli sust ketmoq: *Sen esa laziz taomni harom kosaga suzilganini ko'ra turib, ko'ngli sust ketgan odamga o'xshaysan.* (Yu, 23); Ko'ngli chog': *Samad chol ko'ngli chog', kulguchilardan hol ahvol so'rab qo'yadi.* (Yu, 21); Ko'ngli g'ash tortmoq: *Qassobning esiga da'fatan tunov kungi dilxiralik tushib, ko'ngli besh battar g'ash tortdi.* (YU, 14); Ko'ngil so'ramoq: *Voqeani eshitib, ko'ngil so'rab borgan kuniyoq buni sezgan.* (Yu, 5); Ko'ngliga tugmoq: *Bir tomoni mehmon hurmati uni asramoqni ko'ngliga tugdi.* (O, 45); Ko'ngli xira: *Shunga qaramay, ko'nglining bir cheti hanuz xira edi.* (O, 71); Ko'ngli g'ussaga to'lmoq: - *Uning nimaligini ko'rmasdan, bilmasdan turib bundan keyin biron daqiqa ham xotirjam Yurolmasligini his etgan sayin tashvishi ortib, ko'ngli g'ussaga to'lib borardi.* Qiziq, nima ekan? (O, 71); Ko'ngliga sig'may: - *O'yin ko'ngliga sig'may, bo'yniga osilgan Rasulni siltab tashladi...* (O, 78); Ko'ngli siyoh: - *ko'p tirg'almay nari tur, shusiz ko'nglim siyoh.* (O, 78); Ko'ngli xotirjam tortmoq: - *Hovliga kirishi bilan deraza tagiga kelar, nafasini ichiga Yutib, ichkariga quloq tutar va Rasulning bir maromda pishillashini eshitgandan so'nggina ko'ngli xotirjam tortib, pinakka ketardi.*(O,81).
19. «ich» komponenti asosida Yuzaga kelgan iboralar: G'ayrati ichiga sig'maslik: *Bir kuni otda quvib bo'ri tutgan ermakka. G'ayrati ichiga sig'masdi, tirik jondorni tutishning o'zi bo'ladimi.* (Yu, 13); Alamini ichiga Yutmoq: *Undan kaltak eganlar elatchilik, erta-indin ko'z ko'zga tushadi, qozilashib Yursak yaxshi bo'lmas, degan andishada alamini ichiga Yutib ketaveradi.* (Yu, 11); Ichi-

tashi baravar yonadi: - *bo'rilarga emish bo'lgan tomday-tomday novvoslari ko'z oldiga kelib, ichi-tashi baravar yonadi.* (O, 44).

20. «ensa» komponenti asosida Yuzaga kelgan iboralar: ensasi qotmoq: *Tog'ayning ensasi qotib, ko'zlarini qayta Yumdi.* (Yu, 16)

21. «bo'g'iz» komponenti asosida Yuzaga kelgan iboralar: Gapi bo'g'zida qolmoq: *Tentakmi bu? Bolta muallimning gapi bo'g'zida qoldi.* (Yu, 31).

22. «tumshuq» komponenti asosida Yuzaga kelgan iboralar: Tumshuq tiqmoq: - *Unda nega tumshuq tiqib Yuribsan?* (Yu, 23).

23. «o'pka» komponenti asosida Yuzaga kelgan iboralar: O'pka-gina qilmoq: *Odam quriganday kelib-kelib shulardan o'pga-gina qilib o'tiribsanlarmi?* (Yu, 35); O'pkasini qo'ltiqloq: *Qolgan masofani ko'pda o'pkasini qo'ltiqlamay, xiyla xotirjam bosib o'tdi* (O, 83).

24. «tomoq» komponenti asosida Yuzaga kelgan iboralar: Tomog'ini moylamoq: *Yo itingizda shoxi bormi? Balki oyi bordir? Yo har safar tomog'ini moylab Yuborasizmi?* (O, 91).

25. «musht» komponenti asosida Yuzaga kelgan iboralar: Tugilgan musht: *Kimdir ularni tugilgan musht deb bekorga aytmagan.* (Yu, 10).

26. «qon» komponenti asosida Yuzaga kelgan ibora: Qon qaqshatmoq: - *U Karim podachini qon qaqshatgan o'sha yirik Yoldor bo'ri edi.* (O, 81).

27. «tomir» komponenti asosida Yuzaga kelgan ibora: etmish etti tomiri tortishadi: *Negaki, qish kezlari qir oshib keladigan bo'rilardan kuygan - jondor desa etmish etti tomiri tortishadi...* (O, 44).

«Ensa», «bo'g'iz», «tumshuq», «o'pka», «qon», «musht», «tomoq», «tomir» somatizmlari B.Yo'ldoshevning ko'rsatilgan monografiyasining 165-166-betida keltirilgan jadvalda somatizmni hosil qiluvchi tana a'zolari ro'yxatida keltirilmagan [2].

Asarlar matnida muallif personajlar yoki vaziyat salbiylashganda ko'proq iboralar murojaat qilgan. Bundan tashqari, personajlarning ruhiy holatini, ichki kechinmalari, xarakterini, o'zgalarga, atrof-muhitdagi hodisalarga bo'lgan munosabatlarini ochib berish uchun bir qator iboralar qo'llangan. Shuningdek, yozuvchining individual uslubiga xos bo'lgan iboralar sifatida «obdon egovlamoq», «bozorni gullatmoq», «yelkasi yer ko'rmoq», «yer tirnamoq», «yeng himarmoq», «oyoq-qo'lini butab qo'ymoq», «etagini orqasiga tugib yurmoq», «obdon egovlamoq» kabilarni ko'rsatish mumkin.

Ko'rinadiki, yozuvchi asarlarida iboralarni qo'llar ekan, biri o'rnida ikkinchisini takrorlamaslikka yoki ularning jonli so'zlashuv nutqida mavjud bo'lgan sinonimik variantlaridan foydalanishga alohida e'tibor qaratgan. Binobarin, iboralar asar mazmunini to'laligicha ochib berishda, uning badiiy saviyasini va qimmatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Йўлдошев Б. Ўзбек тилида фразеологизмларнинг услубий ва прагматик имкониятлари. – Самарқанд, 2002.
2. Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографияси масалалари. – Т.: Мухаррир, 2013.
3. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: Ўқитувчи, 1975.
4. Қиличев Э. Бадий тасвирнинг лексик воситалари. – Т.: Фан, 1982.
5. Норқобилов Н. Юзма-юз (қиссалар). – Т.: Чўлпон, 1993.

UO'K 81'373

FRANSUZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI SOMATIZM KOMPONENTLI FRASEOLOGIK BIRLIKLARNING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

Yo.I.Xudoyberganov, o'qituvchi, Urganch Davlat Universiteti, Urganch
Z.X.Xo'jayeva, o'qituvchi, Urganch Davlat Universiteti, Urganch

Annotatsiya. Mazkur maqola fransuz va o'zbek tillarida somatizm komponentli fraseologik birliklarning lingvokulturologik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlanadi. Ushbu tadqiqot, til va madaniyatning o'zaro bog'liqligi va til orqali xalqning dunyoqarashini o'rganishga qiziqqan ilmiy hamda amaliy tadqiqotlar uchun foydali bo'ladi.

Kalit so'zlar: somatizm, fraseologik birlik, lingvokulturologiya, madaniyat, til, semantika, komponent, fransuz tili, o'zbek tili, tilshunoslik, fraseologiya.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению лингвокультурологических особенностей fraseологических единиц с соматическим компонентом во французском и узбекском языках. Данное исследование будет полезно для академических и прикладных исследователей, интересующихся взаимосвязью языка и культуры, а также изучением мировоззрения людей посредством языка.

Ключевые слова: соматизм, fraseологическая единица, лингвокультурология, культура, язык, семантика, компонент, французский язык, узбекский язык, языкознание, fraseология.

Abstract. This article is devoted to the study of the linguocultural characteristics of phraseological units with a somatism component in French and Uzbek. This study will be useful for scientific and practical researchers interested in the interrelationship of language and culture and the study of the worldview of the people through language.

Keywords: somatism, phraseological unit, linguoculturology, culture, language, semantics, component, French language, Uzbek language, linguistics, phraseology.

Fraseologiya — bu tilning ko'p qismli iboralari va so'z birikmalarini o'rganadigan tarmoq bo'lib, unda aniq grammatik tuzilmalarga ega bo'lmagan va o'ziga xos, tasviriy ma'no yuki bilan boyitilgan birliklar mavjud. Fransuz va o'zbek tillaridagi somatizm komponentli fraseologik birliklar o'zining ijtimoiy va madaniy xususiyatlari bilan ajralib turadi. Somatizm deb, asosan, inson tanasi a'zolari (ko'z, qo'l, oyoq, bosh, til va boshqalar) nomlari bilan bog'liq bo'lgan iboralarga aytiladi. Bu iboralar har bir til va madaniyatda o'ziga xos semantik rang-barangliklarga ega bo'lib, xalqning tarixiy, madaniy va psixologik dunyoqarashini aks ettiradi.

Fransuz va o'zbek tillarida somatizm komponentli fraseologik birliklar bir-biridan farq qiladi, lekin ular orasida umumiy semantik aloqalar ham mavjud. Har bir tilning o'ziga xos xususiyatlari, madaniy va ijtimoiy omillar, mazkur fraseologik birliklarning shakllanishiga va ularning til va madaniyatdagi ahamiyatiga ta'sir ko'rsatadi. Ushbu maqolada fransuz va o'zbek tillaridagi somatizm komponentli fraseologik birliklarning lingvokulturologik xususiyatlari tahlil qilinadi.

Fraseologizmlar — barqaror birliklar bo'lib, ular nutqqa ko'chganda yorqinlik, aniqlik va ta'sirchanlik bag'ishlaydi. Nutqda fraseologik birliklardan (FB) foydalanish tilni boyitadi, uni rang-barang va jozibador bo'lishiga xizmat qiladi. Frazologiya har qanday tilning eng boy xazinasini hisoblanadi. Shu bilan birga, FB nafaqat ifoda vositasi, balki ma'lum bir xalq uchun ahamiyatga molik bo'lgan ma'nolarni aks ettiruvchi milliy madaniyat ko'zgusidir. A.V. Kunin ta'kidlaganidek, "Frazologiya — bu tilning xazinasidir.

Frazologizmlar xalqning tarixini, madaniyati va turmush tarzining o'ziga xosligini aks ettiradi. Frazologizmlar odatda yorqin milliy xarakterga ega bo'ladilar."

Frazologizm, fraseologik birlik, frazema — ikki yoki undan ortiq so'zdan tashkil topgan, ma'no jihatdan o'zaro bog'liq so'z birikmasi yoki gapga teng keladigan, yaxlitligicha ko'chma ma'noda qo'llanadigan va bo'linmaydigan, barqaror (turg'un) bog'lanmalarining umumiy nomi. Frazologizmlar, shaklan o'zlariga o'xshash sintaktik tuzilmalardan farqli ravishda, nutqda so'zlarni erkin tanlash, almashtirish yo'li bilan yuzaga kelmaydi, balki ma'no va muayyan leksik-grammatik tarkibli, avvaldan tayyor material sifatida qo'llanadi, ya'ni frazeologizmlar tarkibidan biror qismni chiqarib tashlash, tushirib qoldirish mumkin emas: masalan, *ko'nglida kiri yo'q, ichi qora, ammaning buzog'i, tosh bag'ir, ko'kka ko'tarmoq, og'ziga urmoq, ko'zini shira bosdi, ko'z tegdi, ko'z o'tmaydi, to'rt tomoni qibla, daryodan tomchi, ko'ngil bermoq va boshqalar.*

Somatizmlarning lingvokulturologik ahamiyati, ularning faqat tilni emas, balki madaniyatni ham ifodalashida yotadi. Har bir xalqning tanasi haqida tushunchalari, uning psixologik va ijtimoiy xususiyatlarini aks ettiradi. Somatizm komponentlari orqali, til nafaqat tashqi dunyo tasvirini, balki uning o'ziga xos ijtimoiy, madaniy va tarixiy xususiyatlarini ham ko'rsatadi. Shu bilan birga, somatizm fraseologizmlari til o'rganish, tarjima qilish va madaniyatlararo kommunikatsiya jarayonlarida muhim rol o'ynaydi.

Fransuz va o'zbek tillaridagi somatizm komponentli iboralar xalqning psixologik xususiyatlari, an'analari va umuman olganda, tarixiy tajribalari bilan bog'liq holda farqlanadi. Masalan, fransuz tilida "avoir la main heureuse" ("yaxshi qo'lga ega bo'lish", ya'ni baxtli bo'lish) kabi ibora ijtimoiy baxtni ifodalaydi. O'zbek tilida esa "qo'li ishqasi" iborasi "muvaffaqiyatli ish"ni bildiradi. Bu iboralar nafaqat o'zaro til xususiyatlarini, balki har bir millatning baxt va muvaffaqiyatga bo'lgan munosabatini ham aks ettiradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Somatik iboralarni tadqiq etishning dolzarbligi haqida U.Rashidova shunday yozadi: "O'zbek tilidagi somatik iboralarning semantik va grammatik tabiatini to'g'ri anglash, ularning miqdorini, xususiyatlarini chuqur o'rganish asosida tuziladigan frazeologik lug'atlarda ularning yangi ma'nolarini keyingi asr va mustaqillik yillarda yaratilgan materiallar asosida ochib berish o'zbek frazeologiyasi, leksikografiyasi hamda frazeografiyasi oldida turgan muhim vazifalar qatoriga kiradi" (Rashidova, 2018).

U.Rashidovanning "O'zbek tilidagi somatik iboralarning semantik-pragmatik tahlili (ko'z, qo'l va yurak komponentli iboralar misolida)" sarlavhali monografik tadqiqotida o'zbek tilida faol qo'llanuvchi ko'z, qo'l va yurak komponentli somatik frazemalarning pragmatik, lingvokulturologik, kognitologik, paradigmatic va sintagmatik xususiyatlari ochib berilgan; ko'z, qo'l va yurak komponentli somatik frazemalarning milliy-madaniy mohiyati hamda so'zlashuv, badiiy-publitsistik matndagi semantik-pragmatik va funksional-stilistik xususiyatlari asoslangan; inson tana a'zolari bilan bog'liq somatik frazemalarning o'z semantik maydonining kengligi, emotsional-ekspressiv jihatdan rang-barangligi bilan o'z qatlamidagi iboralardan jiddiy farqlanishi, nisbiy kommunikativ ustunligi hamda faolligi aniqlangan; ko'z, qo'l va yurak komponentli somatik frazemalarning badiiy-publitsistik matnlardagi eksplitsit va implitsit ifodalanish usullari aniqlanib, ularning konseptual belgilarni ifodalovchi leksikografik xususiyatlari dalillangan (Rashidova, 2018).

M.Gadoyeva esa somatizmlarning til leksik tizimidagi o'rnini quyidagicha izohlaydi: "Somatizmlar tilda o'z o'rniga ega lisoniy birliklar bo'lib, muayyan leksik tizimni tashkil etadi. Ularning til va nutqdagi o'rni yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Somatizmlar barcha xalqlarning til tizimida inson tana a'zolarini ifodalashga xizmat qiladi. Jumladan, ingliz va o'zbek tillarida ham ular yaxlit tizim sifatida mavjud bo'lib, makro va mikro semantik maydonlarni hosil qiladi" degan o'rinli xulosaga keladi (Gadoyeva, 2022). Haqiqatan ham, somatizmlar alohida leksik-semantik guruhni tashkil qiluvchi birliklar bo'lib, lisoniy tizimda o'z o'rniga ega. Bu LMG mansub birliklar semantik jihatdan mustaqil paradigma tashkil qiladi.

O'zbek va fransuz tillari FBga boy bo'lib, ularning umumiy va farqlovchi xususiyatlari mavjud. Frazeologiya – tilshunoslikning mustaqil qismi sifatida nafaqat tilning o'ziga xos xususiyatlarini, balki shu tilda so'zlovchilarning dunyoqarashi, turmush tarzi, his-tuyg'ulari, orzu-havaslarini, mayl va odob-axloqlarini namoyon etishga qodir.

Frazeologik birliklar turli xalq vakillarining til boyligi hisoblanib, millatning turmush sharoiti, inson ichki kechinmalari va tushunchalarini o'zida aks etadi. Masalan, birgina "ko'z" (oeil, yeux) komponenti ishtirok etgan yuzdan ortiq FB nutqda faol qo'llanib kelinmoqda. Ularni grammatik-semantik jihatidan turli guruhlariga klassifikatsiyalash mumkin. Masalan, his-tuyg'uni ifodalovchi FB, ko'zi qinidan chiqib ketdi, les yeux lui sortent de la tête; aldov, yolg'onni ifodalovchi FB, ko'ziga cho'p solmoq, jeter de la poudre aux yeux; birovni yoqtirmaslik ma'nolarini ifodalovchi FB, ko'rgani ko'zim yo'q, voir quelque chose d'un mauvais œil.

Keltirilgan misollardan ko'rish mumkinki, "ko'z" komponentli FB soni va ularning semantik xilma-xilligi ushbu tushunchaning nafaqat tilda, balki umuminsoniy madaniyatda ham muhim ahamiyatga ega ekanligini taqozo etadi.

Ko'z – insonning eng muhim organlaridan biri bo'lib, u bilan nafaqat atrof muhitni ko'rish va idrok etish, balki insonning ichki holatini, his-tuyg'ularini, fikr mulohazalarini ifoda etib, hattoki boshqalarga ta'sir qilish imkonini beradi. Boshqacha qilib aytganda, ko'zlarimiz jamiyatda ijtimoiy munosabatlarni ta'minlaydigan turli xatti harakatlarni amalga oshirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, ko'zlar insonning ichki dunyosi bilan atrof muhit o'rtasidagi ko'priq vazifasini bajaradi. Odatda ular insonning ruhiy va jismoniy holatini, his-tuyg'ularini, kayfiyatini, fikrlarini tushunishga imkon beradi.

Natijada “ko‘z” boshqalarga ta’sir qilish vositasi ham bo‘lishi mumkin. “ko‘z” komponenti ishtirok etgan FB larni uch guruhga bo‘lib o‘rganish mumkin: insonning jismoniy holatini tasvirlovchi FB; insonning his-tuyg‘ularini, ichki dunyosini ifodalovchi FB; kimgadir yoki nimagadir munosabatlarni bildiruvchi FB.

Qiyoslanayotgan har ikki tilda bosh leksemali somatik frazeologizmlar mahsuldor hisoblanadi. Bosh odamning muhim tana a’zolaridan biri bo‘lib, hayot ramzi hisoblanadi. “Bosh” komponentli frazeologizmlar ko‘pincha insonning aqliy qobiliyatining yaxshi yoki yomonligiga baho beradi. “Bosh” so‘zi umumturkiy so‘z bo‘lib, unga “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” da quyidagicha ta’rif berilgan: “Tananing bo‘yindan yuqori, oldingi qismi, kalla”[2]. Shuningdek, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da “bosh” so‘zi bilan bog‘liq bir nechta somatik iboralar keltirilgan: boshga tushmoq, boshida bor, bosh og‘ritmoq, boshiga yog‘ilmoq, boshdan kechirmoq, boshiga kelmoq, bir yostiqqa bosh qo‘ymoq, bir yoqadan bosh chiqarmoq, biror ishning boshini ushlamoq, boshga qo‘ymoq, boshga ko‘tarmoq, boshga qo‘ndirmoq, boshi bog‘liq, boshi buzuq, boshiga yetmoq, boshiga suv quymoq, boshiga urmoq, boshiga chiqib olmoq, boshiga o‘tqizib qo‘ymoq, boshida yong‘oq chaqmoq, boshida kaltak sinmoq, boshidan zar quymoq, boshidan qolmoq, boshi yostiqqa tegmoq, boshi ketmoq, boshi ko‘kka yetmoq, boshi toshdan bo‘lmoq, boshini aylantirmoq, boshini bog‘lamoq, boshini bukmoq, boshini yemoq, boshiga yetmoq, boshini ikki qilmoq, boshini silamoq, boshini tiqmoq, boshini xam qilmoq, boshini qovushtirmoq, boshi ochiq, boshi chiqmaslik, boshi qorong‘u, bosh qotirmoq, bosh ko‘tarib yurmoq, bosh ko‘tarmoq, bosh olib ketmoq, boshi oqqn tomonga ketmoq, bosh egmoq, bosh qashimoq, bosh qo‘shmoq, bosh urmoq kabi iboralar shular jumlasidandir. Somatik frazeologizmlar orasida “bosh” komponentli frazemalar miqdor jihatidan “ko‘z” komponentli iboralardan keyingi o‘rinda turadi. Tadqiqotimiz davomida o‘zbek tilida “bosh” komponentli frazemalar variantlari bilan hisoblaganda 160 ta, variantlarsiz 75 ta ekanligi aniqlandi. Albatta, bu raqamlar nisbiy bo‘lib, vaqt o‘tishi bilan ular ko‘payishi mumkin.

Fransuz tilida ham bu shakldagi iboralar yetakchilik kasb etadi. Izlanishlar davomida fransuz tilida uchrovchi “bosh” komponentli 50 ga yaqin frazeologizm tahlilga tortildi. Ikki til doirasida “bosh” komponentli frazeologizmlarni qiyosiy tahlil qilish uchun ularning tematik maydonlarini aniqlab olish muhim ahamiyat kasb etadi. Mavzu, mazmun doirasini aniqlashtirib olish orqali iboralarni solishtirish va ularning muqobilligi xususida muayyan bir xulosaga kelish mumkin.

Dastlab o‘zbek tilida uchrovchi “bosh” komponentli frazeologizmlarni tematik maydonlarga ajratib chiqaylik:

1.Tiriklik va o‘lim ma’nolarini ifodalovchi “bosh” komponentli frazeologizmlar: boshiga yetmoq, boshini yemoq, boshiga balo bo‘lmoq, boshini ko‘tarmoq (tuzalish va unib chiqish);

2.Mental qobiliyatni ifodalovchi “bosh” komponentli frazeologizmlar: boshiga kelmoq, boshidan o‘tmoq, boshi ishlamoq, bosh qotirmoq, boshi shishmoq, boshi g‘ovlab ketmoq;

3.Oila va nikoh munosabatlarini ifodalovchi “bosh” komponentli frazeologizmlar: boshini ikkita qlmoq, bir yostiqqa bosh qo‘ymoq, bosh qovushtirmoq, bosh biriktirmoq, bosh qo‘shmoq, boshini bog‘lamoq, boshi ochiq, bosh egali bo‘lmoq; 4.Ruhiy va emotsional holatni ifodalovchi “bosh” komponentli frazeologizmlar: boshi ko‘kka yetmoq, boshini quyi egmoq, boshini xam qilmoq, boshini egmoq, boshini aylantirmoq, boshi bilan sho‘ng‘ib ketmoq, boshi bian kirib ketmoq, boshini bukmoq;

5.Jismoniy holat va harakatni ifodalovchi “bosh” komponentli frazeologizmlar: bosh ko‘tarmoq (qo‘zg‘almoq, harakatga kelmoq), boshi chiqmaslik, boshini suqmoq, bosh tiqmoq, bosh olib ketmoq, boshidan soqit qilmoq, boshida tosh (yong‘oq, danak) chaqmoq, boshi aylanmoq;

6. Miqdorni ifodalovchi “bosh” komponentli frazeologizmlar: boshdan oshib ketmoq, boshdan ortib yotmoq, boshdan oshib-toshib yotmoq. Milliy qarashlarga ko‘ra, inson to‘rt muchasining asosi bosh, bosh omonligi tan salomatligidan dalolat bergan. Olqish hamda qarg‘ishlarning aksariyatida ham “bosh” bilan bog‘liq o‘rinlar ko‘p uchraydi. “Boshing omon bo‘lsin!”, “Boshingdan balo arisin!” “Boshing toshdan bo‘lsin!”kabi olqishlarda ham sinekdoxa asosida butun mucha mazmuni “bosh” somasi bilan ifodalanganini ko‘rish mumkin. Bu kabi o‘rinlarda bosh omonligi tiriklik, hayot, jon ma’nolarini akslantirgan. Yuqoridagi nikohlash marosimi bilan bog‘liq o‘rinda ham “bosh” tirik jon, ruhiyat, vujud ma’nolarini ifodalab, fikr, tushunchani yangi shaklda yetkazib berishga xizmat qilgan.

Fransuz tilida “bosh” komponentli iboralar ham o‘zbek tilidagi kabi bir necha ma’nolarda qo‘llanib keladi[3]. Ular quyidagilar:

1. Tiriklik va o‘lim ma’nolarini ifodalovchi “bosh” komponentli frazeologizmlar: couper la tête à quelqu’un (birovni o‘ldirmoq) ;

2. Mental qobiliyatni ifodalovchi “bosh” komponentli frazeologizmlar: laver, savonner la tête de quelqu’un (birovga ta’na qilmoq), casser la tête de quelqu’un (birovning boshini og‘ritib yubormoq);

3. Shaxsning emotsional holatini va jismoniy holatini ifodalovchi “bosh” komponentli frazeologizmlar: perdre la tête, avoir une sale tête (charchagan bo‘lmoq, sog‘lig‘i yomon bo‘lmoq).

a) Ijobiy ma’noda ishlatiladigan: avoir une bonne tête (aqlli bo‘lmoq), avoir une forte tête (o‘ta aqlli, bilimdon bo‘lmoq);

b) Salbiy ma’noda ishlatiladigan: tête de cochon (yomon xarakterli kishi), demander la tête de quelqu’un (birovning o‘limini tilamoq);

4. Insonlarga xos xarakterni, xususiyatni ifodalovchi “bosh” komponentli frazeologizmlar: avoir la tête ailleurs (loqayd bo‘lmoq), Tête de linotte (hotirasi past), avoir la tête dans les nuages (loqayd bo‘lmoq).

Ikki til doirasida “bosh” komponenti ishtirok etgan muqobil iboralar ko‘p. Semantik doiralardagi o‘xshashliklar ularning mazmuniy muqobilligiga sabab bo‘lgan. Fransuz tilida “bosh” so‘zi asosan salbiy ma’nodagi ishlatiladigan shaxs jismoniy va emotsional jolatini aks ettirib kelgan. Umumiy hisobda fransuz tilida uchrovchi “bosh” komponenti ishtirok etgan iboralarining 50% i shaxsning emotsional va jismoniy holatlarini akslantirgan. O‘zbek tilida esa bu tarkibli iboralar semantikasida madaniy sema ustunroq, xususan, tug‘ilish va o‘lim, oila va nikoh munosabatlari kabi aksiolingvistik xarakterdagi iboralar yetakchilik kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda fransuz va o‘zbek tillaridagi somatizm komponentli fraseologik birliklar lingvokulturologik jihatdan muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ular har bir til va madaniyatning o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi. Til orqali ijtimoiy va madaniy qadriyatlar, milliy dunyoqarash va xalqning psixologik holati ifodalanadi. Somatizm iborolari o‘zaro farqlanib turadi, lekin ular tilda bir-birini to‘ldirib, har bir xalqning madaniy tajribasini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Alimova, M. *Fraseologiya: nazariyasi va metodikasi*. Tashkent: O‘qituvchi, 2007.
2. Dobrovol'skij D. *Fraseologiya i lingvokulturologiya*. Moscow: Nauka, 1995.
3. Gadoyeva M.I. Ingliz va o‘zbek tillarida somatizmlarning semantik-pragmatik tadqiqi (folklarning kichik janrlari misolida): Filol. fan. d-ri (DSc)...diss. avtoref.– Buxoro, 2022. – 60 b. – 15 b.
4. Hamidov X. Turk frazeologiyasi masalalari. – Toshkent: Bayoz, 2019.
5. Hartman, R. (1986). *The Linguistic Significance of Idiomatic Expressions*. New York: Springer.
6. Mirzoeva L. *O‘zbek tilidagi frazeologik birliklar*. Tashkent: O‘zbekiston, 2012.
7. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – T.: O‘qituvchi, 1978.
8. Rashidova U.M. O‘zbek tilidagi somatik iboralarining semantik-pragmatik tahlili (ko‘z, qo‘l va yurak komponentli iboralar misolida): Filol. fan. b-cha fals. d-ri (PhD)...diss. avtoref. – Toshkent, 2018. – 50 b.
9. Wierzbicka A. *Semantic Primes and Universal Grammar*. Oxford: Oxford University Press, 1992.

UO‘K:81‘272+811.512.133/062

SALBIY YOKI IJOBIY SUBYEKTIV BAHO IFODALOVCHI LEKSIK, FONETIK, MORFOLOGIK BIRLIKLARNING LINGVISTIK TAHLILI

N.S.Xusanova, mustaqil izlanuvchi, Farg‘ona davlat universiteti, Farg‘ona

ORCID ID 0009-0006-0444-4014

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tilida salbiy yoki ijobiy subyektiv baho bildiruvchi leksik, fonetik va morfologik birliklar lingvistik jihatdan tahlil etilgan. Salbiy va ijobiy emotsional munosabatni ifodalovchi til vositalarining struktur-semantik va uslubiyl xususiyatlari o‘rganilgan. O‘zbek va ingliz tili materiallari asosida bahoviylikning lingvopragmatik funksiyasi aniqlangan. Tadqiqotning maqsadi til birliklari orqali shaxsiy-emotsional munosabat ifodasini ilmiy asosda aniqlash va bahoviy semantikaning uslubiyl-matn hosil qilishdagi o‘rnini belgilashdan iborat. Tadqiqotning predmeti sifatida subyektiv baho bildiruvchi sifatlovchilar, bahoviy-emotsional

affikslar, ustsigment birliklarning qo'llanish xususiyatlari o'rganildi. Qiyosiy-tipologik metodi, tavsiflash metodi, system tahlil metodlar asosida olib borilgan izlanishlar natijasida ushbu birliklar emotsional ta'sirga ega bo'lib, subyektning shaxsiy munosabatini ifodalashda lingvopragmatik vosita sifatida xizmat qilishi aniqlandi. Tadqiqot xulosalariga ko'ra, bahoviy birliklar nafaqat emotsional-ekspressiv qatlamni shakllantiradi, balki kommunikativ samaradorlikni ham oshiradi.

Kalit so'zlar: *subyektiv baho, leksik birlik, fonetik vosita, morfologik qo'shimcha, emotsional baho, bahoviy birlik.*

Аннотация. *В данной статье представлен лингвистический анализ лексических, фонетических и морфологических единиц, выражающих положительную или отрицательную субъективную эмоциональную оценку в узбекском и английском языках. Рассматриваются структурно-семантические и стилистические особенности данных единиц. Цель исследования выявить языковые средства выражения субъективно-эмоционального отношения и определить их стилистическое и прагматическое значение. В качестве предмета исследования рассматриваются оценочные прилагательные, аффиксы, звуковые средства и просодические элементы. Результаты, полученные с применением описательного, сравнительного методов, подтверждают, что такие единицы эффективно выполняют функцию выражения личной позиции говорящего и усиливают коммуникативную выразительность речи.*

Ключевые слова: *оценочное отношение, лексическая единица, семантика, стилистика, субъективность.*

Abstract. *This article analyzes lexical, phonetic and morphological units that express subjective evaluation. This article presents a linguistic analysis of lexical, phonetic and morphological units used to express positive and negative subjective evaluation in Uzbek and English. This structural-semantic and stylistic features of linguistic means used to convey positive and negative emotional attitudes are explored. The study is based on data from the Uzbek and English languages. The purpose of the research is to identify the linguistic means of expressing emotional-subjective attitudes and to determine the stylistic and communicative significance of evaluative semantics. The study examines qualitative adjectives, evaluative affixes, sound elements and prosodic features such as intonation and stress. Using descriptive, comparative and interpretative methods, it is concluded that these elements serve as powerful linguistic tools for conveying a speaker's personal attitude and enhancing the expressiveness and communicative impact of speech.*

Key words: *evaluative attitudes, lexical units, phonetic and morphological units, positive and negative.*

Kirish. Baho – subyektning atrof-muhitga ijobiy yoki salbiy munosabatini ifoda etuvchi hamda obyektiv va subyektiv omillar yig'indisi bilan tavsiflangan fikr hisoblanadi, modomiki, bunda baho asosiy kommunikativ mazmun sifatida ishtirok etadi. So'zlovchining shaxsiy munosabati, emotsional holati va bahosini til orqali ifodalashning lingvistik asoslarini o'rganadi. Har bir til o'zining bahoviy resurslariga ega bo'lib, ularni vositali yoki bevosita tarzda qo'llash orqali kommunikativ maqsadlarga erishiladi. Tilshunoslikda subyektiv baho ifodasi tilning emotsional-ekspressiv qatlami bilan bevosita bog'liq bo'lib, so'zlovchining muayyan voqelik yoki shaxsga bo'lgan munosabatini ochib beruvchi muhim pragmatik birlik hisoblanadi. Bunday baho ifodasi tildagi turli darajadagi birliklar – leksik, fonetik va morfologik vositalar orqali amalga oshadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Baho munosabatining og'zaki va yozma nutqda ifodalanishi yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar jahon va rus tilshunosligida V.I.Dodonov, E.M.Volf, N.D.Arutyunova, S.Bullon, T.A.Znamenskaya, I.V.Arnold, S.F.Barisheva, Z.A.Alimbaeva, G.V.Vekshin, S.M.Gayduchik, O.P.Kryukova, A.A.Ivin va boshqa tadqiqotchilar tomonidan monografik tarzda maxsus o'rganilgan. Nutqda baholash jarayonini o'rganish fonostilistika, fonosemantika, fonopragmatika kabi tilshunoslikning yangi sohalari bilan uzviy bog'liqdir. Bu yo'nalishda dunyo va rus tilshunosligida A.X.Kurat, M.M.Magnus, A.R.Juravlev, I.Y.Galoshkina, S.V.Voronin, D.L.Lensa, Ye.V.Soloveva, o'zbek tilshunosligida Z.Kabilova, O.Tursunova,

A.Haydarov, M.Norova, M.Gaziyeva singari olimlar xizmati bilan yuqorida sanab o'tilgan yo'nalishlar jadal rivojlanib bormoqda.

Shuningdek, o'zbek tilshunosligida fonetik vositalarning stilistik xususiyatlariga bag'ishlangan E. Qilichev, R.Qung'urov, G'.Qambarov, Y.Tojiyev, A.Abdualazizov, S.Karimov, M.Yo'ldashev, G.Yaxshiyeva, A.Abdullayev, K.Saparova, Z.Isaqova, A.Ixtiyorov kabi olimlarning tadqiqotlarida o'zbek tilida subyektiv baho munosabatlarning ifodalanishi, baho ifodalanishining fonostilistik, badiiy-estetik masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Natija va muhokama. Baho munosabatining til sathlarida ifodalanishi har bir darajada o'ziga xos lingvistik vositalar bilan amalga oshadi. Bu vositalarning ilmiy-nazariy jihatdan o'rganilishi subyektivlik va baholovchanlik kategoriyasining murakkab, ko'p qatlamli tabiati mavjudligini ko'rsatadi va bu holat har ikki tilda ham boy ifoda imkoniyatlariga ega. Til sathlari orqali bahoni o'rganish esa, subyektivlikni aniqlashda mukammal tizimli yondashuvni ta'minlaydi.

Ijobiy yoki salbiy munosabat turli xil grammatik (morfologik), ayrim so'zlar (leksik), konstruksiyalar (sintaktik), forma va so'zning qo'shilishi (leksik-morfologik), intonatsiya (fonetik) yordamida ifodalanadi.

Leksik sath – subyektiv bahoni ifodalashda eng to'g'ridan-to'g'ri va aniq vosita bo'lib, bunday vositalar o'zida baholovchi sifatlar, emotsional- ekspressiv birliklar, stilistik vositalar va frazeologik ifodalarni jamlaydi. O'zbek va ingliz tilida ham leksik sathda munosabat bildirishda ravishlar, kuchaytiruvchi sifatlar, kuchaytiruvchi frazeologik birliklar, sifat va fe'llarning sinonimik qatori hamda alohida so'zlar yordamida ifodalanadi. Subyektiv munosabatning leksik yo'l bilan ifodalanishida so'zlarning metamorfik ishlatilishi, metonimiya, sinekdoxa, litota hamda o'z leksik ma'no e'tibori bilan kichiklikni, noziklikni bildiruvchi so'zlar alohida kasb etadi.

Baholovchi sifatlar *yaxshi, go'zal, jinkanch, xunuk, aqlli, kaltafahm* so'zlar yordamida bevosita aks ettiradi. Ingliz tilida esa *jolly (quvnoq), pretty (yoqimli, chiroyli), dead, bad (yomon)* kabi leksemalardan ham foydalanish mumkin, ular ko'p hollarda *very (juda, o'ta)* so'zi o'rnida qo'llaniladi. Masalan: *I'll do everything whatever I jolly well want to (Men o'zim judayam xohlagan hamma narsani qilaman)*. Harakat va holatda esa sinonimiya usulidan foydalanib amalga oshiriladi.

Morfologik sathda shaxsiy munosabat ifodalashovchi lingvistik vositalar yordamida nutq egasining subyektiv bahosi, emotsional holati va muayyan voqea-hodisaga nisbatan individual munosabati grammatik shakllar orqali ifodalanadi. Ikki tilda ham morfemalarlar orqali baho munosabati yuzaga keladi. Ingliz tilida *bas-, mis, dis-, un-* qo'shimchalari salbiy baho bildirgan so'zlar yasaydi: *bastard, misfortune, disbelief, uncheerful. -ie, -y* qo'shimchalari esa kichraytirish-erkalash ma'nosini bildirgan otlarni yasab ijobiy baho hosil qiladi: *doggie, kitty*. O'zbek tilida *-be, bad-* qo'shimchalari salbiy bo'yoqdorlikni hosil qiladi: *bebosh, badfe'l; ba-, xush-* so'z yasovchi qo'shimchalari esa ijobiy baho munosabatini hosil qiladi: *bahavo, xushfe'l*. Ingliz tilida sifat, ot, fe'l so'z turkumlariga oid so'zlarda subyektiv baho munosabatni ifodalashda quydagi prefikslar ancha faol hisoblanadi: *super-, hyper-, out-, over-, ultra-, extra-, multi-, up-, upper-, mega-, sub-, micro-, mini-, un-, in-, ir-, dis-* va hokazo.

Subyektiv bahoning fonetik yo'l bilan ifodalanishida nutq tovushlari, ularning artikulyatsion va akustik xususiyatlari intonatsiya, urg'u, tembr, pauza, ovoz balandligi va tovushlarning cho'zilishi kabi prosodik vositalar muhim rol o'ynaydi, chunki ular nutq egasining hissiy holati va baholovchi munosabatini tinglovchiga ta'sirchan tarzda yetkazish imkonini beradi. Fonetik yo'l bilan ifodalanishida ko'proq intonatsiya, juft so'zlar (otlar) komponentida ayrim fonetik o'zgartirish bilan aks etadi. Ma'lumki, fonetik sath birliklari so'zlovchiga nutq vaziyatiga qarab fonetik vositalardan ijobiy yoki salbiy baholashda foydalaniladi. Shunga qaramasdan, tadqiqotimiz natijalariga tayanib aytishimiz mumkinki, har ikki til vakillari ham salbiy baholash jarayonida unli tovushlarga ko'proq, undosh tovushlarga qisman murojaat qilishadi va voqelikka o'z munosabatlarini bildirishadi.

Xulosa. O'rganilgan tahlillar asosida xulosa qilish mumkinki, til tizimidagi leksik, fonetik va morfologik birliklar shaxsiy-emotsional munosabatni ifodalashda muhim kommunikativ va stilistik yuklamaga ega. Ushbu birliklar til vositalari orqali subyektiv voqelik, shaxs yoki hodisalarga bo'lgan ijobiy yoki salbiy munosabatini ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, subyektiv bahoni anglatuvchi birliklarning semantik va pragmatik qiymati matnning emotsional qatlamini boyitadi,

uning uslubi yaxlitligini ta'minlaydi. Shuningdek, tilda mavjud bo'lgan affikslar, ohang va urg'u kabi vositalar bahoviylikning lingvopragmatik darajada ifodalanishiga xizmat qiladi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, subyektiv baho bildiruvchi birliklar nafaqat nutq egasining ichki munosabati yoritadi, balki tinglovchiga kuchli ta'sirchanlik, samimiyat yetkazadi. Bu esa ularning kommunikativ imkoniyatlarini kengaytiradi va tildagi stilistik rang-baranglikni ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Додонов В.И. Эмоция как ценность. – Москва: Политиздат, 1978.
2. Ибрагимова Э. Ўзбек тилида ирония ва ироник мазмун ифодалашнинг усул хамда воситалари. Филол. фан. номз. автореф. – Тошкент. 2002.
3. Исакова З. Инглиз ва ўзбек тилларида баҳо муносабатининг ифодаланиши: Филол. фан. ном. ...дисс. автореф. – Наманган. 2022.
4. Қунғуров Р., Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1980.
5. Қунғуров Р. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар. – Тошкент. 1966.
6. Dumatov X., Mahmudova Z. Uslubshunoslik asoslari., Farg'ona: Classik, 2021.
7. Leech G.N. Principles of Pragmatics. – London, NY; Logman, 1983.
8. Ixtiyorov A. Turli tizimli tillarda subyektiv munosabat semantikasi va uning lingvokulturologik xususiyatlari (ingliz va o'zbek tillari misolida): Filol. fan. nom...diss. avtoref. – Namangan. 2024.

UO'K 394.9

TURISTIK MULOQOT JARAYONIDA NOVERBAL SIGNALLAR VA ULARNING SAMARADORLIKKA TA'SIRI

R.M.Yaqubjonova, o'qituvchi, Andijon davlat chet tillari instituti, Andijon

Annotatsiya. Mazkur maqola turizm sohasida nonverbal signallar — *jests, tana tili, mimika, ko'z qarashi va ovoz ohangining kommunikatsion samaradorlikka ta'sirini tahlil qiladi. Noverbal muloqot til barerlarini yengib o'tishda, madaniyatlararo tushunishni kuchaytirishda va xizmat sifatini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida lingvopragmatik tahlil, kuzatuv, intervyu va taqqoslash usullari qo'llanilgan. Xorijiy adabiyotlar va amaliy misollar asosida turistik muloqot jarayonida nonverbal signallarning samaradorlikka ta'siri ilmiy asoslab beriladi.*

Kalit so'zlar: Noverbal signallar, turizm, muloqot, jests, tana tili, madaniyatlararo kommunikatsiya, xizmat samaradorligi, diskurs, turistlar tajribasi.

Аннотация. В данной статье анализируется влияние невербальных сигналов – жестов, языка тела, мимики, зрительного контакта и тона голоса – на эффективность коммуникации в сфере туризма. Невербальная коммуникация играет важную роль в преодолении языковых барьеров, укреплении межкультурного взаимопонимания и повышении качества обслуживания. В качестве методов исследования использовались лингвопрагматический анализ, наблюдение, интервью и методы сравнения. На основе зарубежной литературы и практических примеров научно обосновано влияние невербальных сигналов на эффективность процесса туристической коммуникации.

Ключевые слова: Невербальные сигналы, туризм, коммуникация, жесты, язык тела, межкультурная коммуникация, эффективность обслуживания, дискурс, туристический опыт.

Abstract. This article analyzes the impact of nonverbal signals - gestures, body language, facial expressions, eye contact and tone of voice - on communication effectiveness in the tourism sector. Nonverbal communication plays an important role in overcoming language barriers, strengthening intercultural understanding and improving service quality. Linguo-pragmatic analysis, observation, interview and comparison methods were used as research methodology. Based on foreign literature and practical examples, the impact of nonverbal signals on effectiveness in the process of tourist communication is scientifically substantiated.

Keywords: Nonverbal signals, tourism, communication, gestures, body language, intercultural communication, service effectiveness, discourse, tourist experience.

Kirish. Turizm sohasida samarali muloqot turistlarning tajribasini shakllantirishda eng muhim omillardan biridir. Til bilimlari yetarli bo'lmagan vaziyatlarda xizmat ko'rsatuvchi shaxslar va turistlar o'rtasidagi asosiy aloqa vositasi nonverbal signallardir [Hall, 1976, 115-b.].

Nonverbal kommunikatsiya insonlar o'rtasidagi axborot almashuvning katta qismini tashkil qiladi. Mehrabian tadqiqotlariga ko'ra, odamlar o'zaro muloqotda 55% tana tili, 38% ovoz ohangi va atigi 7% so'zlardan foydalanadilar [Mehrabian, 1971, 44-b.]. Bu natijalar turizm va mehmondo'stlikda nonverbal signallarning naqadar muhimligini ko'rsatadi.

Turistik muloqot jarayonida nonverbal signallar:

- **Tabassum** — iliqlik va samimiylilikni ifodalaydi.
- **Ko'z qarashi** — e'tibor va hurmatni bildiradi.
- **Qo'l harakatlari** — til barerini yengishda yordam beradi.
- **Tana holati** — samimiylilik yoki befarqlikni ko'rsatadi.

Shu sababli, turizm sohasi xodimlari nonverbal kommunikatsiya vositalarini to'g'ri qo'llashni bilishlari xizmat samaradorligini sezilarli oshiradi [Gudykunst, 2004, 92-b.].

Adabiyotlar tahlili va metodlar

1. Nonverbal signallarning nazariy asoslari

Nonverbal kommunikatsiya nazariyasi antropolog E. Hall tomonidan chuqur tadqiq qilingan bo'lib, u insonlarning jismoniy joylashuvi va tana harakatlari orqali muloqotni boshqarish jarayonini "proxemics" tushunchasi bilan izohlagan [Hall, 1976, 118-b.]. Birdwhistell esa "kinesics" atamasini kiritib, tana harakatlarini muloqotning asosiy vositasi sifatida tahlil qilgan [Birdwhistell, 1970, 56-b.].

Turizm sohasida bu nazariyalar mijozlar va xizmat ko'rsatuvchilar o'rtasidagi aloqada juda muhim ahamiyat kasb etadi. Xizmat ko'rsatuvchi xodimning jilmayishi yoki ochiq tana harakati mijozga ijobiy psixologik ta'sir ko'rsatadi [Ekman, 2003, 124-b.].

2. Turizmda nonverbal signallarning roli

Turizm xizmatlarida mijozning dastlabki taassuroti ko'pincha xodimning nonverbal signallari orqali shakllanadi. Tabassum, do'stona ko'z qarashi va samimiy ohang mijozda ishonch uyg'otadi [Knapp & Hall, 2010, 77-b.].

Madaniyatlararo tafovut ham muhim: masalan, Yaponiyada bosh egish chuqur hurmat ifodasi bo'lsa, G'arbda qo'l siqish salomlashuvning asosiy vositasidir [Barnlund, 1989, 63-b.]. O'zbekistonda esa qo'lni ko'ksiga qo'yib salom berish mehmondo'stlik ramzi hisoblanadi [Karimov, 2018, 58-b.].

3. Metodologiya

Maqola quyidagi ilmiy metodlar asosida yozildi:

• **Lingvopragmatik tahlil** — nonverbal signallarning muloqot samaradorligiga ta'sirini o'rganish.

- **Taqqoslash** — turli madaniyatlardagi nonverbal belgilarni solishtirish.
- **Kuzatuv** — turistik xizmatlarda nonverbal signallarni amalda kuzatish.
- **Intervyu** — turist va xizmat ko'rsatuvchi xodimlarning tajribalarini o'rganish.

Jadval 1.

Turizmda nonverbal signallarning asosiy turlari va vazifalari

Signal turi	Vazifasi	Samaradorlik darajasi	Manba
Tabassum	Iliqlik, samimiylilik	Juda yuqori	[Ekman, 2003]
Ko'z qarashi	Hurmat, e'tibor	Yuqori	[Gudykunst, 2004]
Qo'l harakati	Til barerini yengish	O'rtacha-yuqori	[Knapp&Hall, 2010]
Bosh egish	Hurmat va ehtirom ifodasi	Madaniyatga qarab farq qiladi	[Barnlund, 1989]
Tana holati	Samimiylilik yoki befarqlik belgisi	Yuqori	[Burgoon, 1994]

Muhokama. Turistik muloqot jarayonida nonverbal signallar turistning tajribasini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Xizmat ko'rsatuvchi xodimning nutqi yaxshi bo'lishi mumkin, ammo agar uning tana tili yopiq bo'lsa, samimiylat sezilmasa, turist xizmatdan qoniqmasligi ehtimoli yuqori. Shu sababli, xizmat ko'rsatuvchi shaxslarning nafaqat verbal, balki nonverbal kommunikatsiya ko'nikmalariga ham e'tibor berilishi zarur [Burgoon, 1994, 89-b.].

1. Turistlar tajribasiga ta'siri

Tadqiqotlar ko'rsatadiki, turistlarning dastlabki taassuroti 30 soniya ichida shakllanadi va bunda asosan noverbal belgilar — tabassum, ko'z qarashi, tana holati — hal qiluvchi rol o'ynaydi [Ekman, 2003, 130-b.]. Agar turist xodimning ochiq va samimiy tana tilini ko'rsa, u xizmatdan qoniqish darajasini yuqori baholaydi.

2. Madaniyatlararo tafovutlar

Turistik muloqotda madaniyatlararo tafovutlarni hisobga olmaslik tushunmovchilikka olib kelishi mumkin. Masalan, Yaqin Sharqda ortiqcha ko'z tikish noqulaylik tug'dirsa, Yevropada u ishonch belgisi sifatida qabul qilinadi [Gudykunst, 2004, 95-b.]. Shuning uchun xalqaro turizm xodimlari noverbal signallarni universal darajada to'g'ri talqin qila olishlari kerak.

3. Xizmat samaradorligi va noverbal signallar

Xizmat ko'rsatuvchi xodimlarning noverbal xatti-harakatlari xizmat samaradorligini bevosita oshiradi. Tabassum va ochiq tana holati mijozning ishonchini kuchaytiradi, natijada xizmat jarayoni silliq kechadi. Aksincha, sovuqqon tana tili yoki befarqlik turistning salbiy tajribasiga olib keladi [Knapp & Hall, 2010, 80-b.].

Natijalar. Tadqiqotlar asosida quyidagi xulosalar chiqarildi:

1. **Noverbal signallar til barerini yengishda yordam beradi.** Turist va xodim turli tillarda gaplashgan taqdirda ham, jests va mimika asosiy aloqa vositasi bo'lib xizmat qiladi.
2. **Samaradorlikni oshiradi.** Noverbal signallar turistlarda ijobiy emotsiyalar uyg'otadi va xizmatdan qoniqish darajasini ko'taradi.
3. **Madaniyatga moslashuv zarur.** Bir madaniyatda ijobiy talqin qilinadigan signal boshqa madaniyatda salbiy qabul qilinishi mumkin.
4. **Xizmat sifati bilan bevosita bog'liq.** Tabassum, samimiy ko'z qarashi va ochiq tana holati xizmat sifatining yuqori darajada qabul qilinishiga olib keladi.

Jadval 2.

Noverbal signallar samaradorlikka ta'siri

Noverbal signal turi	Samaradorlik darajasi	Turist tajribasiga ta'siri	Manba
Tabassum	Juda yuqori	Iliqlik va samimiylik yaratadi	[Ekman, 2003]
Ko'z qarashi	Yuqori	E'tibor va hurmat uyg'otadi	[Gudykunst, 2004]
Qo'l harakati	O'rtacha-yuqori	Til barerini yengishda yordam beradi	[Knapp&Hall, 2010]
Tana holati	Yuqori	Ochiqlik va samimiylikni ifodalaydi	[Burgoon, 1994]
Ovozni ohangi	O'rtacha	Kayfiyat va munosabatni bildiradi	[Mehrabian, 1971]

Jadval 3.

Madaniyatlararo jests farqlari

Madaniyat	Asosiy jests	Talqin qilinishi
Yevropa	Qo'l siqish	Salomlashuv, do'stona munosabat
Yaponiya	Bosh egish	Hurmat ifodasi
Yaqin Sharq	Ko'z qarashni cheklash	Ehtirom, odob
O'zbekiston	Qo'lni ko'ksiga qo'yib salom	Mehmondo'stlik, samimiylik
AQSh	Tabassum va ochiq tana harakati	Do'stona, ijobiy munosabat

Xulosa. Mazkur tadqiqot shuni ko'rsatadiki, turistik muloqot jarayonida noverbal signallar samaradorlikning ajralmas qismidir. Tabassum, ko'z qarashi, tana holati va ovoz ohangi turistlarning tajribasiga bevosita ta'sir qiladi. Ular til barerini yengib, xizmat sifati va qoniqish darajasini oshiradi.

O'zbekiston turizmida milliy noverbal signallar — qo'lni ko'ksiga qo'yib salom berish, tabassum va samimiy tana harakati — xalqaro turizmida mamlakatning madaniy brendi sifatida ahamiyatli. Shu sababli, turizm xodimlarini tayyorlash jarayonida noverbal kommunikatsiya bo'yicha maxsus kurslar tashkil etilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Hall, E. T. (1976). *Beyond Culture*. New York: Anchor Books.
2. Mehrabian, A. (1971). *Silent Messages*. Belmont: Wadsworth.
3. Knapp, M. L., & Hall, J. A. (2010). *Nonverbal Communication*. Boston: Wadsworth.
4. Gudykunst, W. B. (2004). *Bridging Differences: Effective Intergroup Communication*. Sage Publications.
5. Tasci, A. D. A., & Gartner, W. C. (2007). Destination image and its functional relationships. *Journal of Travel Research*, 45(4), 413–425.

CHO'LPON SHE'RIYATIDA AN'ANAVIYLIK VA NOVATORLIK

N.Yuldashev, f.f.d., Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Maqolada XX asr o'zbek she'riyatining poetik yangilanishiga katta hissa qo'shgan Cho'lpon ijodi haqida so'z boradi. Uning mumtoz va jahon she'riyatidan ta'sirlanib yaratgan poetik obrazlari qiyosan o'rganiladi.

Kalit so'zlar: she'riyat, poetik shakllar, devon, an'ana, yangilik, yor, oshiq, qiyoslash, obraz, usmonlicha, mushtaraklik, adabiy ta'sir, majoz, tamsil, mahorat.

Аннотация. В статье рассматривается творчество Чулпана, внесшего большой вклад в поэтическое обновление узбекской поэзии XX века. В сравнительном плане исследуются его поэтические образы, сформировавшиеся под влиянием классической и мировой поэзии.

Ключевые слова: поэзия, поэтические формы, традиция, новизна, возлюбленный, возлюбленная, сравнение, образ, османский стиль, общность, литературное влияние, метафора, аллегория, мастерство.

Abstract. The article discusses the work of Chulpon, who made a great contribution to the poetic renewal of Uzbek poetry of the 20th century. His poetic images, influenced by classical and world poetry, are studied comparatively.

Keywords: poetry, poetic forms, tradition, novelty, lover, comparison, image, Ottoman style, commonality, literary influence, metaphor, allegory, skill.

XX asr boshlari o'zbek adabiyotida yangi davr boshlandi. O'zbek she'riyatining yorqin yulduzi bo'lgan - Cho'lpon haqiqatan o'zbek she'riyatida katta inqilob yasadi. Eski nazm: devon yo'li, g'azal, qasida, masnaviy, murabba', tarjima, tarkibband, ruboiy kabi shakllardan farqli o'laroq xalq tiliga mos, sodda poetik shakllar, original obrazlar yaratdi. So'z sehgari sifatida uning ma'no, tovush tovlanishlariga katta e'tibor berdi. «Cho'lpon mahorati shunchalar yuksak ediki, u qalamning bir yengil harakati bilan so'z lashkarini istagan izmiga sola bilardi. Cho'lpon meros qoldirgan she'riyat - chindanda mo'jiza».(1) Ammo biz haliga qadar bu «mo'jiza»ning siru-asrorlarini kashf eta olmadik. Cho'lponning muborak nomiga malomat toshlari yog'dirilgan yaqin o'tgan zamonlarda bu tengsiz xazina ummon tagidagi dur yanglig' sirli olamda saqlandi. Albatta, Cho'lpon bunchalik kamolot bosqichiga osongina yetgan emas. Bunga sabab, avvali favqulodda iste'dod bo'lsa, so'ngida tinimsiz izlanish, xususan, «sharq she'riyatining sohibi hikmati» Yassaviy, «Lisonut tayr» nazmiy Navoiy, «Layli va Majnun» muallifi Fuzuliy, «Mabdai nur» egasi Mashrab, ilohiyar egasi Oshiq poshsho, Amiriylar»dan (2) mahorat sirlarini o'rgangan, shu boisdan shoir iste'dodining eng muhim omillardan biri o'zaro ta'sir masalasiga alohida to'xtash joizdir. G'arbu Sharq adabiyotidan yaxshigina xabardor bo'lgan Cho'lpon, avvalo, o'z she'riyatining kelajagini Sharq adabiyotining boy an'analari tasavvur etolmagan.

Garchi Cho'lponning «Navoiy, Lutfiy, Boyqaro, Mashrab, Umarxon, Fazliy, Furqat, Muqimiy larni o'qiyman: bir xil, bir xil, bir xil!» degan so'zlarida ma'lum darajada mubolag'a bo'lsada, ayrim haqiqat o'rinlar ham yo'q emas. Nima bo'lganda ham Cho'lpon she'riyatida mumtoz shoirlarimiz ta'sirini kuzatish mumkin. Bu ta'sir aksariyat o'rinlarda shoirning tabiat she'rlarida namoyon bo'ladi. Shoirning «Shaftoliga» she'ri shu xususiyatni mujassam etgan poetik kashfiyot. Cho'lpon Sharq poeziyasining an'anaviy yor va oshiq obrazlaridan foydalanib, go'zal poetik manzara yaratgan. Shaftoli - sadoqatli yor timsoli. She'rning dastlabki ikki misrasi «yengil yumor» bilan boshlansa-da, ikkinchi bandda oshiq xayolini shubhali savollar chulg'aydi:

Umidimning zavoliga qon yig'lagan ko'zlarim,
Yoshlarini yuzlaringga tomchi-tomchi to'kdimi?
Yoki sevgi armonida shahid bo'lgan yigitning
Yesir ruhi qoni bilan lablaringdan o'ptimi?

She'rning so'nggi ikki misrasida oshiq yorga ko'nglini oshkor ayldi:

Mayli sevgan oshiqlaring yuzlaringga to'ymasun,
Lekin raqib lablaringga lablarini qo'ymasun!

Zaharini qo'yimasun!..

Ushbu satrlar hazrat Navoiyning:

O'zgarlar husnin tamoshho aylasa chiqsin ko'zum,

O'zga bir ko'z ham sening husning tamoshho aylasa... (3)

misralarini yodga tushiradi. Poetik qiyoslash, kompozitsion syujetdagi qurilmaning ichki dunyo bilan bog'lanishi, yashirish ruhiyatni klassik traditsion peyzaj lirikasida berish - Cho'lpon she'riyatining muhim xususiyatlaridan biridir.

«Novatorlik - an'anani hurmat qilgan holda uni takrorlamaslikdir» (Lotman). Cho'lpon ham klassik, poetik traditsion obrazlarni yangi poetik shakllarda sinab ko'rdi... Cho'lpon ijodiy kamolotida jiddiy ta'sir etgan turk she'riyati bilan yaqindan aloqa bog'ladi. «Nomiq Kamoldan Alif Sayfiy ga dovur usmonli adabiyotini o'qiyman: yo ortiq yangilik yo, g'arblilik, yo ortiqcha sharqlilik! Faqat, usmonlichadan Rizo Tavfiqning ba'zi bir yangi shakl bilan eski ruhda aytgan so'fiylarcha she'rlarini o'qiyman: shularga durustgina qonaman: undan keyin Yahyo Kamolning «Saydobod» ruhida ba'zi narsalari. Faqat ular shu qadar ozki...» (4), deb yozadi shoir «Ulug' hindi» maqolasida. Afsuski, Cho'lponning turk she'riyatiga munosabati masalasiga ko'pincha bir yoqlama baho berildi. Shoirning «Uyg'onish» majmuasi xususida mubohasa yuritgan Miyon Buzruk Solihov shunday yozadi: «To'plamda panturkistlarning usmonlilashtirish meto'diga xizmat qilish ham bor, shoir ba'zi ayrim she'rlarida ohang, vazn, uslub jihatlarida Turkiyaning turkchi shoirlaridan ta'sir olg'onini sezdirmak bilan birga xolis usmonlicha she'rlar yozib, o'rnak berishni ham unutmaydir». Turkchilik mafkurasini har tomonlama ilmiy asoslagan Ziyo Ko'k Alp ta'rifi ko'ra «Turkchilik - turk millatini yuksaltmak demak». Millatni yuksaltmak - jadid adabiyotining bosh vazifasi edi. Cho'lpon ham jadid edi.

Turkiy adabiyotlarning bir-biriga o'zaro ta'siri masalasiga ma'lum darajada to'g'ri yondoshgan ilk munaqqidlardan biri - Vadud Mahmud «Bizda yangi adabiyot Turkiya adabiyoti taqlidi bilan boshlang'ondir, - deb yozadi «Bugungi she'rlarimiz va san'atkorlarimiz» maqolasida - Shuning uchun bizning adabiyotimiz bilan Turkiya adabiyotining umumiy sajiyasi mushtarakdur. Va shaklda Turkiston, Qo'qoziya, Qrim, doimo Turkiyaga ergashdur. Chunki til mushtarakdur, tarix mushtarakdur va oqibat Ovrupo madaniyatiga qarshi bugungi vaziyat mushtarakdur...» (2)

Vadud Mahmuddan so'ng bu mavzuni tekshirgan nozikta'b munaqqid Begali Qosimov usmonli adabiyotning boshqa turkiy adabiyotlarga o'zaro ta'siri haqida gapirganda 1910 yillargacha bo'lgan davrni ajratib ko'rsatish kerak, deydi. Negaki, 1840-1860 yillar «Turkiya ijtimoiy-madaniy tarixida «Tanzimot» nomi bilan mashhur. XIX asrning o'rtalarida Turkiya hayotida yuz bergan bu hodisalar adabiy - madaniy harakatchilikning o'nlab iste'dodlarini maydonga chiqardi». (5)

Cho'lpon Fitrat domla kabi Istambul tahsilini olmagan bo'lsa-da turk adabiyoti, madaniyati bilan yaqindan aloqa bog'lagan. «Cho'lpon 19 yashar paytida uylariga mehmon bo'lganimda u turk tarixiga doir asarlarni izlab o'qir ekan, «Turk yurdu» va shu kabi turkchilik asarlarni kuzatib bordi» (6) deb xotirlaydi asrimizning bilimdon muarrixlaridan Ahmad Zaki Validiy.

Cho'lpon bir jihati Sharq mumtoz adabiyoti ta'sirida shakllangan bo'lsa, ikkinchi jihati Turk shoirlari Yunus Emro, Tavfiq Fikratning orifona, Nomiq Kamol, Rizo Tavfiqbek, Abdulhaq Homidning o'tli she'riyati ta'sirida kamolga yetdi. Turk shoirlariga ergashib usmonlicha she'rlar bitdi. «Marhum Tavfiq Fikrat» (Ishtirokiyun. 1920. 10 yanvar), «Rizo Tavfiqbek» (Farg'ona. 1924, 10 aprel), «Maskovda ikki turk san'atkori» (Maorif va o'qitg'uchi. 1926. 2-son) maqolalarining o'ziyoq shoirning turk madaniyatiga munosabatini ko'rsatib turibdi. Bu bilan Cho'lpon usmonli adabiyotiga taqlid qilgan degan xulosaga kelmaslik lozim. Cho'lpon «... garchi ruh va ohang e'tibori bilan usmonlilar ta'siri ostida bo'lsa ham, shuning o'ziga maxsus tili - uslubi bordir»(7).

Cho'lpon mutaassir bo'lgan turk shoirlaridan biri - Tavfiq Fikrat. «Usmonli adabiyotini oz-moz o'qiganlar, uning bilan bir daraja oshno bo'lganlardan qaysi biri bu usmonlini bilmaydi, qaysi biri muni tanimaydi - deb yozgan edi Cho'lpon u haqda - usmonlilarning «Adabiyoti jadid» - (yangi adabiyot)chilarining piri va ustoz bo'lgan Tavfiq Fikratbek butun yangi nasl turklarining yuraklarina eng go'zal, nafis va latif she'r buketlari qadamishdir. Uning keng xayoli, ravon va yengil ifodasi kimni, qaysi bir she'r va adabiyot muhibini mutaassir etmas...». «Tavfiq Fikrat mamlakatimizning urfon hayotida bir daho va axloqiyoti uchun bir namuna o'laroq kelgan bir murshid va murabbiydir.

U ayni zamonda buyuk bir vatanparast va ishi oz bilnadigan buyuk bir insondir», - deb yozadi u haqda turk adabiyotshunosi Faxri Uzun.(8)

Cho'lpon shunday ulug' shoirning Turkiya hukumati bostirmagan «Rubobi shikasta»sidan parchalar tarjima qildi va uni o'zbek matbuotida bostirdi. Shoirning e'tirof etishicha: «Tavfiq Fikrat «Rubobi shikasta»si ila qancha tanilgan bo'lsa, «Tarixi qadim»i u dahshatli faryod ila odamlarning qalbinda buyuk-buyuk o'zgarishlar vujudga keltirmishdir... Lekin «tarixi qadim» maxfiydir, qo'ldan-qo'lga ko'chirilib, yozilib yurgiziladurg'on narsadir. U tarixning jinoyatlari kabi sirli. Har kimga mana men deb qurula bermas. Uni bostirish mumkin bo'lmadi. U oliy fikrli bechora Sharqning ko'hna, chirik miyasiga sig'madi, zabun, ezilgan Sharqlining keng qalbinda joy topolmadi...» - deb yozadi Cho'lpon u haqdagi maqolasida. Xitob yo'li bilan yozilgan «Tarixi qadim» o'tmishdan afsonalar emas, «bobolarimiz kechmishlaridan haqiqatni so'zlaydi. Bu «tarix»ning har sahifasi «oh»lardan, asosi «qon», «vahshat»dan iboratdir. Haqsizlik va yovuzlikdan iborat bo'lgan «tarix»ning ibtidosi va intihosi shoirga ayon. Ayniqsa, Cho'lpondek millat shoirning bu «tarix»dan mushtarak maqsadlar topmasligi mumkin emas edi. «Titilib o'qilmas bo'lgan tarix»imiz haqida yozishda «Tarixi qadim»ning ta'siri kuchli bo'lgan. Xususan, Cho'lponning «Tarixdan», «Yorug' yulduzga», «Qo'zg'alish», «Tortishuv tonggi» kabi she'rlarining ruhi, ohangidan bu «ta'sir»ning izlari sezilib turibdi...

T.Fikrat ham, Cho'lpon ham inqiloblar davrida yashadi. T.Fikrat 1908 yilgi yosh turklar inqilobiga, Cho'lpon Oktabr inqilobiga katta umid bog'ladi. Ammo ikki inqilob ham xalq ishonchini oqlamadi. Bu hodisalar ikki shoir ijodida ham majoziy va tamsiliy tasvirlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. T.Fikratning Vatan va millat taraqqiysi yo'lidagi fikrlari mahalliy hukumat «qolip»lariga sig'madi. Shu boisdan, «Tarixi qadim»ning bosilishiga hukumat ruxsat bermadi. Fikrat va Cho'lponni bog'lab turgan rishta ham Vatan va Millat manfaati bilan bog'liq.

Cho'lponning poetik izlanishlari o'z samalarini ko'rsatdi. 1923 yilda qozoq tilida chiqadigan «Yosh leninchi» jurnali Cho'lponning zamondoshi Mag'jon Jumaboy haqida shunday yozadi: «Qozoq adabiyotida Mag'jonning kirgizgan yangiligi oz emas. O'risning simvolizmini qozoq tiliga ag'dardi, o'lanni kuyga, musiqaga yaqinlashtirdi, original obrazlar yaratdi, so'zga jon bag'ishladi, romantizmni kuchaytirdi, tilni o'stirdi». Cho'lponning xizmatlari ham bundan kam emas. Buning isboti sifatida Vadud Mahmud, Zarif Bashiriy, Oybek, A.Sa'diylarning bergan baholari ham fikrimizni tasdiqlaydi. Hatto shoir ijodi yuzasidan matbuotda ilk bora jiddiy chiqish qilib «Cho'lpon yo'qsil xalqning shoiri emas, ziyolilar shoiridir» deb yozgan Ayn (Olim Sharafiddinov) ham uning poetik mahoratini tan olishga, e'tirof etishga majbur bo'lgan. «Uning tili sodda, ham turli fikr, tuyg'ularini ifoda qilishga yararlik ham nuqsonsizdir. Bu kungi o'zbek adabiy tili, shubhasiz, Cho'lpon tilidir. Butun adabiy yoshliq uning tilini biror o'rnak taniydi. Unga taqlid qiladi. Cho'lpon buning bilan taqdir etilarlik va maxtanarlikdir»,(9) - deb yozadi munaqqid. Bunday o'rinlarni Miyon Buzruk Solihovning «O'zbek adabiyotida millatchilik ko'rinishlari» risolasining Cho'lpon bilan bog'liq o'rinlarida, M.Yunusovning «Traditsiya va novatorlik problemi» kitobida ham kuzatish mumkin. M.Yunusov Cho'lponning 20-30 yillar o'zbek she'riyatidagi o'rnini biryoqlama tahlil etsada, «O'z maslakdoshlari orasida poetik qobiliyati, lirik tabiati bilan ajralib turgan bu shoir ma'lum vaqtlar intelligensiyaning bir qismi e'tiborini o'ziga tortdi» (10), - deb yozish bilan shoirning she'riyat bobidagi mahoratini inkor etolmaydi.

Cho'lponning she'r bobidagi «ustolig'»ini yuqori baholagan bokulik professor Cho'bonzoda uni «Turkiyaning yangi shoirlaridan eng kuchligi bo'lg'on» Yahyo Kamolbek bilan qiyoslab, undan ham yuqori qo'ygan. «Yahyo Kamol o'z asarlarini turklarning ishlanib voyaga yetgan tilida yaratgan. Cho'lpon esa o'zbeklarning endi rivoj topayotgan tilida yoza boshladi, o'zbek she'riyati tilini yaratdi va shu tilda o'lmas asarlar yozdikim, bu Cho'lponning Yahyo Kamoldan ustunligidir»(11). Cho'lponning o'zbek she'riyatini ham ruh, ham ohang, ham shakl jihatdan yangilagani undan keyingi avlod shoirlari uchun ijodiy maktab bo'ldi. Milliy she'riyatimizda Cho'lpon an'analari hozir ham davom etmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Озод Шарафиддинов. Чўлпон. Тошкент. 1991. 26-bet.
2. Вадуд Маҳмуд. Бугунги шеърларимиз ва санъаткорларимиз. Маориф ва ўқитувчи. 1926. 5-6-sonlar.
3. Алишер Навоий. Ғазаллар. Тошкент. 1991. 22- bet.

4. Чўлпон. Улуғ ҳинди. Маориф ва ўқитувчи. 1925. 11-12-сонлар /
5. Б.Қосимов. Излай-излай топганим. Тошкент. 1983. 80- bet.
6. Аҳмад Заки Валидий. Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон) «ЎзАС». 1992. 3 апрел. Nashrga tayyorlovchi: B.Qosimov.
7. А.Саъдий. "Ўзбек ёш шоирлари". Чўлпон. // "Чўлпон ва танқид" китобида. Тошкент. Адабиёт жамғармаси. 2004. 21- bet. Nashrga tayyorlovchi: B. Karimov.
8. Tavfiq Fikrat. Rubobi shikasta. Istambul. 1962. So'z boshi.
9. Айн. Ўзбек шоирлари. Чўлпон. // "Чўлпон ва танқид" китобида. Тошкент. Адабиёт жамғармаси. 2004. 29- bet. Nashrga tayyorlovchi: B. Karimov.
10. М. Юнусов. Традиция ва новаторлик проблемаси. Тошкент. 1965. 46- bet.
11. Қ. Норхўжаев. Мен билган Чўлпон. // Шарқ юлдузи. 1990. 6-сон. 195- bet.

UO'K 808.5

ISAJON SULTONNING "ALISHER NAVOIY" ROMANIDA MUTAFAKKIR OBRAZI

M.E.Yusupova, o'qituvchi, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Maqolada yozuvchi Isajon Sultonning "Alisher Navoiy" romani an'anaviylik va o'ziga xoslik tamoyili asosida o'rganilgan. Badiiy obrazning muallif badiiy-g'oyaviy niyatini ifodalashdagi roli Navoiy obrazi misolida tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: obraz, badiiy mahorat, Navoiy obrazi, mistika, tarixiy-ijodkor shaxs

Аннотация. В статье роман Исажона Султана "Алишер Навои" изучается на основе принципов традиционности и самобытности. На примере образа Навои исследуется роль художественного образа в выражении авторского художественно-идейного замысла.

Ключевые слова: образ, художественное мастерство, образ Навои, мистика, историко-творческая личность

Abstract. The article examines Isajon Sulton's novel "Alisher Navoi" on the basis of the principles of tradition and originality. The role of the artistic image in expressing the author's artistic and ideological intention is analyzed through the example of the image of Navoi.

Keywords: image, artistic mastery, the image of Navoi, mysticism, historical-creative personality.

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy obrazi badiiy adabiyotda ko'p yaratilgan. Oybekning "Navoiy" romani, Mirkarim Osimning qissa va hikoyalari, Omon Muxtorning "Navoiy va rassom Abulxayr" roman-dilogiyasida Navoiy timsoli ma'naviy-estetik ideal sifatida namoyon bo'ladi. Isajon Sultonning "Alisher Navoiy" romani ham ayni badiyat olamiga munosib hissa bo'lib qo'shildi.

Oybekning "Navoiy" hamda Isajon Sultonning "Alisher Navoiy" asari roman janrida yozilganligi, ayrim tarixiy voqealiklar tasvirida o'xshashlik borligi bilan bir-biriga yaqin bo'lsa, bayon usuli, tasvir unsurlari, obrazlar xilma-xilligida farq qiladi. "Navoiy" romanida ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy-ma'rifiy voqealiklar keng epik planda yoritilgan, Isajon Sultonning "Alisher Navoiy" romanida esa diniy-falsafiy qarashlar hamda ijod jarayonining "nozik qirralari"ga ham keng o'rin beriladi. Oybek "Navoiy" romani voqealiklarini yoritib berishda asar mazmunini boblarga bo'lib hikoya qilsa, adib Isajon Sulton "Alisher Navoiy" romani voqealiklarini to'rt qismga bo'lib bayon etadi: a) "G'aroyibu-s-sig'ar"; b) "Navodiru-sh-shabob"; s) "Badoe'u-l-vasat"; d) "Favoyidu-l-kibar", bu qismlar orqali muallifxuddi Navoiyning "Xazoyin ul-ma'oniyy" – "Ma'nolar xazinasi" asari kabi buyuk mutafakkirning umr mazmunini ma'noli aks ettirishni maqsad etadi.

Romanning "G'aroyibu-s-sig'ar" qismida yoshlik g'aroyibotlari, umrning bahori, bolalikning samimiyati aks etadi. Alisherning bolalik pallalari voqealiklarida uning she'riyat olamida quvvai hofizasi yuksalib boradi, "bilish vao'rganish insonlikning eng oliy vazifasi" ekanligini, "inson – o'rgana oladigan, anglay oladigan va yarata oladigan xilqat"ligini mudarris Abu Abdulloh Kulohiyning darslari orqali, ayniqsa, sevimli kitobi Farididdin Attorning "Mantiq ut-tayr" asaridan tushuna boshlaydi. Muallif yosh Alisher obrazini ochib berishda uning atrofidagi kishilar (tag'oyilari, mudarris, bo'lajak podshoh Husayn, Qutb, otasi G'iyosiddin va onasi "volida beka") badiiy tasviridan unumli foydalanadi. Masalan, Qutb obrazi – Alisherning enagasi, asli ismi "Qutbiya bo'lmish bu qizaloqni G'iyosiddinbek Shohruh Mirzoning Iroq yurishlari vaqtida, hech kimi bo'lmagani uchun

o'zi bilan olib kelib tarbiyat qilgan" edi. "Qora qoshli, oq cho'zinchoq yuzli joriya" Qutb obrazi tashqi va ichki siyrati birdek "go'zal" yosh Alisherning bolalak samimiyatini ochib berishda hamda Hiriyning o'sha davr ijtimoiy muhitida ayollar obrazining ayrim qirralarini haqqqoniy aks ettirishda muhim ahamiyat kasb etadi: "Qizlar to'qqiz yoshidan chodra o'ranmoqlari shart bo'lib, shundan buyon unga (Qutbga M.Y) tashqiga chiqish taqiqlab qo'yilgan edi. Hiriya zaifalar berunga chiqsalar ham chimmat ila paranji yopinurlar. Ichki hovlida sarig'-u qizil aralash qabosi ustidan qora to'nini kiyib, chimmatini tutib tomga chiqqan Qutb, Alisherbek kechikayotgani uchun xavotirda har yonga alanglardi. Bu iroq go'zalining Alisherga mehri shoyon, bir dam ko'rmasa o'zini qo'yarga joy topolmas, uning beg'ubor muhabbatidan xonadondagi barcha xabardor edi. Shu sababli ham uni boshqa yumushlardan ozod qilib, Alisherbekka enaga qilib tayinlashdi" [1,38].

"Alisher Navoiy" tarixiy romanining ikkinchi qismi "Navodiru-sh-shabob" deb nomlanib, unda– yigitlik nodirliklari, "ilmi nujum, jug'rofiya, hisob, tib bularning barchasini mujassam aylagudek qudratga ega she'r san'ati, shuningdek, insoniyat tarixi haqidagi fanlar Alisherni dunyo ishlaridan yupatib, jilvakor fikr olamiga" olib kirgan davri voqeliklari aks etadi.

Uchinchi qism "Badoe'u-l-vasat" bo'lib, bu qismda – o'rta yosh badialari, Navoiyning arboblikda muhrdor bo'lishi, ijodda esa so'z zohiridagi donoliklar mavjlanayotgan baytlarda aks etgan taqdir bitiklari yoritilgan:

"Ul chehra furug'i tushubon zor tanimg'a, bir nav kuyarkim,

Har kimsa ani ko'rdi, sog'indiki, yonodur o't ichida xoshok" [1,204].

Podshoh tomonidan "bir oltin, bir shingar, bir yashil to'n" hadya etilgan ushbu g'azalni Navoiy "Abulqosim Mirzo xizmatida qishlov uchun Mashhad borilgan" kezlarida yozganligini aytadi. "She'r san'atida" mohir shoirning bu g'azallari orqali muallif obraz holatining nozik qirralarini, uning ichki-kechinmalarini to'liq aks ettiradi. Bu qismda Navoiyning muhrdor lavozimida ishlashi, bu holatni "ko'rolmay" hasad yo'lida bel-bog'lagan vaziri a'zam va ayrim beklar tomonidan uyushtirilgan fitna voqeligi keltiriladi.

To'rtinchi qism "Favoyidu-l-kibar" – keksalik foydaliklari, "kechalarning birida koinotni qorong'ulik bosib, quyosh obi hayot bulog'idek yashiringan edi. Garchi u buloq ko'zga ko'rinmasa ham, Xizr ko'k uzra undan qatralar sochardi". Bu qismda ilmning nurli yo'llariga o'zni baxshida etgan Navoiy obrazi yanada yaqqolroq gavdalanadi, u umrning sarhisobi o'laroq shunday yozadi:

"Men ul menki, to turk bedodidir,

Bu til birla to nazm bunyodidir" [1,267].

So'nggi lahzalarda tanadagi "mafosil"ning yanada zo'rayishi "ulug' she'r quyoshining so'nishi" va oxir-oqibat mutafakkirning tildan qolishi, ammo u o'zining o'lmas asarlari orqali "umri boqiylikka" erishganligi xususida so'z boradi.

Xronologik izchillik asosida aks ettirilgan voqeliklar Navoiy yozgan asarlarining yillariga muvofiq davriy tarzda tasvirlab boriladi. Asar "Hirirud yoqasidagi o'langlar ko'z yetguncha bahor naqshlari bilan hayratomuz bezalgan edi" tasviri bilan boshlanadi, ya'ni Alisher Navoiyning umr bahori tasviridan boshlangan asarda bolalikning go'zal ko'rinishlari, yoshlikdan fitrati teran Alisherning xulq-atvori, tabiatidagi o'ziga xos o'zgachalikni ko'rsatib berish uchun "tag'oyi" bilan bo'lgan ov suhbatida ham bo'lajak arbobning qalbi pokligi namoyon bo'la boshlaydi. Turli voqeliklar orqali Alisherning ziyrakligiga ishora etib boriladi. Mutafakkirning yoshlik paytlari tasviridayoq asarning keyingi voqeliklariga ishoralar bildirib boriladi, ya'ni bu yosh bolakayning kelajagi yorug' ekanligini "dumli yulduz siri" voqeasi orqali ifoda etadi: "Dumli yulduzning ko'rinmog'i kishi o'g'liga saodat yo falokat olib kelishi kishining burji, burjlarning falak toqidagi vaziyati va yulduz dumining qay tarzda ekaniga qarab bashorat qilinishidan xabardor etadi. Iroq ahli yulduz dumining tepaga yohud pastga qaraganiga, qalin-yupqaliligiga qarab fol ochishardi. – Qarang, yuksalgandan yuksalmoqda. Barcha yulduzlarni quyida qoldirib uchmoqda!", dedi yosh Alisherning tag'oyisi (Kobuliy)". Demak, dumli yulduzni birinchi bo'lib ko'rgan Alisher "barcha yulduzlarni" yuksak tafakkuri, fikr kengligi bilan "quyida qoldirguvchi" "ilm-u urfon bo'stonlaridan durlar" terguvchi bo'lib voyaga yetadi. Asar davomida uch marta shu hol(dumli yulduz voqeasi) takrorlanadi. Yaratilgan buyuk tortig'i bo'lmish Alisher Navoiyni pirlar tomonidan duo qilinishi voqeligi ham uch marta takrorlanadi va bu bejizga emas. Yozuvchining bunday badiiy bayondan ma'lum maqsadi

mavjud. Romanda “sehrli uch raqam”ining g‘oyaviy ifodalanishi yozuvchi Isajon Sultonning o‘ziga xosligini bildirib, uning ijodida “mistikaga moyillik” [2,135] unsurlari ko‘zga tashlanishini anglatadi. Uch raqami “jang-u jadal” (hayot hamisha kurashlardan iborat bo‘lgani kabi M.Y.) timsoli hisoblanadi. Eramizdan avvalgi V asrda yashagan Ion Xasskiyning “Uch karra jang” nomli asarida “sehrli raqamlar” xususida so‘z boradi va unda pifagorchilarning “xosiyatli” raqami bo‘lgan uch soniga quyidagicha ta’rif beriladi: “Hamma narsa bu – uchdir, uchdan katta yoki kichik narsa yo‘q. Har qanday mavjudlikning mukammalligi muqaddas uchlik – aql, kuch va baxtdan iboratdir”. Muallif mana shu uchlikni bir insonda jam ekanligini anglatmoqchi bo‘ladi. Alisher Navoiyning “aql” “kuch”i ila insonlarga ko‘makdosh bo‘lishi ham aslida shaxs uchun buyuk “baxt” ekanligini asar voqeliklari aro aks ettirib boradi. Shuningdek, pirlarning nazaridan o‘tishi voqeliklari dastlab go‘daklik chog‘ida: “Shayx Sudur G‘iyosiddinbeklar oilasining piri bo‘lib, taomilga ko‘ra, o‘g‘lon tug‘ilganida bir tuya va bir ot atab, huzuriga borilganida, Shayx Sudur: - Unga (Navoiyga M.Y.) go‘daklik chog‘idayoq hikmat va ilm ato etdik”[1,54], deyishi, keyinchalik, Mavlono Sharafiddin Ali Yazdiy duosiga musharraf bo‘lishi va mavlononing “dumli yulduz siri”dan xabar berishi ham kelajakka ishorat tarzida ifoda etiladi. Yozuvchi “tug‘ilish”, “hayot” va “o‘lim” uchligi aro o‘tgan umr g‘aroyibotlarida shaxsning “go‘daklik”, “yoshlik”, “keksalik”davri o‘ziga xosliklarini belgilovchi ichki va tashqi xususiyatlar mavjud ekanligini “mistik tasavvur”ning hosilalari sifatida adabiy maqsad negiziga singdiradi.

Muallif tarixiy-ijodkor shaxs Navoiy obrazini shunchaki tasvirlamaydi, balki hayot ziddiyatlarini hal etishdagi mohirona tafakkurini mutafakkirning g‘azallariga murojaat etish orqali yanada ta’sirli tasvirlab beradi. Asarda “Xazoyin ul-maoniy”dagi g‘azallardan ko‘plab keltiradi. Tarixiy voqelikning izchilligiga hamohang g‘azallar tarixiy shaxsning yana bir muhim jihatini, ya’ni uning ijodkor shaxs sifatidagi o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi, Navoiyning ichki kechinmalarini ifodalashda ijod namunalaridan unumli foydalanadi. Jumladan, “Qizil, sorig‘, yashil...” g‘azalidan hayotning turli bo‘yoqlarda ekanligini, shaxs xarakterining rango-rangligini ochib berishda hamda shu rangdagi tog‘larning keltirilishida umrning turli past-baland cho‘qqilardan iboratligi va ular har xil holatda, tusda bo‘lishi o‘z ifodasini topadi: “Taqdirning yana bir hadyasi mana shu safar chog‘ida zuhur etdi. Ko‘hsordano‘tilgach, o‘ng tarafda uch xil tusdagi kichik tog‘lar namoyon bo‘ldi. Ularning biri qizil, biri sariq bo‘lib, har ikkisi ham yaydoq, ustida o‘t-o‘lan o‘smagan, uchinchisini esa yosh archalar qoplab olgan, yashilliklarga burkanib ko‘zga tashlanib turardi.

Kuzda... tevarak yoqutday tovlanardi. Quyosh nurlari qatida uchub kelgan rango-rang yog‘du qushlari yonbag‘irlardagi anvoyi bog‘lar uzra qanot qoqib, qavs semurg‘ining upkalari tushgan joylar oltin tus oldi. Bu so‘zsiz jilvalar musiqaday jonli bo‘lib, go‘zal va g‘aroyib tovlanishlari yigitcha xayolida ohang-u surat va taassurotu hayratga birlashib, matla‘ga aylanaqoldi:

Xil‘atin to aylamish janon qizil, sorig‘, yashil,

Shu‘lai ohim chiqar har yon qizil, sorig‘, yashil. ”[1,94].

Kuz tabiati manzalariga qiyosan “inson umrining kuz pallasida tafakkur va aql tiniqligi, fikrlar quyuqligining yoqutga mengzanishi, “sajdaga yumalagan quyoshning tavbada qizarishi” kabi betakror tashbehlar inson ruhiyatining eng nozik pallalarini aks ettirishi bilan g‘oyat ta’sirli” [3,5] ifodalangan..

Ijodkor obrazini yaratishda muallif oldida qahramonning ijtimoiy turmush bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan faoliyatini va dard-u iztirobini aks ettirishgina emas, balki murakkab tabiatli o‘ziga xos shaxs sifatida uning ijod psixologiyasini, asarlarida ifoda qilingan poetik mayllarning tarixiy-real ildizini ham ochib ko‘rsatish vazifasi turadi. Muallif mana shu “vazifa”ning mas’uliyati o‘laroq obraz mukammalligiga erishadi.

Badiiy tafakkur tarzi bo‘lgan adabiyotning buyuk namoyondalari haqida yozilgan tarixiy romanlarning to‘laqonli haqqoniy ko‘rinishlardan iborat bo‘lishida muallifning ziyrak nigohi va badiiy mahorati muhim ahamiyatga ega. V.G.Belinskiy “yozuvchi tarixiy faktlarni yozishdan voz kechadi va ularni o‘z mazmunini tashkil qilgan xususiy voqea bilan bog‘lanishda qabul qiladi va bu orqali u tarixiy faktlarning astarini ochib beradi, tarixiy shaxsning kabinetiga va yotog‘iga bizni olib kiradi. Uning uy hayoti, atrofidagi sirlarini ko‘rsatadi, uni bizga faqat tarixiy ko‘rik mundirda emas, balki chopon va qalpoq ostida ham ko‘rsatishi”[4,510] kerak ekanini aytadi. Romanning badiiy

yuksakligi shundaki, adib voqelikning faqat ko'zga ko'rinadigan tashqi tomonini emas, balki uning bag'rida faoliyat ko'rsatayotgan qahramonlarning ichki kechinmalarini, quvonch va iztiroblarini to'liq aks ettirishga intilishida. Obrazning bunday mukammal ishlanishi, uning ruhiy dunyosining badiiy tasvirisiz amalga oshmaydi. Shu jihatdan, faqatgina yuksak badiiy-ruhiy tasvir tarixiy obrazni tarixiy shaxs bilan bog'liqligini va farqliligini aniqlashga imkoniyat beradi. Bundan ko'rinadiki, yozuvchi Isajon Sulton obrazlarning badiiy-ruhiy tasvirini aks ettirishda ham davr ruhiyatiga tayanib, ham shaxs ichki kechinmalari holatini bir-biriga uyg'un tarzda aks ettirish orqali obrazlilikka erishadi.

Xulosa qilib aytganda, "Alisher Navoiy" tarixiy romani buyuk mutafakkir timsolini yangicha, noan'anaviy tasvir tamoyillarida talqin etganligi bilan ahamiyatlidir. Unda ijodkor insonning ilm va san'at olami, jamiyat hayotidagi o'rni turli voqeliklar orqali obrazli ifodalangan. Romanda Alisher Navoiy hayoti va ijod jarayonlarita'sirli tarzda o'z aksini topgan. Yozuvchi Isajon Sulton ulug' so'z san'atkori Alisher Navoiy ruhiyati dunyosini ijtimoiy-siyosiy hayot hamda ilm-u urfon bilan bog'liq haqqoniy voqelik tasvirlari aro yangitdan kashf etdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sultonov I. Alisher Navoiy. Toshkent, 2021. 94.
2. Jo'raqulov U. Xos kalom xosiyati//Sharq yulduzi, 2013. B.135.
3. Muhammadjonova G. Badiiy idrok va Navoiy obrazi tadriji. Markaziy Osiyo ijtimoiy tadqiqotlar jurnali. 2021, 2(3). B. 5.
4. Belinskiy V.G. Tanlangan asarlar. – T.:1955. B.510.

UO'K 811.1/.2,81'373

O'ZBEK TILIDA SON KOMPONENTLI GIDRONIMLARNING MORFEMIK TUZILISHI VA SEMANTIK TAHLILI

M.U.Yusupova, o'qituvchi, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilida sanoq tarkibli gidronimlarning morfemik tuzilishi, semantik xususiyatlari va toponomik qo'llanilishi tizimli tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqot gidronimlarning ildiz, raqam morfemasi va qo'shimchalar orqali qanday shakllanishini, ularning leksik, morfologik va semantik qatlamlarini yoritadi. Maqola shuningdek, sanoq tarkibli gidronimlarning hududiy suv obyektlarida, daryolar, ko'llar va quduqlar kabi misollarda ishlatilishini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari o'zbek tilining morfemik va semantik tuzilishini chuqurroq tushunishga hamda tilshunoslik va o'quv materiallarini boyitishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: sanoq tarkibli gidronim, gidronim, morfemik tuzilish, semantik xususiyat, ildiz, raqam morfemasi, qo'shimcha, leksik qatlam, morfologik qatlam, semantik qatlam, miqdor ifodalash, tartib ifodalash, nisbat ifodalash, metaforik ma'no.

Аннотация. В данной статье систематически анализируются морфемная структура, семантические особенности и топонимическое использование числительных гидронимов в узбекском языке. Исследование показывает, как гидронимы формируются через корень, числительную морфему и аффиксы, рассматриваются их лексические, морфологические и семантические слои. Статья также иллюстрирует применение числительных гидронимов на примере водных объектов региона, таких как реки, озёра и колодцы. Результаты исследования способствуют более глубокому пониманию морфемной и семантической структуры узбекского языка, а также обогащению языковедческих и учебных материалов.

Ключевые слова: числительные гидронимы, гидроним, морфемная структура, семантические особенности, корень, числительная морфема, аффикс, лексический слой, морфологический слой, семантический слой, выражение количества, выражение порядка, выражение соотношения, метафорическое значение.

Abstract. This article provides a systematic analysis of the morphemic structure, semantic features, and toponymic usage of numeral hydronyms in the Uzbek language. The study demonstrates how hydronyms are formed through the root, numeral morpheme, and affixes, examining their lexical, morphological, and semantic layers. The article also illustrates the application of numeral hydronyms in regional water bodies, such as rivers, lakes, and wells. The findings contribute to a

deeper understanding of the morphemic and semantic system of the Uzbek language and support the enrichment of linguistic and educational resources.

Keywords: *numeral hydronyms, hydronym, morphemic structure, semantic features, root, numeral morpheme, affix, lexical layer, morphological layer, semantic layer, quantity expression, order expression, proportion expression, metaphorical meaning.*

Tilning morfologik va semantik tuzilishi tilshunoslikning asosiy tadqiqot obyekti bo'lib, so'zlarning tarkibiy qismi, ularning shakllanish qonuniyatlari va ma'nolari hamda so'z turkumlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganish til nazariyasining muhim yo'nalishlaridan biridir [1]. Xususan, o'zbek tilida gidronimlar - ya'ni suv bilan bog'liq nomlar yoki suvga oid tushunchalarni bildiruvchi so'zlar -tilning leksik fondida alohida ahamiyatga ega. Shu bilan birga, gidronimlarning sanoq tarkibli shakllari, ya'ni raqam yoki miqdor bilan bog'langan variantlari, morfemik va semantik jihatdan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, tilshunoslikda ularni chuqur o'rganish dolzarb masala hisoblanadi.

Sanoq tarkibli gidronimlar o'zbek tilida ikki asosiy jihatdan qiziqarli: birinchidan, ular so'z tarkibida raqam morfemasi bilan birlashib, yangi leksik birlikni hosil qiladi; ikkinchidan, semantik nuqtai nazardan bu so'zlar ko'pincha miqdor, tartib, nisbat yoki kvantifikatsiya kabi tushunchalarni ifodalaydi. Masalan, suv bilan bog'liq so'zlar turkumida "bir quduq", "ikki daryo", "uch ko'l" kabi iboralar, nafaqat raqamning kiritilishi bilan, balki so'zning leksik ma'nosini kengaytirish orqali tilning semantik imkoniyatlarini oshiradi.

Morfemik tahlil orqali sanoq tarkibli gidronimlarning tarkibiy qismlari - ildiz, qo'shimcha va birlik morfemalari - aniqlanadi va ularning tilning boshqa so'z turkumlari bilan bog'liqligi o'rganiladi. Shu bilan birga, bu so'zlar semantik jihatdan abstrakt va konkret ma'nolarni ifodalashda o'ziga xos vosita vazifasini bajaradi. Tadqiqotning ushbu yo'nalishi tilshunoslikning leksikologiya, morfologiya va semantika sohalari bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularning o'zaro aloqasini chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi [2].

Maqolada o'zbek tilida sanoq tarkibli gidronimlarning morfemik tuzilishi va semantik xususiyatlari sistematik tarzda tahlil qilinadi. Shu orqali, tilshunoslik nazariyasida gidronimlarni raqam bilan bog'lash jarayoni va uning leksik-semantik natijalari aniqlanadi. Tadqiqot, shuningdek, o'zbek tilining morfemik va semantik tizimining soddalashtirilmagan, lekin amaliy jihatdan boy qatlamini yoritishga xizmat qiladi [3]. Natijada, sanoq tarkibli gidronimlar mavzusi tilshunoslikda nafaqat leksik va morfologik jihatdan, balki semantik va pragmatik nuqtai nazardan ham ahamiyat kasb etadi.

O'zbek tilida sanoq tarkibli gidronimlar morfemik jihatdan ildiz, raqam morfemasi va ba'zan qo'shimchalardan tashkil topgan bo'lib, ular bir-biri bilan uyg'unlashgan holda yangi leksik birliklarni hosil qiladi. Ildiz morfemasi gidronimning leksik ma'nosini belgilab, odatda suv ob'jektining nomini ifodalaydi, masalan, daryo, ko'l, quduq. Raqam morfemasi esa miqdor, tartib yoki nisbatni bildiradi: bir-, ikki-, uch-, besh- va hokazo. Shu bilan birga, qo'shimchalar gidronimlarning grammatik moslashuvchanligini oshiradi va ular gap tarkibida sub'yekt, obyekt yoki predikat vazifasini bajarishga imkon beradi.

O'zbekiston hududida sanoq tarkibli gidronimlarning toponomik ishlatilishi juda keng. Masalan, Farg'ona viloyatidagi "Uchquduq" hududi uchta quduq mavjudligini bildiradi va raqam morfemasi (uch-) ob'yekt sonini aniq ko'rsatadi. Surxondaryo viloyatidagi "Ikki daryo" hududi Surxondaryo va Sherobod daryolarining uchrashuvini aks ettiradi va bu gidronim hududdagi suv obyektlarining joylashuv va nisbatini ifodalash uchun ishlatiladi. Toshkent viloyatidagi "Beshko'l" sun'iy suv havzasi esa beshta ko'lning bir hududga yaqinligini bildiradi. Bu misollar sanoq tarkibli gidronimlarning miqdoriy va tartibli ma'nolarini, shuningdek, ularning semantik boyligini yaqqol ko'rsatadi [4].

Semantik nuqtai nazardan, sanoq tarkibli gidronimlar nafaqat hududdagi suv obyektlarini aniqlashda, balki ular bilan bog'liq ma'no qatlamlarini kengaytirishda ham muhimdir. Masalan, Qashqadaryo viloyatidagi "Ikki quduq" nomi sug'orish tizimidagi ikki asosiy quduqni belgilash bilan

birga, hududning muhim suv inshootlari mavjudligini bildiradi. Shu tariqa, raqam morfemasi gidronimga nafaqat kvantifikatsion, balki tartibli va pragmatik ma'no yuklaydi.

Morfemik tahlil shuni ko'rsatadiki, sanoq tarkibli gidronimlar o'z ichida leksik, raqam va grammatik qatlamlarni birlashtiradi. Masalan, "Uchquduq" yoki "Beshko'l" kabi gidronimlar o'zbek tilining morfemik tizimida murakkab birliklarni tashkil qiladi va leksik jihatdan yangi birliklar hosil qiladi. Shu bilan birga, ularning semantik xususiyati hududiy va geografik ma'nolarni ham o'z ichiga oladi, ya'ni gidronimlar hududiy ob'ektlarni aniq tasniflash va joylashuvni belgilash imkonini beradi.

Shu tariqa, O'zbekiston hududida sanoq tarkibli gidronimlar toponomik tizimning ajralmas qismi sifatida, hududdagi suv manbalarining miqdorini, tartibini va joylashuvini aniqlashda muhim vosita vazifasini bajaradi. Bu gidronimlar tilning leksik, morfemik va semantik qatlamlarini birlashtirib, o'zbek tilining boy va murakkab tizimini namoyon etadi.

O'zbek tilida sanoq tarkibli gidronimlar morfemik jihatdan ildiz, raqam morfemasi va ba'zan qo'shimchalardan tashkil topgan bo'lib, ular bir-biri bilan uyg'unlashgan holda yangi leksik birliklarni hosil qiladi. Ildiz morfemasi gidronimning leksik ma'nosini belgilab, odatda suv ob'ektining nomini ifodalaydi, masalan, daryo, ko'l, quduq. Raqam morfemasi esa miqdor, tartib yoki nisbatni bildiradi, masalan, bir-, ikki-, uch-, besh-, va qo'shimchalar gidronimlarning grammatik moslashuvchanligini oshiradi, ular gap tarkibida sub'yekt, obyekt yoki predikat vazifasini bajarishga imkon beradi.

O'zbekiston hududida sanoq tarkibli gidronimlarning toponomik ishlatilishi keng tarqalgan. Farg'ona viloyatidagi "Uchquduq" hududi uchta quduq mavjudligini bildiradi, Surxondaryo viloyatidagi "Ikki daryo" hududi esa Surxondaryo va Sherobod daryolarining uchrashuvini aks ettiradi. Toshkent viloyatidagi "Beshko'l" sun'iy suv havzasi beshta ko'lning bir hududga yaqinligini ifodalaydi. Qashqadaryo viloyatidagi "Ikki quduq" nomi sug'orish tizimidagi ikki asosiy quduqni belgilash bilan birga, hududning muhim suv inshootlarini bildiradi. Shu misollar sanoq tarkibli gidronimlarning miqdoriy, tartibli va geografik ma'nolarini, shuningdek ularning semantik boyligini ko'rsatadi.

Sanoq tarkibli gidronimlar nafaqat hududdagi suv ob'ektlarini aniqlashda, balki ular bilan bog'liq semantik va pragmatik qatlamlarni kengaytirishda ham muhimdir. Ular leksik jihatdan yangi birliklar hosil qilib, morfemik va semantik qatlamlarni birlashtiradi. Morfemik tahlil shuni ko'rsatadiki, sanoq tarkibli gidronimlar o'zbek tilining murakkab morfologik tizimini aks ettiradi va hududiy ob'ektlarni aniq tasniflash imkonini beradi. Shu bilan birga, raqam morfemasi gidronimga nafaqat miqdoriy, balki tartibli va nisbatli ma'no yuklaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sanoq tarkibli gidronimlar o'zbek tilining leksik, morfemik va semantik tizimida alohida o'rin egallaydi va ular toponomik tizimning muhim qismi sifatida hududiy suv ob'ektlarini aniqlashda va tasniflashda samarali vosita vazifasini bajaradi. Bu gidronimlar hududiy nomlashda tilning morfologik va semantik imkoniyatlarini kengaytiradi, shuningdek tilshunoslik va geografiya tadqiqotlarida amaliy ahamiyatga ega bo'ladi.

Shu asosda bir qator tavsiyalar ishlab chiqish mumkin. O'zbek tilshunosligida gidronimlarning raqam bilan bog'liq shakllarini chuqurroq tahlil qilish tilning morfemik va semantik qonuniyatlarini aniqlashda muhimdir. Til o'qitish va leksik resurslarni boyitish jarayonida sanoq tarkibli gidronimlarni o'quv materiallariga kiritish foydali bo'ladi, chunki ular tilning morfemik va semantik tuzilishini amaliy jihatdan tushunishga yordam beradi. Badiiy va ilmiy matnlarda gidronimlarning metaforik va kengaytirilgan ma'nolarini o'rganish semantika va pragmatika sohalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, tilshunoslik tadqiqotlarida sanoq tarkibli gidronimlarning turli kontekstlarda ishlatilishini kuzatish va ularning morfemik va semantik xususiyatlarini korpus asosida tahlil qilish tavsiya etiladi. Bu yondashuv nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham o'zbek tilining boy va murakkab tuzilishini chuqurroq o'rganish imkonini beradi.

Shunday qilib, sanoq tarkibli gidronimlar o'zbek tilida morfemik, semantik va toponomik jihatdan integratsiyalashgan birlik sifatida nafaqat tilshunoslik, balki geografik va amaliy tadqiqotlar uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

1. Karimov, A. Raqamlar mifologik ramz sifatida: o'zbek xalq dunyoqarashida // Ma'naviyat va madaniyat. – 2016. – №4. – B. 30–37.
2. Mahmudova, S.; Usmonova, D. Son komponentli frazeologizmlar lingvokulturologik jihatlari // O'zbekiston Fanlararo Innovatsiyalar va Ilmiy Tadqiqotlar Jurnali. – 2023. – №19. – B. 60–65.
3. Abdullayeva, N. O'zbek tilida raqamlarning lingvokulturologik talqini // Filologiya masalalari. – 2020. – №2. – B. 112–119.

UO'K 808.3

OLAMNING LISONIY MANZARASIDA JANNAT VA JAHANNAM TASVIRI**N.A.Zakirova, o'qituvchi, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent**

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'zbek tili lisoniy manzarasida “jannat” va “jahannam” tushunchalarining tahlili lingvokulturologik, semantik va psixologik nuqtai nazardan olib borilgan.*

Kalit so'zlar: *jannat, jahannam, konsept, lingvokulturologiya, metafora, semantika, madaniyat, axloqiy dualizm, badiiy tahlil.*

Аннотация. *В данной статье анализируются понятия «рай» и «ад» в языковой картине мира узбекского языка с лингвокультурологической, семантической и психологической точек зрения.*

Ключевые слова: *рай, ад, концепт, лингвокультурология, метафора, семантика, культура, моральный дуализм, художественный анализ.*

Abstract. *This article analyzes the concepts of “paradise” and “hell” in the linguistic worldview of the Uzbek language from linguistic-cultural, semantic, and psychological perspectives.*

Keywords: *paradise, hell, concept, linguoculturology, metaphor, semantics, culture, moral dualism, literary analysis.*

Kirish. Til nafaqat aloqa vositasi, balki insonning dunyoni idrok etish va tushunish vositasidir. Shu bois, har bir tilda mavjud konseptlar xalqning tafakkuri, diniy e'tiqodi, madaniy qadriyatlari va tarixiy tajribasining in'ikosidir. “Jannat” va “jahannam” tushunchalari ana shunday chuqur ma'noli konseptlardan bo'lib, ular nafaqat diniy-falsafiy talqinlarda, balki til tizimida ham o'zining ramziy, semantik va assotsiativ qatlamlariga ega.

Maslova (2004) ta'kidlaganidek, *“har bir til — bu xalqning madaniy kodidir”*, ya'ni til orqali inson nafaqat muloqot qiladi, balki o'zining madaniy dunyoqarashini ifodalaydi. Shu nuqtai nazardan, “jannat” va “jahannam” konseptlari o'zbek tili lisoniy manzarasida xalqning ma'naviy olami, qadriyatlar tizimi va estetik ideallarini ifodalovchi asosiy semantik markazlardan biridir.

Lakoff va Johnson (1980) o'zlarining *“Metaphors We Live By”* asarida konseptual metaforani inson tafakkurining asosiy mexanizmi sifatida ta'riflaydilar. Ularning fikricha, inson dunyoni tushunishda va uni ifodalashda metaforalardan foydalanadi. Shu asosda “jannat” konsepti ko'pincha yorug'lik, tinchlik, mukofot kabi ijobiy metaforik tasvirlar bilan, “jahannam” esa zulmat, azob, jazolanish kabi salbiy obrazlar bilan bog'lanadi.

Wierzbicka (1992) o'z tadqiqotlarida shunday yozadi: *“Har bir xalq o'z tili orqali dunyoni o'ziga xos tarzda tasniflaydi va anglaydi. Shu bois til birliklarini o'rganish — madaniy tafakkurni o'rganish demakdir.”* O'zbek tilida “jannat” va “jahannam” tushunchalarining ishlatilishidagi farqlar xalq tafakkuridagi dualistik dunyoqarashni — ezgulik va yovuzlik, mukofot va jazo, nur va zulmat o'rtasidagi ziddiyatni ko'rsatadi.

Diniy va lisoniy konseptlarni o'rganish masalasi hozirgi zamon lingvistikasining dolzarb yo'nalishlaridan biridir. Konsept tushunchasi avvalo kognitiv tilshunoslikda shakllanib, til orqali insonning dunyo haqidagi bilimlarini ifodalovchi mental birlik sifatida talqin qilinadi.

G'arb ilmiy an'analarda konseptual metafora nazariyasi eng muhim manba hisoblanadi. Lakoff va Johnson (1980) o'zlarining *“Metaphors We Live By”* asarida metaforani inson tafakkurining asosiy modeli sifatida tavsiflaydi. Ularning fikricha, metafora — bu so'z bezagi emas, balki insonning dunyoni tushunish vositasi.

Wierzbicka (1992) esa o'zining *“Semantics, Culture, and Cognition”* asarida diniy va madaniy konseptlarning til orqali milliy tafakkurda qanday shakllanishini tahlil qiladi. U shunday deydi:

“Every language embodies a certain worldview; the words we use reveal what our culture considers important.” Shu bois, “jannat” va “jahannam” terminlari xalqning axloqiy qadriyatlarini aks ettiruvchi madaniy belgilar sifatida o‘rganilishi lozim.

O‘zbek tilshunosligida konsept, semantika va madaniyat aloqasi masalalari mustaqillikdan keyin faol rivojlana boshladi. Mahmudov (2019) o‘zining *“O‘zbek tili semantik tizimi”* asarida diniy va milliy qadriyatlarga oid konseptlarning semantik maydonini o‘rgandi. Unga ko‘ra, “jannat” va “jahannam” so‘zlari xalq tafakkurida axloqiy ideal va jazo tushunchalari bilan bevosita bog‘liq.

Qosimova (2020) esa Qur‘on tafsiri asosida “jannat” va “jahannam” obrazlarining o‘zbek tilidagi semantik konnotatsiyalarini tadqiq qilgan. U shunday yozadi: *“Jannat — bu ilohiy marhamat, jahannam esa insonning amallari natijasidagi jazodir. Har ikki tushuncha xalq ongida taqvdorlik, sabr va iymon mezoni sifatida yashaydi.”*

Bundan tashqari, Tursunov (2018) *“O‘zbek xalq maqollarida diniy konseptlarning lisoniy ifodasi”* nomli maqolasida xalq og‘zaki ijodidagi diniy ramzlar tizimini tahlil qilib, “jannat” so‘zining ona, tinchlik, saxovat, “jahannam”ning esa gunoh, adolatsizlik, zulm bilan assotsiatsiyalanishini qayd etgan. O‘zbek badiiy adabiyotida “jannat” va “jahannam” obrazlari inson ruhiyatining ramziy tasvirlari sifatida ishlatiladi.

- Alisher Navoiy “Farhod va Shirin” dostonida jannatni ilohiy muhabbat va poklik manzili sifatida talqin qiladi. Farhodning fidokorona muhabbati jannatning ramziy talqinidir.

- Abdulla Qodiriyning “O‘tgan kunlar” romanida jahannam timsoli ijtimoiy zulm va jaholatning majoziy ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi.

- Cho‘lpon esa “Kecha va kunduz” asarida jahannamni inson vijdonidagi qiynalish, ijtimoiy zulm va ruhiy iztirob ramzi sifatida ko‘rsatadi: “Bu dunyo jahannamga aylangan” — degan ifoda orqali muallif zamonasining adolatsizlik muhitini ochib beradi.

- O‘tkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” romanida esa “jannat” tushunchasi onaning mehri bog‘langan: “Onaning oyog‘i ostida jannat” — xalq orasida bu so‘z nafaqat diniy, balki axloqiy, ijtimoiy qadriyat sifatida ham ishlatiladi.

Lingvokulturologik tadqiqotlarda diniy obrazlar xalqning madaniy mentalitetini aks ettiruvchi semantik markazlar sifatida talqin qilinadi (Maslova, 2004). “Jannat” va “jahannam” tushunchalari o‘zbek xalqining axloqiy tasnif tizimini belgilaydi. “Jannat” — iymon, sadoqat, poklik; “jahannam” — gunoh, zolimlik, noshukurlik ramzidir. Bu ikki konsept o‘zaro zid, lekin bir-birini to‘ldiruvchi juftlik sifatida xalq tafakkurida mavjud:

- biri ezgulikning eng oliy darajasi — jannat;
- ikkinchisi yovuzlikning eng quyi nuqtasi — jahannam.

Lingvokulturologik tahlil – “jannat” va “jahannam” birliklarining o‘zbek xalq madaniyatidagi qadriyatlar tizimi bilan bog‘liqligini o‘rganishga qaratildi. Bu yondashuv til birliklarini faqat semantik birlik sifatida emas, balki madaniy belgilar tizimi sifatida tahlil qiladi. Masalan, “jannat onalar oyog‘i ostidadir” maqoli xalq mentalitetida jannatning ilohiylik va mehr ramzi ekanini ko‘rsatadi.

Semantik tahlil – bu konseptlarning ma‘nodosh, antonimik va metaforik bog‘lanishlarini aniqlashga qaratildi. “Jannat” konsepti ko‘pincha yorug‘lik, xushbo‘ylik, osoyishtalik bilan bog‘lanadi, “jahannam” esa olov, qorong‘ilik, azob metaforalari orqali tasvirlanadi. Bu antonimik oppozitsiyalar o‘zbek dunyoqarashida dualistik tasavvurni ifodalaydi (Nisbett, 2003).

Korpus tahlili – tahlil uchun 150 dan ortiq matn birligi (Qur‘on oyatlari, adabiy asarlardagi iqtiboslar, xalq maqollari, diniy hikoyatlar) tanlab olindi. Har bir birlikda konseptning konnotativ, denotativ va emotiv komponentlari ajratib ko‘rsatildi. Bu tahlil usuli orqali “jannat” va “jahannam” birliklari qanchalik ko‘p ishlatilgani, qanday kontekstlarda uchrashi aniqlashtirildi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot davomida o‘zbek tilida “jannat” va “jahannam” konseptlari ko‘p qatlamli semantik tizim sifatida shakllanganligi aniqlandi. Ularning tahlili diniy, badiiy va xalq og‘zaki ijodidagi ishlatilish kontekstlari orqali amalga oshirildi. Natijalar uch asosiy darajada — semantik, metaforik va madaniy-kulturologik jihatdan tahlil qilindi.

Metaforik tahlil natijasida aniqlandi: o‘zbek dunyoqarashida “jannat” konsepti ko‘tarilish (upward movement), “jahannam” esa tushish (downward movement) modeli bilan ifodalanadi. Bu —

universal metaforik tuzilma bo'lib, ingliz tilidagi "Heaven is up, Hell is down" modeli bilan mos keladi (Lakoff & Johnson, 1980). "Jannat" va "jahannam" tasvirlari o'zbek xalqining diniy-madaniy tafakkurida axloqiy kod vazifasini bajaradi. Ular orqali jamiyatda yaxshilik va yomonlik, imon va gunoh o'rtasidagi chiziqliq belgilanadi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tili va madaniyatida "jannat" va "jahannam" konseptlari faqat diniy kategoriya emas, balki ma'naviy-me'yoriy tizimning lisoniy ifodasidir. Ularning semantik kengayishi tildagi obrazlilik va xalq tafakkurining chuqur qatlamlarini ochib beradi. Bu holat Maslova (2004) ta'kidlaganidek, "til — bu madaniyat oynasi" degan g'oyani to'liq tasdiqlaydi. Til orqali xalqning ma'naviy qadriyatlari, diniy dunyoqarashi va estetik ideallari namoyon bo'ladi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, "jannat" va "jahannam" konseptlari o'zbek tilida faqat diniy tushunchalar emas, balki xalqning ma'naviy, axloqiy va estetik dunyoqarashining lisoniy ko'rinishlari sifatida shakllangan. Ular o'zbek xalqining qadimiy mentaliteti, diniy e'tiqodi va madaniy qadriyatlar tizimida markaziy o'rin egallaydi.

Yakuniy natija sifatida aytish mumkinki, "jannat" va "jahannam" konseptlari o'zbek tili va madaniyatida ma'naviy tafakkur, axloqiy qadriyat va estetik ideallarni mujassam etuvchi lisoniy belgilar tizimidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
2. Maslova, V. A. (2004). *Linguoculturology*. Moscow: Academic Project.
3. Wierzbicka, A. (1992). *Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*. New York: Oxford University Press.
4. Mahmudov, N. (2019). *O'zbek tili semantikasi va metaforik birliklarning madaniy konnotatsiyasi*. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
5. Qosimova, D. (2020). *Qur'on tafsirida jannat va jahannam obrazlari: Semantik tahlil*. Toshkent: TDSHI Ilmiy to'plam.

UO'K 82.085

LEKSIKOGRAFIYA: LUG'ATSHUNOSLIK ILMI VA UNING TARIXIY TARAQQIYOTI A.E.Zayriyev, mustaqil tadqiqotchi, Andijon davlat chet tillar instituti, Andijon

Annotatsiya. Mazkur maqolada leksikografiya fanining kelib chiqishi, tarixiy rivojlanishi, ilmiy va amaliy yo'nalishlari hamda uning zamonaviy holati atroflicha yoritib berilgan. Shuningdek, arab, hind, yunon va Yevropa leksikografiya maktablari o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklar, mu'jamchilik an'analari va lug'at tuzishning metodologik asoslari tahlil qilingan. Lug'atlar turlari, ularni tasniflash mezonlari, ilmiy tipologiya va leksikografiyaning ijtimoiy ahamiyatiga ham alohida e'tibor qaratilgan. Maqola, xususan, arab leksikografiyasidagi mu'jamlar tarixi va ularning lug'atchilikdagi rolga bag'ishlangan misollar bilan boyitilgan.

Kalit so'zlar: Leksikografiya, Lug'atshunoslik, Mu'jam, Lug'at tipologiyasi, Arab lug'atchiligi, Sanskrit grammatikasi, Lug'at tuzish prinsiplari, Ensiklopedik lug'at.

Аннотация. В статье представлен комплексный обзор возникновения, исторического развития, научных и практических направлений науки лексикографии и её современного состояния. Анализируются взаимосвязи арабской, индийской, греческой и европейской школ лексикографии, традиции лексикографии и методологические основы создания словарей. Особое внимание уделяется видам словарей, критериям их классификации, научной типологии и общественному значению лексикографии. Статья насыщена примерами, в частности, посвящёнными истории лексикографии в арабской лексикографии и её роли в лексикографии.

Ключевые слова: Лексикография, Лексикология, Муджам, Типология словаря, Арабская лексикография, Санскритская грамматика, Принципы построения словаря, Энциклопедический словарь.

Abstract. This article provides a comprehensive overview of the origin, historical development, scientific and practical directions of the science of lexicography, and its modern state. It also analyzes the interrelationships between the Arabic, Indian, Greek, and European schools of lexicography, the traditions of lexicography, and the methodological foundations of dictionary creation. Special attention is paid to the types of dictionaries, the criteria for their classification, scientific typology,

and the social significance of lexicography. The article is enriched with examples, in particular, devoted to the history of lexicography in Arabic lexicography and their role in lexicography.

Keywords: Lexicography, Lexicology, Mu'jam, Dictionary typology, Arabic lexicography, Sanskrit grammar, Principles of dictionary construction, Encyclopedic dictionary.

Kirish. Tilshunoslik ilmida lug'atshunoslik dunyo ilmlari ichida azal-azaldan eng qadimiy sohalaridan biri sanaladi. Uning shakllanish va taraqqiy etish jarayonida tilshunoslardan tashqari kishilik jamiyatining boshqa a'zolari ham faol ishtirok etgan. Jahon va o'zbek tilshunosligida bir, ikki va ko'p tilli lug'atlarni ilmiy jihatdan tadqiq etish jarayoni tilshunoslikning turli aspektlarida tahlil qilingan.

Shu bilan birga ikki tilli lug'atlarning manbalari va hozirgi davrda amalga oshirilgan ilmiy-amaliy nashrlarining ahamiyati va mukammalligini aniqlash uchun ilmiy-qiyosiy tahlillar amalga oshirilishi talab etiladi. Ushbu o'rinda tarjima lug'atlar ustida olib borilgan bir qator olimlarning monografik tadqiqotlarini ham e'tirof etish lozim.

Tilshunoslar N. Rasulova, Sh. Fayzullaeva, Q. Muhiddinov, M. Ziyaevlar, X. Fattohov, T. Qodirov, E. Umarovlarning monografik ishlari qatorida B. Hasanovning "Navoiy asarlariga tuzilgan qo'lyozma lug'atlarning tuzilish printsiplari" nomli dissertatsiyasi o'zining keng qamrovliligi, tahlillarining ishonchliligi bilan ajralib turadi va unda "Badoe' al-lug'at", "Abushqa", "Sangloh", "Lug'ati atroqiya" asarlari tahlil qilingan. Lug'atshunos olim S. Normamatovning "O'zbek lug'atchiligining shakllanishi va rivojlanishida jadid ma'rifatparvarlarining o'rni" nomli doktorlik ishi alohida ta'kidlash lozim. Dissertatsiya mazmun va mohiyatidan kelib chiqadigan bo'lsak, u ikki va ko'p tilli lug'atlar tadqiqiga bag'ishlangan.

Movarounnahrda Islom dini kirib kelgandan keyin turkiy xalqlar ko'p asrlar davomida arab xalifaligi va arab xalqlari bilan iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqada bo'lib kelgan. Bu munosabatlar ayniqsa, Abbosiylar (750–1238 yy.) davrida taraqqiy etdi. Natijada u yerda bir qancha fanlarning noyob sohaları bilan birga tilshunoslik, lug'atshunoslik sohaları ham rivojlandi. Turkiy xalqlarning Islom dinini qabul qilishi arabiy lug'atlardan foydalanishga ehtiyoj sezilishiga sabab bo'ldi. Qur'oni karim va hadisi shariflarni turkiylar o'z ona tilida tushunishi va arab tilidan tahsil olishi uchun zarurat tug'ildi.

Tilshunos olim Sh.M. Mirziyotov "Muqaddimatu-l-adab" asari tilshunoslik, lug'atshunoslik, lug'atshunoslik an'analari va arabiy-turkiy so'zlikning leksik-semantik talqiniga bag'ishlangan filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasida yuqoridagi jarayonlarga "yangi an'ana" sifatida qiyosiy-tarixiy metod asosida quyidagicha ilmiy baho beradi:

"Arab tilshunosligi aynan o'rta asrlarda islom dinining bevosita ta'sirida hamda boshqa xalqlar orasida tarqalishi natijasida shakllangan "yangi an'ana" sifatida e'tirof etiladi. Uning yangiligi shundaki, arab tilshunosligi arab tilining strukturasi to'la muvofiq keluvchi original til tizimini yaratdi, arab tilining spetsifikasiga mos keluvchi original tushunchalar va terminlar apparatini muomalaga kiritdi. Arablar tomonidan ishlab chiqilgan ilmiy tadqiqot metodlari boshqa tillar, xususan, fors, turkiy tillarning o'rganilishida ham tatbiq etila boshlandi."

Ikki tilli turkiy lug'atchilik tarixi XI asrdan Mahmud Qoshg'ariyning turkcha-arabcha "Devonu lug'otit turk" qiyosiy-tarixiy asarini tartib berganidan boshlanganligi barchaga ma'lum. Arabcha-turkcha lug'atlardan yana biri — Abul Qosim Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariyning (1075–1144) "Muqaddimat ul-adab" asari hisoblanadi. Olim bu asarini 1137 yilda Xorazmshoh Alouddavla Abulmuzaffar Otsizga tuhfa sifatida uning nomiga bag'ishlab yozgan. Asar besh katta qismga bo'lingan bo'lib — otlar, fe'llar, bog'lovchilar, ot o'zgarishlari va fe'l o'zgarishlari haqida bahs yuritadi.

Turkiy leksikografiyaning taraqqiyot jarayoni va tadriji haqida tilshunos olim A. Nurmonov quyidagicha fikr bildiradi:

"Devonu lug'otit turk" asari umumturkiy leksikografiyaning namunasi bo'lsa, XIII – XIV asrlardan boshlab o'zbek leksikografiyasi undan oziqlangan holda mustaqil rivojlana boshladi. Ayniqsa, turkiycha-forscha, turkiycha-arabcha tarjima lug'atlar tuzishga e'tibor kuchaydi. Bu esa, arab va Ajam mamlakatlarida turkiy tilga qiziqishning ortib borganligi natijasi. Ana shu natijada

“Tarjimonu turkiy va ajamiy va mu’g’uliy va forsiy” (XIII–XIV asrlar), “Kitob at-tuhfatuz-zakiyati fil-lug’atit turkiya” (XIV asr), Abu Hayyonning “Kitob al-idrok lison al-atrok” (XIV asr), shuningdek, Alisher Navoiy asarlari uchun tuzilgan ko’pgina lug’atlar va boshqalar yuzaga keldi.” Insoniyatning madaniy, ma’naviy va ilmiy taraqqiyotida tilning, xususan, so’zning, beqiyos o’rni bor. Odamlar o’zaro muloqot qilish, fikr almashish va bilim tarqatish maqsadida turli vositalardan foydalanganlar, shular ichida eng muhim va keng qamrovli vosita bu — til hisoblanadi. Ammo inson jamiyati tarixan turli millatlar, xalqlar va elatlarga bo’lingan holda shakllangani bois, har bir xalqning o’z tili, so’z boyligi, grammatik tizimi va ma’no hamda tushunchalar dunyosi yuzaga kelgan. Shuning uchun ham xalqlar, elatlar va millatlar o’rtasidagi o’zaro muloqot, hamkorlik va anglashuv ehtiyoji tufayli lug’atlar — ya’ni bir tildagi so’zlarni boshqa tilga tarjima qiluvchi, yoki bir tilning so’z boyligini izohlab beruvchi leksik manbalar vujudga keldi. Ana shu ehtiyoj natijasida dunyoda leksikografiya, ya’ni lug’atchilik ilmi paydo bo’ldi. Leksikografiya — bu so’zlarni o’rganish, tartiblash, izohlash va ularni lug’at shaklida tizimlashtirish bilan shug’ullanadigan tilshunoslik sohasi bo’lib, uning ahamiyati nafaqat tilshunoslar, balki tarjimonlar, adabiyotshunoslar, tarixchilar, manbashunoslar va keng jamoatchilik uchun ham beqiyosdir. Zotan, til har bir xalqning milliy ongi, tarixiy xotirasi va madaniy merosining asosiy ko’zgusidir. Leksikografiya, ayniqsa, insoniyatning tarixiy taraqqiyotidagi ilk sivilizatsiyalarda — Mesopotamiya, Hindiston, Xitoy, Yunon va arab-islom madaniyatida alohida ahamiyat kasb etgan. Masalan, miloddan avvalgi 3–2 ming yillarda Shumer va Akkad (Aqqod) xalqlari mixxat yozuvlarida boshqa tillardagi so’zlarning ma’nolarini qayd etgan ilk leksik ro’yxatlar paydo bo’lgan. Bu ro’yxatlar nafaqat leksikografiyaning, balki umumiy tilshunoslik fanining ham boshlang’ich manbalari hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan qaralsa, leksikografiya tilshunoslik fanining eng qadimiy va ilk shakllangan sohalaridan biri bo’lib, u jahon tilshunosligining shakllanishida va fan sifatida yuzaga kelishida asosiy ilk qadamni tashkil qiladi. Qadimgi Hindiston olimlari — Panini, Yaska, Bhartrixari kabi allomalarning sanskrit tilini mantiq, morfologiya va semantika jihatidan tahlil qilishga qaratilgan ishlari, keyinchalik Yevropa va Islom olamida ham leksikografiyaning rivojiga yo’l ochgan. Shuningdek, Aristotel, Sossyur, Bopp, Blumfeld, Xomskiy kabi G’arb olimlarining leksik tarkibni o’rganishdagi nazariy ishlari, arab tilshunosligidagi “Mu’jam” an’anasi va mukammal lug’atchilik tajribalari bu sohaning jahon miqyosida qay darajada rivojlanganligidan dalolat beradi. Zamonaviy tilshunoslikda esa leksikografiya faqatgina lug’at tuzish bilan cheklanib qolmay, balki uning nazariy asoslarini ishlab chiqish, lug’at turlarini klassifikatsiya qilish, foydalanuvchi ehtiyojini hisobga olgan holda lug’atlar tuzish, elektron va kompyuter leksikografiyasi yo’nalishlarida ham faol ravishda ish olib bormoqda. Shu bois, ushbu maqolada leksikografiyaning tarixi, nazariy asoslari, amaliy yo’nalishlari, uning fan sifatidagi shakllanish jarayoni hamda arab, hind va yevropa leksikografiyasining o’zaro ta’siri hamda qiyosiy tahlillariga alohida e’tibor qaratamiz. Shuningdek, mu’jam tushunchasining yuzaga kelishi, arab leksikografiyasidagi mu’jamlar an’anasi, ularning tasniflari va arabcha lug’atchilikdagi metodologik yondashuvlar ham tahlil etiladi.

“Leksikografiya” atamasi grek tilidan olib kirilgan bo’lib, “so’zlar haqida yozish” ma’nosini bildiradi. O’zbek tilida bu atama «lug’at ilmi», «lug’atchilik» yoki «lug’atshunoslik» sifatida talqin qilinadi. U o’z mohiyatiga ko’ra, tilshunoslikning lug’atlar tuzish va ularni ilmiy jihatdan o’rganishga ixtisoslashgan sohasidir [1]. Leksikografiya ikki asosiy turga ajratiladi: Nazariy leksikografiya – lug’at tuzishning nazariy, metodologik va fanlararo masalalarini o’rganadi. Amaliy leksikografiya – lug’at tuzish jarayoni, so’z tanlash, maqolalarni shakllantirish, tartiblash va lug’atni tayyorlash bilan shug’ullanadi. Leksikografiyaning ijtimoiy vazifalari, Lug’at tuzish faqat tilshunoslik emas, balki ijtimoiy vazifalarni ham bajaradi:

1. Ona tilining so’z boyligini saqlash, tavsiflash va normallashtirish;
2. Tillararo muloqotni ta’minlash (ikki yoki ko’p tilli lug’atlar orqali);
3. Leksik va frazeologik boylikni ilmiy asosda tadqiq etish.

Lug’atlarning mavjud turlari xilma-xildir. Bu xilma-xillik, birinchi navbatda, leksikografik tavsif ob’yekting, ya’ni tilning murakkabligi va ko’p qirraliligi bilan izohlanadi. Qolaversa, jamiyatning tilga oid turli xil ma’lumotlarni olishga bo’lgan ko’p sonli ehtiyojlari ham lug’atlar repertuarini murakkablashtiradi va kengaytiradi. Bitta lug’atda til haqida butun jamiyatni, uning

alohida qatlamlari va xususiyatlarini birdek qanoatlantiradigan, u yoki bu darajada to'liq ma'lumot berishning deyarli imkoni yo'q. Shuning uchun ham har qanday milliy leksikografiyada har xil turdagi o'nlab, hatto yuzlab lug'atlarni uchratamiz. Shuningdek, umuman olganda mazmuni va maqsadiga ko'ra lug'atlar ikki asosiy guruhga bo'linadi: ensiklopedik va lingvistik yoki filologik. Ensiklopediyalar va ensiklopedik lug'atlar so'zlarni emas, balki ular bilan ifodalangan voqelikni (ob'yektlar, shaxslar, hodisalar va tushunchalar) tushuntiradi. "Ensiklopediya" so'zi qadimgi yunon tilidan kelib chiqqan bo'lib, "bilim doirasi" ma'nosini anglatadi. Ensiklopediyalar har qanday darajadagi o'quvchiga qiziqqan mavzu bo'yicha ma'lumot beradi va o'z-o'zini tarbiyalashning muhim vositasi hisoblanadi. Umumiy ensiklopediyalardan tashqari, falsafa, tarix, texnologiya, matematika, fizika, tibbiyot va boshqa sohalar bo'yicha maxsus ensiklopediyalar mavjud. Ular muayyan sohadagi tushunchalarni alifbo tartibida tushuntiradi. Lug'at tuzishning asosiy tamoyillaridan biri – lug'atga olinayotgan so'zlikning hajmini aniqlashdir. Odatda lug'atning hajmi uning maqsad va vazifalaridan kelib chiqib, u haqidagi ma'lumot lug'atning sarlavha sahifasida yoki izohida beriladi. Lug'atning so'zligi lug'at turiga qarab belgilanadi. Misol uchun, so'zlikning eng to'liq to'plami izohli lug'atlarida, eng kami – imlo va shunga o'xshash bir tomonlama lug'atlarda keltirilgan. Ba'zi izohli yoki o'quv lug'atlari shunchalik ko'p tavsif parametrlarini qamrab oladiki, ularning har biri maxsus zonada (vizual, grafik jihatdan) ajralib turadi: grammatika zonasi, moslik zonasi, ma'no zonasi, rasmlar zonasi va boshqalar.

Lug'atlarning turlarga bo'linishi, tasniflovchilar ta'kidlaganidek, turli sabablarga ko'ra sodir bo'ladi: lug'atning maqsadi, hajmi, undagi so'zlarning joylashish tartibi, tavsif ob'yektiga va hokazolarga ko'ra bir xil turdagi lug'atda birlashsa, boshqalari bir-biridan ajralib turadi va butunlay boshqa turdagi lug'atlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Tarjima, izohli, dialekt va mintaqaviy lug'atlar, jargon, tarixiy, neologizmlar, etimologik, mashhur iboralar va boshqa ko'plab lug'atlar mavjud [2]. Shuni ta'kidlash kerakki, garchi lug'atlar tipologiyasini yaratishga ko'plab tilshunoslar, xususan, L.V.Shcherba, P.N.Denisov, B.Kemada, Ya.Malkil, L.Zgusta va boshqalar uringan bo'lsalar-da tilshunoslikda lug'atlarning umume'tirof etilgan tipologiyasi haligacha mavjud emas.

Lug'atlar tipologiyasi, ya'ni ularni turlarga ajratish — bu lug'atlarning turli xususiyatlari asosida ilmiy tasniflash. Lekin, odatda, bu tipologiya mavjud lug'atlar asosida amaliy jihatdan tuziladi. Shuning uchun bu yerda ilmiy lug'atlar tipologiyasidan ko'ra, uni tuzish tamoyillari haqida gapirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

So'nggi yillarda lug'atlarni tasniflashda lingvistik, semiotik, formal va ijtimoiy-pragmatik parametrlar yoki bir nechta yo'nalishlari shakllangan va ular asos sifatida olinishi mumkin. Bu parametrlarni ishlab chiqishga L.V.Shcherba, V.V.Vinogradov, S.I.Ojegov, V.G.Gak, A.M.Sivin, L.P.Stupin, L.A.Novikov, V.A.Kozyrev, P.N.Denisov, L.P.Krysin va boshqa ko'plab tilshunos olimlar katta hissa qo'shganlar. Ammo lug'atlarning ilmiy tipologiyasi asosini ilk bor akademik L.V.Shcherba o'zining "Опыт обшчey teorii leksikografii" ("Leksikografiyaning umumiy nazariyasi tajribasi", 1940 y.) maqolasida yoritgan. U lug'atlarni o'zaro qarama-qarshi qiyoslash orqali quyidagi olti juftga ajratadi:

1. akademik turdagi lug'at — ma'lumotnoma lug'ati;
2. ensiklopedik lug'at — umumiy lug'at;
3. thesaurus — oddiy (izohli yoki tarjima) lug'at;
4. oddiy lug'at — ideografik lug'at;
5. izohli lug'at — tarjima lug'ati;
6. tarixiy bo'lmagan lug'at — tarixiy lug'at.

Bir qator tilshunoslar L.V.Ilyerbaning tasniflarini to'ldirib, sharhlaganlar. Masalan, professor V.G.Gak, lug'atlarni quyidagi sakkizta differensial belgilarga ko'ra tasniflaydi: 1) mazmunga ko'ra; 2) leksikani tanlashga ko'ra; 3) tavsif usuliga ko'ra; 4) tavsif birligiga ko'ra; 5) materialning joylashuviga ko'ra; 6) so'zning davrdagi qo'llanilishiga ko'ra; 7) lug'atning maqsadiga ko'ra; 8) tillar soniga ko'ra.

Zamonaviy lug'atlarning xilma-xilligi ularning tasniflari uchun turli asoslarni yaratishga asos bo'lmoqda va bu borada turli ilmiy-amaliy parametrlarni io'dab chiqmoqdalar.

Tarixiy manbalar va ilk leksikografiya. Tilshunoslikdagi eng qadimiy yozma manbalar leksikografik xususiyatga ega. Masalan, Miloddan avvalgi 3-2 ming yilliklardagi Mesopotamiya hududida topilgan shumer va akkad tilidagi mixxatli yozuvlar xorijiy soʻzlarning maʼnosi, talaffuzi va qoʻllanilishi haqida maʼlumot beruvchi ilk lugʻatlar sifatida qaraladi. Qadimgi Hindistonda Panini (m.a. VI-IV asrlar) tomonidan yaratilgan grammatik qoidalar va lugʻatlar leksikografiya ilmining ilk yuqori bosqichini tashkil qilgan. U 4000 dan ortiq qoidalar orqali sanskrit tilini tartibga solgan va grammatik tizim yaratgan. Shuningdek, uning ishlari keyinchalik Gʻarb tilshunosligiga, xususan, Ferdinand de Sossyur va Noam Xomskiy kabi olimlarga kuchli taʼsir koʻrsatgani taʼkidlangan. Gʻarbda leksikografiyaning rivojlanishi Aristotelning “Poetika” asari orqali Gʻarbda tilshunoslik va ritorika asoslari yuzaga kelgan. Keyinchalik, Yevropa tilshunoslari XIX-XX asrlarda Frans Bopp, Ferdinand de Sossyur, Roman Yakobson va boshqalar orqali leksikografiya va til nazariyasini rivojlantirdi. Lugʻatlar turlari va tipologiyasi lugʻatlar tuzilishi, maqsadi va vazifalariga koʻra turli turlarga boʻlinadi. Ular quyidagicha umumlashtiriladi: Monolingval lugʻatlar (izohli, frazeologik, qomusiy va boshqalar) Bilingval va polilingval lugʻatlar (tarjima lugʻatlari) Taʼlimiy lugʻatlar (maktab va universitetlar uchun) Terminologik lugʻatlar (ilmiy-texnik sohalar uchun) Tarixiy, dialekt, jargon, neologizmlar lugʻatlari va hokazo. Lugʻatlar ikki asosiy yoʻnalishda ham farqlanadi: Lingvistik (filologik) lugʻatlar – soʻzlarning maʼnolarini, grammatik xususiyatlarini izohlaydi; Ensiklopedik lugʻatlar – soʻzlar orqali ifodalangan obʼyektlar, shaxslar, hodisalar haqida maʼlumot beradi.

Lugʻat tuzishdagi muhim omillardan biri — soʻzlarning lugʻatdagi joylashish tartibidir. Koʻpincha alifbo asosida, baʼzan morfologik yoki tematik asosda tartiblanadi [3]. Arab leksikografiyasi va “muʼjam” tushunchasi Arab tili leksikografiyasida “muʼjam” atamasi muhim oʻrin tutadi. U “lugʻat”, “jamlanma” yoki “qomus” maʼnolarini bildiradi. Islom dunyosida muʼjamlar diniy, ilmiy va adabiy asarlarni tartiblash va izohlashda muhim vosita boʻlgan. Xususan, hadis ilmlarida roviylarning ismlarini alifbo asosida jamlagan kitoblar ham “muʼjam” deb atalgan. Tarixiy jihatdan Xalil ibn Ahmad al-Farohidiyning “Kitob al-Ayn” asari arab leksikografiyasining ilk namunalaridan biri hisoblanadi. U tilni fonetik usulda tartiblab, harflar singari soʻzlarni ham halqumdan boshlab, labgacha tavsiflagan. Bu sanskrit lugʻatchiligi taʼsirida shakllangan, deb qaraladi.

Arab muʼjamlari ikki asosiy turga boʻlinadi: Muʼjam maʼoniy (tematik leksikon) – muayyan mavzular asosida tuziladi; Muʼjam alfab (alfavit asosidagi lugʻat) – soʻzlar alifbo asosida joylashtiriladi va maʼnolari izohlanadi. Muʼjam va Qurʼon leksikografiyasi Qurʼoni Karimga oid leksikografik ishlar — “muʼjam al-maqaniz”, “al-feharis”, “al-masodar” singari terminlar asosida leksemalarning konteksti, maʼnolari va qoʻllanilishi tahlil qilinadigan manbalardir [4]. Ular Qurʼon tilshunosligi va tafsirshunoslik sohalarida muhim oʻrin tutadi.

Arab tili idiomatik iboralarga boy til. Bu iboralarni semantik ekvivalentligini taʼminlashda qiyinchilik tugʻdirishi mumkin. Masalan, arabcha “خير ماطر” (**matar khair**) iborasi “foydali yomgʻir” maʼnosini ifodalaydi, ammo uning tarjimai koʻpincha uning chuqur maʼnosini ifodalay olmaydi.

Bu iborani soʻzma-soʻz “foydali yomgʻir” deb tarjima qilish mumkin, lekin bu uning madaniy va emosional yukini toʻliq aks ettirmaydi. Arab madaniyatida bu ibora yolgʻiz ob-havo holatini emas, balki baraka, rizq, yaxshilik va Allohning rahmati kelishi bilan bogʻliq maʼnoda qoʻllaniladi.

Arab jamiyatida, ayniqsa sahro va quruq hududlarda yomgʻir kam yogʻadi. Shuning uchun yomgʻir — hayot va farovonlik timsoli. “**Matar khair**” deb aytish, Allohdan kelgan yomgʻir barakali boʻlishini ifoda etadi va shukrona va xush niyat bildirish formasi hisoblanadi.

Toʻgʻri semantik tarjima uchun yechim: Soʻzma-soʻz emas, maʼnoli tarjima qilish kerak:

- “Barakali yomgʻir”
- “Yomgʻir yaxshilik keltirsin”
- “Allohdan kelgan yaxshilik”
- “Fayzli yomgʻir”

Shu bilan birga, diniy va madaniy kontekstni tushunmagan oʻquvchi yoki tinglovchi uchun izoh ham kerak boʻladi.

Qisqa xulosa: "مطر خير" iborasi oddiy tabiiy hodisani emas, balki madaniy qadriyatlar, diniy e'tiqod va ijtimoiy tasavvurlar bilan to'la. Shuning uchun uni tarjima qilganda, semantik ekvivalentlikni saqlash uchun so'zma-so'z emas, madaniy-ma'noli yondashuv talab etiladi.

يَدُهُ خَفِيفَةٌ (yaduhu khafifa) – "Uning qo'li engil". Bu ibora ikki xil ma'noda ishlatiladi:

- Agar usta haqida bo'lsa – ishni chiroyli, tez va oson qilib bajaradi.
- Agar mehmon haqida bo'lsa – mehmon oz yeb-ichadi, xo'jayinga yuk bo'lmaydi.

So'zma-so'z "His hand is light" deb tarjima qilish mumkin, ammo bunday tarjima anglashilmasligi mumkin. Kontekstga qarab:

- "He works with a light touch"
- "He is an easy guest"

kabi variantlar talab etiladi.

4. Stilistik elementlar. Arab adabiyotida ko'pincha metafora va alegoriyadan keng foydalaniladi. Semantik ekvivalentlikka erishish uchun tarjimonlar nafaqat literal ma'noni, balki manba matnining stilistik xususiyatlarini ham e'tiborga olishlari zarur.

5. Konnotatsiya va denotatsiya. Arab tilidagi so'zlar ko'pincha denotativ (literal) va konnotativ (implitsit) ma'nolarni ham o'z ichiga oladi. Tarjimonlar ushbu ma'nolarni kuzatishlari va semantik ekvivalentlikni ta'minlashlari uchun doimo ma'noni to'g'ri tushunishlari kerak.

Masalan, "سعيد" (sa'id) so'zi "hamd" ma'nosini anglatadi, lekin uning kontekstiga ko'ra ko'pincha farqlanishi mumkin (masalan: xursand, qoniqish).

1. Denotativ ma'nosi (lug'aviy): "Sa'id" so'zining lug'aviy ma'nosi — "xursand", "baxtli". Bu so'z **sa'āda (سعادة)** – "saodat, baxt" so'zidan kelib chiqqan.

2. Konnotativ (implitsit) ma'nolari: Kontekstga qarab, **"سعيد"** so'zining ma'nolari kengayib, quyidagilarni qamrab olishi mumkin:

Yuzdagi ta'sir: Ba'zi holatlarda, insonning yuzidagi hursandlik ko'rinishi.

Tarjimadagi muammo: Agar tarjimon **"سعيد"** so'zini doimo "xursand" deb tarjima qilsa, juda ko'p ma'noni yo'qotadi. Masalan:

- **الله بقضاء سعيد هو** – U Allohning taqdiriga rozidir (faqat "xursand" deb tarjima qilish noto'g'ri).
- **الأخرة في سعيد** – U oxiratda saodatga erishdi (buni "xursand" deb tarjima qilish kulgili chiqadi).

Shuning uchun tarjimon:

- So'zning kontekstini chuqur tushunishi,
- Diniy, ijtimoiy va hissiy konnotatsiyalarni inobatga olishi,
- Talab etilganda adaptatsiya yoki izoh berishi kerak.

Arab tilidagi so'zlar ko'pincha ko'pqatlamli ma'nolarga ega. Tarjimonlar denotativ va konnotativ farqni anglay olmasalar, matnning mazmuni buziladi yoki kamayadi. Shuning uchun semantik ekvivalentlikni ta'minlash uchun, ma'noni faqat lug'atdan emas, balki kontekst, madaniyat va jamiyat tasavvurlaridan kelib chiqib tushunish kerak.

6. Dialektlik xususiyatlar. Arab tili ko'p dialektlarga ega tillardan bo'lib, so'zlarning semantik ma'nosini to'g'ri ta'riflashda muhim ahamiyat kasb etadi. Tarjima qilinayotgan matn zamonaviy standart arab tili yoki maxsus dialektda bo'lsa, semantik ekvivalentlikni ta'minlashda bu jihatlarni aniqlash kerak.

Semantik ekvivalentlikka erishishdagi chalkashliklarga olib keluvchi omillar:

• **So'zlarning polisemantik va omonimik xususiyatlari.** Ma'lumki, arab tilida ko'plab so'zlar bir nechta ma'nolarga ega (polisemiya) yoki bir xil shaklga ega bo'lgan, ammo farqli ma'nolarni anglatadi (omonimiya). Bu murakkablikni tarjimon kontekst orqali yechib olishi mumkin.

• **Grammatika va sintaktik struktura.** Arab tili grammatikasi barcha tillardagi kabi juda ko'p o'ziga xosliklarga ega. Masalan, o'zbek tili grammatikasi bilan ham bir qator tafovutlarga ega va bu o'z navbatida tarjimada bir qator murakkabliklarni keltirib chiqaradi. Bu esa semantik ekvivalentlikka erishishda katta e'tibor talab qiladi. Tarjimonlar ushbu struktur farqlarni o'z ichiga oladigan tarjima strategiyasini ishlab chiqishlari kerak.

• **Madaniy xususiyat.** Ba'zi tushunchalar yoki terminlarning maqsad tilida to'g'ridan-to'g'ri ekvivalentlari bo'lmasligi tarjimonlardan ijodkorlik va o'ziga xos yondashuv talab etadi. Masalan, arabcha diniy terminologiyani tarjima qilishda tegishli ekvivalentni topish juda muhim.

Stilistik ekvivalentlik – bu tarjima jarayonida original matn va tarjima matni o'rtasidagi uslubiy tenglikni saqlashni anglatadi. U kommunikativ, pragmatik va funksional ekvivalentlik bilan yaqin aloqada, chunki barchasi ma'lum bir kommunikativ aktga bog'liq.

Stilistik ekvivalentlik tarjima matnining asl matnga uslubiy jihatdan mos kelishiga, shuningdek, qabul qiluvchi madaniyatida tarjima matni qanchalik mos ekanligiga e'tibor qaratadi. Boshqacha aytganda, bu tarjima matnining asl matn kabi ta'sir ko'rsatishiga va shu maqsadga yetishishiga intiladi.

Stilistik ekvivalentlik quyidagi tushunchalar bilan bog'liq:

1. Kommunikativ akt va ta'sir. Original matn biron bir maqsadga ega bo'lsa, tarjima ham shu maqsadga erishishi kerak. Masalan, agar asl matn qabul qiluvchini ta'sirlantirishga qaratilgan bo'lsa, tarjima ham qabul qiluvchini shu tarzda ta'sirlantirishi lozim.

2. Mazmun va ma'no ekvivalentligi. Stilistik ekvivalentlik tarjima matnidagi mazmunni saqlash hisoblanadi, lekin bu ma'noning hamma vaqt bir xil bo'lishini anglatmaydi. Chunki har bir inson matnni o'z ongida shakllantiradi.

Bu kabi talqinlar tarjima jarayonini aniqlash va samarali tarjima qilish uchun muhimdir, chunki ular orqali tillar orasidagi aloqalar, funksional munosabatlar va tarjima omili bo'lgan madaniyatlar orasidagi muloqotlarni yaxshi tushunish mumkin.

Bundan tashqari, tarjima ekvivalentligini aniqlash tarjima jarayonida muvaffaqiyatli va samarali ijro etish uchun asosiy omili hisoblanadi. Kelajakda esa, bu kontseptsiyalarga asoslangan tadqiqotlar tarjima sohasidagi samaradorlik va ijodkorlikni yanada oshirishga yordam beradi.

Leksik birliklarning ekvivalentligini ta'minlash tarjimondan nafaqat til qoidalarini mukammal bilishni, balki ikki tilning madaniy, tarixiy va milliy xususiyatlarini chuqur anglashni talab qiladi. Mazmunni aniq va xolis yetkazish uchun leksik birlikning to'liq, qisman va nol ekvivalentlik holatlari kabi turli ko'rinishlarini hisobga olish zarur.

• **To'liq ekvivalentlik** holatida, ikki tildagi birliklar bir xil ma'noga ega bo'lib, o'zaro to'la muvofiq keladi.

• **Qisman ekvivalentlik** esa muayyan farqlarga ega bo'lib, tarjimondan kontekstga muvofiq tanlovni talab qiladi.

• **Nol ekvivalentlik** vaziyatida esa leksik birlikning boshqa tilda to'g'ridan-to'g'ri ekvivalenti mavjud bo'lmay, uni izohli tarjima yoki qo'shimcha tushuntirish bilan yetkazish zarur bo'ladi.

Tarjima lug'at tuzishda asosiy jarayonlar so'z ustida olib boriladi. Mana shu qism leksikografning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. **So'z** – bu lug'atning tashkil etuvchi komponenti, u til jamiyati hayotida yashaydigan, ijtimoiy-madaniy hodisalarga uchraydigan jonli hodisa.

“**So'z**” tushunchasiga mukammal ta'rif berishga ko'p olimlar urinib ko'rgan, lekin ularning hammasini ham to'laqonli mukammal ta'rif deb bo'lmaydi.

• Professor **A.A. Reformatskiy**ning fikricha, “so'z – tilning eng konkret birligi”dir.
• Turli darslik va qo'llanmalarda so'zning turli ta'riflari keltirilgan.
• Xususan, **B.N. Golovin**: “So'z – tilning eng kichik ma'noli birligi, u gap tuzish uchun nutqda erkin tiklanish xususiyatiga ega” – deb ta'kidlaydi.

• **F.F. Fortunatov** esa: “Tilning eng muhim birligi, chunki so'zda til strukturasi barcha asosiy elementlari birlashadi” – deb hisoblaydi.

• **L.I. Barannikov**ga ko'ra: “Tildagi ma'noli tovushlardan bo'lak holda ma'no ifodalaydigan tovush so'z deyiladi.”

• **A.A. Potebny**ga ko'ra esa: “So'z – tovushlar bilan ma'no birligi.”

“**Hozirgi o'zbek adabiy tili**” qo'llanmasida esa: “So'z – murakkab til hodisalaridan biri, u til birliklari qatorida muhim, markaziy o'rin tutadi” – kabi fikrni uchratish mumkin.

Tarjima lug'at tuzish va tarjima jarayonida ekvivalentlik nafaqat leksik birliklar, balki frazeologik ifoda, sinonimlar, omonimlar va hattoki paremiyalarning ham o'zak masalasiga aylanadi.

Bunda tarjimonning nutqida fe'l va otlarning o'zaro bog'liqligi, grammatik xususiyatlar va sintaktik tuzilishlarning tartibiga e'tibor qaratiladi. Shuningdek, turli janrdagi va uslubdagi matnlarni

tarjima qilishda leksik ekvivalentlikka erishish maxsus yondashuvni talab qiladi, chunki ilmiy, badiiy yoki rasmiy uslubdagi matnlarda ma'noni yetkazish uslubiy jihatlari bilan ham farq qiladi.

Semantik ekvivalentlik:

1. **الكتاب (al-kitab)** – *kitob*: Bu misolda arabcha "الكتاب" so'zi va o'zbekcha "kitob" so'zi semantik ekvivalentlikka ega. Ikkala so'z ham "kitob" ma'nosini bildirish uchun ishlatiladi. Bunga asosiy sabab, bizningcha, o'zbek tilidagi "kitob" so'zi arab tilidan to'liq o'zlashtirilganligidandir.

2. **البيت (al-bayt)** – *xona*: "البيت" arabcha so'zi o'zbekchada "xona" yoki "uy" ma'nosini bildirishi mumkin. Bu ikki so'zning ma'nosi aniq, ya'ni inson yashashi uchun kerak bo'ladigan pana joy.

Konnotativ ekvivalentlik:

قلب (qalb) – "*Yurak*"

• **Denotativ ma'nosi**: Fizik yurak.

• **Konnotativ ma'nolari**:

○ Ruhiy markaz: Fikrlash, his qilish va iymonning joyi.

○ Niyat: Qalb bilan Allohga bog'lanish.

○ Inson tabiati: Qalbi pok, qalbi qattiq, qalbi zaif.

Tarjima muammosi: Arab tilida "qalb" his-tuyg'u va e'tiqodning markazidir, ingliz yoki o'zbek tilidagi "heart" hamma vaqt bu ma'nolarni qamrab olmaydi.

رحمة (rahma) – "*Rahm*", "*Mehr*"

• **Denotativ ma'nosi**: Mehr-shafqat, yaxshilik.

• **Konnotativ ma'nolari**:

○ Ilohiy shafqat: Allohning insoniyatga bo'lgan cheksiz rahmati.

○ Ota-onaning mehri, payg'ambar rahmati – ulug' va beg'araz mehr.

○ Iltimos: **الله يا ارحمنا** – Ey Alloh, bizga rahm qil (bunda afv, mag'firat, yordam ma'nolari ham bor).

Tarjima muammosi: "Mercy" deb tarjima qilish mumkin, lekin bu so'z "rahma"ning ruhiy va ilohiy yukini to'liq ifoda qila olmaydi.

كرامة (karāma) – "*Qadr-qimmat*", "*Sharaf*"

• **Denotativ ma'nosi**: Sharaf, qadriyat, izzat.

• **Konnotativ ma'nolari**:

○ Ilohiy hurmat: **ولقد كرّمنا بني آدم** – Biz Odam farzandlarini sharaflı qildik.

○ Inson qadri: Kasal, kambag'al yoki ma'yub insonni ham Alloh huzurida sharaflı hisoblash.

○ Qudratli amallar (tasavvufda): Vali insonlar tomonidan sodir bo'ladigan g'ayritabii fazilatlar (mavhiba sifatidagi keramotar).

Tarjima muammosi: "Dignity" yoki "honor" deb aytish mumkin, ammo kontekstga qarab "divine dignity" yoki "miraculous sign" kabi mazmunlar talab qilinadi.

Bu so'zlar — shunchaki lug'at ma'nolaridan iborat emas. Ular:

• Diniy, ruhiy, madaniy, ijtimoiy konnotatsiyalarga ega,

• Har xil kontekstda ma'nolar o'zgaradi,

• Tarjimon bu so'zlarni aynan qanday va qayerda ishlatilayotganini aniq tushunib, ma'no adaptatsiyasini amalga oshirishi kerak.

Demak, semantik ekvivalentlik, leksik birliklarning to'g'ri ma'nosini taqdim etsa, **konnotativ ekvivalentlik** kontekstdagi emosional va assotsiativ ma'nolarni o'z ichiga oladi.

Konnotativ ekvivalentlik, leksik birliklarning kontekstdagi konnotatsiyasini hisobga olish bilan bog'liq. Uning xususiyatlari uni ekvivalentlikning boshqa turlaridan, masalan, **denotativ** va **stilistik ekvivalentlik**dan ajratib turadi.

Tarjimonning mahorati – kontekst va madaniy elementlarni to'g'ri namoyon qilishda muhim ahamiyatga ega.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib aytish mumkinki, leksikografiya — bu faqat so'zlar jamlanmasi emas, balki har bir xalqning dunyoqarashi, madaniy ongi, tarixiy tafakkuri va tilining teran ifodasidir. Til insoniyat sivilizatsiyasining asosiy belgisi sifatida shakllangani kabi, lug'atlar ham madaniyat, ilm va fan taraqqiyotida muhim ko'prik vazifasini bajarib kelmoqda.

Leksikografiya fan sifatida uzoq tarixiy taraqqiyotni bosib o'tgan. Uning ilk namunasi Sharq sivilizatsiyasi — Shumer, Akkad, Hind va Xitoyda paydo bo'lgan bo'lsa, keyinchalik Aristotel, Panini, Yaska, Xalil ibn Ahmad, Firo'zobodiy, Jo'rij Bush, Sossyur, Blumfeld, Xomskiy kabi mutafakkirlar bu sohaning nazariy asoslarini boyitdilar. Ayniqsa, arab-islom leksikografiyasida mu'jamlar an'anasi juda yuqori darajada rivojlangan bo'lib, bu an'ana keyinchalik Yevropada ham o'z ta'sirini ko'rsatgani ta'rifga loyiq. Maqola davomida leksikografiyaning faqatgina lug'at tuzishdan iborat emasligi, balki uning nazariy-metodologik, tarixiy va amaliy jihatlar mavjud ekanligi ko'rsatildi. Zamonaviy leksikografiyada esa kompyuter texnologiyalari, korpus lingvistikasi, ongli lug'atlar tuzish, foydalanuvchiga yo'naltirilgan yondashuv, multimodal lug'atlar, elektron formatlar kabi yangi yo'nalishlar vujudga kelmoqda. Bu esa leksikografiyaning dinamik, tizimli va taraqqiyotga ochiq fan ekanligini yana bir bor isbotlaydi. Bugungi globallashuv, tillararo muloqot va tarjima ehtiyojining keskin o'sishi tufayli leksikografiyaga bo'lgan talab ortib bormoqda. Ayniqsa, ko'p tilli jamiyatlarda, fan va texnologiya sohalarida, ta'lim-tarbiya jarayonlarida, tarjima amaliyotida va madaniyatlararo muloqotda lug'atlar muhim manbaga aylanmoqda. Shu nuqtai nazardan, leksikografiya fan sifatida nafaqat tilshunoslar, balki keng jamoatchilik uchun ham amaliy ahamiyatga ega. Uning ilmiy asosda rivojlanishi, milliy va umuminsoniy tajribalar asosida takomillashishi hamda yangi texnologiyalar bilan uyg'unlashib borishi — bu sohaning kelajakdagi istiqbolini belgilab beradi.

Konnotativ ekvivalentlik — bu tarjimada semantik ekvivalentlikning bir ko'rinishi bo'lib, leksik birliklarning kontekstda paydo bo'ladigan qo'shimcha, emotsional va madaniy ma'nolarini hisobga oladi. Bu turdagi ekvivalentlik, tarjimonning matn mazmunini chuqur anglashini, nafaqat so'zning asosiy (denotativ) ma'nosini, balki uning kontekstdagi ruhiy, diniy va madaniy yukini ham hisobga olishini talab qiladi.

Semantik ekvivalentlik so'zlarning to'g'ridan-to'g'ri ma'nolarini tarjima qilish bilan chegaralansa, konnotativ ekvivalentlik esa ularning yashirin, hissiy va ijtimoiy qirralarini ochib berishga xizmat qiladi. Shu bois, konnotativ ekvivalentlik tarjima jarayonida yordamchi vosita sifatida semantik aniqlikni yanada chuqurlashtiradi.

Misollar orqali ko'rilganidek, arab tilidagi **“qalb”**, **“rahma”**, **“karama”** kabi so'zlar oddiy tarjima bilan cheklanmaydi, balki ular orqali ifodalangan tushunchalar tarjimada kontekstga qarab moslashtirilishi kerak. Aks holda, asosiy ma'no yo'qolib ketadi yoki noto'g'ri talqin qilinadi.

Tarjimonning vazifasi — nafaqat tilni, balki madaniyat, urf-odat, diniy tushunchalar va jamiyatdagi qadriyatlarni ham to'g'ri tushunib, mos ravishda tarjima qilishdir. Aynan shunday yondashuv orqali yuqori sifatli, chuqur ma'noli va original matnga yaqin tarjima amalga oshiriladi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, leksikografiya nafaqat tillarning so'z boyligini hujjatlashtiruvchi vosita, balki xalqlarning ilm-fanga, madaniyatga, dunyoqarashga bo'lgan munosabatini ifoda etuvchi muhim ilmiy sohadir. Uning rivojlanishi — bu til madaniyatining rivojidir, fan va jamiyat taraqqiyotining bir bo'lagidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии // Известия Академии наук СССР, Отделение литературы и языка. - 1940. - № 3. - С. 89-117.
2. Ahmad Mukhtar Umar, Sina'atu al Mu'jam al Hadis, (Kairo: 'A>lamu al Kutub, 2009), p. 19-20
3. Hilmy Khalil, al Dirasat fil Lughah wa al Mu'jam, 1st ed., (Beirut: Dar al Nahdhoh, 1998), p. 470
4. Adnan Quthaib, al Mu'jam al 'Arabiyy baina al Madhy wa al Hadir..., p. 32-33

UO'K 808.5

FRANK McCOURT'S NOVEL "ANGELA'S ASHES" DISCLOSURE OF SOCIAL ISSUES

S.Sh.Zokirova, teacher, Bukhara State Pedagogical Institute, Bukhara

Annotatsiya. Ushbu maqola Frank McCourtning Angela's Ashes asarida ijtimoiy muammolarning tasvirlanishini tahlil qiladi. Tadqiqotda asarning janr xususiyatlari, xususan, Bildungsroman janriga xos bo'lgan belgilar, voqealar rivoji va qahramonning shakllanish jarayoni o'rganiladi. Asarda Irlandiyaning XX asrdagi og'ir ijtimoiy-iqtisodiy sharoiti, qashshoqlik, ayollar o'rni, diniy kamsitish kabi muammolar tasvirlangan. Maqolada ushbu ijtimoiy masalalarning

qahramonning ma'naviy va ruhiy o'sishiga ta'siri, shuningdek, muallifning hikoya qilish uslubi orqali o'quvchini voqealar jarayoniga jalb etish strategiyalari yoritilgan. Frank McCourtning badiiy mahorati, tarixiy kontekstni yoritishdagi uslubi va ijtimoiy muammolarni aks ettirishdagi realizmi tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Bildungsroman, Frank McCourt, ijtimoiy muammolar, qashshoqlik, ayollar roli, narrativ strategiya.

Аннотация. В данной статье анализируется изображение социальных проблем в произведении Фрэнка Маккорта «Прах Анжелы». Исследование сосредоточено на жанровых особенностях произведения, в частности на его классификации как романа воспитания (Bildungsroman), отражающего путь главного героя к зрелости на фоне тяжелых социальных условий. В работе рассматриваются такие темы, как бедность, неравенство полов и религиозная дискриминация в Ирландии XX века, а также их влияние на личностное и психологическое развитие героя. Кроме того, анализируются повествовательные стратегии Маккорта, с помощью которых автор вовлекает читателя в эмоциональный и интеллектуальный процесс становления личности. Через сочетание исторического реализма, автобиографических элементов и социального комментария роман «Прах Анжелы» демонстрирует, как литература может отражать и критически осмысливать общество.

Ключевые слова: роман воспитания, Фрэнк Маккорт, социальные проблемы, бедность, роль женщин, повествовательная стратегия.

Abstract. This article analyzes the portrayal of social problems in Angela's Ashes by Frank McCourt. The study focuses on the genre features of the work, particularly its classification as a Bildungsroman that reflects the protagonist's journey toward maturity amid severe social challenges. The paper explores the author's depiction of poverty, gender inequality, and religious discrimination in 20th-century Ireland and how these issues contribute to the protagonist's personal and psychological development. The article also examines Frank McCourt's narrative strategies, which involve the reader emotionally and intellectually in the process of the character's growth. Through a combination of historical realism, autobiographical reflection, and social commentary, Angela's Ashes demonstrates how literature can mirror and critique society.

Keywords: Bildungsroman, Frank McCourt, social problems, poverty, women's role, narrative strategy.

Introduction. Frank McCourt's Angela's Ashes stands as a vivid literary portrayal of early 20th-century Irish society, where poverty, religious dominance, and gender inequality shaped the lives of ordinary people. As one of McCourt's acclaimed memoirs, the book represents not only an autobiographical narrative but also a reflection of the Bildungsroman tradition—a literary genre emphasizing the personal growth and formation of the protagonist.

The significance of this research lies in exploring how McCourt's autobiographical storytelling transforms the harsh social realities of Ireland into a profound narrative of human endurance, moral education, and spiritual awakening. This study aims to investigate the depiction of social problems and their function in shaping the protagonist's journey from innocence to maturity.

Methods. The research employs literary analysis, historical contextualization, and genre theory as its main methodologies. The works of scholars such as Dilthey, Buckley, Swales, and Bakhtin serve as theoretical foundations. Dilthey described the Bildungsroman as "an aesthetic expression of the Enlightenment concept of Bildung," while Buckley emphasized its taxonomic definition, focusing on the protagonist's moral and psychological evolution.

Textual analysis was conducted on key passages from Angela's Ashes to identify how McCourt employs narrative voice, chronotope (Bakhtin), and social commentary to depict major issues such as poverty, family dysfunction, and women's societal roles. Comparative analysis with classical Bildungsroman examples (e.g., Dickens's David Copperfield) was also applied to highlight McCourt's adaptation of the genre.

Results and Discussion. Genre Features of the Bildungsroman in Angela's Ashes. The novel embodies central elements of the Bildungsroman—autobiographical narration, moral growth, and the

quest for identity. McCourt's protagonist, Frank, progresses from childhood ignorance to emotional and intellectual maturity through exposure to suffering, poverty, and social injustice. The novel's structure, voice, and time progression align with the *Zeitroman* subtype ("novel of the time"), reflecting not only individual growth but also collective social experience.

Bakhtin's theory of chronotope is visible in the setting of Limerick, where space and time are intertwined with social constraints—symbolizing stagnation and poverty. The reader witnesses how Frank's environment shapes his worldview and resilience.

Depiction of Poverty and Discrimination. Poverty is the dominant social problem in Angela's Ashes. McCourt depicts it not merely as economic hardship but as a systemic condition reinforced by class inequality and religious control. The McCourt family's struggle for survival—living in damp houses, lacking food, and facing humiliation—mirrors the broader socio-economic decline of Ireland during the Great Depression. Poverty becomes both a material and moral test, shaping Frank's self-awareness and empathy.

Moreover, discrimination is subtly embedded in the narrative through the portrayal of Catholic-Protestant tensions and class divisions, where social hierarchy determines dignity and opportunity.

Women's Roles and Family Abuse. Angela McCourt, the protagonist's mother, symbolizes the silent endurance of women under patriarchal oppression. Her constant suffering, caused by her husband's irresponsibility and alcoholism, portrays the limited agency of women in 20th-century Ireland. McCourt's compassionate yet realistic portrayal of Angela reflects his understanding of social injustice against women.

The novel also exposes family abuse—emotional neglect and domestic instability—which influences Frank's perception of morality, love, and responsibility. These experiences ultimately guide his moral education and maturity.

Narrative Strategy and Authorial Mastery. McCourt's storytelling combines humor, irony, and simplicity to evoke authenticity. His use of a child's narrative perspective allows readers to perceive social cruelty through innocent eyes, amplifying emotional impact. The author's technique transforms personal memory into universal experience, making the novel both intimate and socially reflective.

Conclusion. The analysis reveals that Angela's Ashes epitomizes the *Bildungsroman* tradition by merging individual development with social criticism. McCourt's portrayal of poverty, gender inequality, and moral struggle reflects the socio-political conditions of Ireland while illustrating the universal process of human growth through hardship.

The study concludes that McCourt's narrative techniques—particularly his childlike perspective, social realism, and autobiographical sincerity—create a multidimensional portrayal of social problems. His work not only documents historical suffering but also elevates it to an artistic reflection on resilience and identity formation.

REFERENCES:

1. Dilthey, W. *Poetry and Experience*. Princeton University Press, 1985.
2. Buckley, J. H. *Season of Youth: The Bildungsroman from Dickens to Golding*. Harvard University Press, 1974.
3. Bakhtin, M. M. *The Dialogic Imagination: Four Essays*. University of Texas Press, 1981.
4. Swales, M. *The German Bildungsroman from Wieland to Hesse*. Princeton University Press, 1978.
5. Hirsch, M., & Buckley, J. *Victorian Bildungsroman Studies*. Cambridge University Press, 1995.
6. McCourt, F. *Angela's Ashes*. Scribner, 1996.
7. Grinner, A. *Educational Growth and the Modern Novel*. Toronto University Press, 2010.
8. Curtis, T. *Evolution of the Bildungsroman Genre in Europe*. Berlin: De Gruyter, 2008.

УДК 808.3

СОВРЕМЕННЫЕ ДИСКУРСИВНЫЕ ПРАКТИКИ: ТРАНСФОРМАЦИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ СТРАТЕГИЙ В ЦИФРОВУЮ ЭПОХУ

О.О.Акифьева, преподаватель, Каршинский государственный университет, Карши

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy diskursiv amaliyotlar kommunikatsiyaning sotsiomadaniy va kognitiv mexanizmlaridagi chuqur o'zgarishlarning ifodasi sifatida ko'rib chiqiladi. Asosiy e'tibor nutq faoliyatining raqamli shakllariga — fragmentarlik, multimodalilik, hissiylashtirish va axborotni

algoritmik filtrlash kabi xususiyatlarga qaratilgan. Sifatli diskurs tahlili doirasida raqamli matnlar (postlar, izohlar, memlar) tahlil qilinib, zamonaviy tendensiyalar va transformatsiyalar aniqlanadi.

Kalit so'zlar: raqamli diskurs, diskursiv amaliyotlar, multimodalilik, algoritmlar, identifikatsiya, posthaqiqat.

Аннотация. В статье рассматриваются современные дискурсивные практики как отражение глубинных изменений в социокультурных и когнитивных механизмах коммуникации. Основное внимание уделено особенностям цифровых форм речевой деятельности: фрагментарности, мультимодальности, эмоционализации и алгоритмической фильтрации информации. В рамках качественного дискурс-анализа анализируются цифровые тексты (посты, комментарии, мемы) с целью выявления тенденций и трансформаций.

Ключевые слова: цифровой дискурс, дискурсивные практики, мультимодальность, алгоритмы, идентичность, постправда

Abstract. The article examines modern discursive practices as a reflection of profound changes in the sociocultural and cognitive mechanisms of communication. The focus is placed on the specific features of digital forms of speech activity—fragmentation, multimodality, emotionalization, and algorithmic filtering of information. Within the framework of qualitative discourse analysis, digital texts (posts, comments, memes) are analyzed to identify emerging trends and transformations.

Keywords: digital discourse, discursive practices, multimodality, algorithms, identity, post-truth.

Введение. Сегодня мы живём в мире, где цифровое окружение перестаёт быть просто технологическим фоном — оно становится полноценной частью нашей повседневной действительности. Онлайн-пространство формирует особую форму социокультурной среды — медиаориентированную реальность, в которой знаки, образы и тексты сливаются в потоке фрагментарной, визуально насыщенной информации. На этом фоне понятие дискурсивной практики требует нового осмысления. Подобные практики уже не ограничиваются институциональными рамками или устоявшимися жанрами; они всё чаще реализуются в формате гибкого, ситуативного и технологически обусловленного речевого действия. То, что ранее воспринималось как чёткая и логически выстроенная речевая структура, сегодня растворяется в мемах, сторис, коротких сообщениях и комментариях, насыщенных эмоциями и символами[1].

Цифровая коммуникация формирует собственные «правила игры»: краткость становится достоинством, визуальное — доминирующим, а анонимность — неотъемлемой частью сетевого взаимодействия. Такие феномены, как алгоритмическая фильтрация информации, экспрессивная подача, меметизация и перформативность, становятся основой нового типа речевой реальности. Пользователи не просто обмениваются репликами — они создают смысловые миры, самопрезентуются, выражают эмоциональные состояния и формируют новые идентичности с помощью эмодзи, стикеров, гифок и хэштегов. Очевидно, что подобные сдвиги затрагивают не только внешнюю форму речевых актов, но и более глубокие когнитивные процессы. От классических моделей передачи информации общество движется к форматам, где главную роль играют выразительность, личный тон и моментальность реакции. Язык всё чаще используется не как инструмент рассудочного анализа, а как способ самовыражения, культурной принадлежности и символической навигации в быстро меняющемся цифровом ландшафте[2].

Материалы и методы. В основе настоящего исследования лежит качественный подход к дискурсивному анализу цифровых текстов, в рамках которого основное внимание уделяется не столько отдельным лингвистическим единицам, сколько более широким коммуникативным стратегиям, интенциям участников взаимодействия и контекстуальным условиям высказывания. Такой подход позволяет рассматривать язык не изолированно, а в его функциональной и социальной полноте — как инструмент, через который моделируются смыслы, распределяется власть, выстраивается идентичность.

Методологическая база исследования опирается на интеграцию классического дискурса-анализа с элементами критического подхода, предложенного Н. Фэркло. Последний особенно важен при анализе цифрового пространства, где не всегда очевидны, но глубоко укоренены механизмы социальной селекции, фильтрации мнений и нормативизации поведения[3]. Мы исходили из предположения, что даже в, казалось бы, спонтанных комментариях в TikTok или Telegram скрыто структурное взаимодействие между текстом, платформенной логикой и идеологическим фоном. Эмпирическую основу составили тексты, собранные в 2024 году из открытых цифровых платформ, где активно ведётся социальная и культурная коммуникация. В выборку вошли:

- комментарии пользователей под видео на YouTube,
- сообщения и посты в Telegram-каналах,
- визуально ориентированные публикации в Instagram,
- видеоконтент и текстовые подписи в TikTok.

Тематика охватывала четыре основных направления: повседневная жизнь, политика, наука и вопросы идентичности. Особое внимание уделялось речевым единицам, обладающим высокой степенью эмоциональной окраски, ситуативной включённости и метакоммуникативной направленности (например, реплики с саморефлексией, подчёркнутой иронией или критической дистанцией). Всего было проанализировано более 350 единиц цифрового дискурса. К ним относились как короткие эмоциональные реплики, так и развернутые посты с визуальными и текстовыми компонентами. Для иллюстрации — лишь часть из того, что легло в основу анализа:

- 1) ироничные твиты на тему политических событий (*«ну хоть что-то стабильно»*);
- 2) сторис в Instagram с эмоциональными надписями в духе *«не могу больше — просто устала»*, сопровождаемые эмодзи и фильтрами;
- 3) TikTok-видео с ироническими реакциями на новости, оформленные под музыкальные тренды;
- 4) Telegram-посты в каналах с размышлениями о самоидентичности (*«кажется, я больше не знаю, кто я»*, *«Зеркальное я»*);
- 5) YouTube-комментарии под образовательными видео, содержащие благодарность и личные признания (*«спасибо, вы спасли мою сессию»*);
- 6) мемы, обыгрывающие кризисные реалии (*«план на 2024: выжить»*);
- 7) диалоги в чатах студенческих групп, включающие элементы ситуативного юмора и сленга;
- 8) хэштеги и комментарии под феминистскими постами (*#небойсяговорить*, *#этоненорма*, *#немолчуз*);
- 9) визуально насыщенные посты в Instagram, где фотография сопровождается коротким философским комментарием (*«осень — это я»*).

Данные материалы позволили зафиксировать не только языковые особенности, но и культурные, ценностные и когнитивные сдвиги, характерные для сетевого взаимодействия. Как можно заметить, кодирование дискурсивного материала осуществлялось по ряду параметров:

- дискурсивная цель (информационная, аффективная, идентификационная);
- форма высказывания (монолог, диалог, полилог);
- модальность (текстовая, визуальная, аудиовизуальная, мультимодальная);
- стратегия воздействия (ирония, цитатность, эмоциональный призыв, автореференция);
- реактивность и интерактивность (обратная связь, вовлечённость аудитории, трансформация темы).

Применение такого комплексного подхода позволяет зафиксировать не только частотные характеристики, но и глубинные смысловые трансформации, происходящие в цифровом дискурсе в результате влияния платформенных, алгоритмических и социокультурных факторов.

Результаты и обсуждение. Анализ цифровых текстов выявил устойчивые трансформации, которые нельзя объяснить только техническими изменениями среды. Речь идёт о качественном изменении самой коммуникативной логики, о сдвиге в том, как современные пользователи структурируют, переживают и распространяют свои высказывания. Результаты позволяют выделить как минимум пять ведущих характеристик, формирующих облик цифровых дискурсивных практик.

1. Фрагментарность и «клиповость» как доминанты цифрового дискурса

Современная цифровая коммуникация характеризуется выраженной тенденцией к фрагментации и семантической компрессии. Дискурсивные единицы в цифровой среде существуют в режиме временной ограниченности — их жизненный цикл сокращён до минимума, а эффективность определяется способностью к мгновенному восприятию. Данная тенденция находит отражение в таких форматах, как мемы, сторис, микроблогинговые посты и лаконичные реплики в мессенджерных чатах, где доминируют принципы:

- гиперкомпрессии (свёртывание информации до минимально возможного объёма);
- визуальной аттрактивности (акцент на образном, а не вербальном выражении);
- интертекстуальной отсылочности (опора на предустановленные культурные коды).

Подобная трансформация дискурсивных практик обусловлена не только объективной необходимостью экономии когнитивных ресурсов пользователя, но и фундаментальным изменением логики восприятия информации. Традиционная модель последовательного, линейного чтения уступает место нелинейному схватыванию смысловых фрагментов, где целостное высказывание замещается дискретными смысловыми вспышками — самодостаточными, эмоционально заряженными и легко тиражируемыми единицами. Этот феномен, обозначаемый в научной литературе как «клиповое мышление» (по аналогии с быстрой сменой кадров в видеомонтаже), приводит к следующим последствиям:

- 1) редукция нарративной сложности — высказывания теряют развёрнутую аргументацию, контекстуальную глубину и причинно-следственные связи;
- 2) приоритет перформативного воздействия — важнее не передача информации, а провокация эмоционального отклика или немедленной поведенческой реакции (лайк, репост, комментарий);
- 3) формирование «гибридных» семиотических систем, где вербальный текст утрачивает автономность и функционирует лишь в симбиозе с визуальными, аудиальными и интерактивными элементами.

Таким образом, фрагментарность цифрового дискурса — это не просто техническая особенность, а системное свойство новой коммуникативной парадигмы, в которой скорость и интенсивность преобладают над длительностью и рефлексивностью. Данный тренд требует пересмотра классических лингвистических категорий (таких как текст, высказывание, жанр) и разработки новых теоретических моделей, адекватных эпохе цифровых медиа.

2. Мультимодальность как системная характеристика цифрового дискурса

Современная коммуникация в цифровой среде принципиально поликодовой природы, где вербальный компонент утрачивает статус доминирующего средства передачи смысла. Визуальные, аудиальные, кинестетические и тактильные элементы приобретают равноправный семиотический статус, формируя целостный гипермедийный дискурс.

Основные параметры мультимодальной коммуникации:

1) семиотическая полифония:

- эмодзи, стикеры, GIF-анимации, короткие видеоролики, интерактивные элементы (например, реакции в мессенджерах) интегрируются в коммуникацию как полноценные знаковые системы, дополняющие или даже замещающие вербальный текст;
- в таких платформах, как TikTok, Instagram Reels или Snapchat, визуально-кинестетическая наррация (жесты, монтажные переходы, спецэффекты) зачастую несёт большую смысловую нагрузку, чем сопровождающий текст;

2) нелинейная смысловая архитектура:

- классическая линейная логика текста (последовательное развёртывание аргументации) замещается многослойной семиотической структурой, где смысл возникает на стыке:

- вербального высказывания;
 - визуального ряда (изображение, цвет, композиция);
 - звукового сопровождения (музыка, голос, аудиомемы);
 - интерактивных элементов (кликабельные стикеры, реакции).
- например, в TikTok-ролике иронии может быть передана не через текст, а через сочетание определённого трека, монтажного ритма и мимики автора.

3) стирание границ между языком и визуальным кодом:

- текст всё чаще функционирует как часть изображения (например, в мемах, где надпись неотделима от картинки);
- шрифт, цвет, анимация текста (например, «дрожащие» буквы для выражения страха) становятся паралингвистическими маркерами, усиливающими эмоциональный эффект;
- в мессенджерах (Telegram, WhatsApp) эмодзи и стикеры не просто сопровождают текст, а частично берут на себя функции пунктуации и интонации.

Мультимодальность цифрового дискурса — не просто технологическая особенность, а новая антропологическая реальность, в которой язык существует в симбиозе с другими семиотическими системами. Это требует переосмысления традиционных лингвистических категорий и разработки междисциплинарных подходов, объединяющих лингвистику (анализ вербального компонента), визуальную антропологию (изучение жестов, изображений) и медиатеорию (роль платформ в формировании дискурса).

3. Эмоционализация и экспрессия

Цифровая речь — это всегда чуть больше, чем просто передача информации. Это показ эмоции, её демонстрация. «☺», «как же это бесит» — не просто эмоциональные маркеры, а способы позиционирования себя в информационном поле. Аффективная составляющая выходит на первый план: пользователь хочет не столько сказать, сколько вызвать реакцию. Это превращает высказывание в акт перформативный и зачастую публичный.

4. Алгоритмическое структурирование

В современном цифровом пространстве не пользователь выбирает, что он увидит, а алгоритм. Информационная лента становится отражением интересов, но одновременно — и их формирователем. Фильтрующие алгоритмы усиливают резонанс определённых тем, ограничивая доступ к альтернативным точкам зрения. Это создаёт эффект «эхо-камеры», где пользователь получает подтверждение своих установок, а не столкновение с иным.

Как справедливо замечает Т. Ван Дейк, дискурс — это не только то, что говорится, но и то, что может быть сказано. В условиях цифровой алгоритмизации это «может» всё чаще определяется не личным выбором, а кодом, встроенным в платформу[4].

5. Формирование идентичности через речь

Цифровое пространство даёт каждому возможность «говорить от себя» — и одновременно «говорить как все». Саморепрезентация становится одной из главных функций дискурса: мы не просто сообщаем что-то, мы рассказываем кем мы являемся. Реплики типа «я — это мой опыт», использование хэштегов *#feminism*, *#localpride*, *#яинтроверт* — всё это элементы дискурсивной автопортретности. Даже в случайной шутке, в комментарии или в подборе эмодзи просматриваются стратегии конструирования социального «я».

Обобщённые наблюдения показывают, что цифровой дискурс всё чаще живёт по законам визуального и эмоционального, а не логико-дедуктивного мышления. Количественный анализ показал, что:

- 84% изученных единиц были мультимодальными (текст + изображение/видео);
- 72% содержали эмоциональные или экспрессивные маркеры;
- 63% включали отсылки к социальной идентичности (включая прямые самообозначения, хэштеги, гендерные/культурные маркеры).

Таким образом, можно говорить не просто об изменении стиля речи, а о переходе к новой форме речевого существования, в которой значение приобретают не линейность и

завершённость, а интенциональность, эмоциональная насыщенность, мгновенная читаемость и визуальная выразительность.

Заключение. Исследование современных дискурсивных практик в цифровом пространстве позволяет говорить о наступлении качественно нового этапа в истории коммуникации. Мы сталкиваемся не просто с изменением форматов, но с фундаментальной трансформацией самого способа речевого существования. Проведённое исследование современных дискурсивных практик в цифровой среде свидетельствует о наступлении принципиально нового этапа в эволюции коммуникации. Наблюдаемые изменения носят не поверхностный, а системный характер, затрагивая саму природу речевого взаимодействия. Традиционные модели коммуникации, основанные на линейности, рациональности и структурной завершённости, уступают место нелинейным, фрагментированным и эмоционально насыщенным формам обмена информацией.

Цифровой дискурс формируется в условиях, где классические критерии — логическая связность, тематическая целостность, аргументативная последовательность — перестают быть доминирующими. На первый план выходят такие параметры, как скорость реакции, эмоциональная вовлечённость, самопрезентация и коллективное участие. В результате язык приобретает новые функции: он становится не столько средством передачи объективного знания, сколько инструментом конструирования идентичности, маркером групповой принадлежности и способом утверждения собственного присутствия в непрерывном потоке цифровых взаимодействий.

Особую значимость в данном контексте обретают аффективные и перформативные аспекты речи. Экспрессивное выражение эмоций, мнений и ценностных установок формирует особую цифровую речевую этику, в которой красота, лаконичность, образность и субъективная искренность сочетаются с ориентацией на коллективный резонанс. Таким образом, пользователь цифровых платформ оказывается одновременно уникальным актором и частью распределённого коммуникативного поля, где каждый речевой акт выполняет функцию микрожеста социокультурного позиционирования.

Изложенные наблюдения позволяют утверждать, что изучение цифрового дискурса не может ограничиваться рамками традиционной лингвистики. Оно требует интеграции методологий из смежных дисциплин — социологии, философии, медиапсихологии и культурологии, поскольку речь идёт о формировании нового коммуникативного порядка, в котором язык выступает не только как отражение действительности, но и как активный механизм её конструирования. В качестве перспективных направлений дальнейших исследований можно выделить:

- нормативные аспекты сетевого речевого поведения и их зависимость от технологических и социокультурных факторов;
- трансформацию речевых жанров под влиянием алгоритмических платформ и цифровой экономики внимания;
- взаимодействие естественного языка и алгоритмических систем, включая вопросы цифровой цензуры, модерации и искусственного управления дискурсом.

Тем самым становится очевидным, что изучение цифрового дискурса — это не только задача лингвистики. Оно требует междисциплинарного подхода, охватывающего социологию, философию, медиапсихологию, культурологию. Мы имеем дело с новым коммуникативным порядком, где язык — уже не только отражение реальности, но и механизм её производства.

Остаётся открытым ключевой вопрос: не приведёт ли доминирование фрагментарных, эмоционально заряженных форм коммуникации к эрозии способности к смысловой глубине, критической рефлексии и содержательному диалогу? Эта проблема выходит за рамки чисто академического интереса — она представляет собой вызов, требующий комплексного междисциплинарного ответа со стороны современной науки о языке и коммуникации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Батлер Дж. Политика перформатива. Экзайтед спич / пер. с англ.// Политика перформатива. Экзайтед спич. - М.: Роутледж, 1997. - С.178–180; 3, с. 35–39.

2. Джи Дж. Введение в дискурс-анализ: теория и метод. // Введение в дискурс-анализ: теория и метод. - М.: Роутледж, 2014. - С. 266 - 268
3. Абрамова Н. В. Дискурсивные практики в цифровой публичной сфере современной России: результаты и направления исследований // Известия ЮУрГУ. Серия: Социально-гуманитарные науки. - 2021. - Т. 21, № 3. - С. 5–12.
4. Милнер Р. Мир, созданный мемами: публичные разговоры и медиа участия. - М.: MIT Press, 2016.-320 с.
5. Фуко М. Археология знания / пер. с франц. - М.: Пантэон, 1972. - 328 с.

УО'К 81'255.2

ТАРЖИМА ФАОЛИЯТИ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ ВА УНИНГ ЛИНГВО- МАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАРДАГИ ЎРНИ

А.А.Арипов, эркин тадқиқотчи, Андижон давлат чет тиллар институти, Андижон

Аннотация. Мақолада таржима фаолиятининг пайдо бўлиши ва ривожланишига оид тарихий жараёнлар таҳлил қилинган. Қадимги Шумер, Бобил, Ошур, Миср, Форс каби давлатларда таржимонликнинг давлат бошқаруви, савдо, ҳарбий ва дипломатик муносабатларда тутган ўрни ҳақида маълумотлар келтирилган. Шунингдек, илк Ислом давридаги таржима фаолиятининг тараққиёти ва турли маданиятлар ўртасидаги мулоқотдаги аҳамияти ёритилган.

Калит сўзлар: таржима, лугат, тилишунослик, қадимги давлатлар, араб тили, Ислом, маданий алмашинув, дипломатия.

Аннотация. В статье анализируются исторические процессы, связанные с возникновением и развитием переводческой деятельности. Приводятся сведения о роли переводчиков в Древнем Шумере, Вавилоне, Ассирии, Египте, Персии в государственном управлении, торговле, военных и дипломатических отношениях. Также рассматривается развитие перевода в исламский период, начиная со времени Пророка Мухаммада (с.а.в.), и его значение в межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: перевод, словарь, лингвистика, древние государства, арабский язык, ислам, культурный обмен, дипломатия.

Abstract. The article analyzes the historical development of translation activities from ancient times to the Islamic period. It highlights the role of translators in Ancient Sumer, Babylon, Assyria, Egypt, and Persia in state administration, trade, military campaigns, and diplomatic relations. Special attention is given to the progress of translation during the Islamic era, starting from the time of Prophet Muhammad (peace be upon him), and its significance in intercultural communication.

Key words: translation, lexicography, linguistics, ancient civilizations, Arabic language, Islam, cultural exchange, diplomacy.

Таржима инсоният тарихининг энг қадимги даврларидан мавжуд бўлган фаолиятдир. Унинг умрини аниқлаш имконсиз. Зотан унинг ўтмиши тарихи нафақат вақт нуқтаи назаридан, балки ҳудуд нуқтаи назаридан ҳам узук-юлуқдир. Шундай бўлсада, манбаларда жуда эски даврлардаги, дунёнинг қайсидир бурчагида мавжуд бўлган турли таржима фаолиятлари ҳақида маълумотлар сақланган. Бироқ бу маълумотлар таржиманинг аниқ ёшини белгилаш учун етарли эмас.

Лекин ҳар ҳолда таржима турли тиллар вужудга келган даврдаёқ, инсонлар бир-бирларини тушунишларига эҳтиёж пайдо бўлган даврда вужудга келган, десак, хато бўлмайди. Ж.Стейнер таъбири билан айтганда, таржима турли тиллар борлиги учун мавжуддир [1]. Зеро тил асрлар оша инсониятнинг луғавий, маданий, ирқий тўсиқларни ошиб ўтиш, ўзаро фикр алмашиш, танишиш ва асосийси ривожланиш йўлида ягона восита бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

Тилишунос олим В.Н.Комиссаровнинг таъкидлашича, таржимонлик энг қадимий касбдир. Гарчи таржимонларнинг ўзлари бунга даъво қилмасалар ҳам. Зотан, ер юзида турли тилли қабиалар вужудга келиши билан одамлар орасида турли қабила вакиллари ўртасида воситачилик қиладиган шахсларга эҳтиёж туғилган [4].

Милоддан олдинги 3-минг йилликда ёзилган Шумерларга оид миххат ёзувида топилган сўзликлар ҳам таржимонлар учун битилган бўлса ажаб эмас. Маълумки, қадимги Бобил ва Ошур давлатларида тобе юртларга подшоҳларнинг фармонларини етказиш билан шуғулланадиган таржимонлар бўлган [4]. Негаки, таржимонларсиз турли халқ ва элатларни ўзига бўйсундирган қадимги катта империялар яшай олмаган бўларди.

Анри ван Оффнинг ёзишича, таржима тарихи ҳақидаги энг қадимги маълумотлар Мисрнинг Асвон минтақасидан топилган, милоддан аввалги 3-минг йилликка оид ёзма ёдгорликларда қайд этилган. Мазкур ёдгорликларда мисрликлар Нил дарёсининг Элефантин ороллари амалдорларидан таржимонлар сифатида фойдаланганлари айтилган. Зеро мазкур минтақада нубийлар ((арабча. نوبيون) Миср жанубида, Судан билан чегарадош ҳудудда яшовчи аҳоли) ва мисрликлар ёнма-ён яшаганлар ва икки тилли маданият асосида таржимонлик фаолияти шаклланган [2]. Таржимонлар ҳарбий юришларда иштирок этишган, савдо қарвонларига ҳамроҳлик қилишган.

Қадимги Мисрдаги ёзма таржима ҳақида милоддан 2500 йил олдин ёзилган папирус қоғозидаги ёзувлар ҳам дарак беради. Унга кўра, фиръавн котибларидан бирига табобат худоси деб эътиқод қилинган Имхотеп томонидан ижод этилган Миср ажойиботлари ҳақидаги бир китобни юнон тилига таржима қилиш топширилган. Таржимон дангаса бўлгани туфайли таржима ишлари секин кетган. Шунда Имхотеп таржимонга бир касаллик юборади ва қўлида ўша китобни тутган ҳолда унинг тушига киради. Таржимон тушидан тўғри хулоса чиқаради ва тез орада таржимани битиради. Шундай қилиб касалликдан ҳам қутулади.

Таржимонлик фаолияти 3 минг йиллик тарихга эга эканлиги ҳақида Ошурийлар давлати пойтахти Нинаво шаҳри кутубхонасидан топилган лой лавҳалардаги маълумотлар ҳам гувоҳлик беради. Ёзма нутқ малакасига эга бўлган илк ошурий подшоҳ Ошурбанипал (мил. ав. 669-633) қасрлардан биридан барча қадимги Бобил ва Шумер ёзувларини тўплашни буюрган. Дунёнинг энг қадимги илк кутубхонаси саналган ушбу кутубхонадаги китобларнинг катта қисмини кўп тилли луғатлар ташкил этган. Бу луғатлардан ўз навбатида шумер ва бобил тилларидаги матнларни таржима қилишда фойдаланишган.

Юнон тилидаги таржималар ва таржимонлар тўғрисида ҳам кўп маълумот сақланиб қолмаган. Юнон тили жуда эрта такомиллашган, бошқа тилларга қараганда катта ижод маҳсулига эга бўлганига қарамасдан бу тилдан ёки унга қилинган таржималар ҳақида бирор хабар мавжуд эмас. Олимлар фикрига кўра, айнан мана шу мукамаллик ва юксак адабий савия бошқа тиллар ва улар мансуб бўлган маданият ва адабиётни менсимасликка ва натижада уларнинг ижод маҳсулларини юнон тилига ўғирмасликка сабаб бўлган. Юнонлар бошқа тилларни “барбар” - ёввойи, қолоқ, тушунарсиз, қулоққа ёқимсиз ҳисоблаганлар. Эҳтимол, шу сабабли таржимонлик қадимги юнонларда у қадар обрўли касб саналмаган.

Қадимги форслар эса подшоҳ буйруқ ва фармонлари, эълонларни тасарруфи остидаги турли минтақаларга етказишда таржимадан кенг фойдаланишган. Милоддан олдинги 487-465 йиллар орасида давлатни бошқарган Кисро I саройида бир қанча таржимонлар фаолият кўрсатганлар [14].

Бундан ташқари кўпгина халқлар, кўплаб қадимги давлатларда таржима бошқа давлатлар билан ёзишмалар, дипломатик муносабатларда муҳим ўрин эгаллаган. Бунга 1887 йили Миср фиръавнларининг Талл ал-Аморино номли архивларидан топилган 382 та хат ёрқин далил бўла олади [10].

Арабларда эса таржима фаолияти асосан Ислом дини келганидан кейин ривожланган. Ривоятларда келишича, Пайғамбаримиз с.а.в. Зайд ибн Собит ал-Ансорийни яхудийлар тилини ўрганишга буюрганлар. Бу ҳодиса имом Термизий ривоят қилган ҳадисда қуйидагича келган:

عن خارجه بن زيد بن ثابت، عن أبيه زيد بن ثابت قال: أمرني رسول الله صلى الله عليه وسلم أن أتعلم له كلمات من كتاب يهود وقال إني والله ما آمن يهود على كتابي، قال فما مر بي نصف شهر حتى تعلمته له، قال فلما تعلمته كان إذا كتب إلى يهود كتب إليهم، وإذا كتبوا إليه قرأت له كتابهم.”

“Хорижа ибн Зайд отаси Зайд ибн Собитдан ривоят қилади: Зайд дейди: Расулulloҳ с.а.в. менга яхудийлар китобларидан бир неча сўз ўрганишимни буюриб, “Мен яхудларга менга

ёзиладиган хатларни ўқиб беришларида ишонмайман” дедилар. Ярим ой ҳам ўтмай у зот айтганларидек бу тилни ўргандим. Ўрганиб олганимдан кейин яхудийларга хат ёзсалар, мен ёзиб берардим. Улар у зот с.а.в.га хат ёзишса ўқиб берардим” [13].

Бу ҳадисда Мадина яхудийларининг тили қайси тил экани зикр этилмаган. Бироқ унга Имом Аҳмад ибн Ҳанбал ривоят қилган мана бу ҳадис аниқлик киритади:

عن ثابت بن عبيد، قال: قال زيد بن ثابت: قال لي رسول الله صلى الله عليه وسلم: "تحسن السريانية؟ إنها تأتيني كتب" قال: قلت: لا. قال: "فتعلمها" فتعلمتها في سبعة عشر يوما.

“Собит ибн Убайддан ривоят қилинади. У деди: Зайд ибн Собит айтади: Расулulloҳ с.а.в. менга “Сурёнийчани яхши биласанми? Менга (шу тилда) хатлар келади”, дедилар”. Мен “йўқ” дедим. У зот шунда “У ҳолда уни ўрган” дедилар. Мен уни 17 кунда ўргандим” [9].

Кези келганда шуни ҳам эсга олиш керакки, яхудиларнинг бу даврдаги тили сурёнийча бўлиб, яхудий тили XIX аср охири, XX аср бошларида Фаластин ерларига кўчиб борган яхудийлар томонидан қайта тиклангунига қадар икки минг йилдан ортиқ муддат давомида ўлик тиллар сафидан жой олган эди. Уни фақатгина диний маросимларда ишлатишар эди [11].

Ана энди юқоридаги ривоятларнинг араб тилидаги таржима фаолияти борасидаги аҳамиятига тўхталсак. Мазкур ҳадисдан биринчидан, Пайғамбар с.а.в.нинг ўзлари шахсан чет тилини ўрганишга тарғиб қилганлари маълум бўлмоқда. Иккинчидан милодий VII аср бошида Ислом дини келганидан кейин турли маданият ва халқлар билан ўзаро муносабатлар шаклланиб, бу жараёнда таржиманинг катта ўрин тутгани кўрилоқда. Ҳижрий 6 йил охириларида (мил. 628 йил бошларида) Пайғамбар с.а.в. Византия императори Ҳирақл (Heraclius)га (575-641) Дихя ибн Халифа ал-Калбий исмли саҳобийни элчи қилиб юборганлар. Элчи Ҳирақлга Пайғамбар с.а.в.нинг муборак мактубларини олиб боргани ва император элчига ҳурмат кўрсатгани ривоят қилинган. Император элчининг сўзлари ва мактубни таржима қилиб бериши учун таржимонини чақирган. Бу ҳақда манбалар қуйидагича хабар беради:

أَنَّ أَبَا سَفْيَانَ بْنَ حَرْبٍ أَخْبَرَهُ: أَنَّ هِرَقْلَ أَرْسَلَ إِلَيْهِ فِي رَكْبٍ مِنْ قُرَيْشٍ، وَكَانُوا تَجَارًا بِالشَّامِ فِي الْمُدَّةِ الَّتِي كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَادَّ فِيهَا أَبَا سَفْيَانَ وَكُفَّارَ قُرَيْشٍ، فَأَتَوْهُ وَهُمْ بِابِلِيَاءٍ، فَدَعَاهُمْ فِي مَجْلِسِهِ، وَحَوْلَهُ عِظَمَاءُ الرُّومِ، ثُمَّ دَعَاهُمْ وَدَعَا بَنِي رُجْمَانِهِ...

“Абу Суфён ибн Ҳарб шундай сўзлаб берган: Ҳирақл Қурайш қабиласининг бир гуруҳ кишилари билан турганида Абу Суфёнга чопар юборди. Улар Шомга тижорат иши билан борган эдилар. Бу Пайғамбар с.а.в. Абу Суфён ва Қурайш қабиласи билан уруш қилмасликка келишган муддатларида юз берганди. Қурайшликлар Ҳирақл ҳузурига улар Илиё (Қудс)да экани пайтда келишди. Император уларни ўз ҳузурига чорлади. Атрофида Румнинг улуғлари бор эди. Кейин уларни ва шунингдек таржимонини чақирди” [12].

Ҳирақл Пайғамбар с.а.в.нинг элчилари ҳамда Қурайш вакиллари билан таржимон воситасида сўзлашган. Бу даврда Византиянинг расмий тили юнон тили эди. Мазкур воқеа ҳам араб тилига ва ундан бошқа тилларга таржиманинг тарихий босқичлари ҳақида тасаввур пайдо қилиш учун муҳим далил бўлиб хизмат қилади.

Хулоса

Таржима инсоният тараққиётининг ажралмас қисми сифатида қадимдан мавжуд бўлиб келган. Унинг тарихи узоқ ва мураккаб бўлиб, турли даврларда турли халқ ва маданиятлар ҳаётида муҳим ўрин тутган.

Таржима фаолиятининг илдизлари милоддан аввалги минг йилликлардаёқ Шумер, Бобил, Ошур, Миср каби қадимги давлатларда шаклланиб, Мазкур давлатларда таржимонлар давлат бошқаруви, савдо, ҳарбий ишлар ва дипломатияда воситачи сифатида фаолият кўрсатганлар. Ёзма манбалар, папируслар ва миххат лавҳалари бу жараёнларнинг жонли гувоҳи сифатида сақланиб қолган.

Арабларда эса таржима фаолияти асосан Ислом дини келганидан кейин жадал ривожланган. Пайғамбаримиз с.а.в. саҳобаларидан айримларини турли тилларни ўрганишга тарғиб қилганлари, турли халқлар билан муносабатларда таржимонликка эҳтиёж катта бўлгани ривоятларда баён қилинган.

Демак, таржима инсонларнинг бир-бирини англашида, маданий алмашувларни йўлга қўйишда, илм ва дин тарқалишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган. У нафақат тилшунослик, балки инсоният тарихининг барча жабҳаларида тараққиёт учун зарур восита сифатида хизмат қилиб келган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Steiner J. After Babel: Aspects of Language and Translation. – London: Oxford University Press, 1975.
2. Гарбовский Н.К. Теория перевода. – Москва: МГУ, 2007.
3. Григоренко И.Н. Значения слов и их реализация. – Краснодар: КСЭИ, 2016.
4. Комиссаров В. Современное переводоведение. – Москва, 2002.
5. Қўлдошов Ў.Ў. Бадий таржиманинг лингвوماданий жиҳатлари таҳлили // Academic research in educational sciences. 3-жилд. 2022.
6. Маслова В.А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Москва, 2001.
7. Миртожиев М.М. Ўзбек тили семаснологияси. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2010.
8. Реформаторский, А.А. Введение в языковедение. – Москва, 1996.
9. أحمد بن حنبل. المسند. في 50 جزءا. بيروت: مؤسسة الرسالة، 2001.
10. فاروق إسماعيل. مراسلات العمارة الدولية: وثائق مسمارية من القرن 14 ق.م. دمشق، 2010.
11. محمد أحمد صالح حسين. اللغة العبرية والجهود الصهيونية لإحيائها // مجلة جامعة الملك سعود. 2005.
12. محمد بن إسماعيل البخاري. صحيح البخاري. في 6 أجزاء. دمشق، 1993.
13. محمد بن عيسى الترمذي. سنن الترمذي. في 5 أجزاء. القاهرة، 1975.
14. وحيد محمد شعيب. تاريخ الترجمة في الشرق الأدنى. المنصورة، 2021.

УДК 81'373.225(=133.1=512.133): 81'255

ВЛИЯНИЕ ВЕРОВАНИЙ И ТРАДИЦИЙ НА ЯЗЫК В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Л.С. Джуманиязова, докторант, Ургенчский государственный университет, Ургенч

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillarida e'tiqodlar va an'analarning tilga ta'siri o'rganiladi. O'zbek tili islom dinining ta'siri ostida shakllangan bo'lib, ko'plab diniy tushunchalar va so'zlar kundalik hayotda keng qo'llaniladi. Ingliz tili esa, asosan, xristianlikdan kelib chiqqan qadriyatlarni va amaliyotlarni o'z ichiga oladi. Maqola tilda diniy tushunchalar, xalq urf-odatlar, e'tiqodlar va an'analar qanday aks etishini tahlil qilib, ikki tilda ularning o'xshashliklari va farqlarini ko'rsatib beradi. Til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro ta'sir, shuningdek, so'z boyligidagi o'zgarishlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, ingliz tili, diniy so'zlar, an'analar, e'tiqodlar, madaniyat, islom, xristianlik, til va madaniyat, tilda diniy ta'sir, so'z boyligi, milliy urf-odatlar.

Аннотация. В данной статье рассматривается влияние верований и традиций на язык в узбекском и английском языках. Узбекский язык, находясь под влиянием исламской культуры, содержит множество религиозных терминов и выражений, которые активно используются в повседневной жизни. Английский язык, в свою очередь, несет в себе христианские традиции и ценности. Статья анализирует, как верования, обычаи и религиозные практики влияют на язык, а также проводит сравнение этих языков, выявляя сходства и различия в лексике, выражениях и культурных контекстах.

Ключевые слова: узбекский язык, английский язык, религиозные термины, традиции, верования, культура, ислам, христианство, язык и культура, религиозное влияние, лексика, народные обычаи.

Abstract. This article explores the influence of beliefs and traditions on the Uzbek and English languages. Uzbek, shaped by Islamic culture, contains numerous religious terms and expressions that are widely used in daily life. English, on the other hand, carries Christian traditions and values. The article analyzes how beliefs, customs, and religious practices shape language and compares the two languages, identifying similarities and differences in vocabulary, expressions, and cultural contexts.

Keywords: Uzbek language, English language, religious terms, traditions, beliefs, culture, Islam, Christianity, language and culture, religious influence, vocabulary, folk customs.

Введение. Язык — это не просто средство общения. Он служит зеркалом, в котором отражаются идеи, ценности и мировоззрение народа. Влияние религии и традиций на язык не ограничивается лишь лексическим уровнем. Религиозные убеждения и культурные практики определяют структуру, метафоры и образность речи. В этой статье будет проведен анализ того, как верования и традиции формируют узбекский и английский языки, с особым акцентом на влияние ислама на узбекский язык и христианства на английский.[1]

Роль религии в языке. Религия — важнейший фактор, определяющий язык, особенно в странах с долгой религиозной историей. Влияние религиозных учений на язык проявляется через использование специфических терминов, фразеологизмов, а также через повседневные практики и обычаи, которые пронизывают речь. В разных культурах религия и язык тесно связаны, поскольку верования оказывают влияние не только на религиозную сферу, но и на повседневное общение, моральные и этические стандарты.[4]

Ислам и узбекский язык.

Арабизм и персианизмы в узбекском языке. Ислам сыграл ключевую роль в формировании узбекского языка. Большая часть религиозных терминов в языке имеет арабские и персидские корни, что связано с историей распространения ислама в Центральной Азии. С начала VIII века, когда арабы завоевали территорию, на которой сегодня находится Узбекистан, арабский язык начал проникать в местную культуру, в том числе в религиозные практики и в язык.[5]

К примеру, такие слова, как **"таавуз"** (обращение за защитой, убежище у Бога) и **"ишорат"** (указание, знак), имеют арабские корни и широко используются в религиозных текстах и в разговорной речи, особенно в контексте молитв и обращения к Богу. Религиозные практики, такие как молитва, пост, хадж, также находят свое отражение в языке: **"намоз"** (молитва), **"руза"** (пост), **"хаж"** (хадж).

Влияние исламских праздников на язык. Исламские праздники, такие как Рамазан, Курбан-байрам, также оказывают влияние на язык и культурные традиции. В этот период используются особые выражения и термины, которые отражают духовную атмосферу этих праздников. Например, выражение **"Рамазон муборак"** (счастливого Рамазана) стало обычным способом приветствия, подчеркивая важность праздника и его связь с религиозными ценностями. Такие выражения, как **"Қурбон ҳайит муборак"** (с праздником Курбан-байрама), выражают важность соблюдения традиций и духовного очищения.

Роль религиозных обычаев в языке. Узбекский язык насыщен выражениями, связанными с религиозными обрядами и обычаями. Это касается как формы вежливости, так и специфических терминов, относящихся к церемониям, таким как обрезание, свадебные церемонии или поминки. Например, слово **"тараз"** (традиция поминания) используется не только в церковном контексте, но и в обиходной речи при описании семейных праздников.[6]

Христианство и английский язык.

Лексика, связанная с христианством. Английский язык, как и узбекский, носит в себе значительный след религиозного влияния. Христианство, в отличие от ислама, стало основой для формирования лексики и моральных норм в англоязычных странах. Наиболее заметное влияние оказала Библия, которая формировала культурные и языковые нормы на протяжении веков.[3]

Примеры лексики, связанной с христианством:

- **"Repentance"** (покаяние) — термин, который широко используется в христианской теологии и применяется не только в религиозных текстах, но и в повседневной жизни.
- **"Salvation"** (спасение) — основополагающее понятие христианства, которое также встречается в выражениях, не обязательно религиозного характера.

Фразеологизмы и выражения, связанные с христианской культурой. Английский язык изобилует фразами, основанными на христианских традициях. Например, **"A blessing in disguise"** (благословение в маскировке), **"God's will"** (воля Божья), **"Faith moves mountains"** (вера может свернуть горы) — эти выражения активно используются в повседневной жизни, отражая не только религиозные идеи, но и подходы к жизни.

Христианские праздники и их отражение в языке. Христианские праздники, такие как Рождество и Пасха, также оставили свой след в языке. Термины, связанные с этими праздниками, активно используются в повседневной речи. Например, "Merry Christmas" или "Happy Easter" стали не только религиозными, но и светскими выражениями, используемыми для поздравлений.[4]

Сравнительный анализ влияния религий на языки.

Сходства и различия в лексике. Несмотря на то, что оба языка — узбекский и английский — оказались под сильным влиянием религий, есть несколько заметных различий в том, как религия влияет на язык.

В узбекском языке религиозная лексика тесно связана с повседневной жизнью, отражая сильное влияние ислама на все сферы быта, включая частные беседы, обращения и традиции. В отличие от этого, английский язык значительно более секуляризирован, и христианские термины в нем используются в ограниченном количестве контекстов, чаще всего в ритуалах и праздничных обрядах.

В узбекском языке можно заметить больше заимствований из арабского и персидского языков, что является прямым следствием влияния исламской культуры на развитие языка. В английском языке же большую роль играют латинские и греческие элементы, что связано с историческими и культурными корнями христианства.[7]

Влияние на культурные обычаи. Один из ключевых аспектов — это различие в восприятии религиозных праздников. В узбекской культуре исламские праздники занимают важное место в общественной жизни, и это находит отражение в языке. В англоязычных странах христианские праздники, такие как Рождество и Пасха, в последние столетия стали значительно более коммерциализированными и менее связанными с религиозными практиками, чем в прошлом. [9;11]

Современные тенденции и изменения в языке. Современное общество переживает процессы глобализации и секуляризации, что отражается и на языке. В узбекском языке наблюдается некоторое уменьшение использования религиозных выражений в светском контексте, особенно среди молодежи, а также внедрение новых слов и терминов, связанных с глобальными трендами.

В английском языке наблюдается аналогичный процесс. Христианская лексика, хотя и остается в языке, уже не используется так часто в общественной жизни. Религиозные выражения постепенно заменяются более нейтральными терминами.[10]

Заключение. Религия и культура играют важнейшую роль в формировании языка. Ислам и христианство оказали глубокое влияние на развитие узбекского и английского языков, отразившись как в лексике, так и в культуре. Религиозные термины, обычаи и праздники являются важными маркерами национальной идентичности и истории, которые, несмотря на глобализацию и секуляризацию, продолжают сохранять свою актуальность в языке и культуре.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Толстой Н. И. Язык и народная культура. — М.: Наука, 1995.
2. Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры. — М.: Академический проект, 2001.
3. Маслова В. А. Лингвокультурология. — М.: Академия, 2001.
4. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. — М.: Русский язык, 1990.
5. Юлдашев М. - Узбекская этнолингвистика: традиции и современность. — Ташкент: Фан, 2010.
6. Хожиев А. - O'zbek tili va madaniyati. — Toshkent: O'zbekiston, 2015.
7. Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. — New York: Harcourt, 1921.
8. Whorf B. L. Language, Thought and Reality. — Cambridge, MA: MIT Press, 1956.
9. Crystal D. English as a Global Language. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
10. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. — New York: Oxford University Press, 1997.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЯЗЫКОВОЙ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ФАРМАКОДИНАМИКИ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

*Ю.А.Жаббарова, преподаватель, Ургенческий государственный медицинский институт,
Ургенч*

Annotatsiya. Ushbu maqolada farmakodinamikani til vositalari orqali ifodalashning nazariy jihatlarini rus tilidan o'zbek tiliga tarjima qilingan o'sma (onkologik) dori vositalari qo'llanilishi bo'yicha yo'riqnoma misolida tahlil qilinadi. Material sifatida Rossiya va O'zbekiston sog'liqni saqlash vazirliklarining rasmiy saytlari orqali chop etilgan manbalardan foydalanildi. Asosiy e'tibor leksik-grammatik konstruksiyalarni tahlil qilishga, shuningdek, tarjima jarayonida farmakodinamik xususiyatlarni (dozalash, ta'sir mexanizmi, nojo'ya ta'sirlar) ifodalash usullariga qaratilgan.

Kalit so'zlar: farmakodinamika, tibbiy diskurs, qo'llanma (yo'riqnoma), leksik-grammatik tahlil, tarjima, ifodalash, o'zbek tili, rus tili.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические аспекты языковой репрезентации фармакодинамики на примере инструкций по применению противоопухолевых препаратов, переведённых с русского на узбекский язык. Материал собран на основе публикаций официальных сайтов Министерства здравоохранения России и Узбекистана. Основное внимание уделяется анализу лексико-грамматических конструкций и способов передачи фармакодинамических характеристик (дозировка, механизм действия, побочные эффекты) в процессе перевода.

Ключевые слова: фармакодинамика, медицинский дискурс, инструкция по применению, лексико-грамматический анализ, перевод, репрезентация, узбекский язык, русский язык.

Abstract. The article explores theoretical foundations of the linguistic representation of pharmacodynamics in patient information leaflets (PILs) for antitumor drugs translated from Russian into Uzbek. Official resources, including those of the Ministries of Health of Russia and Uzbekistan, were analyzed. The study focuses on lexical and grammatical structures used to communicate pharmacodynamic information (dosage, mechanism of action, side effects) in translations.

Key words: pharmacodynamics, medical discourse, patient information leaflet, lexical and grammatical analysis, translation, representation, Uzbek language, Russian language.

Введение и актуальность. Рост числа онкологических заболеваний и процессы глобализации усиливают значимость точного перевода медицинской документации, в частности инструкций по применению противоопухолевых средств[1], [2]. Анализ языковой репрезентации фармакодинамики имеет особое значение, так как от качества перевода зависит восприятие и интерпретация информации о механизме действия препаратов[3].

Многоязычное представление медицинских инструкций требует сопоставления лексико-грамматических особенностей разных языков, отражающих концепты действия лекарств, их эффективности и возможных побочных эффектов[4], [5]. Особенно актуально изучение переводов с русского на узбекский язык, так как эти языковые пары широко используются в фармацевтической практике в Узбекистане.

Основой материала послужили оригинальные инструкции на русском языке и их переводы на узбекский. В исследование включены также английские оригиналы, что позволило расширить перспективу сопоставления.

Цель исследования — выявить лингвистические особенности репрезентации фармакодинамики в инструкциях по применению противоопухолевых средств на русском и узбекском языках.

Задачи исследования:

- проанализировать лексико-грамматические особенности описания фармакодинамики в русскоязычных инструкциях;
- выявить особенности их перевода на узбекский язык;

- провести сопоставление с английскими оригиналами для уточнения общих и специфических черт;
- обозначить переводческие трудности;
- сформулировать рекомендации по улучшению качества перевода медицинских инструкций.

Материал исследования составил корпус из 20 официальных инструкций по применению противоопухолевых препаратов (Vidal.ru, medu.uz). Критериями отбора стали: наличие раздела «Фармакодинамика», параллельное представление текста на русском и узбекском языках, официальное происхождение документа. Общий объём корпуса — около 150 страниц (примерно 75 000 словоупотреблений), из которых около 15 % составляют сегменты «Фармакодинамика».

В исследовании применялись методы сопоставительного и дискурсивного анализа, а также лексико-грамматический анализ [6], [7]. Рассматривались термины и устойчивые словосочетания, обозначающие фармакодинамические процессы, грамматические конструкции, фиксирующие причинно-следственные отношения и характеристики действия препаратов. Учитывались заимствования, калькированные конструкции и адаптированные термины [8],[9]. Количественные показатели (частотность формул) использовались как вспомогательный инструмент, акцент делался на качественном анализе.

Процедура исследования включала формирование корпуса, выделение сегментов «Фармакодинамика», кодирование и классификацию лексико-грамматических единиц, сопоставление русских и узбекских данных, фиксацию соответствий и отклонений, а также интерпретацию результатов в рамках дискурсивного подхода.

Результаты анализа отражают количественные и качественные показатели.

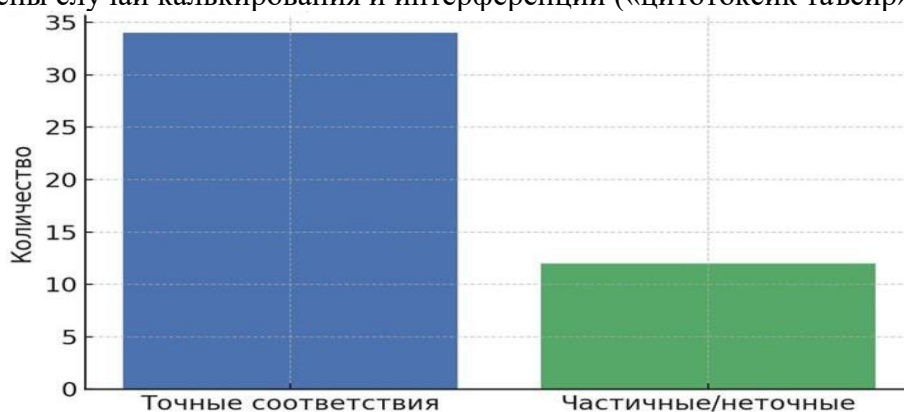
Корпус: 20 официальных инструкций по применению противоопухолевых препаратов.

Основные характеристики корпуса (Таблица 1):

Общая характеристика корпуса (№ 20 инструкций по применению противоопухолевых средств)	
Параметр	Значение
Количество инструкций	20
Тип препаратов	Противоопухолевые средства
Языки	Русский (оригинал), Узбекский (перевод)
Источники	Vidal.ru, medu.uz

Количественные данные:

- в русскоязычных инструкциях преобладают глагольные конструкции страдательного залога («вызывает подавление роста опухоли»);
- в узбекских переводах доминирует номинализация («ўсимта ўсишини тўхтатиш таъсири»);
- зафиксировано 46 терминологических соответствий, из которых 12 неточные;
- в 12 из 20 инструкций (60 %) выявлены синтаксические отклонения;
- отмечены случаи калькирования и интерференции («цитотоксик таъсир»).

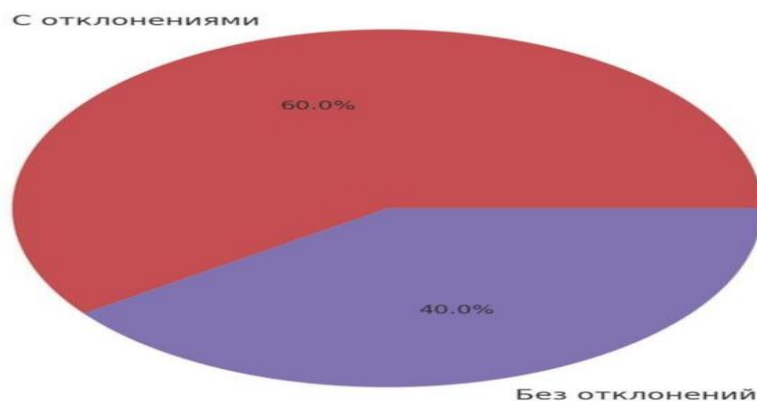

Рис.1. Распределение терминологических соответствий

Качественные данные:

Примеры различий:

– Русский: «Препарат вызывает подавление роста опухоли».

– Узбекский: «Дори воситаси ўсмта ўсишини тўхтатиш таъсирига эга».

Эти данные иллюстрируют тенденцию к номинализации и калькированию.

Таблица 2.

Примеры номинализации, калькирования и интерференции в переводах

Русский текст	Узбекский перевод	Тип явления
вызывает подавление роста опухоли	ўсмта ўсишини тўхтатиш таъсири	Номинализация
цитотоксическое действие	цитотоксик таъсир	калькирование / интерференция

Результаты показывают различия в репрезентации фармакодинамики: в русских текстах доминирует страдательный залог, в узбекских — номинализация[10]. Эти различия связаны с особенностями грамматической системы и научного стиля языков. Случаи калькирования и интерференции указывают на недостаточную адаптацию переводов к нормам узбекской медицинской терминологии[11], [12].

Сходные выводы встречаются в ряде исследований по переводу медицинского дискурса [13]. В зарубежных публикациях [14], [15] также указывается, что чрезмерное использование номинализации и кальки снижает читаемость текста. Таким образом, результаты подтверждают общие закономерности и одновременно демонстрируют специфику узбекского контекста, где не всегда существуют стандартизированные эквиваленты.

Ограничения: исследование ограничено 20 инструкциями, охватывает только письменные тексты и только одну фармакологическую группу. Не учитывались переводы с английского языка и восприятие текстов конечными пользователями[16].

Выводы и перспективы: полученные результаты важны для разработки двуязычных глоссариев и методических рекомендаций для переводчиков. Перспективно расширение корпуса за счёт других фармакологических групп, включение англоязычных оригиналов и изучение восприятия переводов специалистами и пациентами.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Abdullaeva R. Трудности перевода медицинских терминов с русского на узбекский язык // Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/trudnosti-perevoda-meditsinskih-terminov-s-russkogo-na-uzbekskiy-yazyk>
2. Gapparova D. A. et al. Peculiarities Of Translating Medical Terms // Texas Journal of Medical Science. – 2021. – Vol. 2. – P. 6–9. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://zienjournals.com/index.php/tjms/article/view/248>
3. Movlanova Ra'no. Typological Problems of Medical Texts and Terms from English into Uzbek // World Bulletin of Social Sciences. – 2025. – Vol. 42. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.scholarexpress.net/index.php/wbss/article/view/603561>
4. Амиранова О. Г. Изучение лингвистических трансформаций при переводе инструкций по применению лекарственных препаратов с английского на русский (на материале Keytruda и Zelboraf) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2023. – Т. 16, № 10. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://philology-journal.ru/article/phil20230483/fulltext>

5. Сухарева Е. Е., Родионова Н. С. Проблемы перевода медицинского текста (лексические доминанты и решения) // Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2020. – № 2. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-perevoda-meditsinskogo-teksta>
6. Головачёва Д. В., Новицкая И. В. Особенности перевода медицинских терминов инструкций по применению лекарственных средств с английского на русский язык // Translation Features of Medical Terms. – 2018. – № 2. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-perevoda-meditsinskih-terminov>
7. Khudoyqulova D. K. Synonymy in modern pharmaceutical terminology of Uzbek and English languages // International Journal of Linguistics, Literature and Culture. – 2021. – Vol. 7, № 4. – P. 222–227. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://doi.org/10.21744/ijllc.v7n4.1726>
8. Akbarkhodjayeva F. A. Linguistic Features of Medical Terms in Uzbek and Russian Languages // International Scientific Journal Science and Innovation. – 2024. – Vol. 3, № 5. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://europub.co.uk/articles/-A-736978>
9. Eshbayeva Nargiza. Etymology of Medical Terms Translated into Uzbek from Other Languages // EPRA International Journal of Research and Development. – 2021. – Vol. 6, № 9. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://eprajournals.com/IJSR/article/5967/download>
10. Akbarkhodjayeva F. A. Linguistic Features of Medical Terms in Uzbek and Russian Languages // International Scientific Journal Science and Innovation. – 2024. – Vol. 3, № 5. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.scientists.uz/uploads/202405/C-9.pdf>
11. Abdullaeva R. Difficulties in Translation of Medical Terms from Russian into Uzbek Language // Translation Forum. – 2022. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/trudnosti-perevoda-meditsinskih-terminov-s-russkogo-na-uzbekskiy-yazyk>
12. Azimbayevna D. G. et al. Analyzing the Features of the Translation of Medical Terminology // Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT. – 2023. – Vol. 3, № 4. – P. 89–95. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://literature.academicjournal.io/index.php/literature/article/view/697>
13. Qurbonova N. Translating Medical Terms Between English and Uzbek: Challenges, Cultural Nuances and Practical Solutions // American Journal of Open University Education. – 2025. – Т. 2, № 5. – С. 44–49. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://scientificbulletin.com/index.php/AJOUP/article/view/909>
14. Montalt-Resurrecció V., Shuttleworth M. Research in translation and knowledge mediation in medical and healthcare settings // Linguistica Antverpiensia. New Series — Themes in Translation Studies. — 2021. — Vol. 11. — С. 9-29. — [Электронный ресурс]. — DOI: 10.52034/lanstts.v11i.294
15. Al-Shehari K. Crisis translation in Yemen: Needs and challenges of volunteer translators and interpreters / Khaled Al-Shehari // Translation in Cascading Crises. — 2019. — Chapter. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://hdl.handle.net/10576/13480>
16. Васильев А. Н., Гавришина Е. В. Общие рекомендации по подготовке текста инструкции по применению лекарственного препарата // Ведомости НЦЭСМП. – 2011. – № 1. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/obschie-rekomendatsii-po-podgotovke-teksta-instruktsii-po-primeneniyu-lekarstvennogo-preparata>

УЎК 811.161.1'42:811.161.1'38

МАССМЕДИАДА СИЁСИЙ ПОРТРЕТ ТАДРИЖИ

**Ё.Н. Комилова, катта ўқитувчи, Ўзбекистон журналистика ва оммавий
коммуникациялар университети, Тошкент**

Аннотация. Мазкур илмий мақола массмедиада портрет жанри тушунчасининг моҳиятини очиб бериш, шу асосда сиёсий портрет тарихи, ривожланиш тенденцияси, жанрлар миқёсида ёритилиши, бу борада миллий ва хорижий олимларнинг илмий фикрлари, ундаги муаммолар таҳлиliga қаратилган. Шунингдек, сиёсий шахснинг таржimaiи ҳоли, имижси, нутқи, экстремал вазиятлардаги хатти-ҳаракатини ОАВда гавдалантиришининг постфигуратив, префигуратив, конфигуратив ракурсларини аниқлашда портрет диагностикасининг зарурати кўриб чиқилган. Сиёсий портрет ёритилишида муаллифнинг рационал, иррационал ёндашувлари ва сиёсат, психология, социология каби фанлар доирасида ўрганилишининг муҳимлиги тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: массмедиа, портрет, сиёсий портрет, етакчи, имиж, бошқарув, портрет диагностикаси, постфигуратив, префигуратив, конфигуратив, рационал, иррационал.

Аннотация. В данной научной статье раскрывается сущность понятия «жанр портрета» в средствах массовой информации. На этой основе рассматриваются история возникновения политических портретов, тенденции их развития, освещение в жанровом поле,

научные взгляды отечественных и зарубежных учёных по данному вопросу, анализ их проблематики. Также рассматривается необходимость портретной диагностики для выявления постфигуративных, префигуративных и конфигуративных ракурсов воплощения в СМИ биографии, образа, речи и поведения политического деятеля в экстремальных ситуациях. Изучаются рациональные и иррациональные подходы автора к освещению политических портретов, а также важность их изучения в рамках таких дисциплин, как политология, психология и социология.

Ключевые слова: массмедиа, портрет, политический портрет, лидер, имидж, управление, портретная диагностика, постфигуративное, префигуративное, конфигуративное, рациональное, иррациональное.

Abstract. This scientific article is aimed at revealing the essence of the concept of the portrait genre in the mass media, on this basis, the history of political portraits, their development trends, their coverage in the scope of genres, the scientific opinions of national and foreign scientists on this issue, and the analysis of their problems. Also, the need for portrait diagnostics in identifying postfigurative, prefigurative, and configurative perspectives of the embodiment of a political figure's biography, image, speech, and behavior in extreme situations in the media is considered. The author's rational and irrational approaches to the coverage of political portraits and the importance of studying them within the framework of such disciplines as politics, psychology, and sociology are studied.

Key words: massmedia, portrait, political portrait, leader, image, government, portrait diagnosis, postfigurative, prefigurative, configurational, rational, irrational.

Кириш. Лидернинг давлат сиёсий бошқарувидаги роли, халқаро майдондаги мавқеини кенг аудиторияга етказиш, унинг алоҳида сифатларини турли ракурсдан илмий таҳлил қилиш сиёсий портрет ифодасида пойдевор ҳисобланади. Сиёсий шахс портретига унинг хатти-ҳаракати, ва фаолияти билан боғлиқ барча жараёнлар “чизги” беради.

Шу боис сиёсатчининг “образи” турли ракурс, “киёфа”ларда акс этади:

Биринчидан, лидернинг нутқи ва турли мазмундаги муаллифлик асарлари;

Иккинчидан, сиёсий арбоб ҳукмронлигида фаолият юритган олим, арбоб, шоир, ёзувчи, тарихчи, файласуфлар қолдирган маълумот ва асарлар етакчининг ўқувчи тасаввурида салбий ёки ижобий портретининг гавдаланишида муҳим манбадир.

Шу жиҳатдан, ҳукмдорларнинг етакчилик тарихи, хронологияси, шажараси, ҳар бир даврдаги сиёсий муҳит, мамлакат ривож ва таназзулини белгилаган қарорлар, бунда раҳбарнинг мустақиллиги ёки беқарорлиги, маънан қуллиги сингари долзарб масалалар Б.Тўхлиев, Б. Каримов, К.Усмонова, Ҳ. Абдуназар, Б. Аҳмедов, Н. Раҳмон[8]лар тадқиқотларида ўз ифодасини топган. Олимларнинг илмий таҳлилларини ўрганиб, турли вазиятларда етакчиларнинг сиёсий, ҳарбий, руҳий тайёргарлиги муваффақиятини таъминловчи асосий омил эканини англаш мумкин:

СИЁСИЙ ПОРТРЕТ

Сиёсий – ҳукмдорларнинг сиёсий идроки, дипломатик маҳорати, тили, услуби каби хусусиятларининг акс этиши.

Психологик – сиёсий арбобларнинг қутилган ва қутилмаган вазиятларда қабул қилган қарорлари ва бунинг натижа ва оқибатлари орқали етакчининг руҳий тайёргарлиги намоён бўлиши.

Социологик – етакчи ҳукмдорлик қилган даврда халқнинг турмуш-тарзи ва ҳукмдор ҳақидаги маълумотлар ва фикрларни умумлаштириб, таҳлил қилиш орқали баҳолаш.

Шу маънода, тадқиқотчи Б. Алимов етакчи портретини гавдалантиришда унинг харизмаси муҳимлигига эътибор қаратади. Фикримизча, ҳар бир давлат тараққиёти, унинг

имижи бевосита етакчининг сиёсати, мақсади билан чамбарчас боғлиқ. Диссертацияда келтирилган лидер харизмаси тушунчаси негизида сиёсий шахсга хос бўлган билим, тажриба, ҳиссиёт, фидойилик каби инсоний омиллар баробарида сўзлаш оҳанги, хатти-ҳаракатига мос ишоралар уйғун бўлиши кераклиги назарда тутилган. Олим изланишлари асосида Ўзбекистоннинг биринчи Президенти ҳақида “Истиклолга бошлаган дарға. Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Президенти Ислом Каримов сиймосига чизгилар”[1] номли рисоласини нашр қилади. Унда мамлакатимизнинг Биринчи Президенти Ислом Каримовнинг жаҳон сиёсий майдонидаги ўрни, катъий позицияси, иродаси, мустақиллик курашчиси, жасорати, халқона мулоқоти, нотиклиги, кутилмаган вазиятларга тайёрлиги, донолиги каби сифатлари турли воқеликлар мисолида таҳлил этилади.

Бинобарин, сиёсий шахс, унинг етакчилик маҳорати, қобилиятига таъсир этувчи омиллар мамлакатимиз олимлари томонидан ўрганилмоқда. Сиёсатшунослик бўйича тадқиқотчилар Н. Жўраев, Б. Омонов, Н.Қолқанов[5] лар сиёсий шахснинг ташқи ва ички олами, ботиний дунёсини ифодалаш воситаларига урғу беради. Яъни, таъсирчан, манфаатли, халқчил нутқ орқали аудиторияни жалб қилиш етакчи қиёфасини тасвирлашда нозик чизгилар эканлиги тадқиқ этилади. Масалан, етакчи учун энг муҳим омил нотиклик ҳақида сиёсатшунос Б. Омонов шундай ёзади: “Мамлакат етакчисининг нотиклиги сиёсатда нозик муаммо. Зардушт, Конфуций, Афросиёб, Махатма Ганди, Амир Темур ва бошқа тарихий шахсларнинг ҳаёти бунга жонли мисолдир... Ислом Каримов – тарихий ва ижтимоий ҳодиса. У мутлақо янги даврнинг мутлақо янги услубдаги одами”[7]. Ушбу тарихий ривожланиш жараёнида етакчилар мулоқотидаги дадиллик, ўз сўзига, аввало, ўзини, сўнг аудиторияни ишонтириш, мақсаднинг аниқлиги, натижа нима бера олишини башорат қилиш, мантикий хулосалар қилиш тенденцияси асрлар давомида янги сиймолар талқинида такомиллашиб бормоқда.

Материал ва методлар. Тадқиқотчи олимлар ҳам ҳар бир даврнинг сиёсий сиймосини ўз нуқтайи назаридан янги қирраларини тадқиқ этиб, замонавий бошқарув учун дастур бўладиган жиҳатларини исботлаб бермоқда. Чунончи, филолог олим Б. Эрматов соҳибқирон Амир Темур шахсини ғарб манбалари асосида таҳлил қилади: “...ғарбий Европа темуршунослигида постфигуратив, конфигуратив ва префигуратив илмий тадқиқотлар Амир Темур ҳаёти ва фаолиятига берилган баҳоларни аниқлайди”[9]. Наздимизда, соҳибқироннинг сиёсий майдондаги образи, унинг шахси, портрети тарихий, реал ҳодисалар асосида турли ракурсларда тасвирланади. Ҳар бир йўналишда янгилик яратувчи, ўзгаришлардан қўрқмайдиган раҳбар кадрларни тайёрлаш, уларнинг бошқарув малакаси ва салоҳиятини ошириш, кутилмаган ҳодисаларда катъий иродасини, унга мос қиёфасини кўрсатадиган тажрибани қуйи тизимдан ривожлантириб бориш М. Атамурадов, Ў. Шакаров, И. Машарипов, Ф. Равшанов, Х. Аҳмедов[3] ларнинг илмий тадқиқотларида ўрганилган.

Шунингдек, россиялик олимлар А. Алмазов, О. Асташова, П. Сарков, С.Соломатов, Е. Алишева, М. Никифорова, Е. Храброва[2]лар лидерлик туғма қобилият ёки уни шакллантирувчи омиллар билан боғлиқлигини ҳамда сиёсий арбобнинг позицияси, стратегияси унинг сиёсатда ўз ўрнини белгилашида асос эканлиги каби жиҳатларни тадқиқ қилган. Жумладан, олим М. Андроникова илмий изланишларида *портрет – “таржимайи ҳол”* тушунчасига изоҳ берган. Шу билан бирга тадқиқотчи Т. Гринберг ҳам сиёсий шахс қиёфасини таърифларкан, “таржимайи ҳол” бирикмасини келтиради. Бу билан олимлар илмий қарашларининг муштараклиги аниқланади. Назарияга биноан, лидерга хос хусусиятларнинг асосий компонентлари биографик хронологияда ифода этилади. Шу боис муаллифлар бунинг яширин жиҳатларини илғаб, сиёсий портрет тасвирида қўллай олиш маҳоратига эга бўлиши зарур. Демак, лидернинг “таржимайи ҳол”и унинг сиёсий портретини гавдалантиришда тўлдирувчи қўшимча восита бўлиб хизмат қилади. Етакчи сиймоси ташқи ва ички характерли хусусиятлари билан қуйидагича намоён бўлади:

- *Биринчидан*, сиёсий шахс жим турган ҳолатида ҳам сиёсий позициясини кўрсатиши, оммага таъсир қилиш кучига эга бўлиши мумкин.

- *Иккинчидан*, нотиклиги билан аудитория эътиборини торта олиш қобилияти жуда муҳим саналади.

• *Учинчидан*, етакчида ташқи қиёфа билан ички қиёфанинг номуаносиблиги давлат раҳбарларининг бевосита фаолиятида кузатилади.

• *Тўртинчидан*, лидерда битта доминант хусусият мавжуд бўлиб, қолган унсурлар унинг атрофида шаклланади, тўлдирувчи восита сифатида ҳаракатланади.

Бинобарин, етакчининг сиёсий қиёфаси – жамиятдаги турли қарашлар ва психологик муносабатлар орқали юзага чиқади. Россиялик олима Е. Савина тадқиқотида ушбу назарий қарашлар илгари сурилади. Раҳбарга ишонч ёки ишончсизлик ҳар бир давлат бошқарувидаги асосий жараён – сайловларда яққол кўзга ташланади. Сиёсатнинг турли “ўйин”лари сайловолди ташвиқотлар, курашларда кескин тус олиши билан долзарб. Бунда энг таъсирчан, тезкор, халқни етакчига эргаштира оладиган сиёсий технологиялар амалиётга татбиқ этилиб, ундаги “Виртуал мулоқотдан мақсадли фойдаланиш кампания ишини фаоллаштиради. Етакчи сайловолди тарғиботида интерактив стратегияни тизимли қўлласа, аудитория уни яхши қабул қилади”[6] – деб ёзади Е.Кузмина.

Мунозара ва натижалар. Аслида жамоатчилик фикрини шакллантиришда сиёсатчи атрофидаги “актёр”ларнинг масъулияти, вазифаси катта. Уларнинг сиёсий қўллаб-қувватлаши етакчини ҳокимиятда дадил туришида таянч бўлади. “Актёр”лар сафини турли соҳа вакиллари тўлдириши мумкин. Бироқ олди қаторларни ижтимоий-сиёсий йўналиш қаҳрамонлари эгаллайди. Яъни, сиёсатчилар, жамоат арбоблари, қонун посбонлари, журналистлар. Улар жамият барометри сифатида ижтимоий фикрларни шакллантиришга хизмат қилади ва бошқарув манзарасини тасвирлайди. Ушбу моҳият россиялик олим Е. Лекторованинг тадқиқотларида акс этади. Аммо танганинг иккинчи тарафи бўлганидек, жамият “актёр”лари етакчи портретини ҳар доим ҳам ижобий мазмунда тасвирламайди. Буни тарихий ҳукмдорлар тақдири билан турли давлат тўнтаришлари мисолида кузатиш мумкин. Шу нуқтаи назардан, сиёсий етакчиларнинг зийраклиги, хабардорлик даражаси, даврга мос равишда замонавий билимларни эгаллаши, ахборий ҳимояланиши зарурий воситадир. Ҳар бир миллат турли соҳа, даража, фикрли инсонлар аудиториясидан ташкил топган. Уларнинг умумий потенциалини тўғри аниқлаш, етказиш мутахассисларнинг йиллар давомида сиёсий макондаги тажрибасини кўрсатади. Бугун сиёсий ҳодисалар изчил, рамзий маънода “ёруғлик тезлиги”да дунёни қамровга олмоқда. Виртуал макон имкониятлари сайлов шаффофлиги ёки акси бўлган ҳолатларни аудиторияга қимматли маълумот сифатида узатапти. Эътиборлиси, фуқаролар ҳам сиёсий мавзулар, ҳодисаларга чанқоқ. Бу тарихий ҳақиқат ўз қийматини ҳеч қачон йўқотган эмас.

Биргина мисол. 2023-йил май ойида Туркияда бўлиб ўтган президентлик сайловларида асосий кураш амалдаги давлат раҳбари Ражаб Тоййиб Эрдоғон ва номзод Кемал Қиличдароғли ўртасида кечди. Мазкур сайлов кенг муҳокамаларга сабаб бўлди, бутун жаҳон эътибор марказида турди. Дунё сиёсатчилари асосан Туркия келажагини “башорат” қила бошладилар. Сиёсий технологияда, биринчидан, етакчи нотиқлик маҳоратининг халқчиллиги, сиёсий кампаниянинг тарғиботи, яъни, видеороликлар, фотосуратлар, баннер, тақдимотлар, китоблар ва бошқа ҳар бир детал лидернинг муваффақияти учун тайёрланди. Бу ўз навбатида сайлов тарғиботининг асоси ҳисобланади. Номзоднинг халқ ичида бўлиши, дебатларда устунлиги, тарафдорларнинг қўллаб-қувватлаши, сайлов дастурининг бутун дунё учун сиёсий, иқтисодий, мафкуравий, ижтимоий аҳамияти долзарб нуқтага айланди. Сайлов жараёнларида, нафақат мамлакат ичидаги партиялар, балки дунё стратегиясида ҳам катта бўлинишлар юзага келади. Сиёсий шахс мустақил сиёсатини амалга ошириши баробарида, етакчилик фазилатини тўлақонли намоён эта олиши керак. Бошқарув йўналишида йиллар давомида орттирган бой тажрибаси унинг сиёсий фаолиятида драйвер вазифасини бажаради. Нотиқлик санъати етакчини халқ билан яқинлаштириб, давлат ва жамият мувозанатини сақлашга қўмаклашади, халқро майдондаги қудратини намойиш этади.

Амалий мисолларда кўриб чиққанимиздек, “*медиа қиёфа*” атамаси туркиялик олим А. Эбрунинг тадқиқотида қўлланилган бўлса, мазкур фикрларнинг семантик боғланишига юқорида келтирилган Л. Романованинг “*сиёсий медиа портрет*” тушунчаси орқали яна бир маротаба назар солинди. Олимлар илмий қарашларининг кесишмаси сиёсий портрет

тасвиридаги муҳим хусусиятларни намоён этади. Жумладан, тадқиқотчи И. Савелева интернет асрининг имкониятлари сиёсий бошқарувда самарадорлик омили эканлигини таҳлил қилади. Аслида ҳам етакчи коммуникатив маконда сиёсий нутқи билан мулоқот ўрнатади. Бунинг интернет платформасига кўчиши тезкор равишда фикрлар оқимининг конфигурациясини шакллантиради. Бизнингча, сиёсатчи нутқининг самимийлиги, аудиторияга яқинлиги, уларни қизиқтирган, ўйлантирган муаммоларга қаратилганлиги билан ишончли мулоқот муҳитини яратади. ОАВда етакчининг оғзаки ва ёзма нутқини анъанавий форматдан ноанъанавий, креатив шаклда ифодалаш зарурати тобора ортиб бормоқда.

Етакчилар, уларнинг фаолиятини ёритишда муҳим унсурлар дунё, хусусан, АҚШ олимлари томонидан ҳам тадқиқ қилинган. Масалан, сиёсий мулоқот самарадорлиги бевосита етакчилар нутқида ривожланиб бориши, даражаланиш кўрсаткичларининг илмий асослари таҳлил қилинган. Ж. Дракман, Т. Леепер, Т. Лее, Д. Саугей, С. Варшав, М. Гиленс, И. Бенжамин, К. Стефание[4]лар тадқиқотларида сиёсий коммуникация лидер қиёфасини тасвирлашда зарурий восита эканлигига тўхталиб ўтган. Етакчи яхши сиёсатчи бўлиши мумкин, аммо яхши нотик бўлмаса, унинг сиёсий портрети аудитория томонидан муносиб қаршиланмайди. Мамлакат ва фуқаролар фаровонлигига хизмат қилувчи мақсадларни халқчил англата олиш арбобларнинг кейинги қадамида асос саналади. Англашилганидек, сўз санъати коммуникациянинг муҳим хусусиятини белгилаб, тарих ва бугунги кунда ҳам доминант вазифани бажармоқда. Сиёсий арбоблар фикрини аудиторияга етказишда суҳбат мавзусини аниқ танлаши, концепциясини тизимли ишлаб чиқиши, асослантирилган манбаларга тўйинганлиги, динамик изчилликни ва сўзлаш оҳанги ритминини таъминлаши, баъзида сукут сақлаш орқали ҳам мулоқот сирлилигини сақлаши муҳим.

Хулоса. Ўз навбатида, етакчилар фаолиятидаги экстремаллик – сиёсий майдонда ўрнини мустаҳкамлаш, сиёсатчи сифатида мавжудлигини эслатишдан иборат бўлиб, ундан “сиёсий ўйин”лар шароитида муносиб фойдаланилади. Массмедида ҳодисаларнинг экстремал талқин қилиниши жамиятни кўркув ва ҳайратини кучайтириб, таъсирчанлигини оширади. Оқибатда оддий маълумотлар аудиторияни қизиқтирмай қолиши мумкин. Ушбу салбий ҳолатни юзага келтирмаслик учун ОАВ талқинида мувозанатни таъминлаш зарур.

Шунга кўра, сиёсий шахслар бошқарувини таҳлил қилиш ҳар бир мамлакатнинг қонунчилик асослари, демократик муҳитига боғлиқ. Тарихий даврдан то бугунги кунгача адолатсиз ҳукмдорлар кескин танқидга олинган. ОАВнинг турли шаклларида мунозарали материаллар эълон қилиниб, ҳатто, оммавий намоёишларга туртки берганлигини ҳам воқеликлар далиллади. Бироқ оқибатда ҳар доим ҳам ҳақиқат ғалаба қозонмаган. Мазкур ҳақиқатлар илдизи дунёнинг айрим ҳудудларида томир ортиб сўз эркинлигини таъминласа, баъзи маконларда адолат йўлига тўсиқ қўйилмоқда. Етакчилар фаолиятига доир тадқиқотларнинг мазмуни ва салмоғи шу каби сабаблар билан узвийлашган.

Сиёсий арбоб портретининг тасвири унинг таржимаи ҳоли, ҳаёти ва бошқарувидаги энг муҳим жиҳатлар, ташқи кўриниши, фазилатлари, етакчига хос қарорларида характерининг нозик унсурлари билан узвийлашган. Лидернинг сиёсий майдонда мустаҳкам ўрин топиши, сайлов жараёнларида ғалаба қозонишида сиёсий технологияларнинг таъсирчанлиги, халқчиллиги, мазкур йўналишда мутахассислар концепцияси асосида ишлаш самарадорлиги зарурий омил сифатида баҳоланиши аниқланди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Алимов Б. Хорижий ва миллий оммавий ахборот воситаларида Ўзбекистон имижини яратиш тамойиллари ва истикболи. – Тошкент, 2018. – 62 б.
2. Алмазов А. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений: дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 2011. – 261 с.; Асташова О. Речевой портрет политика как динамический феномен: дисс.... канд. филол. наук. – Екатеринбург, 2013. – 245 с.; Царьков П. Языковой портрет думского политика-либерала: на материалах публицистики и стенографических отчетов заседаний Государственной Думы России: дисс.... канд. филол. наук. – Тверь, 2012. – 226 с.; Соломатов С. Ключевые слова в журналистском портрете политика и предпринимателя: дисс.... канд. филол. наук. – Екатеринбург, 2005. – 268 с.; Альшеева Ю. Речевой портрет современного политического лидера: дисс.... канд. филол. наук. – Волгоград, 2013. – 231 с.; Никифорова М. Динамика речевого портрета регионального политика: дисс. ... канд. филол. наук.

– Екатеринбург, 2016. – 253 с.; Храброва Е. Роль и функции метафоры в создании портрета политического деятеля в российском и американском политическом дискурсе: дисс.... канд. филол. наук. – Брянск, 2010. – 236 с.

3. Атамуратов М. Ўзбекистонда раҳбар ва бошқарув кадрлар тизимининг модернизациялашиш жараёни. – Тошкент, 2018. – 161 б.; Шакаров Ў. Раҳбар ахлоқи ва адолатли бошқарувни ташкил этиш муаммолари. – Тошкент, 2018. – 160 б.; Машарипов И. Маънавий омилланинг раҳбар кадрлар касбий маданиятини шакллантиришдаги ўрни. – Тошкент, 2009. – 150 б.; Равшанов Ф. Ўзбекистон Республикасида раҳбар кадрлар танлаш асослари: сиёс. фан. док.... дисс. – Тошкент, 2009. – 212 б.; Ахмедов Х. Ислом Каримов асарларида раҳбар кадрлар тайёрлашнинг ижтимоий-сиёсий масалалари: сиёс. фан. номз.... дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – 53 б.

4. Druckman J.N., Leeper T.J. Learning More from Political Communication Experiments: Pretreatment and Its Effects // American Journal of Political Science (AJPS). – 2012, October. – № Issue 4. – Volume 56. – P. 875-896. – URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/j.1540-5907.2012.00582.x> (accessed: 15.05.2023).; Lee T. Koreans in America: A Demographic and Political Portrait of Pattern and Paradox / Published By: National Bureau of Asian Research (NBR) // 2012, January. – № 13. – P. 39-60. – URL: <https://www.jstor.org/stable/24905165> (accessed: 17.04.2023).; Caughey D., Warshaw Ch. Dynamic democracy: Citizens, politicians, and policymaking in the American States // Forthcoming with the University of Chicago Press. – 2021, October. – P. 274.; Gilens M., Benjamin I. Testing theories of American politics: Elites, interest groups, and average citizens // Published online by Cambridge University, 2014, September. – № Issue 3. – Volume 12. – P. 564-581. – URL: https://www.cambridge.org/core/journals/perspectives-on-politics/article/testing-theories-of-american-politics-elites-interest-groups-and-averagecitizens/62327F513959D0_A304D4893B382B992B (accessed: 17.04.2023).; Stephanie K.M. The portrait of a leader: De-centering Prototypical Leadership Norms and Normalizing African American Women's Leadership Modality. Diss. – Boston, 2023. – P. 119.

5. Жўраев Н. Ўзбекистонда сиёсий-ижтимоий ислохотлар шароитида етакчининг ўрни ва роли: сиёс. фан. номз.... дисс. – Тошкент, 1997. – 139 б.; Омонов Б. Сиёсий етакчи нутқ маданиятининг жамиятни демократлаштириш жараёнларига таъсири: сиёс. фан. номз.... дисс. автореф. – Тошкент, 2004. – 52 б.; Қолқанов Н. Замонавий шароитда сиёсий етакчи имижининг шаклланиш жараёни: сиёс. фан. бўйича фалсаф.... доктори (PhD)... дисс. – Тошкент, 2018. – 158 б.

6. Кузьмина Е.А. Механизм политической коммуникации и факторы его эффективности: теоретико-методологический анализ. – URL: <https://www.dissercat.com/content/mekhanizm-politicheskoi-kommunikatsii-i-factoryego-effektivnosti-teoretiko> (дата обращения: 12.03.2023).

7. Омонов Б.А. Сиёсий етакчи нутқ маданиятининг жамиятни демократлаштириш жараёнларига таъсири: сиёс. фан. номз.... дисс. – Тошкент, 2004. – 114-б;

8. Тўхлиев Б., Каримов Б., Усмонова К. Ўрхун-Энасой обидалари ҳақида. – URL: <https://xs.uz/uzkr/post/orkhun-enasoj-obidalari-haqida> (мурожаат санаси: 23.07.2023).; Абдуназар Ҳ. Унсур ал-Маолий. Қобуснома. Тўлдирилган 3-нашри. – Тошкент, 1994. – URL: <https://qomus.info/encyclopedia/cat-q/qobusnoma-uz> (мурожаат санаси: 07.02.2023).; Ахмедов Б. “Темур тузуклари” ҳақида икки огиз сўз. – URL: <https://e-tarix.uz/milliyat-insholari/212-temur-tuzuklari.html> (мурожаат санаси: 24.02.2023).; Раҳмонов Н. Қадимги туркий ёзма ёдгорликлари маданий муҳит яратиш манбаи сифатида. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/adimgi-turkiy-yozma-yodgorliklar-madaniy-mu-it-yaratish-manbai-sifatida> (мурожаат санаси: 24.02.2023).

9. Эрматов Б. Ғарбий Европа мамлакатлари адабиётларида Амир Темур сиймоси: филол. фан. бўйича фалсаф. док. (PhD)... дисс. – Тошкент, 2019. – 118-б.

УДК 81-13

ВЛИЯНИЕ ЯЗЫКА ИНТЕРНЕТА НА СТИЛИСТИКУ СОВРЕМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И ЖУРНАЛИСТИКИ

И.Ф.Порубай, PhD, доц., Ферганский государственный университет, Фергана

Annotatsiya. Ushbu maqolada internet tilining zamonaviy adabiy nutq stilistikasiga ta'siri tahlil qilinadi. U raqamli muhitda yangi kommunikativ me'yorlarning rivojlanishini, shu jumladan, ushbu o'zgarishlarning ijobiy va salbiy tomonlarini o'rganadi. Jaranglar, qisqartmalar va emodzilarning tarqalishiga, shuningdek, ularning badiiy va publitsistik matnlarga kirib borishiga alohida e'tibor beriladi.

Kalit so'zlar: internet tili, internet, internet aloqasi, stilistika, adabiy uslub, badiiy til, jurnalistika tili.

Аннотация. Статья посвящена анализу влияния интернет-языка на стилистику современной литературной речи. Рассматриваются особенности формирования новых коммуникативных норм в цифровой среде, в том числе как положительные, так и негативные аспекты данных изменений. Особое внимание уделяется распространению сленга, графических сокращений и эмодзи, а также их проникновению в художественные и публицистические тексты.

Ключевые слова. Интернет-язык, Интернет, Интернет-коммуникация, Стилистика, Литературный стиль, Художественный язык, Язык журналистики.

Abstract. The article is devoted to the analysis the influence of Internet language on the stylistics of modern literary discourse. It examines the development of new communicative norms in the digital environment, considering both the positive and negative aspects of these changes. Special attention is paid to the spread of slang, graphic abbreviations, and emojis, as well as their penetration into fiction and journalism.

Keywords. Internet language, Internet, Internet communication, stylistics, literary style, figurative language, journalistic language.

Введение. Статья является изучением влияния интернет-языка на стилистические особенности современной литературной и журналистской речи. В центре внимания находится процесс становления новых коммуникативных норм в условиях цифровой среды, который сопровождается как позитивными, так и негативными тенденциями, затрагивающими языковую культуру общества.

Материалы и методы. В работе использован комплекс взаимодополняющих методов научного анализа. Применялся описательный метод, направленный на систематизацию и интерпретацию языковых явлений, характерных для интернет-коммуникации. Сравнительно-сопоставительный метод позволил выявить сходства и различия между традиционными литературными нормами и новыми стилистическими формами сетевой речи. Было проведено исследование различных публикаций, связанных со стилистическими особенностями Интернет-языка, а также фактические ресурсы его использования, включая соцсети, интернет-журналистику, современную литературу и т.п.

Результаты и обсуждение. Весьма дискуссионным вопросом является влияние языка Интернета на его художественные, стилистические характеристики. Тот факт, что Интернет стал неотъемлемой частью нашего речевого общения, уже давно не является сюрпризом. Как было сказано: «Один из вопросов, вытекающих из этого факта, — каким образом и в какой степени данная сфера влияет на язык, с которым она связана, учитывая, что одной из ключевых особенностей современного Интернета является обеспечение коммуникации, в основном — вербальной» [4, с. 210–216].

В определённой степени интернет-язык со всеми своими сокращениями, сленгом и другими стилистическими особенностями формирует своеобразный язык в языке. [2, 93-97] Эти особенности, в сочетании с возрастной группой молодёжи, которую, как правило, привлекает интернет-среда [1, 665–669], формируют слой речевого общения, который не относится ни к повседневной разговорной речи, ни к жаргонному подязыку.

Рассматривая с точки зрения актуального языка, Интернет выполняет важную функцию — он служит отражением современных языковых тенденций, которые проявляются ежедневно в повседневных условиях общения. С другой стороны, изобилие сленга, сокращений, аббревиатур и мемов, а также выражений, нередко приближающихся к фразеологизмам [5, 181–184] и их активное присутствие в медиасреде Интернета оказывают определённое влияние на язык в его виртуальной среде.

Литература, особенно ориентированная на молодых читателей, также реагирует на интернет-язык. Авторы активно интегрируют в художественное изложение части переписок, «скриншоты чатов», эмодзи, псевдостатусы — тем самым создавая эффект живого повествования, происходящего здесь и сейчас. Однако у процесса есть обратная сторона. Распространение интернет-коммуникации, с её скоростью, гиперссылочной природой и фрагментированным восприятием, значительно изменило языковые привычки общества. Наряду с демократизацией речи и оживлением стиля, это влияние несёт целый ряд неоднозначных тенденций, которые особенно заметны в сфере литературы и журналистики, традиционно опирающихся на выразительное богатство, глубину и структурную сложность языка.

Одна из главных угроз заключается в повсеместной тенденции к упрощению. Интернет-контент вынуждает авторов писать как можно более кратко, поскольку длительное внимание считается дефицитным ресурсом. В результате тексты становятся всё более фрагментарными — сложные синтаксические конструкции, длинные абзацы, риторические фигуры или изопрённые сравнения постепенно вытесняются короткими фразами, построенными по принципу «заголовок + мем».

В некоторых исследованиях уже отмечалось, что интернет-текстам свойственна в значимой мере неграмотность, причиной которой считается близость интернет-общения к разговорной форме общения. [7, 144-153]

Влияние интернет-языка ведёт к снижению эстетической нормы: тексты становятся всё более ориентированными на эффект, мгновенную реакцию, а не на внутреннюю стройность, глубину и продуманность. Классические стилистические категории — измеренность, содержательность, красота языка — оказываются «неформатными» в среде, где ценится скорость и «меметичность».

Заключение. Означают ли указанные выше аспекты, что язык Интернета снижает стандарты литературного языка в Сети? Вероятнее всего, ответ будет «да». Некоторые исследователи, например, Д. Кристал, полагают, что данное явление — всего лишь переход языка на новый уровень эволюции, [6, 81] тем самым отрицая неграмотность и нарушение общих правил языка как нечто исконно негативное. Таким образом, современные языковые нормы являются своеобразным препятствием времени, которые со временем будут сглажены оп мере принятия человеком тех или иных новых тенденций в языке.

Подобные явления наблюдались на ранних этапах существования русскоязычного Интернета, когда определённая социальная группа пользователей сознательно нарушала грамматические и орфографические нормы, распространяя эти нарушения через переписку на публичных форумах и в чатах. Само нарушение орфографических правил можно назвать ранней формой использования мемов, например, *фонетические техники с заменой глухих звуков и букв на звонкие* — «кросавчег» (выражает одобрение, восхищение), *слияние нескольких слов* — «ржунемагу» (обозначает сильное веселье, развлечение). Существуют как целые фразы, так и отдельные слова со своим специфическим значением, например: «йазва» (что-то плохое), «аффар жжот» (реакция восхищения). [3, 171-181]

Таким образом, интернет не просто влияет на язык литературы и журналистики — он формирует новую эпоху общения, размывая жанровые границы и стилистические нормы. Основной вызов для автора сегодня — удержать баланс между свободой, естественностью интернет-языка и богатством культурной, литературной выразительности. Именно в этом балансе рождается современный стиль, способный быть и актуальным, и художественно значимым одновременно.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Porubay, I. F. (2020). About the language of the field of information technologies and the peculiarities of borrowings of its english terms in the Russian language. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 04 (84), 665-669.
2. Porubay, I. F., & Khakimov, E. T. (2021). Abbreviations in contemporary internet-mediated communication. *World Bulletin of Social Sciences*, 5, 93-97.
3. Porubay, I. F., & Sotvaldieva, H. M. (2022). The functions of memes in contemporary internet discourse. *Barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali*, 2(11), 171-181.
4. Porubay, I. F., Zokirov, M. T., & Ibragimova, E. I. (2023). Features of contemporary internet language. *Barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali*, 3(2), 210-216.
5. Rakhmatovna, A. A. (2022). Phraseologism and its interpretation. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(6), 181-184
6. Гусаров А. А. Особенности языка интернет общения // Научный форум. Сибирь. 2016. Т.2 №4. –С. 81.
7. Лебедева Наталья Борисовна (2023). Социальные сети в аспекте регулятивной функции языка (на материале интернет-обсуждения вопроса письменно-речевой грамотности текстов в виртуальном общении). *Виртуальная коммуникация и социальные сети*, 2 (3), 144-153. doi: 10.21603/2782-4799-2023-2-3-144-153

МЕТАФОРА КАК КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ ЯЗЫКА
ЭМОЦИЙ

*И.И.Турамуратова, PhD, доц., Узбекский государственный университет мировых языков,
Ташкент*

Annotatsiya. Maqola hissiyotlar tilini shakllantirishda metafora kontseptual mexanizm sifatidagi rolini o'rganishga bag'ishlangan. Kognitiv tilshunoslik doirasida metafora nafaqat ekspressiv vosita, balki sub'ektiv hissiy tajribani anglash va og'zaki ifodalash usuli sifatida ham ko'rib chiqiladi. Emotsional holatlarning tavsifi asosida yotadigan kontseptual metaforalarga alohida e'tibor beriladi. Umumjahon modellar ("hissiyot – suyuqlik", "his-tuyg'u – olov") tahlil qilinib, ispan tilidan misollar va tahlillar keltirilib, his-tuyg'ularning metaforik ifodalanishining milliy o'ziga xos xususiyatlari ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: metafora, hissiyotlar, kognitiv lingvistika, kontsept, dunyoning lingvistik tasviri.

Аннотация. Статья посвящена исследованию роли метафоры как концептуального механизма в формировании языка эмоций. В рамках когнитивной лингвистики метафора рассматривается не только как выразительное средство, но и как способ осмысления и вербализации субъективного эмоционального опыта. Особое внимание уделяется концептуальным метафорам, лежащим в основе описания эмоциональных состояний. Анализируются универсальные модели («эмоция — жидкость», «эмоция — огонь») и приводятся примеры и анализ из испанского языка, подчёркивающие национально-специфические особенности метафорической репрезентации эмоций.

Ключевые слова: метафора, эмоции, когнитивная лингвистика, концепт, языковая картина мира.

Abstract. The article is devoted to the study of the role of metaphor as a conceptual mechanism in the formation of the language of emotions. Within the framework of cognitive linguistics, metaphor is considered not only as an expressive means, but also as a way of understanding and verbalizing subjective emotional experience. Particular attention is paid to conceptual metaphors that underline the description of emotional states. Universal models ("emotion is liquid", "emotion is fire") are analyzed, and examples and analysis from the Spanish language are given, emphasizing the nationally specific features of the metaphorical representation of emotions.

Key words: metaphor, emotions, cognitive linguistics, concept, linguistic picture of the world.

Введение. Изучение языка эмоций — одна из центральных тем когнитивной лингвистики и лингвокультурологии, поскольку эмоциональные состояния трудно поддаются точному описанию и требуют особых механизмов репрезентации. Одним из таких механизмов является метафора — универсальный когнитивный инструмент, позволяющий перенести абстрактные внутренние переживания в конкретные, чувственно воспринимаемые образы. В данной статье рассматривается метафора как концептуальная модель, лежащая в основе формирования языка эмоций в различных культурах и языках. Особое внимание уделяется роли концептуальных метафор в осмыслении эмоционального опыта и его языковом выражении.

Анализ и результаты. Метафора традиционно воспринималась как троп, ограниченный рамками художественного стиля. Однако с развитием когнитивной лингвистики подход к пониманию метафоры кардинально изменился. В современной науке метафора рассматривается как универсальный когнитивный механизм, лежащий в основе человеческого мышления и коммуникации. Современная когнитивная теория метафоры, разработанная Дж. Лакоффом и М. Джонсоном, утверждает, что метафора не является лишь художественным приёмом, а представляет собой механизм концептуализации, формирующий само наше мышление и язык [1]. В соответствии с этой теорией, абстрактные понятия, такие как эмоции, понимаются через более конкретные домены — тело, движение, природу и т.д. Например, в выражениях «вспыхнуть от гнева», «охваченный страхом», «настроение падает» эмоции

интерпретируются через образы огня, захвата, вертикального движения — типичные концептуальные метафоры.

Рассмотрим метафорическую репрезентацию эмоций. Поскольку эмоции по своей природе нематериальны, они не имеют точного пространственного или физического проявления, что делает их трудными для описания без привлечения метафорических конструкций. Наиболее распространённые концептуальные модели включают:

ЭМОЦИЯ — ЖИДКОСТЬ В СОСУДЕ («переполнен радостью», «выплеснуть раздражение»);

ЭМОЦИЯ — ОГОНЬ («сгореть от стыда», «пылать любовью»);

ЭМОЦИЯ — ФИЗИЧЕСКАЯ СИЛА/ВРАГ («гнев овладел мной», «страх парализовал»);

ЭМОЦИЯ — ВЕРХ/НИЗ («на седьмом небе от счастья», «впасть в уныние»).

Эти метафоры не только отражают культурные способы восприятия эмоций, но и структурируют лексический и синтаксический выбор в языке. Кроме того, они способствуют когнитивному упорядочиванию внутреннего опыта, помогая индивиду осмыслить и выразить свои чувства.

Несмотря на универсальность многих метафорических моделей, в разных языках и культурах существует значительная вариативность в репрезентации эмоций. «Испанский язык, богатый и выразительный, не является исключением, предоставляя изысканные средства для выражения широкого спектра человеческих чувств» [5: 78]. Так, в испанском языке также активно используются метафорические конструкции для выражения эмоций, в частности:

IRA (гнев) КАК ОГОНЬ/ЖАР: *Estoy que ardo de rabia* («Я горю от ярости»), *Echar chispas* («метать искры» — быть в бешенстве).

TRISTEZA (грусть) КАК ПАДЕНИЕ/ТЯЖЕСТЬ: *Estoy por los suelos* («Я на земле» — ощущение упадка), *Llevar un peso en el alma* («нести груз на душе»).

MIEDO (страх) КАК ФИЗИЧЕСКАЯ ПАРАЛИЗАЦИЯ: *Me quedé helado del susto* («Я замер от страха»), *Se me paralizó el cuerpo* («У меня тело парализовало»).

Основные метафорические модели эмоций в испанском языке.

Гнев как огонь или жар

Одна из наиболее продуктивных метафор — IRA ES FUEGO («ГНЕВ — ЭТО ОГОНЬ»):

Estoy que ardo de rabia — «Я горю от ярости»;

Echar chispas — буквально «метать искры» (быть очень сердитым);

Hervir de ira — «кипеть от гнева».

Метафоры огня указывают на интенсивность и неконтролируемость гнева, а также на его разрушительный потенциал.

Страх как холод и паралич

Метафора MIEDO ES FRÍO («СТРАХ — ЭТО ХОЛОД») также широко представлена:

Me quedé helado del susto — «Я замер от страха»;

Se me paralizó el cuerpo — «Тело парализовало от страха».

Эти выражения акцентируют физиологическую реакцию тела на испуг — оцепенение, «остывание» тела, потерю контроля.

Грусть как тяжесть или падение

TRISTEZA ES ABAJO («ГРУСТЬ – ЭТО НИЗ») - Грусть метафоризируется через образы падения или тяжёлого груза:

Estoy por los suelos — «Я на полу» (в упадке, подавлен);

Llevar un peso en el alma — «Нести груз на душе»;

Caer en la tristeza — «Пасть в грусть».

Такие образы подчёркивают угнетающее, «низкое» положение субъекта в состоянии печали [3].

Культурно-специфические аспекты. Испанский язык демонстрирует высокую экспрессивность и эмоциональную телесность. Эмоции часто передаются через телесные ощущения, физическое движение, интенсивность, что характерно для романской языковой традиции. В отличие, например, от японского, где эмоциональные состояния выражаются

более завуалированно, в испанском языке эмоции демонстрируются открыто, ярко и метафорически насыщено.

Культурные особенности (темперамент, телесность, традиции публичного выражения эмоций) напрямую влияют на характер метафор. В испанской культуре допустимо открыто выражать эмоции, что отражается в языке через активное использование экспрессивных метафор, часто с гиперболизацией (например: *Estoy hecho polvo* — «Я превращён в пыль») [2].

Эти примеры демонстрируют, что испанская языковая картина мира также активно использует телесные и природные образы для выражения эмоций, акцентируя внимание на чувственном восприятии и телесной реактивности. Это приближает испанский к русскому языку, где также наблюдается тесная связь эмоций с физическим состоянием.

Таким образом, метафоры эмоций не только отражают универсальные когнитивные процессы, но и формируются под влиянием исторических, культурных и ментальных особенностей конкретного этноса. Анализ этих различий представляет важный интерес для межкультурной коммуникации и перевода.

Заключение. Метафора как концептуальный механизм играет фундаментальную роль в формировании языка эмоций. Она позволяет перенести субъективные внутренние переживания в сферу конкретного и образного, делая их доступными для осознания, коммуникации и интерпретации. Универсальность некоторых метафор сочетается с культурной спецификой, что делает язык эмоций мощным инструментом как индивидуального, так и коллективного выражения. Изучение метафорических моделей эмоций открывает перспективы для более глубокого понимания когнитивных процессов, лежащих в основе человеческой эмоциональности и языкового поведения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 242 p.
2. Navarro I. Las metáforas conceptuales de las emociones en español // *Revista de Lingüística Cognitiva*. — 2014. — № 6. — P. 45–67.
3. Баранов А. Н., Кашкин В. Б. Концептуальные метафоры и метафорические модели // *Вопросы языкознания*. — 1999. — № 2. — С. 29–43.
4. Турамуратова, И.И. 2024. Лингвистический пейзаж эмоций: роль концептуальных метафор в структуре испанской эмоциональной лексики. *Журнал гуманитарных и естественных наук*. 1, 9 (апр. 2024), 78–84.

УДК 808.5

ГЕНЕЗИС ПРИНЦИПА ТРИАДЫ В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

С.Ходжаев, и.о.доц., PhD, Ферганский государственный университет, Фергана

Аннотация. Мақолада жаҳон халқлари фольклорида учлик тамойили генезисининг ўзига хос хусусиятлари ва уларнинг фалсафий-бадий функциялари таҳлилга тортилган.

Калим сўзлар: учлик тамойили, магик рақамлар, фольклор, генезис, рақамлар, таълимот, эстетика, миф, асосий персонаж, асар композицияси, образ, сюжет компонентлари, таркибий қисм.

Аннотация. В статье на примере фольклора народов мира анализируется генезис принципа триады и его философско-художественные функции.

Ключевые слова: принцип триады, магические числа, фольклор, генезис, числа, учение, эстетика, миф, основной персонаж, композиция произведения, образ, компоненты сюжета, составная часть.

Abstract. Using the folklore of the peoples of the world as an example, the article analyzes the uniqueness of the triad principle in the architectonics of fairy tales and its philosophical and artistic functions.

Keywords: triad principle, fairy tale, architectonics, migration principle, stepmother motif, main character, composition of the work, image, writer, text, reader, component.

Числа, хотя и имеют отношение к математике, важны и в художественной литературе, служа выражению идейно-художественного замысла писателя, выполняя отдельную художественно-эстетическую задачу. Поэтому с незапамятных времен числам уделялось

особое внимание. Как говорил знаменитый греческий ученый Пифагор, цифры имеют свои собственные законы и обладают бытием, природой и особой силой. Обычно цифры проявляются в желании, стимуле и даже в их собственных действиях. В жизни человека нет слов, на которые не влияли бы цифры. Вся вселенная воплотила в себе тайну природы на основе 9 чисел. В древние времена священным, счастливым и магическим числом было число три – которое считалось символом треугольника, символизирующий единство, олицетворяющий сегодняшний и завтрашний день, девизом триады считалась радость. В основном данное число свидетельствует о святости совершаемых поступков, а также о положительных качествах мужества и огромной духовной и физической силе. Кроме того, число 3 служит символом "начала, завершения и совершенства определенного уровня последовательности". Именно по этой причине это число часто встречается в мифах.

В эстетике классического периода древнего мира главным принципом считалось число. Это считалось целостной структурой, принципиально отличной от нынешней концепции чисел, поскольку исчисление было не просто результатом, а воплощало идею порядка в себе. Учение о числах было выдвинуто Пифагором и его последователями. Многие философы, включая Анаксагара, Гераклита, Эмпедокла, Левкиппа, Платона, опирались на это учение, в то время как философские школы еще больше расширили и углубили учение о числе.

В результате анализа оказалось, что древнегреческие мифы в большинстве случаев строились на основе триад. Например, триада Зевс – Алкмена – Геркулес. Легендарный Геракл – полубог, то есть дитя Алкмены, земной, смертной женщины и царя богов Зевса. Таким образом, появилось все из бесконечного пространства – вся вселенная и вечные боги.

Мифологическое видение, основанное на троице, также уникальным образом отражено в исламских воззрениях, в Коране и других священных мусульманских книгах, например, вселенная созданная самим Аллахом, также основана на триаде, т.е. 1. Небо; 2. Земля; 3. Между ними человек, который спустился с небес, жил, умер – вошел в землю, основа своеобразной триады "любовник – любовница – соперник" отражена в триаде Адама, Евы и дьявола. Позже эта триада заняла центральное место в фольклорных жанрах и художественных сюжетах в письменных лирических, эпических, драматических жанрах.

В понятиях земледелия также встречается информация, построенная на основе триады: "Великая богиня Деметра - Всемогуща. Она дает плодородие земле, из-за того, что не воспользовались её благословенной энергией, ничего не растет ни в прохладных лесах, ни на лугах, ни в плодородных вспаханных полях". В более поздних повествованиях мы также сталкиваемся с утверждением данных, основанным на триаде: великая богиня Деметра, дарующая плодородие земле, научила людей обрабатывать посевы, которые дают им пищу, и хлеб насущный. Она подарила семена пшеницы триптолему, молодому сыну элевсинского царя, богиня сама первой трижды вспахала поле близ Элевсина и засеяла чернозем.

Историческо-легендарные события также включали сюжетные элементы, идеи и детали на основе триады: начало Троянской войны было вызвано ссорой между трех великих богинь – Герой, женой Зевса, воинственной Афиной и златоволосой Афродитой, богиней любви, которые оспаривали право владеть золотым яблоком с надписью "Самой красивой богине". С приходом ислама траурные ритуалы также претерпели множество изменений. Магические числа три, семь, сорок были гармонизированы с исламскими верованиями, даже если они сохранили мифологические черты и знаки, указывающие на то, что обычаи, связанные с мифами, проявляются в синкретическом состоянии с религиозными ценностями.

После введения в науку термина "архетип" швейцарцем Карлом Густавом Юнгом, одним из великих философов и психологов XX века, было достигнуто объединение мифологических мотивов, мифов и повествований, созданных в разных частях света. Его идея о том, "... что мифы (мифологемы), созданные у всех народов и эпох, имеют общий архетипический источник в коллективной гиперболе всего человечества", обратила внимание ученых своей привлекательностью. Юнг считает, что коллективное бессознательное (мысли, действия, которые происходят бессознательным образом) состоит из мощных первичных психических образов, известных как архетипы (т.е. "первичные модели"). Архетипы – это врожденные идеи

или воспоминания, которые предрасполагают людей реагировать определенным образом под влиянием восприятия, печали и событий. На самом деле, это не воспоминания или образы, как мы думаем, а именно предрасполагающие факторы, и люди под их влиянием реализуют свои универсальные модели в восприятии, мышлении и действиях какого-то объекта или хозяина в своем поведении. Это эмоциональная, когнитивная и моральная реакция на конкретную ситуацию – например, на внезапное столкновение с родителями, незнакомцем, змеей или неожиданной смертью, которая является врожденной чертой.

В устном творчестве народов мира, в частности, в сказках и эпосах можно найти общие и сходные проявления воплощения триады. Например, сказки многих восточных и западных народов начинаются со слов: "Жил-был царь (мужик, старик) и было у него три сына или три дочери". Многочисленные испытания и приключения сказочных героев, также происходят в тридевяти царстве, тридесятом государстве или на другом конце света. Герои сказки выбирают один из трех путей, или один из трех камней: "Если пойдешь налево, полетит голова твоя. Если пойдешь направо, лишишься жизни своей. Прямо пойдешь, вообще не вернешься назад", ты должен выбрать одну из записей. Герои сказки проходят через три испытаний, прежде чем достичь цели.

Оценивая суть "магической" триады, литературовед К.Имамов в книге "Узбекские народные сказки" пишет, что "традиционные триады – три пути, три брата, три коня, три ночи - обеспечивают равномерное продолжение сюжетного движения в одном русле". По нашему мнению триада зависит не только от того, будет ли движение продолжаться в одном русле, равномерно, но и выполняет гораздо более широкую задачу. Если бы было необходимо равномерно продолжать развитие сюжета, можно было бы выбрать и другое число. Поскольку любое другое число может выполнить эту задачу, но именно мифизация числа три, связанная с восприятием того, что оно волшебное, в народных сказках это число также выполняет ряд эстетических задач. В развитии приключений после трех изречений отца своим детям в "три брата богатырей" намекается, что такие качества, как знание (ум), сила, смелость, играют ключевую роль, это также обеспечивает идейное совершенство сказки.

Такие традиционные триады двигают сюжет сказки и открывают героям путь к следующим приключениям, гарантируя, что фабула будет интересной, а также дает возможность сравнить историю и героев. Итак, в сказках триада выполняет своеобразную идеологическую, художественную и эстетическую функцию, то есть полноценное формирование такого символа, интересный и последовательный характер сюжетных линий, реализация таких качеств, как событие, сравнение героев. Число "три" - один из важных художественных элементов, определяющих композицию узбекских народных сказок.

Символ, эмблема и аллюзии, основанные на триаде, привлеченной к анализу выше, художественно-эстетически эффективно воплощают перед нами различные этапы развития социально-философского мышления конкретного народа. Общечеловеческие идеи, выдвинутые в них, не теряют своего нравственного и воспитательного влияния в течение каждого периода.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Сказки народов мира – М.: «Правда» 1987.
2. O'zbek xalq og'zaki ijodi yodgorliklari. 100 jildlik. Toshkent: G'afur G'ulom, 2015.
3. Кенжа ботир. Этраклар. Т.: Фан. 1973. 109-бет.
4. Turdimov Sh. Etnos va epos. Toshkent, O'zbekiston, 2012.
5. Конрад.Н.И. Ренессанс ва Навоий. «Жаҳон адабиёти» жур. 2006 й февраль.
6. Юнг К.Г. Душа и миф: шесть архетипов. «Port-Royal», 1996.

УЎК 811.161.1

ЛЕКСИК-СЕМАНТИК МАЙДОН ТУШУНЧАСИ

Л.С.Худайбердиева, ф.ф.н., доц., Андижон давлат тиббиёт институти, Андижон

Аннотация. *Тил ижтимоий ҳодиса сифатида илмий, сиёсий ҳаётда ҳамда маиший турмушда пайдо бўлаётган ҳар бир янги ҳодисани ўзида акс эттириб туради. Сўзнинг кўп*

маънолилик хусусияти тилнинг лексик тизимини ўзгартириб юбора оладиган ҳодиса саналади. Битта шакл (сўз) остида бир нечта маънони ифодалаш мумкинлиги лексик тизимнинг номинатив имкониятларини оширади ва уни тубдан ўзгартириб юбора олади. Кўп маънолиликнинг муҳим хусусиятлардан бири шундаки, у табиатига кўра битта қонунга бўйсунмайди. Баъзи ҳолларда кўп маънолилик муайян сўзга тегишли бўлган тўғри маъноларнинг йиғиндисидан иборат бўлади.

Калит сўзлар: сўз, лексик-семантик майдон, маъно кўчиш усуллари.

Аннотация. Язык как социальное явление отражает каждое новое явление, возникающее в научной, политической и повседневной жизни. Многозначность слова - это явление, способное изменить лексическую систему языка. Способность выражать несколько значений в рамках одной формы (слова) увеличивает номинативную способность лексической системы и может радикально ее изменить. Одна из важных особенностей двусмысленности заключается в том, что она по своей природе не подчиняется ни одному закону. В некоторых случаях двусмысленность состоит из суммы правильных значений, принадлежащих определенному слову.

Ключевые слова: слово, лексико-семантическое поле, методы смысловой передачи.

Abstract. Language as a social phenomenon reflects every new phenomenon that arises in scientific, political and everyday life. The polysemy of a word is a phenomenon that can change the lexical system of a language. The ability to express several meanings within one form (word) increases the nominative ability of the lexical system and can radically change it. One of the important features of ambiguity is that it does not inherently obey any law. In some cases, ambiguity consists of the sum of the correct meanings belonging to a particular word.

Key words: word, lexical-semantic field, methods of semantic transfer.

Лексик бирликлар парадигматик ва синтагматик хусусиятларига кўра тилда ўзига хос мазмун-моҳиятига эга бўлади.

Лексик бирликларни семантик гуруҳларга бирлаштириш ғояси ўз вақтида М.М.Покровский томонидан қайд этиб ўтилган эди: “Сўзлар ва уларнинг маънолари бир-бирларидан айри ҳолда бўлмайди: улар гуруҳларда бирлашади. Гуруҳланиш асосида улар ўртасидаги ўхшашлик ёки бош маънога қарама –қарши қўйилган маъно ётади”.

Лексик бирликларнинг мазкур хусусияти XX-асрнинг иккинчи ўн йилликларида И.Трир, Г.Ипсен, В.Порциг каби немис олимларини ўзига жалб этди. Удар ўз тадқиқотларида "семантик майдон" (Wortfeld, Bedeutungsfeld) тушунчасини олға сурдилар. Ушбу оқимга мансуб бўлган тилшуносларнинг изланишлари натижасида лексик бирликларнинг ички қурилишини чуқур текшириш тилда лексик - семантик майдоннинг ҳукм суришини кўрсатиш имконини берди.

Лексик-семантик майдон тушунчаси тил ҳодисаларидаги системавийликни идрок қилиш, лексемалар ўртасидаги ички тизим қонуниятларини очиқ бериш учун йўл очди. Бу йўналиш кўплаб тилшуносларнинг диққат-эътиборини ўзига тортди. Семантик майдон тушунчаси бўйича ўзига хос лингвистик талқинлар юзага келди. Хусусан, унга берилган ўзгача тил тавсифини Й.Трирнинг қарашларида кузатамиз: "Муайян тил белгисини англаш учун унда майдон тушунчасининг бор ёки йўқлигини билиш лозим. Сўз фақат майдон ичида тушунилади. Тушунча майдонидан ташқарида маъно англашилмайди”.

И.Трир томонидан илгари сурилган майдон тушунчаси шуни кўрсатадики, муаллиф бунда биринчи галда лексик бирликларнинг билатериал характериға эътибор берган. У майдонни иккига ажратади: луғавий майдон ва тушунча майдони. Бир-бири билан боғланган ўз ҳолатига кўра асосий тушунчаға бўйсунувчи тушунчани тушунча майдони сифатида талқин қилади. Сўз ва у мансуб бўлган "оилани" луғавий майдон деб атайди. И.Трир яна шуни ҳам кўрсатадики, луғавий майдон ўз хусусиятиға кўра фақат маълум бир тушунчаларнигиға ўзида акс эттира олади, қолган тушунчалар бошқа луғавий майдон воситасида юзага чиқади. И.Трир семантик майдонни тавсифлар экан, лексиканинг предметлар билан бўлган алоқаларига,

шунингдек майдоннинг аниқ чегараларини белгилаш учун ҳалақит берадиган сўзларнинг кўп маънолигига бир неча бор мурожаат қилади.

Сўзнинг кўп маънолилигини белгилаш жараёнида унинг ўз ва кўчма маъноларини бирлаштирган синонимик қаторларни аниқлаш мумкин. Буни тугун сўзининг семантик структурасини таҳлил қилиш орқали кузатса бўлади. У қуйидаги маъноларда ишлатилади.

1. Асосий номинатив маъно: арқон, ип, лента каби нарсаларнинг уланган ёки сиртмоқ сингари боғланган ери;
2. Ўраб, бўғчалаб боғланган нарса, бўғча;
3. (адабий) Бадиий асарда воқеалар ривожланиши учун туртки бўлган ҳодиса, воқеа,
4. (кўчма) Воқеа, ҳодиса ва шу кабиларнинг тўқнашган, чалкаш ери; воқеалар тугуни, зиддиятлар тугуни;
5. (кўчма) Дилда тўпланган, кўнгилга ғамлик солиб турган ёки ечилмай бош қотираётган нарса.

Бунда ташқари тугун сўзи идиоматик ибораларда ҳам ишлатилади. Масалан, нерв тугуни - ўзаро бириккан нейрон таначаларининг тўплами; ёки тугун оши-одатда худойига қилинадиган чучварали угра ош.

Тугун сўзининг кўчма маъносининг ривожланиши натижасида унинг кичрайтириш шакли ҳам келиб чиққан. Бу ҳолатни тўйиб кўрдим-да, Ечиб солдим дил тугунчасин. (Сайёр)

Ушбу сўзнинг кичрайтириш шакли ботаник атама сифатида ҳам ишлатилади: гул уруғининг остки қисмидаги уруғдонга ҳосил тугунчалари дейилади.

Тил материаллари шуни кўрсатадики, асосий маънонинг синонимларини қўллаш орқали сўзнинг полисемантик имкониятлари кенгайиши мумкин. Масалан, тугун сўзининг синонимлари сифатида чигал ва чалкаш сўзлари ишлатилади. Чигал сўзи луғатда қуйидагича изоҳланади: 1. Учини топиб ёзиб бўлмайдиган, чалкашиб у ер бу ерига тугун тушиб қолган (ип, ингичка сим ва ш.к.ҳақида); 2. (кўчма) Чалкашиб, мураккаблашиб кетган, чалкаш: чигал воқеа, чигал иш, чигал бир масала. Мазкур ҳолат тугун сўзини воқеа ва ҳодисаларнинг тўқнашган ерини ифодаловчи синоним сифатида ишлатиш имконини берган. Юқоридаги синонимик қаторни функционал-услубий жиҳатдан таҳлил қилиш орқали унда семантик имкониятнинг кўплигини кузатса бўлади.

Гапни бошқа ёққа бурма. Қани, дилингдаги тугунни еч (Ойбек. Олтин водийдан шаббодалар). Бу гапда асар қаҳрамонини қийновчи қандайдир масала ҳақида гап кетяпти. Қуйидаги мисолда эса чигал сўзи бир - бирига боғланган муаммо мажмуини ифодалаш учун кўчма маънода қўлланмоқда: Пўлатжоннинг кўзлари равшанлашиб кетгандек, кўпдан миясини чулғаб олган чигал ечилиб кетгандек, ўзини енгил ҳис қилди. (С.Аҳмад. Қадрдон далалар)

Чалкаш сўзи чигал сўзининг синоними саналади ва қуйидаги маъноларда ишлатилади:

1. Учини, бош -кетини топиб бўлмайдиган, чигаллашиб кетган: чалкаш ип. чалкаш (бетартиб) ёғочлар.
2. Тушуниб, охирига етиб бўлмайдиган, англашилиши қийин: чалкаш фикрлар, чалкаш масала. Қизиқарлиси шундаки, семантик жиҳатдан бир -биридан узоқ бўлган тугун ва чалкаш сўзлари чигал сўзи туфайли бир синонимик қаторни ташкил қилмоқда. Бошқачароқ қилиб айтадиган бўлсак, тугун-чигал-чалкаш синонимик қаторида чигал сўзи қаторни ҳосил қилувчи асосий занжир сифатида юзага чиқмоқда. Чалкаш сўзининг семантикаси кенгайиб, у нутқ жараёнидаги бирликларнинг таркибий қисмини ифодалашга ҳам ўтган: "У (Раҳмонов) ҳозир ўзининг чалкаш ҳаёти учун бутун айбни ўша тантиқ Маҳфузага юклашга тайёр эди" (А.Мухтор.Туғилиш).

Келтирилган мисоллар шундан далолат берадики, бундай синонимик қаторлар тилда кўп учрайди ва улар тил бирликларининг семантик имкониятларини ошириш учун хизмат қилади. Маълум бир матнда синонимик қаторнинг бошқа синонимик қаторга аралашиб кетиши кузатилади. Бундай ҳолатларда тўғри ёки кўчма маънога эга эканлиги билан ўша қатордаги сўзларга синоним бўлиб қолиши мумкин. Тўғри ва кўчма маънолар семантик жиҳатдан бир-бирини тўлдиради. Синонимик қатордаги силжишлар уни ташкил қилаётган сўзларнинг қўлланилиши учун тўсиқ бўла олмайди.

Синонимларнинг тўғри ва кўчма маъноларини ишлатиш бўйича олинган маълумотлар шуни тасдиқлайдики, уларнинг маъноларига асосланиб туриб, матнларнинг аниқ тавсифини берса бўлади. Кўчма маънода ишлатилган лексик бирликларнинг (шунингдек, синонимик қаторларнинг) кўпайиши сўзлардаги семантик сатҳнинг кенгайишини, матнлар салмоғининг ортиб боришини таъминлайди. Бундай ҳолларда семантик қаторлардаги силжиш ва бир-бирини тўлдиришга асосланган тўғри ва кўчма маънодан фойдаланилади.

Кўчма маънода ишлатилган синонимик қатор биринчи галда тўғри маънодаги лексемани кўчма маънодаги сўзлар гуруҳига қўшади ва шу усул ёрдамида унинг функционал имкониятларини очиб беради.

Келтирилган фикрлар шуни тасдиқлайдики, муайян синонимик гуруҳ функционал имкониятларининг нафақат кўчма маънони янги сатҳда автоматик равишда қўллаш орқали, балки кўчма маънодаги сўзнинг тўғри маъносига синоним бўлган ҳолатлар ҳисобига ҳам кенгайиши кузатилади. Ушбу кўчма маънонинг пайдо бўлиши тўғри ва кўчма маъно ўртасидаги мотивацияга асосланган бўлади. Иккинчи томондан эса, кўп маъноли сўздаги тўғри маънонинг синонимик хусусиятига асосланилади.

Хуллас, лексик бирликларнинг маъносидаги мураккаб қурилиш ва уларнинг амалиётда қўлланлиши мазкур бирликни ҳосил қилувчи элементларнинг барқарор ўзаро муносабатларига, алоқаларига боғлиқ бўлади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка.-М.:наука, 1968.-272с.
2. Шамсуддинов Ҳ. Ўзбек тилида сўзларнинг функционал – семантик синонимлари. Филол.фанлари доктори...дис.автореф.-Т.,1999.
3. Шукуров И. Перенос значения слов в современном узбекском языке: Автореф.дис.канд.фил.наук.-Т.,1978.-21с.
4. Trier I. Der deutsche Wortschatrum sinnbezirk des Verstandes. Heidelberg,1971,5-s.

УЎК 808.5

МАШРАБ ИЖОДИДА ОККАЗИОНАЛ ТЕОНИМЛАР

Н.Шарафутдинова, ф.ф.ф.д., PhD, Фаргона давлат университети, Фаргона

Аннотация. *Машраб ижодида кўп маънолилиқ ва маънодошлиги бўйича Яратгувчи маъносини англатмайдиган сўзлар индивидуал қўлланади. Бундай сўзлар окказионал теонимлар тизимини ташкил этади. Машраб шеъриятида Яратгувчи маъносини англатувчи нутқий лексикон лексик-семантик тамойил асосида турлича тасниф этилади.*

Калим сўзлар: *фалак, осмон, мифоним, ўсимликлар дунёси, характер белгиси, ботиний ва зоҳирий дунё, рамзий образлар.*

Аннотация. *В творчестве Машраба слова, не обозначающие Творца, индивидуально используются в многозначном и синонимичном значении. Такие слова образуют систему окказиональных теонимов. Лексикон, обозначающий Творца в поэзии Машраба, классифицируется по-разному на основе лексико-семантического принципа.*

Ключевые слова: *небо, небеса, судьба, рок, небо, мифоним, растительный мир, черта характера, признак характера, внутренний и внешний мир, символические образы*

Abstract. *In Mashrab's work, words not denoting the Creator are individually used in polysemous and synonymous meanings. Such words form a system of occasional theonyms. The lexicon denoting the Creator in Mashrab's poetry is classified differently based on the lexico-semantic principle.*

Keywords: *sky, heavens, fate, destiny, sky, myth name, flora, character trait, character attribute, inner and outer world, symbolic imagery.*

Маълумки, ҳар қандай боғланиш диалектик асоссиз юзага чиқмайди. Мана шу маънода кўк, осмон, фалак лексемаларининг Яратгувчи мазмуний майдонига кириши маконнинг вертикал ўрни билан боғланади. Яратгувчининг ўрни юксакда – кўкда, осмонда, фалакда, деб тасаввур қилинади ва бу тасаввурий қараш сўз қўллашда асос вазифасини ўтайди.

Машраб ижодида кўп маънолилиқ ва маънодошлиғи бўйича Яратгувчи маъносини англатмайдиган сўзлар индивидуал қўлланади. Бундай сўзлар оккозионал теонимлар тизимини ташкил этади. Машраб шеъриятида Яратгувчи маъносини англатувчи нутқий лексикон лексик-семантик тамойил асосида қуйидагича тасниф этилади: гўзаллик асоси, характер белгиси асоси, эгалиқ ва функция асоси, ўрин асоси, яқинлиқ асоси, рамзийлик. Машраб шеъриятида гўзалликни ифодалаш учун қўлланадиган сўзлар тоифасининг мундарижаси қуйидагича гуруҳланади:

а) лексик-семантик маъноси билан гўзаллик майдонига доир сўзлар; б) мифонимлар; в) ўсимликлар дунёсига доир сўзлар, с) характер ифодаловчи сўзлар; д) инсоннинг ботиний ва зохирий дунёси – ички олами ва ташқи кўринишини ифодаловчи сўзлар; е) рамзий образлар.

Лексик-семантик жиҳатдан гўзаллик тушунчасини ифодаловчи барно, зебо, дилбар каби сўзлар фигурал маънода Яратгувчи тушунчасини ифодалаш учун қўлланади.

*Кўрай деб орзу бирла жамолингни мен, эй зебо,
Турубдурман эшигингда, аё ғамхор, йиғларман.
Аё дилбар, рақибим ул харамга айлама махрам,
Менинг ҳолимга раҳм айлаб, карам қилгил, каромат ҳам.
– “Баёт” дилбаримни ёдида чолсам паёнайким
Ки, кўнгул бенаво бўлгонидин айлаб “Наво” чолсам.*

“Дилбар” сўзи иккинчи байтда мурожаат шакли сифатида, учинчи байтда гап бўлаги сифатидаги сўз шакли тарзида қўлланиб, Яратгувчи тушунчасини ифодалайди. Бу сўз якка сўз шакли бўлиб келганда ҳам, бирикма (дилбари ширин) таркибида келганда ҳам ўз семантик структурасининг бир компоненти, яъни гўзал – гўзаллик маъноси негизида Яратгувчи тушунчасини ифодалаш учун хизмат қилади. Машраб шеърияти тилида Яратгувчининг индивидуал номланиши учун гўзаллик тушунчасини ифодаловчи сўзлар асосий арсенални ташкил этади. Характер асосига кўра айёр, вафодор, сухангў, шўх каби сўзлар Яратгувчи маъносида қўлланади.

*Ки сенсиз найлайин ушбу жаҳонни, эй вафодорим,
Азоби қабр – ҳижрон дардидин албатта осондур.*

Яратгувчи бутун борлиқнинг, жамики яралмишнинг эгаси. Эгалиқ қилувчи ҳукмдор маъноларини ифодаловчи подшоҳ, султон, шоҳ каби сўзлар метафорик қўлланиш билан Яратгувчини ифодалайди.

*Мен учун тузатди мулке бу жасадни подшоҳим,
Бу танимни мулкига мен яна подшо тушибмен.*

Функционал асос бўйича табиб, мададкор каби сўзлар Яратгувчи тушунчасини ифодалаб келади.

*Тушубман йўлунга танҳо, ўзунгсан менга ғамхорим,.
Йиқилганда қўлим тутгил, мадад қилгил, мададкорим...
Ўрин асосига мувофиқ ломакон Яратгувчи маъносини англатади.
Ломаконнинг шаҳрини бир “ҳу” била сайр айладим,
Жабраил, боргил нари, болу паримни ковлама.*

Яқинлиқ асоси замирида ёр, роздон, дилситон каби сўзлар Яратгувчи маъносида қўлланади.

*Маҳрами сиррим мени, эй роздоним, қайдасан,
Юз туман савдое тушти, маслаҳатгў келмади.*

Яратгувчи гўзаллик ифодачиси бўлган рамзий образлар орқали ҳам ифодаланади.

*Ҳар замоне Лайлидин менга китобатлар келур,
Сенки Мажнун бўлмасанг, сардафтаримни кавлама.*

Машраб шеъриятида рамзий образ Яратгувчи тушунчасини ифодалаш учун қўлланганидек, рамзий предмет ҳам шу маънони ифодалаш учун қўлланади.

*Ногаҳ сари зулфинг сори бўлдум сенга мойил,
Эй тожисарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.*

Байтдаги тожисар шоҳларнинг ҳукмронлик рамзини ифодаловчи предмет. Яратгувчи маъносида келган сўзлар ичида ҳақ сўзи бош ҳарф билан ёзилиши “Меҳрибоним, қайдасан” тўпламида ҳам, “Гул юзингга банда бўлойин” тўпламида ҳам кузатилади.

*Тилаб Ҳақдин кеча-кундуз бошимни саждадин олмам,
Муродим ишқ эли ҳоки танимдин қилса паймона.
Восили Ҳақ бўлай десанг, ишқу муҳаббат ҳосил эт,
Ўрта ҳавою кибр уйин шамъи юзин зиёсига.*

Лекин бу мунтазам давом этмайди. “Гул юзингга банда бўлойин” тўпламида “ҳақ йўли” бирикмасида “ҳақ” сўзи одатдагидек кичик ҳарф билан ёзилган. Навбатда нашр этиладиган тўпламларда теонимик маънода қўлланган Яратгувчи маъносини ифодаловчи сўзлар нутқий теоним сифатида бош ҳарф билан ёзилиши улар маъносини тўғри тушунишга ёрдам беради. Машраб шеърятти тилида Яратгувчи тушунчасини ифодаловчи фигурал маъно структурал жиҳатдан содда, яъни бир сўз орқали ҳам, шунингдек, мураккаб – бирдан ортиқ сўз қўшиливидан иборат бўлган бирикмалар орқали ҳам ифодаланиши мумкин. Ёр, дилбар, пари, барно каби сўзларнинг бир ўзи Яратгувчи маъносини ифодалайди. Лекин даҳан, равон, рух каби сўзларнинг бир ўзида бу маъно ифодаланмайди. Шунинг учун ҳам шеърятда сар, тож, равон, рух каби сўзларнинг бошқа сўзлар билан қўшилишидан юзага келган бирикмаларда Яратгувчи маъноси ифодаланади.

*Машрабга бир боқ, жон лабга етти,
Рухи равоним, ишқингда ўлдум.*

Байтдаги “руҳи равоним” фақат шу қўшилувдагина Яратгувчи маъносини ифодалайди. Шунингдек, ширин забон, ғунча даҳан, сарви равон, тожи сар, дилбари зебо каби бирикмалар барқарорлашган бирикма сифатида Яратгувчинини ифодалайди, бу жиҳатдан улар, маъно англатиш бўйича, бир сўзга тенг бўлади, ундалма сифатида бир мурожаат объектини ифодалайди, гап бўлаги сифатида бир грамматик бўлак – гапнинг бир бўлаги сифатида вазифа бажаради. Машраб шеъряттида оккозионал теонимлар содда, мураккаб шаклларда қўлланганидек, ёйиқ қўшилмаларда ҳам ифодаланади.

*Интизорингдин чиқодур жоним, эй жон, қайдасан?
Раҳм қил, аҳволимни қилгон паришон, қайдасан?*

Байтнинг биринчи мисрасида ундалма-мурожаат шакли структурал жиҳатдан содда – эй, жон, иккинчи мисрасида бу ундалма-мурожаат шакли ёйиқ – аҳволимни паришон қилган тарзида Яратгувчига бўлган илтижони ифодалайди. Машраб ўз дарди, аҳволи руҳияси, илтижою ёлборишларини ифодалашда такрор ва таъкидлаш усулини қўллайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ:

1. Бобораҳим Машраб. Гул юзингга банда бўлойин. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-манбаа ижодий уйи, 2016.
2. Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним қайдасан. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Тошкент: Ўзбекситон миллий энциклопедияси, 2020.
4. N.Sharafutdinova, A.Rasulova. O'zbek tilida o'zlashgan teonimlar tavsifi va tasnifi. FarDU ilmiy xabarlar, 2025.
5. N.Sharafutdinova. Mythology-humanity spiritual stage of development. International Journal of Artificial Intelligence, 2025.

УЎК 808.5

ШЕЪРИЯТДА МАЪМУН, МАВЗУ ВА ОБРАЗ

Х.Шарафутдинов, ф.ф.н., доц., Фаргона давлат университети, Фаргона

Аннотация. Шеърый нутқ ритмик унсурларни уюштириш орқали шакллантирилади. Ритм унсури сифатида бўгинлар, туроқлар, рукнлар маълум бир тенгликда ва масофада тартибга солинади. Шеърый нутқ ритмик унсурларнинг уюшувидан ташиқил топган нутқдир.

Калит сўзлар: Ритм, зарб, урғу, қофия, бўгин, туроқ, оҳанг, вазн, мисра.

Аннотация. Поэтическая речь формируется путем организации ритмических элементов. В качестве ритмических элементов слоги, паузы, стопы упорядочиваются в

определенном равенстве и расстоянии. Поэтическая речь – это речь, состоящая из сочетания ритмических элементов.

Ключевые слова: Ритм, удар, ритм, ударение, рифма, слог, пауза, мелодия, тон, интонация, размер (стиха), строка (стиха).

Abstract. Poetic speech is formed by organizing rhythmic elements. As rhythmic elements, syllables, pauses, and feet are ordered with specific equality and spacing. Poetic speech is speech composed of a combination of rhythmic elements.

Keywords: Rhythm, beat, pulse, stress, rhyme, syllable, pause, melody, tone, intonation, meter, line.

Шеър, шеърийт ҳақида луғатларда ҳам мухтасар маълумотлар берилади. “Шеър – оҳанг жиҳатидан маълум бир тартибга солинган, ҳис-туйғу ифодаси сифатида вужудга келган ҳаяжонли ритмик нутқ. Шеър учун ритм (зарб) ва ифодалилиқнинг турли усуллари (жумладан, паузаларни атайин кўпайтириш, сўзлар ёки сўз бирикмаларини такрорлаш, сўзнинг товуш таркибидан фойдаланиш в.х.) кенг қўллаш характерлидир.

Шеърий нутқни оҳанг жиҳатидан маълум бир тартибга солиш воситалари ритм ва қофиядир.

Шеър термини билан бирга назм сўзи ҳам қўлланилади” [4.247]. Шеърий нутқ ритмик жиҳатдан маълум бир тартибга туширилганлиги билан, оҳангдаги ўзига хослиги билан насрий нутқдан фарқланади. Насрий нутқнинг ритмик қурилиши тил грамматик-синтактик қурилиши қонуниятларига мос бўлади, яъни насрий нутқ гап қурилишининг норматив синтактик қонуниятлари модели асосида шаклланади. Шеърий нутқ эса ритмик унсурларни уюштириш орқали шакллантирилади. Ритм унсури сифатида бўғинлар, туроқлар, рукнлар маълум бир тенгликда ва масофада тартибга солинади, уюштирилади. Ҳатто эркин шеър ритми ҳам насрий нутқ ритмидан ўз ритмик унсурларининг уюшганлиги билан фарқланади. Шеърий нутқ ритмик унсурларнинг уюшуvidан ташкил топган нутқдир. Яна бир жиҳат таъкидланиши зарур: ритм зарб эмас, урғу – зарб. Қофия шеърий нутқни оҳанг жиҳатидан уюштиришнинг етакчи унсури эмас, нутқни шеърий эканлигини таъкидловчи, безовчи унсурдир.

Шеърий нутқ “оҳанг жиҳатидан маълум бир тартибгасолинган, ҳис-туйғу ифодаси сифатида вужудга келган эмоционал ритмик нутқ”, “муайян ритмикага, вазнга солинган, ҳаяжонли нутқ” [5.312] тарзида ҳам белгиланади.

“Вазнга солинган” бирикмасида ифодаланган тушунча шеърий тузилиш жиҳатидан метрик шеърийтга, жумладан, ўзбек метрикшеърийтига тўла мос тушади. Лекин эркин шеър тузилиши вазн тенглигига асосланмайди, бунда вазн тенглиги эмас, ритмик уюшиш етакчилиқ қилади. Аруздаги рукнлар ёки бармоқдаги туроқлар, шунингдек, мисралар тенглиги эркин шеър шаклларида ўз мажбурий ритмик унсурлигини йўқотади. “Мисралардаги хижолаарнинг миқдорига қараб шеър тузилиши кўринишлари ва вазн турларини” белгилаш метрик шеър тузилишида амал қилади.

Мени оғзинг учун шайдо қилибсан,
Менга йўқ қайғуни пайдо қилибсан.

Лутфий.

Ким кўрубдур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиғ,
Кимки, ондин яхши йўқ, кўз тутма ондин яхшилиғ.

Бобур.

Бу байтларнинг мисралари вазн жиҳатидан ўзаро тенг ритмик унсурлардан иборат.
Севинамиз борлигимиздан,
Дўстлар билан қиламиз ҳузур.
Улар ўйи нихондир биздан,
Биз билмаймиз ... Шунга ҳам шукр.

Э.Воҳидов

Бармоқ вазнига мансуб бўлган бу тўртликда бўғинлар ва туроқланиш бўйича мисралараро тенглик бор.

Шеър сўзининг терминологик маъноси “муайян ўлчов асосидаги ритмга эга нутқ шакли, назм; шеърий йўлда ёзилган кичик ҳажмли асар, лирик шеър” [3.252] тарзида ҳам изоҳланади.

Ҳақиқатан ҳам, шеър, энг аввало, кичик ҳажмли тугал асар.

Унинг ташқи қурилиши ритмга асосланади. Шеъриятда мазмун ва шаклга, умуман, сўз санъатининг бошқа турларидаги каби, диалектик бирликда қаралади. Мазмун – бу, шеърий асар сюжети, яъни унда ҳикоя қилинган воқеа-ҳодисалар бўлиб, бу эпик ва лиро-эпик шеъриятга хос. Лирик шеъриятда ҳам мазмун ифодаланади, объектив оламда намоён бўлаётган ёки олдин бўлиб ўтган воқеа-ҳодисалар ижодкорнинг руҳийкечинмалари орқали ифодаланади. Бевосита кузатилган воқеа-ҳодисалар ҳам ақлий, ҳам руҳий-психологик тарзда идрок этилади ва булар биргаликда шоир шуурининг кечинмаси сифатида юзага чиқади.

Тарихий воқеа-ҳодисаларнинг шоир тафаккури орқали англаниши туфайли вужудга келадиган руҳий-ҳиссий қўзғалишлар ижодкор кечинмалари орқали ҳаракатга келиши билан боғлиқ ҳолда лирик асарлар яратилади. А.Ориповнинг “Мўмин Мирзо” шеъри шундай асарлардан саналади. Саккиз банд шеърнинг ҳарбир банди таркибидаги тўртинчи мисра “Мўмин Мирзо, укам, сени ўлдирдилар” сатри билан тугалланади. Биринчи бандида “Ҳазрат Навоийнинг назари тушган, Юрагида балки шеър қони жўшган, Ғунчадек қалбида охи увишган” Мўмин Мирзо шоир қалбини ларзага келтиради. Номус, виждон, дин билмаган худбин амирлар, ўз ўғлини ит бўлиб қопган, ўз қалбин кафанлаб ёпган ёвузлар, топганлари заҳар, тўкканлари қон бўлган кимсалар шоир қалбида пайдо бўлган алангани янада кучайтиради. Энг муҳими замон, қотилларнинг мавжудлиги.

Сен-ку йўқсан, аммо қотиллар яшар,

Ҳамон гўдакларга қилич қайрашар.

Қачон пок бўларкан булардан башар,

Мўмин Мирзо, укам, сени ўлдирдилар.

Беш юз йил берида эсладим бирпас,

Лекин бу беҳуда мотаминг эмас,

Қалбимни ўртади аллақандай сас...

Мўмин Мирзо, укам, сени ўлдирдилар.

Мазмун эпик ифодаланадими, лирик-эпик ёки лирик ифодаланадими, барибир, у ҳаётий воқеа-ҳодисанинг кенг маънодаги ривоясидир. Э.Воҳидовнинг “Рухлар исёни”, А.Ориповнинг “Ҳаким ва ажал” дostonларида чуқур фалсафийлик кучли кечинмалар орқали ифодаланган.

Мавзу ва унинг белгиланиши, ғоя, образлар ҳам мазмун доирасида ўрганилади. Мавзу бу – бадий асар марказига қўйилган, ҳал қилиниши кўзда тутилган муаммо, “асарнинг асосий муаммосидир” [1.64]. Бошқача қилиб айтганда, бадий асарда нима ҳақида гапирилса, фикр юритилса, ўша мавзудир. Мавзу доираси кенг бўлиб, у ниҳоятда хилма-хилдир. Масалан, Алишер Навоий лирикасида тилга олинган муаммолар бир тизимга солинса, ишқ-муҳаббат, вафо ва садоқат, дўстлик, меҳр-шафқат, ватанпарварлик, ахлоқ-одоб, маърифат вамаънавият, инсоф, адолат, тўғрилиқ, иймон, ҳалоллик каби муаммолар қаламга олинганлиги намоён бўлади. А.Абдуғафуровтомонидан шоир сатирасининг мавзу қўламини қуйидагича белгиланган: “Навоийнинг улкан бадий ижодида... давлат аппарати бошқарувчи амалдорларнинг кирдикорларини фoш этиш, халқ манфаатларига қарши қаратилган эгоистик фаолиятларини кескин қоралаш мавзуси асосий, етакчи мавзулардан бирига айланган эди...” [2.197].

Маълумки, шоир ва ёзувчилар доимо фаол ижтимоий позиция доирасида яшайдилар. Бу позиция мавзу танлашда ҳам кўзга ташланади. Алишер Навоий ўз замонининг кескин муаммоларини алоҳида мавзу сифатида кўтариб чиққан бўлса, масалан, гуманизм ва халқлар дўстлиги муаммоларини мавзу сифатида белгиласа, Махмур, Завкий, Муқимийлар ўз даври меҳнаткашларининг ҳаёт тарзини акс эттириш учун зулмга қарши бўлган ғояларни ифодаловчи мавзулар доирасида адолат, маърифат мавзуларига кўпроқ мурожаат қилганлар.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Абдуллаева Г.В. Ўзбек болалар шеърлятида издошлик ва ўзига хослик. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Фарғона, 2013. – Б. 63.
2. Абдуғафуров А. Навоий сатираси. –Тошкент: “Фан”, 1966. –Б. 197.
3. Курунов Д. ва бошқалар. Адабиётшунослик луғати. –Тошкент: “Akademnashr”, 2010. – Б. 252.
4. Ҳомидий Ҳ. ва бошқалар. Адабиётшунослик терминлари луғати. –Тошкент: 1967. –Б. 247-248.
5. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изохли луғати. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1983. –Б. 312

УДК: 82-3:82.09:130.2

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ МАСТЕРСТВО АВТОРА В ИЗОБРАЖЕНИИ ГЕРОЯ “ОТРИЦАЮЩЕГО МИР”

*В.Шин, преподаватель, Ташкентский государственный университет востоковедения,
Ташкент*

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy maqola Li Sanning “12 dekabr” nomli romanini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Unda zamonaviy dunyoda insonning boshqa odamlardan ajralib qolish holatlarini ochib berishga harakat qilinadi. Asar muallifining dunyoni inkor etuvchi qahramonni tasvirlashdagi badiiy mahorati uning olamini ochib beradi, mavjud odatlar esa shaxsiyat va hayot tartibsizliklari o‘rtasidagi bellashuvda namoyon bo‘ladi. Li San qahramonning ma‘naviy olamini ochib berish orqali XX asrning 30–yillarida Koreya jamiyatida yuzaga kelgan muammolarga o‘z mualliflik munosabatini namoyish etganini ta’kidlaydi.*

Kalit so‘zlar: *badiiy mahorat, modernistik qahramon, zamonaviy dunyo, “12 dekabr”, erkinlik, shaxsiyat, hayot tartibsizliklari, mavjud odatlar, utopik yakun.*

Аннотация. *Данная статья посвящена анализу романа Ли Сана “12 декабря”. Проведена попытка раскрыть тему отчуждения человека в современном мире. Раскрывается художественное мастерство писателя в изображении героя отрицающего мир, экзистенциальные тенденции в романе представлены в поединке личности с хаосом жизни. Подчеркивается, что раскрывая духовный мир героя, Ли Сан демонстрирует свою авторскую позицию к тем проблемам, которые происходили в корейском обществе 30–х годов XX века.*

Ключевые слова: *художественное мастерство, модернистский герой, современный мир, “12 декабря”, свобода, личность, хаос жизни, экзистенциальные тенденции, утопический финал.*

Abstract. *This article is devoted to the analysis of the novel by the Lee San’s novel “12th of December”. An attempt has been made to reveal the theme of human alienation in the modern world. The writer’s artistic skill in depicting hero who denies the world, existential tendencies in the novel are presented in the duel of personality with the chaos of life. It is emphasized that by revealing the spiritual world of the hero, Lee San demonstrates his author’s position on the problems that occurred in Korean society in the 30–s of the XX century.*

Keywords: *artistic skill, modernistic hero, advanced world, “December 12”, freedom, personality, chaos of life, existential tendencies, utopian ending.*

Введение. Роман известного писателя Ли Сана “12 декабря” отображает поразительную картину человеческого отчуждения в корейском обществе 30–х годов XX века. Как известно, тема отчуждения и одиночества человека во “враждебном” мире занимает первостепенное значение в мировой модернистской литературе, особенно в модернизме экзистенциалистского направления [1].

Произведение Ли Сана созвучно с экзистенциалистским модернизмом и идеей “тотальной пустоты” современной жизни. Контекст романа изобилует словами “пустота” (на кор. “хому”) и “нигилизм”. Изображенный в произведении художественный мир – не что иное, как экзистенциалистский “абсурдный” мир.

В лице главного героя романа Х перед нами представлен несколько необычный модернистский герой в том смысле, что его образ так и остается незаконченным,

незавершенным до конца. В контексте произведения происходит процесс трансформации его как модернистской личности. И процесс этот довольно сложный, мучительный по той причине, что его исконно здоровая человеческая природа неоднократно пытается противостоять нездоровым силам, победить безнадежность, отчаяние, судьбу. Но главное, что выгодно отличает героя Х от типичных модернистских образов, так это присутствующее в нем чувства долга, обязательств по отношению к другим людям, осознание своей вины, природная человеческая доброта.

Методы проведения исследования: Жизнь героя за пределами родины была полна тягот и лишений, порой невыносимые страдания неоднократно приводили его к попыткам покончить жизнь самоубийством. Сложившаяся в годы скитаний на чужбине модернистская жизненная философия героя приняла довольно четкие очертания в виде следующих формул и сентенций:

- *“И жизнь и смерть—все ничто. Во всей вселенной нет ничего кроме пустоты”*;
- *“Лучше на том свете быть немым и слепым”*;
- *“Надо копить деньги, но ради чего это нужно?”* [2].

Горькие, трагические ответы на поставленные вопросы мы можем найти во второй части романа с возвращением героя на родину, где он тщетно пытался найти полезное и гуманное применение привезенным деньгам. Необходимо отметить, что в романе остро поставлена тема власти “денег”. Так, на примере жизнеописания главного героя Х и его окружения писатель показывает, что все его помыслы направлены на добывание денег, которым он не знает, как найти достойное применение, растрачивая их на удовлетворения своих порочных инстинктов, – алкоголь, разврат, азартные игры. Автором ярко продемонстрировано, – как жажда обогащения может погубить человека, подтолкнуть его на совершение безнравственных поступков. Роман построен на сопоставлении двух разных пространств: “личный” мир героя сузился до “ощущения пустоты”, бездуховности и окружающий его “внешний” мир, – не признающий высокие нравственные ценности, в котором деньги стали разрушающей силой.

Примечателен в этом отношении эпизод, связанный с выражением пагубной страсти к деньгам:

– *“Сейчас я один из величайших мастеров. Я достойный человек в обществе. Когда я был в своем родном городе, я узнал немного о промышленности, а затем приехал сюда. Как я узнал, что это сработает? Речь идет о заработной плате? Один день 1 вон 50 копеек – это 45 вон в месяц. Разве это много для жизни? Я заполняю свой желудок и трачу все оставшиеся деньги на алкоголь и азартные игры. Получаю – алкоголь! Теряю – алкоголь! Теперь моя жизнь не больше алкоголя и азартных игр, не будет преувеличением, если я скажу, что моя жизнь близка к нулю”* [3].

В тоже время, во время бродяжничества, скитания героя по чужим краям, наряду с не покидающей мыслью о самоубийстве, часто его если преследовала мысль и о “возрождении”, о “жизни, бьющей ключом”.

- *“Ах... Думаю, пришло время умереть! Хотя нет, на самом деле, мне пора жить!”* [4].
- *“Даже если жизнь—это борьба, грусть и усталость, в ней нет беды. Есть только могучая воля к жизни....”* [5].

Объект исследования. В восприятии мира четко прослеживается оттенок страдания, внутренней боли, герой романа смиряется с постигшими его трагическими коллизиями, в связи с чем испытывает невысказанную тоску, печаль, горечь, известной в корейской литературе как “эстетика страдания” – (“хан”). Это понятие подразумевает не только грусть, горе, сожаление, но и катарсис. Говорят, что каждый кореец живет, имея в душе свой хан [6].

Герой как бы предостерегал себя от того, чтобы не впасть в нигилизм. В своем письме к другу М он делает признание, что от окончательной деградации личности его спасли жизненные уроки, тот полезный опыт, который он получил в период семилетнего скитания на чужбине. Нигилизм и пессимизм, весь его горький жизненный опыт не истребили в герое высокие нравственные душевные порывы. Он намеревался вместе с другом М. построить больницу для неимущих больных, таких же несчастных калек как он сам, внушал себе, что

надо жить достойно, не думая о смерти, хотя порой был в отчаянии от невозможности умереть в самых драматических жизненных ситуациях. Это означало: что-то удерживало его от многократных попыток покончить с собой.

– *“7 лет жизни в северной стране! За это время я научился многому, и интеллектуально, и нравственно. В ближайшем будущем я обещаю, что я снова вернусь в Токио. Если представить, что появится возможность, малейшая надежда согреть мою холодную жизнь, я обещаю, что я буду жить, даже если дьявол будет ненавидеть меня. Было бы абсурдно говорить слишком много о будущем, если много говорить о прошлом – глупо”* [7].

Герой трижды тщетно пытается начать новую жизнь. Экзистенциальные тенденции в романе представлены в поединке личности с хаосом жизни в “отчужденном” времени. Таково “время безвременья, статичного, жестокого, вычеркивающего годы, силы, мечты, а взамен оставляющего пробел, черточку между датами, либо пыль, либо прогоревшие угольки. Но этот образ времени заполняет всю картину мироздания, диктует общий ритм бытия” [8].

Герой Х приходит к мысли о том, что смерть и жизнь не противоречат друг другу, смерть—это не конец, а начало новой жизни. Люди, которые оказались в западне современных ценностей, прекрасно осознают, что они не могут избежать участи заложников трагической судьбы. Такая жизнь приводит к отчаянию, разочарованию и смерти. Из-за разрушения современных ценностей создается активный, постмодернистский “нигилизм”, который противостоит современным механизмам и расширяет волю к жизни [9].

– *“Мне уже бросают вызов в этом мире, как дьявол, и я устал от этой спокойной, несчастной, бессмысленной жизни и переезжаю в Нагою. Я все же предполагаю, что мир не безнадежен”* [10].

Для Героя Х нет никакой надежды найти выход из этого мрачного тупика, и современное общество, как страшное орудие убийства, доводит человека до осознания своей бесполезности, бессмысленного существования.

– *“Мистер М, я переложил свой груз на другую сторону. Так как я не могу продолжать такую жизнь, умру я или выживу, я должен хотя бы один раз съездить на родину. В течении долгого времени, я как непослушный ребенок не смог справиться с этим чувством”* [11].

Методика проведения опыта. С высоты своей моральной позиции герой романа осуждает племянника Оба – одного из типичных представителей современной молодежи (modern boys and girls), потребителей и эгоистов, целью которых были увеселительные развлечения, разгул, пьянство. Так, в своей семье, в лице близкого человека, герой обнаружил одного из тех ничтожных “насекомых”, завсегдатаев ресторана, в котором он работал поваром.

Роковая смерть Оба стала началом последующих драматических коллизий: происходит метаморфоза в образе отца Оба. После смерти сына он встал на путь яркого мстителя, совершая поджоги жилищ своего брата и его друга М, далее следует его смерть. Пришло время и герою уйти из жизни. Но судьба преподнесла ему неожиданный подарок, – новорожденного младенца. Из письма женщины к герою Х открываются до некоторой степени оправдывающие обстоятельства неблагоприятных поступков Оба. Одиноким и не нашедшим своего места в жизни Оба был сильно привязан к ней; оба предавались безобидным развлечениям, чтобы забыться. Признание молодой женщины в искренней любви к Оба приводит героя к еще одному, главному трагическому выводу: – *“Как и предполагалось, вся вина лежит на мне”* [12].

Ошибка и прощение” – так он формулирует свои душевные порывы. Перед ним остро встал вопрос, в каком же направлении двигаться дальше, какое принять решение? Отвечает за него сам писатель. Одержимый заревом пожара, положив новорожденного младенца на траву, с которым он не расставался, наш герой побежал к железнодорожной насыпи и бросился под проходящий поезд.

Его смерть обозначена религиозными ассоциациями. Ли Сан, используя библейскую реминисценцию, подчеркивая влияние христианства на образ героя, акцентирует внимание читателей на его страданиях, терзаниях, отражении жизненных реалий, связанных с процессом христианского ренессанса в Корее. Герой Х принимает смерть спокойно, как неизбежную,

долгожданную участь. Для человека, отказ от поисков счастья, утрата ценности жизни, чувство лишь бесконечной усталости от нее, – уход из жизни или самоубийство становится предопределенностью, которую он не в силах изменить.

Но волею автора романа ему уготовано счастье в ином мире. На последних страницах романа мы видим победоносное шествие закончившего земной путь героя в другой мир. Перед ним открывается Новая Вселенная, наполненная ярким светом, чистым воздухом, где вместо ледяного равнодушия царят сострадание, великодушие и любовь. И наш герой шаг за шагом продолжает идти в направлении этого Нового мира. Он слышит призыв:

– *“Подойди сюда, – тот, кто не смог получить вознаграждение за свой тяжелый труд, в который вложил душу!”* [13].

– *“Ты должен постоянно трудиться. За все воздастся, последует вознаграждение!”* [14].

Результаты исследования и их обсуждения. В итоге он, в числе избранных для присуждения наград за заслуги держит путь к дворцу, на божий суд. В предвкушении, что на его голову возложат лавровый венок, его окровавленное тело вздрагивает от радости. Он шествует по избранному пути, обретая высшую ценность для человека: “Счастье через свободу и любовь Вселенной”.

Смерть Х–это не смерть человека, – это открытие Новой Вселенной, путь к новой жизни. Смерть–это лишь часть трагической судьбы, процесс трансформации жизни в новую вселенную, – шаг к поиску великой свободы. Она воспринимается как символ веры в торжество справедливости, неизбежного возмездия злу, звучит как приговор современному обществу, утратившему духовно–нравственные ориентиры и цели. Не по божьей воле, а по воле автора герой фактически обретает мир добра и справедливости. В этом состоит проявление трагического гуманизма писателя.

Идеальный мир, не иначе как “Новая вселенная” или “Новый мир”, приобретает широкий условный смысл, скорее светский, чем религиозный. Однако в романе прослеживается не достаточно почтительное авторское суждение о “Создателе” – “Творце”. Рассмотрим, какова же связь героя с “Создателем”?

“Создатель” предоставляет герою возможные шансы и ситуации для обретения своего “Я” в жизни, но в данном случае речь не идет о признании им души (духовной субстанции). Более того, “Создатель” не верит в духовный мир, но если в героя угадывается истощенность душевных сил, чувство обреченного, страха, – его спасение невозможно, т.е. даже “Создатель” не в силах спасти героя от земного ада.

Счастливый эпилог романа “12 декабря” имеет глубокий символический смысл. “Новая вселенная” или “Новый мир” воспринимается писателем как художественная условность для реализации авторского замысла. Казалось, финал романа должен быть утопическим, но писатель возвращает читателя к реальной действительности–картине, в которой оставленный героем на траве новорожденный ребенок сначала тихо, а затем все громче–громче плачет. Роман заканчивается словами автора:

“Быть может этот плач ребенка, символизирует начало новых 108 мук жизни человека...<...> Кто-то может назвать этот плач полным жизни. И возможно так оно и есть.... По какому еще темному пути ты собираешься пройти? Или собираешься покинуть это место? Так и есть. Когда костер погаснет и к тебе приблизится неистовый холод, возможно тогда тебе удастся быстрее уйти в мир счастья” [15].

Заключение. Таким образом, Ли Сан в романе “12 декабря” продемонстрировал высокое художественное мастерство в изображении судеб героев в трагическое для Кореи время, утверждая неоднозначность, многогранность личности человека, его богатой внутренней, духовной жизни. Их независимый и вызывающий образ жизни также вытекал из провозглашенной им идеи раскрепощенности духа, первичности внутренней свободы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Избранные корейские рассказы новейшего времени. – М.: МЦК МГУ, 2003.
2. Kim Hung-gyu. Understanding Korean Literature (translated by Robert J. Fouser). – New York, 1997.
3. 편넌이, 전전기. 정통 한국문학대계, 6. – 서울, 1994. Перевод автора статьи.

4. 장석주. 20 세기한국문학의탐험. – 서울: 시공사, 2007. Здесь и далее перевод автора статьи из вышеуказанного источника.
5. 장석주. 20 세기한국문학의탐험. – 서울: 시공사, 2007.
6. Ни Н.И. О понятии хан в корейской литературе//Восток. Афро-Азиатские сообщества:история и современность. – Спб., 2010. –№5.
7. 장석주. 20 세기한국문학의탐험. – 서울: 시공사, 2007. – С.78.
8. Липовецкий М. Свободы черная работа. Вопросы литературы. – М., 1989.№9. – С.11.
9. Цой И.В. Корейская проза 1920-1930 гг. – СПб., 2003.
10. 한중모. 주체적문예리론의기본. – 서울: 사회과학출판사, 2010. Перевод автора статьи.
11. 장석주. 20 세기한국문학의탐험. – 서울: 시공사, 2007. – С.80.
12. 장석주. 20 세기한국문학의탐험. – 서울: 시공사, 2007. – С.80.
13. 한중모. 주체적문예리론의기본. – 서울: 사회과학출판사, 2010. Перевод автора статьи.
14. 한중모. 주체적문예리론의기본. – 서울: 사회과학출판사, 2010. Перевод автора статьи.
15. 한중모. 주체적문예리론의기본. – 서울: 사회과학출판사, 2010. Перевод автора статьи.

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI**

**XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI
AXBOROTNOMASI**

**№10/5 (131)
2025 y., oktabr**

O‘zbekcha matn muharriri:
Ruscha matn muharriri:
Inglizcha matn muharriri:
Musahhih:
Texnik muharrir:

Ro‘zmetov Dilshod
Hasanov Shodlik
Xamrayev Nurbek, Lamers Jon
O‘rozboyev Abdulla
Shomurodov Jur‘at

“Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi” O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi
Xorazm viloyat boshqarmasida ro‘yxatdan o‘tgan. Guvoxnoma № 13-023

Terishga berildi: 08.10.2025
Bosishga ruxsat etildi: 15.10.2025.
Qog‘oz bichimi: 60x84 1/8. Adadi 14.
Hajmi 14,5 b.t. Buyurtma: № 10-T

Xorazm Ma’mun akademiyasi noshirlik bo‘limi
220900, Xiva, Markaz-1
Tel/faks: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18